

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSTANBUL'DA HALİDÎLİK (1811-1876)

(DOKTORA TEZİ)

Zeynep ERÇETİN YAVUZ

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL

2025

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSTANBUL'DA HALİDİLİK (1811-1876)

(DOKTORA TEZİ)

Zeynep ERÇETİN YAVUZ

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL

2025

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Ana Bilim Dalı'nda 010314DR02 numaralı Zeynep ERÇETİN YAVUZ'un hazırladığı "*İstanbul'da Halidîlik (1811-1876)*" konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 10/01/2025 günü (14.00-16.00) saatleri arasında yapılmış; sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ayşe Selçuk ESENBEL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulcebbar KAVAK
Karabük Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sinan KAYA
Yeditepe Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Zeynep ERÇETİN YAVUZ

10.01.2025

ÖZ

İSTANBUL'DA HALİDİLİK (1811-1876)

Bu tez, Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun 1811 ile 1876 yılları arasında İstanbul'un toplumsal, kültürel ve siyasî yaşamı üzerindeki etkilerini incelemektedir. Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin kısa biyografisiyle başlayarak Halidiye'nin İstanbul'a giriş sürecini, dönemin tasavvufî ortamını ve ilk Halidiye temsilcilerini ayrıntılı bir şekilde analiz etmektedir. Sultan II. Mahmud döneminde 1826 Bektaşiliğin lağvı ve 1828 Halidî sürgünü gibi olaylar; Sultan Abdülmecid döneminde sarayın ve bürokrasinin tarikata olan desteği, Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nu hazırlayan Meşveret Meclisi mazbatasında mühürleri yer alan üst düzey Halidî bürokratlar ve ulema incelenmiştir. 1859 Kuleli Vakası özel bir inceleme konusu olarak ele alınmış; önemli Halidî figürlerinin olaydaki rolleri ve olayın sonuçları değerlendirilmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde ise Halidiye'nin Osmanlı merkezi yönetimiyle ilişkileri ve bu dönemde kurulan Meclis-i Meşayih'in tarikat üzerindeki etkisi mercek altına alınmıştır. Halidî şeyhlerinin devletle olan bağları, aldıkları ihsanlar, maaşlar, taamiyeler gibi konular detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Osmanlı başkentinde Halidiye tarikatını temsil eden tekkeler ve bu tekkelerin öne çıkan postnişinleri kısaca ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışma, Halidiye tarikatının Osmanlı siyasî ve sosyal hayatındaki yerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Halidiye, Mevlâna Halid, Halidî Sürgünü, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Tanzimat Fermanı, Kuleli Vakası, Pertevniyal Valide Sultan.

ABSTRACT

KHALIDIYYA IN ISTANBUL (1811-1876)

This thesis examines the impact of the Khalidiyya branch of the Naqshbandi order on Istanbul's social, cultural, and political life between 1811 and 1876. Beginning with a brief biography of Mevlâna Halid-i Bağdadî, it analyzes the process of the Khalidiyya's entry into Istanbul, the Sufi environment of the period, and the early representatives of the Khalidi order. Key events during the reign of Sultan Mahmud II, such as the abolition of the Bektashi order in 1826 and the Khalidi exile in 1828, are explored in detail. The study also examines the support and patronage provided to the Khalidiyya by the palace and bureaucracy during the reign of Sultan Abdülmecid, highlighting the involvement of high-ranking Halidi bureaucrats and scholars whose seals appeared on the memorandum of the Consultative Assembly that prepared the Tanzimat Edict. The 1859 Kuleli Incident is analyzed as a case study, focusing on the roles of prominent Khalidi figures in the event and its outcomes. During the reign of Sultan Abdülaziz, the thesis investigates the relationship between the Khalidiyya and the Ottoman central administration, as well as the impact of the establishment of the Meclis-i Meşayih (Council of Sheikhs) on the order. Topics such as the connections between Halidi sheikhs and the state, donations, appointments, salaries, food allocations, and their cultural contributions are analyzed in depth. The study also briefly examines the Khalidi tekkes representing the order in the Ottoman capital and highlights notable Khalidi sheikhs of these tekkes. In this context, the research aims to comprehensively reveal the role of the Khalidiyya order in the political and social life of the Ottoman Empire.

Keywords:

Khalidiyya, Mevlâna Khalid, Khalidi Exile, Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Tanzimat Edict, Kuleli Incident, Pertevniyal Valide Sultan.

ÖNSÖZ

Tarikatlar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olmuş ve özellikle 19. yüzyılda modernleşme ve merkezileşme hareketleri kapsamında çeşitli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Tarikatlar, sadece dini birer kurum olarak kalmamış, aynı zamanda sosyal birer organizasyon olarak toplumun çeşitli kesimlerini bir araya getirmiştir. Bu bağlamda, tekkeler ve dergâhlar hem eğitim hem de sosyal etkileşim merkezleri olarak hizmet vermiştir.

Osmanlı sultanları ve devlet ricali tarikat çevrelerine yakınlık göstermiş, tarikatların toplumsal ve siyasî nüfuzundan faydalanmaya çalışmışlardır. Tarikat liderleri, halk üzerinde sahip oldukları manevi otoriteleri sayesinde, devletin politikalarını desteklemiş veya gerektiğinde eleştirilerde bulunarak yönlendirici bir rol üstlenmişlerdir. Tarikatlar, devletten maddi yardım alarak hem kendi faaliyetlerini sürdürebilmiş hem de devletle olan ilişkilerini güçlendirebilmişlerdir. Bu dinamik, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal istikrarını koruma çabalarında tarikatların ve şeyhlerin ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Orta Asya'dan neşet ederek dünyanın birçok bölgesine yayılan Nakşibendiye tarikatı, Osmanlı toplumunda etkili ve yaygın tarikatlardan biriydi. Nakşibendiye, özellikle devlet yönetimi ve bürokrasi içinde geniş bir nüfuza sahipti. Nakşibendiye'nin kollarından biri olan Halidiye tarikatı Osmanlı toplumunun dini, sosyal ve siyasî yapısında derin izler bırakmıştır. 19. yüzyılda Nakşibendiye'nin Müceddidî kolu altında ortaya çıkan Halidiye tarikatı, adını, hareketin kurucusu Mevlâna Halid-i Bağdadî'den (ö. 1827) almaktadır. Bağdadî, Hindistan'da Şeyh Abdullah Dihlevî'den (ö. 1824) eğitim aldıktan sonra memleketi Süleymaniye'ye dönerek faaliyetlerini burada sürdürmüştü. Tarikat, özellikle günümüzdeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde hızla yayılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi olan İstanbul'a ulaşmıştır.

Halidiye tarikatının geniş ilişki ağları Osmanlı toplumunda derin etkiler oluşturmıştu. Tarikatın liderleri, zaman zaman sultan ve devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurarak bazen de halkı yönlendirerek siyasî süreçlerde etkin rol oynamış, zaman zaman hükûmetin politikalarını desteklemiş, Kuleli Vakası gibi örneklerde ise bazı önemli müntesipleri iktidarı hedef alan hareketlerin içerisinde yer almışlardı.

Mevlâna Halid-i Bağdadî ve kendi adıyla anılan Halidiye tarikatı sadece tasavvuf dünyasında değil, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinde, ulema sınıfında ve devlet-toplum ilişkilerinde de yankı bulmuştur. Ancak, Halidiye'nin bu çok yönlü etkisi üzerine yapılan çalışmalarda; konu genellikle dinî ve tasavvufî yönleriyle ele alınmıştır. Bu bağlamda, Halidiye'nin Osmanlı siyasî ve sosyal yapısındaki rolünü daha geniş bir çerçevede ele almak, literatürdeki eksikliği gidermek açısından bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.

Halidiye üzerine yapılan çalışmaların büyük bir kısmı, ilahiyat disiplini altında ve tarikatın dinî ve manevi boyutlarına odaklanılarak yapıldığından, tarikatın Osmanlı merkezî yönetimiyle kurduğu ilişkiler, siyasî olaylardaki rolleri ve toplum üzerindeki etkileri gibi yönleri göz ardı edilmiştir. Tarikatın dönemin bürokratik yapısındaki varlığı, Bektaşiliğin lağvı ve Halidî sürgünü gibi olaylar ile Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde tarikatın devletle kurduğu bağları, Halidiye'nin Osmanlı tarihindeki yerini daha kapsamlı bir şekilde anlamak için elzemdir. Ayrıca, Kuleli Vakası gibi olaylarda tarikat üyelerinin oynadığı roller, Halidiye'nin sadece tasavvufî bir hareket değil, aynı zamanda siyasî ve toplumsal bir aktör olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, Halidiye'nin Osmanlı toplum ve siyasetindeki etkilerini ve tarikat-devlet ilişkilerini, tarih disiplini altında eleştirel ve çok yönlü bir yaklaşımla ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma, Halidiye'nin Osmanlı toplumundaki etkisini daha önce ele alınmamış boyutlarıyla ortaya koymayı ve arşiv belgeleri, birinci el kaynaklar ve literatür çalışmalarıyla birlikte yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu tez çalışmasının, birinci bölümünde Halidiye'nin Anadolu ve İstanbul'da yayılmasını sağlayan halifelerinden kısaca bahsedildikten sonra İstanbul halifelerinin uyması gereken şartlar ile tarikatın İstanbul'a intikali, İstanbul'a gönderilen halifeler; ikinci bölümde, Sultan II. Mahmud döneminde Bektaşiliğin 1826'da yasaklanmasıyla Halidiye'nin ön plana çıkarak etkinliğinin artması ve 1828 Halidî sürgünü; üçüncü bölümde, Sultan Abdülmecid döneminde Halidiye'nin İstanbul'daki faaliyetleri, saray ve yüksek bürokrasi ile ilişkileri; dördüncü bölümde, Kuleli Vakası ve bu vakada ismi geçen Halidîlerin sorgularındaki ifadeleri ve beşinci bölümde, Sultan Abdülaziz döneminde Halidiye'nin İstanbul'daki durumu hakkında bilgi verildikten sonra Halidiye mensubu şeyhlere çeşitli vesilelerle verilen atıyyeler, nişanlar ve maaşlar ve tekkelerine yapılan yardım ve ihsanlar ele alınıp incelenecek; ayrıca, altıncı bölümde İstanbul'da kurulan

Halidî tekkeleri değ erlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise Halidiye'nin 1876'ya kadar İstanbul'daki değ işim ve dönüşüm süreçleri analiz edilecektir.

Zeynep ER ET N YAVUZ

İstanbul 2025

TEŞEKKÜR

2015 yılında başladığım İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih doktora programında ders dönemi ve yeterliliği bitirdikten sonra Prof. Dr. Kemal Beydilli ile “Bezmiâlem Valide Sultan’ın Hayatı ve Vakıf Eserleri” konusunu tez önerisinde sunarak çalışmaya başlamıştım. Ancak, yaklaşık bir yıl sonra bu konunun çalışıldığını öğrenerek yeni bir konu arayışına girdim. Halidiye üzerine tez çalışması yapma isteğimi danışmanıma söyleyince bu konuyu kabul etmedi ve birlikte çalışamayacağımızı söyledi. Bunun üzerine danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Selçuk Esenbel’e bu konuyu çalışmak istediğimi söyleyince müspet karşıladı ve 2024 Haziran’ına kadar resmî danışmanım olarak tezime katkı sağladı. Bu vesileyle kendisine teşekkürlerimi arz ederim. 2024 Haziran’ında artık resmî danışmanım olmak istemediğini, bu konunun uzmanı olmadığını ve Prof. Dr. Ali Akyıldız’ın Osmanlı tarihi alanında uzman olduğu için onun tez danışmanım, kendisinin yan danışman olmak istediğini söyledi. Bu yüzden, son 6 aylık süreç, Prof. Dr. Ali Akyıldız’ın danışmanlığında geçti. Bu yorucu ve kritik süreçte tezin bu hale gelmesinde katkısı büyüktür. Bölüm parçalarının tüm hallerini sabırla defalarca okuyup tashihler yaptığı için teşekkür ve hürmetlerimi sunarım.

Tez jürimde bulunarak öneri ve tavsiyeleriyle tezimin tekemmül etmesini sağlayan Prof. Dr. Abdulcebbar Kavak, Prof. Dr. Selçuk Esenbel, Prof. Dr. Emel Kefeli ve Dr. Öğretim Üyesi Sinan Kaya’ya teşekkürü bir borç bilirim. Neredeyse ikinci danışmanım gibi yol gösteren, bilgisini ve zamanını cömertçe paylaşan, tez bölümlerimi okuyarak tashihler yapan Prof. Dr. Bilgin Aydın’a ayrıca teşekkür ederim. Bir baba şefkatiyle tezimle ilgilenerek zorlu tez sürecimde bana büyük destek oldu. Kendisine olan minnettarlığımı ifade etmekte kelimeler yetersiz kalır. Engin bilgi birikimiyle tezimin şekillenmesinde önemli katkılar sağlayan, Osmanlıca belgelerin doğru okunup yorumlanmasında rehberlik eden, kendi çalışmaları sırasında konumla ilgili rastladığı bilgileri cömertçe paylaşan değerli Ahmed Nezih Galitekin’e ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tezimle ilgili tüm sorunları aşmamda bana moral ve motivasyon desteği sağlayan, tez bölümlerimi okuyarak tashih eden, yakın konular çalışmamız dolayısıyla kendisiyle istişarelerde bulunduğum ve elde ettiği dokümanları benimle paylaşmaktan çekinmeyen

Serpil Özcan'a en içten teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunarım. Tezimin bazı bölümlerini okuyup düzeltmeler yapan, tezimin hemen her aşamasında, ihtiyaç duyduğum her anımda destek olan, moralimi yüksek tutmamı sağlayan arkadaşım Dr. Öğretim Üyesi Nejla Doğan'a çok teşekkür ederim. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan belgeleri benim yerime temin eden kıymetli arkadaşlarım Ayşe Çiçek Ünal ve Mücella Nur Avşar'a şükranlarımı sunarım.

Akademik çalışmalarım ve bilim yolculuğumda önemli katkıları olan değerli kişilerden biri de lisans yıllarımda tanıştığım ve lisans bitirme, yüksek lisans ve doktora tez konularımı belirleme sürecinde fikir alışverişinde bulunduğum Doç. Dr. Necdet Yılmaz'dır. Mahmud Esad Coşan Arşivi'nden bazı belgeleri benimle paylaşarak ve tezimi okuyup önerilerde bulunarak çalışmama katkı sağladığı için kendisine içtenlikle teşekkür ederim. Zaman zaman görüşlerine başvurduğum ve doktora tezimi okuyarak değerli görüşlerini benimle paylaşan yüksek lisans tez danışmanım Prof. Dr. Abdülhamit Kırmızı'ya teşekkürlerimi sunarım. İsam'daki araştırmalarım sırasında fikir alışverişinde bulunduğum, vaktini ve bilgisini benimle paylaşan Doç. Dr. Arzu Güldöşüren ve Dr. Meliha Aydın'ya da teşekkürü bir borç bilirim.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan tezime fayda sağlayacak bilgilerin temini noktasında yardımcı olan Emine Öztürk'e, bir yazma eser içerisinde yer alan Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye gönderdiği mektubu benimle paylaşan Dr. Ensar Karagöz'e ve tezime katkı sağlayacak bazı bilgileri cömertçe paylaşan Fatih Yıldız'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca, Mevlâna Halid Bağdadî'nin bazı mektuplarını tercüme ederken verdikleri destek için Fahrunnisa Nur, Feride Nur ve Sarenur Aydın'a kalbî teşekkürlerimi iletirim. Tez sürecimde yakın ilgi ve teşvikleri için Ayşe Özgün, Nurgün Şen ve Dilek Tekin'e de özel teşekkür ederim.

Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora eğitim sürecimde akademik çalışmalarına burs sağlayarak destek veren TÜBİTAK'a müteşekkirim. Bu çalışmasının ortaya konulmasında TÜBİTAK-BİDEB 2211-E Doğrudan Yurt İçi Doktora Burs Programı kapsamında aldığım bursların kıymetli bir yeri olduğunu belirterek kurum yöneticilerine ve program yürütücülerine teşekkürlerimi iletirim.

Tez çalışmam sırasında kaynakların temini için çeşitli arşiv ve kütüphanelerden istifade ettim. Bunların başında araştırmacılar için her türlü imkânı sağlayan İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi) gelmektedir. Ardından, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Kütüphanesi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (İstanbul), Süleymaniye Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi çalışanlarına çalışma sürecimde gösterdikleri kolaylık ve yardımsever tavırlardan dolayı şükranlarımı sunarım. Sağladıkları rahat çalışma ortamı için İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi ve İSAM Kütüphanesi yetkilileri ve personeline ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri çalışanları Dr. Salih Değirmenci, Nursel Safran, Durmuş Kandıra ve Reyhan Arslan Özen'e teşekkürlerimi sunarım.

Üzerimdeki emeklerini asla ödeyemeyeceğim, hayatımın her anında desteklerini daima hissettiğim, beni ilim sevgisiyle büyüten kıymetli annem Hatice Erçetin ve babam Temel Erçetin'e minnettar olduğumu belirtir, hürmet ve şükranlarımı iletirim. Uzun bir dönem boyunca devam eden araştırma ve tez yazma sürecinde verdiği destek, gösterdiği anlayış için değerli eşim Kadir Cömert Yavuz'a, kendilerinden esirgemek zorunda kaldığım vakitler için bir özür olarak kabul edilmesi dileğiyle sevgili oğlum Muhammed Zahid Yavuz ve kızım Ahsen Hümeysra Yavuz'a teşekkür eder; minnet ve muhabbetlerimi sunarım. Bu tezi, başta anne ve babam olmak üzere tüm aileme ithaf ediyorum.

Bu uzun ve yorucu doktora serüvenimde benden desteğini esirgemeyen, adını burada zikredemediğim herkese teşekkür ederim. Tüm gayret ve hassasiyetimize rağmen olabilecek hataların tarafımıza ait olduğunu ifade ederim.

Zeynep ERÇETİN YAVUZ

İstanbul 2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
TEŞEKKÜR.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	xii
KISALTMALAR.....	xv
HARİTA LİSTESİ.....	xvi
TARİH ÇEVİRİLERİ HAKKINDA.....	xvii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
HALİDİYE’NİN İSTANBUL’A GİRİŞİ.....	6
1.1. Halidiye’nin Kurucusu: Mevlâna Halid.....	6
1.2. Halidiye’nin İstanbul’a Girişi.....	18
1.2.1. Halidiliğin İstanbul’a Girişi Sırasındaki Tasavvufi Ortam.....	18
1.2.2. Halidiye’nin Anadolu Üzerinden İstanbul’a Girişi.....	22
1.2.3. Halidiliğin İstanbul’a Girişi ve İlk Halifeler.....	25
1.2.4. Mevlâna Halid ve İstanbul Halifelerinin Denetimi.....	29
İKİNCİ BÖLÜM.....	33
SULTAN II. MAHMUD DÖNEMİ’NDE HALİDİLİK.....	33
2.1. II. Mahmud ve Halidiye’nin Yayılışı.....	36
2.2. Abdülvehhab Sûsî Meselesi.....	38
2.3. 1826 Bektaşî Tekkelerinin Lağvı ve Nakşibendiliğin İkamesi.....	49
2.4. 1828 Halidî Sürgünü.....	56
2.5. Süleyman Faik ve Ahmed Lûtfî Efendi’nin Gözlemlerinden Halidîlik ve Halidîler.....	66
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	75
SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ’NDE HALİDİLİK (1839-1861).....	75
3.1. Tanzimat Fermanı Bağlamında Halidîlik.....	79
3.2. Halidî Tekke ve Meşayihine Yapılan İhsanlar.....	94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	105
HALİDİLİK VE KULELİ VAKASI.....	105
4.1. Kuleli Vakası'nın Halidî Aktörleri.....	107
4.1.1. Şeyh Ahmed Efendi.....	107
4.1.2. Hüseyin Daim Paşa.....	114
4.1.3. Şeyh Feyzullah Efendi.....	117
4.1.4. Kâtib Hurşid Efendi.....	130
4.1.5. Binbaşı Ali Efendi.....	132
4.2. Kuleli Vakası'na Halidîlerin Katılmasının Muhtemel Sebepleri ve Sonuçları.....	136
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	144
SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ'NDE HALİDİLİK (1861-1876).....	144
5.1. Meclis-i Meşayih'in Kurulması ve Halidiliğe Etkisi.....	150
5.2. Halidî Tekke ve Meşayihine Yapılan İhsanlar.....	154
5.2.1. Halidî Meşayihine Yapılan Tevcihat.....	154
5.2.2. Halidî Meşayih ve Mensuplarına Maaş Tahsisatı.....	156
5.2.3. Halidî Meşayihine Yapılan Yardımlar.....	160
5.2.4. Halidî Tekkelerine Verilen Taamiyeler.....	163
5.2.5. Halidî Meşayihinin Yazdığı Bazı Eserler ve Verilen Atiyyeler.....	164
5.3. Halidî Şeyhlerinin Sadaret ve Bürokrasiyle İlişkileri.....	169
5.4. Halidî Şair, Edip ve Tarihçilerin Kültürel ve Edebî Katkıları.....	172
ALTINCI BÖLÜM.....	177
İSTANBUL HALİDÎ TEKKELERİ.....	177
6.1. 1876'ya Kadar Faaliyet Gösteren Halidî Tekkeleri.....	179
6.1.1. Beşikçizade Tekkesi (Çavuş Hamamı Tekkesi).....	180
6.1.2. Safvetî Paşa Tekkesi.....	182
6.1.3. Hüsrev Paşa Tekkesi.....	185
6.1.4. Gümüşhanevî Tekkesi (Fatma Sultan Camii).....	187
6.1.5. Alaca Minare Tekkesi (Sadık Efendi-Hacı Dede Tekkesi).....	190
6.1.6. Feyzullah Efendi Tekkesi (Şeyh Visalî Tekkesi).....	191
6.1.7. İsmet Efendi Tekkesi.....	193
6.2. 1876 Sonrası Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler.....	197

SONUÇ.....	207
KAYNAKLAR.....	210
1. ARŞİV KAYNAKLARI	210
2. ÖZEL ARŞİVLER VE KÜTÜPHANELER.....	213
3. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER	215
4. GAZETELER VE SÜRELİ YAYINLAR.....	234
5. ELEKTRONİK KAYNAKLAR	234
EKLER.....	235
Ek 1.....	235
Ek 2.....	236
Ek 3.....	237
Ek 4.....	238
Ek 5.....	239
Ek 6.....	240
Ek 7.....	240
Ek 8.....	240
Ek 9.....	241
Ek 10.....	242
Ek 11.....	243
Ek 12.....	244
Ek 13.....	245
Ek 14.....	246
Ek 15.....	247
Ek 16.....	248
Ek 17.....	249
Ek 18.....	250
Ek 19.....	251
Ek 20.....	252
ÖZGEÇMİŞ	253

KISALTMALAR¹

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
der.	derleyen
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>DBİA</i>	<i>Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi</i>
H./h.	hicrî
haz.	hazırlayan
neşr.	neşreden
nr.	numara
s.	sayfa
t.y.	tarih yok
vd.	ve diğerleri
vr.	varak
yay.	yayınlayan
y.y.	yayınevi yok

¹ Tez boyunca kullanılan arşiv belge-defterlerinin ve yazma eserlerin kısaltmaları “Kaynaklar” kısmında verilmiştir.

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Mevlâna Halid'in İlk Hac Yolculuğu Gidiş Güzergâhı	8
Harita 2. Mevlâna Halid'in İlk Hac Yolculuğu Dönüş Güzergâhı	9
Harita 3. Mevlâna Halid'in Hindistan'a Gidiş Güzergâhı	11
Harita 4. Mevlâna Halid'in Hindistan'dan Dönüş Güzergâhı	13
Harita 5. Mevlâna Halid'in İkinci Hac Yolculuğu Gidiş Güzergâhı	16
Harita 6. Mevlâna Halid'in İkinci Hac Yolculuğu Dönüş Güzergâhı	17
Harita 7. İstanbul'da Bektaşîye'den Nakşibendiye'ye Devredilen Tekkeler	54
Harita 8. 1876 Tarihine Kadar İstanbul'daki Halidî Tekkeleri ve Bir Müddet Halidî Tekkesi Olarak Kullanılan Tekkelerin Konumunu Gösteren Harita	180

TARİH ÇEVİRİLERİ HAKKINDA

Bu tezde, Osmanlı belgelerindeki hicrî ve rumî tarihlerin karşılıklarının gösterilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun (TTK) *Tarih Çevirme Kılavuzu* esas alınmıştır. Hicrî ve rumî tarihler şu internet adresindeki çeviri yazılımına göre hesaplanmıştır: <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

Bazı belgelerde geçen Evâil, Hicrî ayın ilk 10 günü, Evâsıt, Hicrî ayın ikinci 10 günü, Evâhir ise Hicrî ayın son 10 günü olarak hesaplanarak Miladî takvimdeki karşılığı verilmiştir. Bazı istisnaî hususlar, dipnotlarda izah edilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı dönemi tasavvuf tarihi çalışmaları son dönemlerde akademik camianın daha fazla ilgisini çekmekte ve bu konularla ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar her ne kadar kahir ekseriyetle ilahiyat alanında yapılsa da son dönemlerde bu tür konuların tarihçilerin de ilgisini çekmeye başladığı görülmektedir. 19. Yüzyılda ortaya çıkan, Mevlâna Halid-i Bağdadi'nin halifeleri aracılığıyla Osmanlı başkentine ulaşan ve burada etkili olan Nakşibendiye'nin Halidî kolu da son dönemlerde tarihçilerin ve ilahiyatçıların ilgi gösterdiği konulardan biri olmuştur.

Dünyada Halidilik çalışmalarının öncü isimlerinden olan Butrus Abu Manneh, Albert Hourani rehberliğinde 1971'de bitirdiği “Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate”² başlıklı doktora teziyle Halidiliği akademik perspektifle inceleyen kişidir. Daha sonra yayımladığı bir dizi makale ile Nakşibendiye tarikatının Müceddidiye ve Halidiye kollarının Osmanlı toplumsal ve bürokratik yaşamındaki mühim rolüne dikkat çekmiştir. Nakşibendiye tarikatının Hindistan'da neş'et eden Müceddidiye ve Bağdat'ta doğan Halidiye kollarının Osmanlı toplumuna, bürokrasiye ve ilmiye sınıfına etkisini gözler önüne seren Manneh kendisinden sonra yapılan birçok çalışmaya ilham kaynağı olmuştur. 1994'te çıkan “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript” başlıklı özgün ve etkili makalesiyle Tanzimat Fermanı'nın İslamî retoriğine dikkat çekmiş ve saray, ulema ve bürokrasi, yani Osmanlı elitinin ittifakı olmadan bu fermanın yürürlüğe giremeyeceğini belirtmişti. Saray ve Bâbıâli'nin hiçbir zaman Tanzimat ilan edildiğindeki kadar dindar olmadığını iddia eden Abu Manneh, bu dindarlaşmada Nakşibendi-Müceddidiye tarikatının özellikle Halidiye kolunun büyük rolü olduğunu ifade etmiştir.³

Halidilik çalışmalarını Nakşilik çalışmalarından bağımsız olarak değerlendirdiğimiz zaman Türkiye'de Mevlâna Halid-i Bağdâdi ve Halidilik konusundaki ilk akademik çalışmaların Abdurrahman Memiş ve Abdulcebbar Kavak tarafından yapıldığı görülür. Abdurrahman Memiş, 1998'de tamamladığı tezinde Mevlâna Halid'in hayatı,

² Butrus Abu Manneh, “Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate” (Doktora Tezi, St. Anthony's College, Oxford, 1971).

³ Butrus Abu Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century”, *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. XXII, nr. 1/4 (1982), s. 1-36.

tasavvufi kişiliği, eserleri, halifeleri ve Halidiye tarikatının tarihçesi ve esaslarını incelemiştir.⁴

Itzhak Weismann 2001’de yayımlanan *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya and Arabism in Late Ottoman Damascus* adlı eserinde Halidiye’nin Osmanlı modernleşme süreciyle olan etkileşimini derinlemesine incelemiş ve bir tasavvufi gelenek olan Halidiye’nin modernleşme hareketi içinde nasıl yeniden şekillendiğini ele almıştır. Mevlâna Halid-i Bağdâdî’nin Nakşibendiye’nin esas yapısında da birtakım değişiklikler yaparak ve dönüşümler gerçekleştirerek dönemin sosyal, siyasal ve dinî ihtiyaçlarına uyum sağladığını iddia etmiştir. Weismann’ın çalışması, Halidiye’yi bir “modernleşme hareketi” olarak değerlendirirken, hareketin hem İslam dünyasının modernleşme sürecine katkıda bulunduğunu hem de geleneksel tasavvufi yapılarla modern devletin ihtiyaçları arasında bir köprü oluşturduğunu göstermektedir.⁵

Sean Foley’in 2005 yılında Georgetown Üniversitesi Tarih Bölümü’nde yapmış olduğu “Shaykh Khalid and the Naqshbandiyya-Khalidiyya 1776-2005” başlıklı doktora tez çalışması Nakşibendî-Halidî tarikatı üzerine kapsamlı bir akademik çalışma olarak uluslararası literatürde yer almaktadır. Bu eser, Mevlâna Halid-i Bağdâdî’nin liderliğini yaptığı Halidiye tarikatının tarihsel gelişimini ele alır ve tarikatın Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüz Orta Doğu’suna kadar olan etkilerini inceler. Foley, bu çalışmasında özellikle tarikatın siyasi ve toplumsal etkilerine odaklanarak, Halidiliğin İslam dünyasında nasıl bir etki alanı oluşturduğunu ve bu etkinin modern dönemlere kadar nasıl devam ettiğini tartışır. Ancak, bu tez çalışması bazı hataları barındırmaktadır. Mevlâna Halid’in İstanbul’a geldiğine dair hiçbir bilgi yokken bu tez 1820’lerin başında Şeyh Halid’in İstanbul’da kısa süreli ikametinden bahsetmektedir.⁶ Fakat, Mevlâna Halid’in İstanbul’a geldiğine dair temel kaynaklarda ve Memiş ve Kavak’ın doktora tezlerinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, menakıbnamelerde geçen bilgiler hiçbir eleştirel sorgulamadan geçirilmeden kullanılmıştır. Örneğin, Mevlâna Halid’in vefat etmeden önce, vefat zamanını bildiğine, taun hastalığından vefat ederek bu hastalığı Şam şehrinden alıp götüreceğini söylediğine dair anlatılar bilimsel bir eleştiri süzgecine

⁴ Abdurrahman Memiş, *Halid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidilik* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000).

⁵ Itzhak Weismann, *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya and Arabism in Late Ottoman Damascus* (Leiden: Brill, 2001).

⁶ Sean Foley, “Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005” (Doktora Tezi, Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University History, 2005), s. 23, 209.

tabi tutulmaksızın tezde kendine yer bulmuştur.⁷ Tez başlığının çok uzun bir tarih aralığını kapsaması ise ayrıca bir problem teşkil etmektedir. 18. yüzyılın son çeyreğinden 2005'e kadar olan uzun dönemi incelemek iddiasında olan bu tez yüzeysel bir bakış açısı sunmaktadır.

Abdulcebbar Kavak ise 2013'te tamamladığı doktora tezi ve 2016'da yayımlanan *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik* adlı eserinde birincil ve ikincil kaynaklara dayanarak Mevlâna Halid'in hayatı, halifeleri, eserleri, Halidiliğin doğuşu, yayıldığı coğrafyalar ve Halidî tasavvufî geleneğin esasları hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Halidiye tarikatına dair temel kaynakları ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı belgeleri esas alarak hazırlanan bu çalışma, konuyla ilgili orijinal kaynaklara dayanan Türkiye'deki ilk akademik çalışmadır.⁸

Nakşibendiye'nin Müceddidiye ve Halidiye kollarına temas eden alandaki son ve önemli incelemelerden biri de Edhem Eldem'e aittir. Eldem orijinalini Fransızca olarak 2021'de, ardından Türkçe'ye çevirerek 2022'de yayımladığı makalesinde Butrus Abu Manneh'in çalışmalarının henüz net bir zemine oturmadığını söyleyerek Butrus'un görüşlerini eleştirmiştir.⁹ Dönemin baskın tarih yazımına ters düşen Butrus Abu Manneh'in özellikle 1994'te yayımladığı "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript" adlı makalesinde Tanzimat Fermanı'nda batı etkisi göremediğini, fermanı ilan eden Mustafa Reşid Paşa üzerinde Sünni ve Ortodoks görünüm veren "ustası ve hamisi" Pertev Paşa'nın etkisi olduğunu, tarihçilerin Reşid Paşa ve arkadaşlarına odaklanarak Sultan Abdülmecid, Sadrazam Hüseyin Paşa, Şeyhülislam Mekkizade Asım gibi dönemin diğer önemli kişilerini göz ardı ettiklerinden bahsetmiştir.¹⁰ Eldem, Abu Manneh'in "Tanzimat, yerli ve milli bir metin olarak görülmeli" iddiası için 16 Temmuz hattıyla 3 Kasım 1839 hattı arasında benzerliği delil olarak göstermesini de yanlış bulmakta Tanzimat'ın ilanında merkezî hatta rakipsiz rolün Mustafa Reşid Paşa'ya ait olduğunu iddia etmektedir. Eldem'e göre, Osmanlı, Fransız ve İngiliz tanıkların söz birliği etmişçesine Mustafa Reşid Paşa'yı sürecin merkezinde gösterdiğini ifade etmektedir. Nakşibendi

⁷ Foley, "Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005," s. 184-185.

⁸ Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016).

⁹ Edhem Eldem, "Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nu (1839) Baştan Okuma", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, İletişim Yayınları, Güz 2022, sy. 20 (260), s. 9-97.

¹⁰ Butrus Abu Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, New Series, vol. 34, issue 2 (Nov., 1994), s. 173-176.

tarikâtı etrafında örgütlenen bir ağın varlığına kimsenin işaret etmediğini öne süren Eldem, Abu-Manneh'in temel amacının, hatt-ı hümayun ile Nakşibendi-Müceddidî tarikâtı arasında bir bağ kurmak olduğuna göre, mazbatayı imzalayan ulemanın bu tarikâtla gerçekten bağlantılı olduğunu kanıtlamak gerektiğini, ancak, daha önce bahsi geçen birkaç kişi dışında diğerleri hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmadığını söylemektedir.¹¹

Halidiye'nin Tanzimat reformlarındaki rolü, İstanbul siyasal hayatındaki etkisiyle birlikte ele alınmadan sağlıklı bir şekilde anlaşılamayacaktır. Bu sebeple, Halidiliği incelerken odak noktası olarak İstanbul'u ele almakta olan bu tezde, Halidiye'nin İstanbul'a girişi, halk ve elit kesim tarafından nasıl karşılandığı, Halidiye'nin 19. yüzyılda İstanbul'un toplum ve siyasal hayatında geçirdiği serüven Osmanlı siyasî tarihi temel alınarak detaylı bir şekilde analiz edilmekte; Halidiye tarikâtının saray ile olan etkileşimleri ve devletin merkezileşme ve batılılaşma hareketleri kapsamında yaptığı reformlarda Halidî şeyhlerinin ve mensuplarının konumlandıkları yerler, Halidî şeyhlerinin bürokrasiyle olan ilişkileri incelenmektedir. Dolayısıyla, Halidiye'nin 1811-1876 arasındaki dönemini İstanbul merkezli olarak inceleyen ve bu tarikâtın Osmanlı siyasal ve toplumsal dönüşümündeki rolünü analiz eden kapsamlı bir çalışmaya olan ihtiyaç bu tezin hazırlanmasında başlıca motivasyon kaynağı olmuştur.

Tezde zaman sınırlandırılmasına gidilerek Mevlâna Halid'in Hindistan'da Nakşibendi-Müceddidî şeyhi Abdullah Dihlevî'den hilafet alarak 1811'de memleketi Süleymaniye'ye dönerek tarikâtı yayma faaliyetlerine başlaması başlangıç noktası kabul edilmiştir. Sultan II. Mahmud (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) olmak üzere üç padişah devrini kapsayacak şekilde İstanbul'da Halidiye'nin geçirdiği serüven, kurulan tekkeler, yapılan faaliyetler incelenmiş; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) 1811-1876 arası İstanbul'da Halidilik konusu bağlamında mevcut belge ve defterler taranmıştır. Mevlâna Halid'in İstanbul halifeleri ve İstanbul'da yaşanan olayları, devlet ricali ile Halidî tekkeleri ve şeyhleri ile olan irtibatı aydınlatmaya yarayacak yeni bilgi ve belgelere ulaşılmıştır; ayrıca, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler

¹¹ Eldem, "Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nu (1839) Baştan Okuma", s. 35.

Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'nda bulunan çeşitli belgeler, vakfiyeler ile matbu ve yazma eserler, bu temel konuları aydınlatmak açısından faydalı kaynaklar olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİDİYE’NİN İSTANBUL’A GİRİŞİ

1.1. Halidiye’nin Kurucusu: Mevlâna Halid

Bu başlık altında gerek Osmanlı coğrafyasında gerekse doğduğu ve yaşadığı Irak ve Suriye’den Hindistan’a uzanan topraklarda, günümüze kadar etkisi süren Mevlâna Halid-i Bağdadî’nin hayatı ve faaliyetleri kısaca ele alınacaktır. Medeniyetlerin geçiş noktası olan bir coğrafyada doğup büyümesi, etnik kökeni ve aldığı eğitimler Mevlâna Halid’in çok katmanlı kişilik yapısına etki eden unsurlardır. İlim arayışıyla farklı İslam beldelerine gitmesi, çeşitli âlimlerden dersler alması, zahirî ilimlerle yetinmeyip tasavvufi ilim arayışına girmesi ve bu uğurda çok uzak mesafeler kat ederek Hint alt kıtasına gidip Nakşibendî-Müceddidî tarikatından feyz alması sonrasında memleketine geri dönerek tarikatı kendi adıyla anılacak ve dünyanın birçok coğrafyasına yayacak kadar büyük ve etkili bir şekilde irşad faaliyeti yürütmesi Mevlâna Halid’i ve kurucusu olduğu alt kolu analiz etmeye değer kılmaktadır. Burada öncelikle Mevlâna Halid’in doğduğu ve yetiştiği coğrafya, ailesi, tahsil hayatı, Hicaz ve Hindistan’a yaptığı seyahatler, bu seyahatlerin amaçları ve etkileri incelenecektir. Mevlâna Halid’in memleketi Süleymaniye’ye dönüşü ve burada başlattığı irşad faaliyetleri, Bağdat ve Süleymaniye arasında yaptığı yolculuklar, sonrasında Şam’a gidişi ve Şam’daki irşad yılları üzerinde durulacak; bu dönemdeki faaliyetleri ve etkileri detaylandırılacaktır. Mevlâna Halid’in Hac seyahati, Kudüs ve Urfa’ya yaptığı ziyaretler ve bu ziyaretlerin ardından vefatı hakkında bilgi verilecektir.

Tam adı Halid bin Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Hüseyin b. Tâhâ olan Mevlâna Halid, 1776¹² veya 1779 (H. 1193) yılında günümüzde Kuzey Irak toprakları içinde yer alan Süleymaniye şehrinde eskiden Şehrezûr (Şehrizor) Sancağı¹³ olarak bilinen bölgede Karadağ kasabasının merkez nahiyesi olan Zerdîyâvâ’da dünyaya

¹² Mevlâna Halid’in doğum tarihi konusunda literatürde farklı bilgiler bulunmaktadır. Sean Foley 1776 yılında doğduğunu iddia etmiştir (Foley, “Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005”, s. 62).

¹³ Şehrezûr, Osmanlı döneminde Musul’u oluşturan üç sancaktan biriydi. Sırasıyla Kerkük, Revanduz, Köysancak, Erbil, Salahiye ve Ranya kazalarını içine alan genişçe bir alanı kapsamaktaydı (Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsu’l-A’lâm* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1316), VI, 4484). Şehrizor için bkz. Sinan Maruf, “Osmanlı Döneminde Musul ve Şehrizor (Kuzey Irak) Vilayetlerinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1831-1914)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 43-44; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (London: Routledge Studies on the Middle East, 2006), s. 75.)

gelmiştir.¹⁴ Mevlâna Halid Şehrezûr Sancağı'nda ikamet eden en büyük Kürt aşireti olan Caf aşiretinin¹⁵ Mikâilî kabilesinin Ali Beki koluna bağlı köklü bir aileden gelmektedir. Mevlâna Halid, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra Karadağ'ın merkezi Zerdîyâvâ'da bulunan Şeyh Abdüllatif Medresesi'nde tahsil hayatına başlamıştı. Daha sonra Halepçe, Hurmal ve Biyâre medreselerinde okuyarak bölgedeki önemli müderrislerden öğrenim görmüştü. Ardından Köysancak, Harîr ve Bağdat'ta medreselerde eğitim alıp memleketine dönmüş ve daha sonra Senendec'e giderek oranın tanınmış âlimlerinden Muhammed Kasım es-Senendecî'den (ö. 1818) matematik, geometri ve astronomi gibi ilimleri tahsil etmiş ve Süleymaniye'ye geri dönmüştü.¹⁶

Bir süre Aziz Ağa Camii'nde görev yaptıktan sonra hocası Abdülkerim Berzencî'nin 1799'da vefatı üzerine Baban Beyliği'nin bölgesel eğitim merkezi konumunda olan Abdurrahman Paşa Medresesi'nin baş müderrisi olmuştu. Henüz 20 veya 21 yaşındayken medresede ders vermeye başlayan Mevlâna Halid 7 yıl kadar bu vazifede kalmıştı. Mevlâna Halid'in 1784 yılından beri Berzencî ailesine mensup olmayan ve baş müderrislik makamında bulunan ilk âlim olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷ İlim tahsili için yaptığı yolculuklar esnasında bir İslam âlimi olarak ün kazanmış ve özellikle Bağdat'ın Araplaşmış Kürt dinî ve siyasî elitleriyle kişisel ilişkiler kurmuştu. Bu seçkinler daha sonra Nakşibendiye-Halidiye'nin Irak'taki omurgasını oluşturacak, dinî ve siyasî nüfuz peşinde koşan elitlerin müttefikleri olacaklardı.¹⁸

Mevlâna Halid, Süleymaniye'de 7 yıl kadar süren müderrislik vazifesinden sonra bir nevi inzivaya çekilerek daha çok ibadet ve tefekkürle meşgul olmuştu. Bir arayış içine giren Bağdadî'nin 1805'te çıktığı hac seyahati, hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştu. Musul, Diyarbakır, Urfa, Halep ve Şam üzerinden Hicaz'a ulaşan Mevlâna Halid geçtiği beldelerdeki âlimlerle tanışmış, bilgi alışverişinde bulunmuş, peygamber, sahabe ve evliya kabirlerini ziyaret etmişti¹⁹ (Bkz. Harita1).

¹⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 58-61.

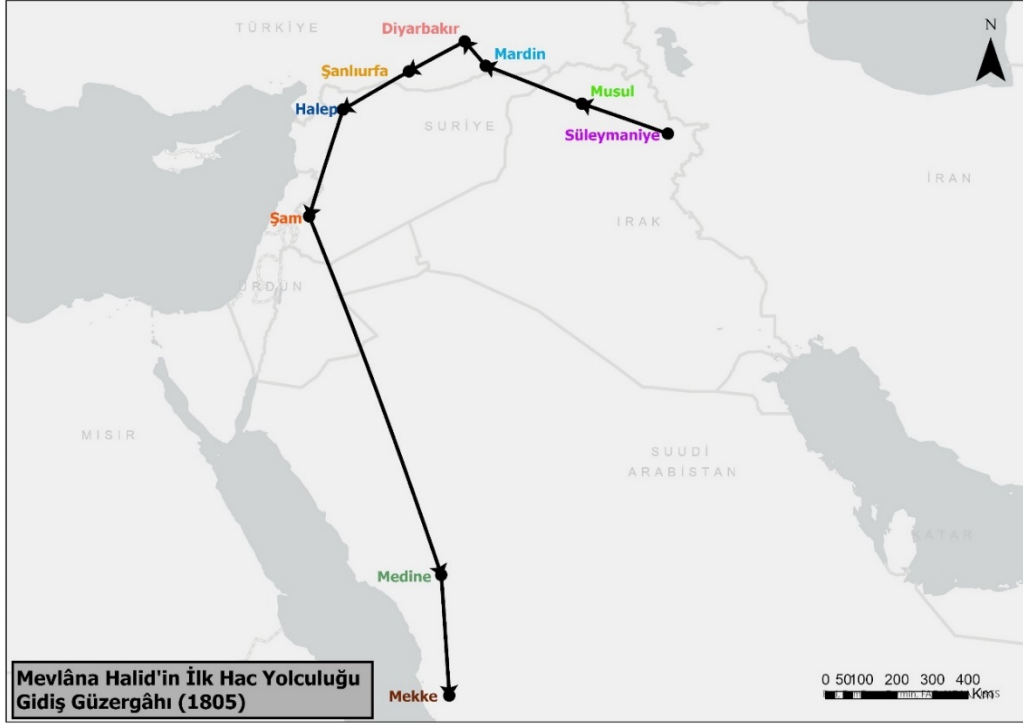
¹⁵ "Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki iki büyük Kürt aşireti Caf ve Hemavend aşiretiydi. En büyük aşiret olan Caf, Süleymaniye ve Batı İran'ın Senendec (Sine) kasabası arasında yer alan bölgede yaşamıştı ve birkaç gruba ayrılmıştır" (Bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration*, s. 75).

¹⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 63-69.

¹⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 68-69.

¹⁸ Foley, "Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005", s. 85.

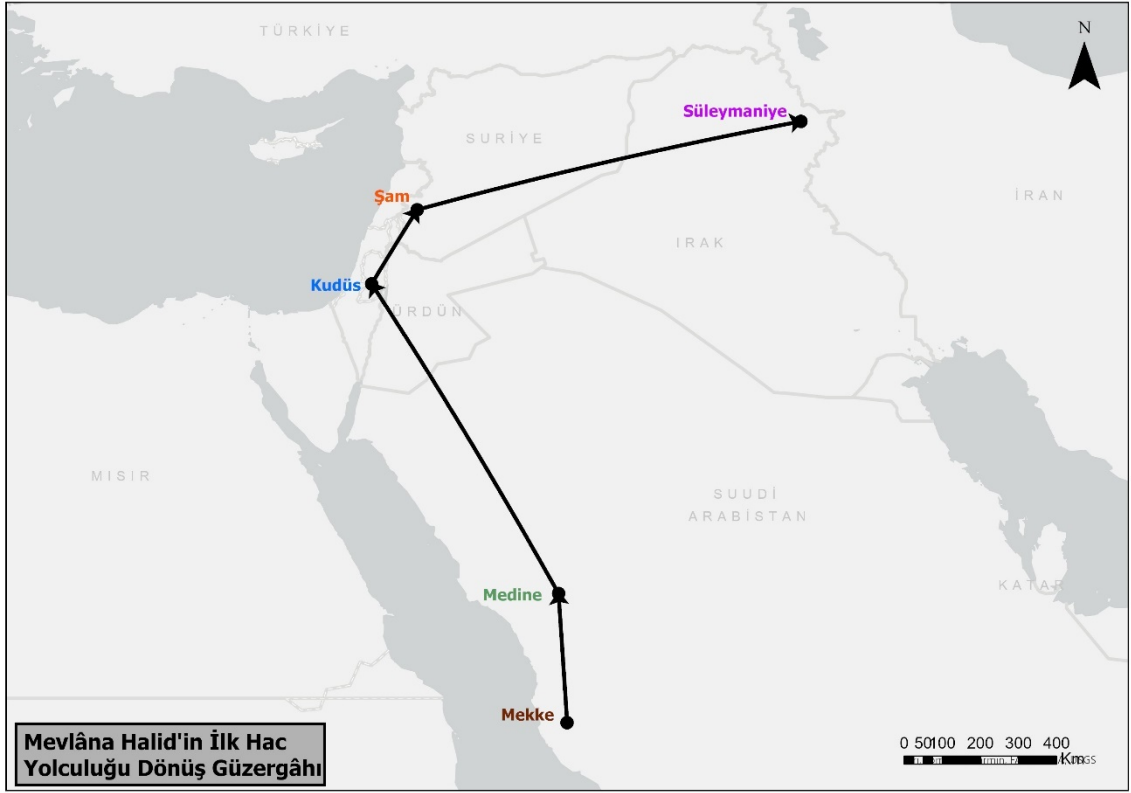
¹⁹ Foley, "Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005", s. 87.

Harita 1. Mevlâna Halid'in İlk Hac Yolculuğu Gidiş Güzergâhı

Halep'in ardından önemli bir hac menzili olan Şam'a uğrayan Mevlâna Halid, Şam'ın önde gelen âlimlerinin sohbetinde yer almış ve ilmî müzakerelerde bulunmuştu. Ardından hac yolculuğuna devam etmiş ve Medine'ye ulaşmıştı. Medine'deyken Yemenli bir zatın, Mevlâna Halid'i şeriata aykırı gibi görünen olayları, durumları hemen kınamaması konusunda uyardığı kaydedilmişti. Mekke'ye giden Mevlâna Halid'in, Harem-i Şerif'te *Delâilü'l-Hayrât* okurken sırtı Kâbe'ye dönük birini görünce Kâbe'ye saygısızlık yaptığı düşüncesiyle içinden onu kınadığı, ancak kınadığı kişinin, "Allah indinde mümin bir kulun değerinin Kâbe'nin değerinden daha yüksek olduğunu bilmiyor musun?" demesiyle Medine'de kendisine yapılan uyarıyı hatırlayarak özür dileyip kendisine mürit olmak istediği rivayet ve o şahsın bu talebi geri çevirerek Mevlâna Halid'in, Hint diyarından bir işaret alacağını müjdelediği iddia edilir. Hicaz yolculuğu esnasında ilim tahsil etmeye devam eden Mevlâna Halid, hac vazifesini yerine getirdikten sonra Süleymaniye'ye dönmüş ve içsel bir arayış içerisinde gelecek olan işareti beklemeye başlamıştı (Bkz. Harita 2).²⁰

²⁰ Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 15, s. 283-284; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 99-100.

Harita 2. Mevlâna Halid'in İlk Hac Yolculuğu Dönüş Güzergâhı

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında Hint alt kıtasında yaşayan sufi şeyhlerden biri olan ve zamanının en önemli Nakşibendî Müceddidî şeyhi olarak kabul edilen Hindistan Pencaplı Şeyh Abdullah Dihlevî (ö. 1240/1824) Mevlâna Halid'in hayatında bir dönüm noktası olmuştu.²¹ Abdullah Dihlevî'nin yaşadığı dönemde Hindistan, siyasi çalkantılar ve güç mücadeleleriyle şekillenen bir geçiş sürecindeydi. 1803 yılında İngilizler, Marathaları mağlup ederek Delhi'yi askerî kontrol altına aldı ve Babür Hükümdarı II. Alemgir Şah'ı kendi "himayeleri" altına alarak bölgeyi onun adına yönetmeye başladı. Ancak bu süreç, yerel dini ve siyasi liderlerin bağımsız hareket alanlarını kısıtladı. Dihlevî, bu yeni düzene karşı çıkarak İngilizlere mesafeli durdu ve onların hizmetinde çalışmayı caiz gören fetvalara şiddetle karşı çıktı. Bu dönemde

²¹ Bu konuda birçok tez ve makale yazılmıştır. Bkz. Tanvir Anjum, "Calm amid Chaos: The Role of Shah Ghulam Ali in the Revival of Sufi Traditions in the 19th-century India and Beyond," *Pakistan Vision* (Lahore: Punjab University, 2010), s. 106-107; Butrus Abu Manneh, "1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları", *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler, Bektaşîler, Nusayrîler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999), s. 119.

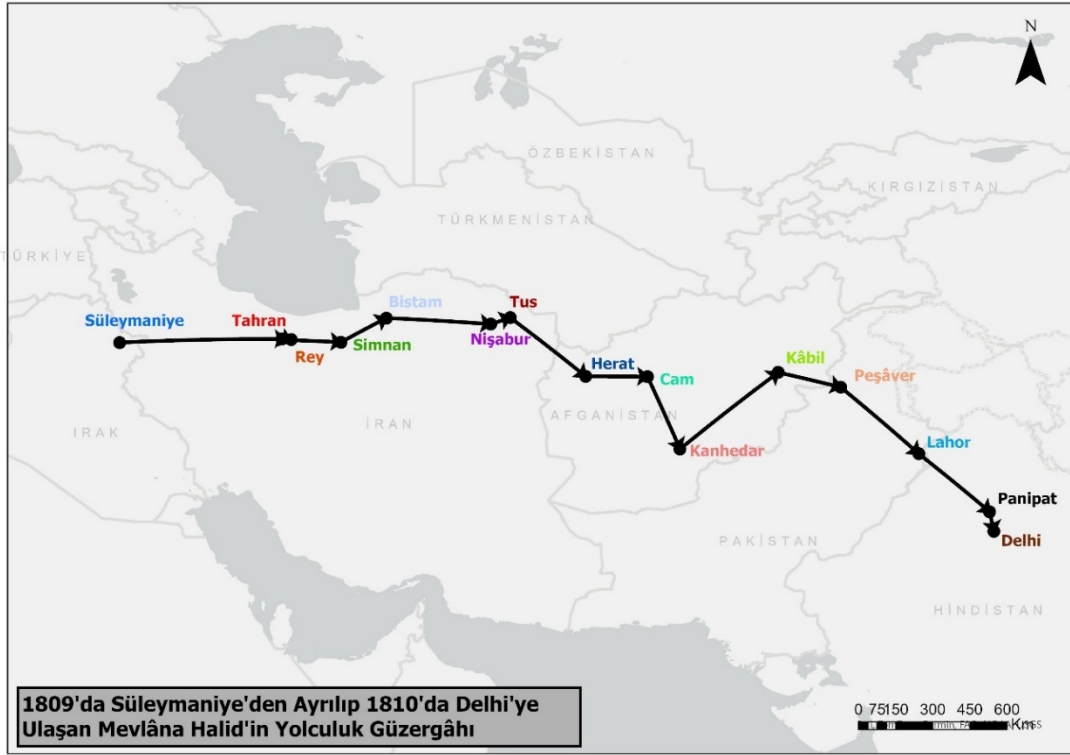
Hindistan, İngiliz sömürge yönetiminin etkisinin giderek arttığı, yerel Müslüman elitlerin ve dinî liderlerin siyasi nüfuzlarını kaybettiği bir dönüşüm sürecine girmişti.²²

Dihlevî, böyle bir dönemde Nakşibendi tarikatının Arap coğrafyasının her yerine yayılabilmesini sağlamak amacıyla Mekke ve Medine başta olmak üzere stratejik noktalara halifeler göndermekteydi. İbrahim Fasih Haydarî'nin (ö. 1299/1882) *el-Mecdü't-Talid* adlı eserinde ismini vermediği, fakat Dihlevî'nin önde gelen halifelerinden Hindistanlı bir zatı Süleymaniye'ye gönderdiğinden bahsedilmişti. İsmi verilmeyen bu kişinin Mirza Rahîmullah, diğer adıyla Muhammed Derviş el-Azîmâbâdî (ö. 1260/1844) olduğu bilinmektedir.²³ Mevlâna Halid'in 1809'da Süleymaniye'ye gelen bu zatla tanıştıktan sonra inzivaya çekildiği, ders vermeyi ve insanlarla konuşmayı bıraktığı rivayet edilir. Derviş Azîmâbâdî'nin Mevlâna Halid'e kendisiyle birlikte Hindistan'a gelmesini ve Abdullah Dihlevî'den (ö. 1240/1824) manevi eğitim almasını önerdiği iddia edilir. Bunun üzerine yola çıkan Mevlâna Halid bazı rivayetlere göre altı ay, bazı rivayetlere göre ise bir yıl süren bir yolculuktan sonra 1810 (1225) yılında Delhi'ye Abdullah Dihlevî'nin hankâhına ulaşmış ve Nakşibendi tarikatına intisap etmişti (Bkz. Harita 3).²⁴

²² Arthur Buehler, "Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm 'Ali", *Journal of the History of Sufism*, 2007, vol. 5, s. 205-207.

²³ İbrahim Fasih Haydarî, *Büyük Doğu Mecdü't Tâlid: Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (k.s.) Hayatı, Halifeleri ve Menkıbeleri*, çev. Eser Sazak (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), s. 82-87; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 101. Hindistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Azîmâbâd (günümüzde Patna) şehrinde olduğu için Azîmâbâdî lakabıyla tanınan Mirza Rahimullah, Abdullah Dihlevî hankâhında eğitim alıp seyr ü sülûkünü tamamlayıp şeyhinden icazet almıştır. Gulam Ali Dihlevî tarafından "seyyah" olarak nitelendirilen ve siyah keçeden mamul bir hırka giyen Mirza Rahimullah Nakşibendi yolunun kurucusu olan Şâh-ı Nakşibend'in (ö. 1389) kabrini ziyaret niyetiyle önce Buhara'ya gitmiş, ardından Anadolu, Şam, Hicaz, Bağdat, Mağrib, Maverâünnehir, Horasan ve Hindistan gibi İslam coğrafyalarını ziyaret etmiştir. Gittiği yerlerdeki şeyhlerin, âlimlerin sohbetlerine katılmış; fakat şeyhi Gulam Ali kadar kâmil bir mürşide rastlamadığını ifade etmiştir. Bu bilgiden hareketle gerek Nakşibendi meşayihinin kabirlerini ziyaret gerek ilim öğrenmek, kâmil mürşid aramak maksadıyla çok uzak da olsa Hindistan coğrafyası ve Orta Asya ve Anadolu coğrafyaları arasında geliş gidişlerin, seyahatlerin o dönemde gayet tabii bir vakia olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Mirzâ Rahimullah'ın Mevlâna Halid'i Hankâh-ı Mazhâriyye'ye götürerek şeyhine teslim ettikten sonra Buhara'ya yarım mesafedeki Sebezmûn beldesine gitmek üzere yola çıktığı kaydedilmiştir. Şehr-i Sebz'e yerleşerek oradan bir kimseyle evlendiği ve 1844'te orada vefat ettiği belirtilmiştir (Sinan Baday, "Abdullah Ed-Dihlevî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), s. 71-73).

²⁴ Haydarî, *Büyük Doğu Mecdü't Talid*, s. 80-87; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 108. Başka bir kaynağa göre ise Şah Gulam Ali'nin, üç kişiyi Delhi'ye getirmesi amacıyla halifesi Mirza Rahimullah'ı İran ve Irak'a gönderdiğinden ve bu kişilerin Molla Nudşâhi, Seyyid Abdullah ve Mevlâna Halid olduğundan bahsetmektedir (A. Buehler, "Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm 'Ali", s. 199-200).

Harita 3. Mevlâna Halid'in Hindistan'a Gidiş Güzergâhı

Abdullah Dihlevî'nin Mevlâna Halid'e hilâfet-i tâmm²⁵ ile Nakşibendiye'nin yanı sıra Kadirî, Sühreverdî, Kübrevî ve Çeştî tarikatlarından da icazet vererek başta Bağdat olmak üzere Osmanlı topraklarında Nakşibendi-Müceddidî tarikatını yaymak için görevlendirdiği²⁶ Mevlâna Halid, Dihlevî'den beş ayrı tarikatın icazetini almasından dolayı “câmi‘u’t-turûk”²⁷ olarak nitelendirilmiştir. Ancak, beş tarikat içinde usul ve adabını tatbik ettiği ve insanları irşad ettiği esas tarikat Nakşibendilik olmuştur. Mevlâna

²⁵ Hilafet, tarikatlarda şeyhlik makamının unvanı olarak kullanılan bir tabirdir. Hilâfetname, bir tarikata intisap edip usul dairesinde belirli menzilleri geçerek irşad mertebesine yükselenlere, müritlerin irşad ve terbiyesine izin ve ruhsat verdiğini gösteren mühürlü vesikaya denir. Hilafet-i tamme veya hilafet-i kâmile, şeyhinden sonra müstakil hareket imkânı sağlayan ve sahibinin seyr ü sülûkünü tamamladığını gösteren halifelik vesikasıdır. İrşad için icazet, icazet için de kesintisiz bir silsileye sahip bir mürşidden seyr ü sülûk eğitimi alma zorunluluğu vardır (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1983), c. 1, s. 829).

²⁶ Algar, “Hâlid el-Bağdâdî”, c. 15, s. 284. Arthur Buehler, Mevlâna Halid'in Delhi'de Şah Gulâm Ali'nin gözetiminde toplam dokuz ya da on aylık müritlik süresi olduğunu belirtmiş; bunun da ilk beş ayından sonra küçük velâyet (*velâyet-i suğrâ*) mertebesine ulaştığını ifade etmiştir. Mevlâna Hâlid büyük velâyet (*velâyet-i kübrâ*) mertebesinde elde ettiğinde Şah Gulâm Ali'nin ona Nakşibendî, Kâdirî, Çeştî, Sühreverdî ve Kübrevî tarikatlarında mürit eğitimi faaliyetleri için koşulsuz izin (*icâzet-i mutlaka*) verdiğini ifade etmiştir (A. Buehler, “Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm ‘Ali”, s. 200).

²⁷ Tasavvuf terminolojisinde, birden fazla tarikata intisaplı olan, farklı tarikatlardan icazetleri bulunan yani çeşitli tarikatları bünyesinde toplayan kişilere verilen bir sıfattır.

Halid'in beş tarikata dair aldığı icazetnamenin yazma ve matbu nüshaları bulunmaktadır.²⁸

Hindistan Delhi'den yola çıkarak Muskat, Yezd, Şiraz, İsfahan, Hemedan ve Senendec üzerinden yaklaşık 50 gün süren bir yolculuk sonrası 1811 (1226) yılında memleketi Süleymaniye'ye varan (Bkz. Harita 4)²⁹ Mevlâna Halid, Süleymaniye'de Nakşibendiliği yaymaya başlayınca birtakım sorunlarla karşılaşmış ve faaliyetleri bölgede hâkim durumda bulunan Kadiriye³⁰ tarikatı çevrelerinde tedirginlik oluşturmuştu.³¹ Ayrıca, bölgedeki hâkim yönetici olan Baban Beyliği³² tarafından da zaman zaman tehdit olarak görüldüğü için memleketi Süleymaniye'den ayrılmak zorunda kalmıştı. 1811 ile 1822 arasında kendisine karşı oluşan muhalif tavırlar nedeniyle Bağdat ve Süleymaniye arasında sürekli gidip gelmiş ve bu süreçte Nakşibendi tarikatının yayılmasını sağlamak için çaba göstermişti.³³ Özellikle, Mevlâna Halid'in Bağdat'ta bulunduğu 1813-1817 arası Nakşî-Halidîliğin yayılması açısından çok verimli yıllardı. Vali Said Paşa, görevde olduğu zamanlar Mevlâna Halid'e tarikatı yaymak ve Nakşî-Halidî tasavvuf geleneğini sağlamlaştırmak için önemli imkânlar sunmuştu. Said Paşa'nın da yardımıyla Bağdat'ın doğusunda yer alan eski Ahsâiye Medresesi onarılarak Şeyh Halid'in tekke olarak kullanımına sunulmuştu. Halidiye Tekkesi olarak anılmaya başlanan bu medrese Mevlâna Halid için tahsis edilen ilk tekke ve Halidîliğin doğuş yeri olarak anılmıştı.³⁴

²⁸ Mevlâna Halid-i Bağdâdî, *Risâle fî İsbâtı'r-Râbita*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hayri Abdullah Efendi Koleksiyonu, nr. 56-001, vr. 85a-85b'de bulunmaktadır. İcazetname, Abdulcebbar Kavak'ın yayımlanan doktora tezinde hem Arapçası hem Türkçe çevirisi ile sunulmuştur (Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 117-118).

²⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 127.

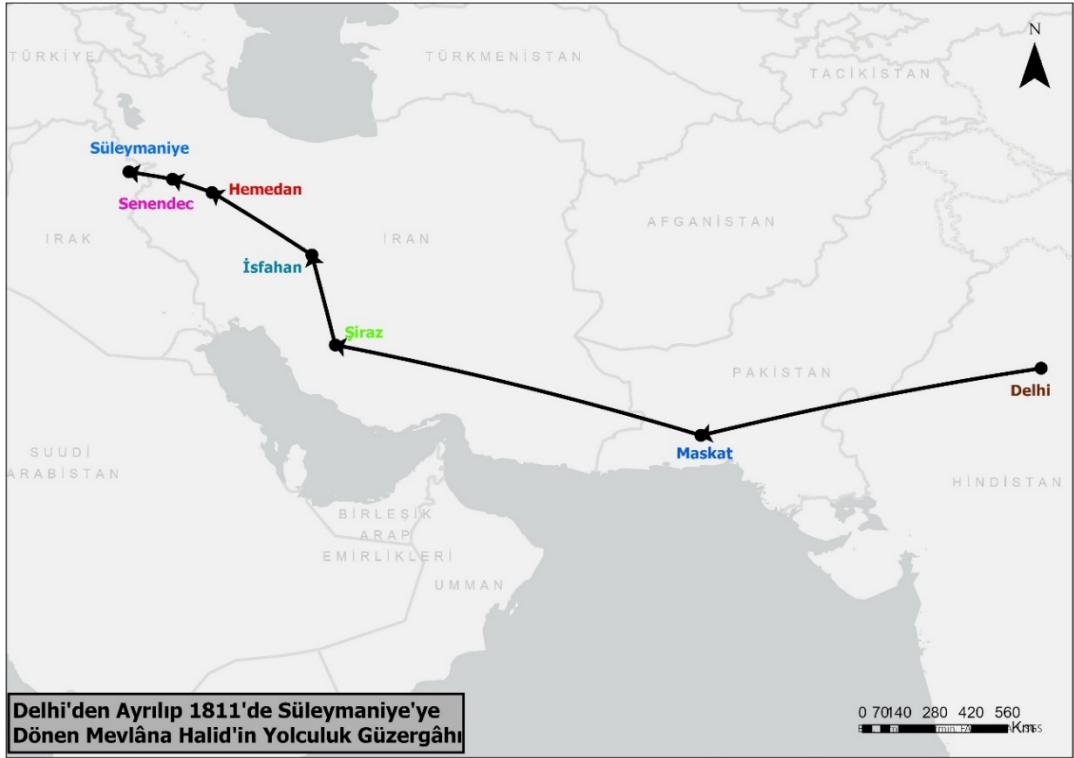
³⁰ Nihat Azamat, "Kadiriye", *DİA*, İstanbul, c. 24, s. 131.

³¹ Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat: Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), s. 80-81.

³² Alpaslan Fener, "Hadd-i Hudud-ı Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adli Eseri Işığında Osmanlı İran Sınırı" (Yüksek Lisans Tezi, Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s. 14; W. Behn, "Bâbân," *Encyclopædia Iranica*, III/3, s. 307, <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2> (erişim 28.12.2020).

³³ Yalnızca Irak bölgesinden değil Halep, Anadolu, Kafkasya, Mekke, Medine, Kudüs, Hindistan, Afganistan, Maverâünnahir, Mısır, Amman ve Mağrib'den de âlim şahsiyetlerin Süleymaniye'ye gelerek Mevlâna Halid'in ders halkasına katılması onun bir Nakşibendi-Halidi şeyhi olarak ününün kısa sürede yayıldığını göstermektedir (Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 128-129).

³⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 133-134.

Harita 4. Mevlâna Halid'in Hindistan'dan Dönüş Güzergâhı

Bağdat'ta bulunduğu son dönemde Halidiliğe rağbetin artmasıyla Mevlâna Halid'in mürit sayısının çoğaldığı kaydedilmiştir. Iraklı tarihçi Abbas El-Azzâvî'nin (1890-1971) mürit sayısını 20.000 olarak vermesi³⁵ abartılı olmalıdır. Çünkü diğer kaynaklar bu sayıyı teyit etmemektedir. Bağdat Valisi Davud Paşa³⁶, Mevlâna Halid'in bölge halkı üzerindeki etkisini fark ederek İranlıların Kürdistan bölgesini etkilemesini engellemek amacıyla Sultan II. Mahmud tarafından taltif edilmesini önermişti. Sultan II. Mahmud, Davud Paşa'nın nüfuzunun zedelenebileceği endişesiyle teklifi kabul etmemişti.³⁷

Süleymaniye'den sonra Bağdat'ta da tehditler alan Mevlâna Halid, Osmanlı-İran Savaşı'nın meydana getirdiği tahribat ve karışıklık nedeniyle Şam'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Şam'a gitmeden önce bir ön hazırlık mahiyetinde halifelerinden Abdurrahman el-Akrî (ö. 1834?) ve Ahmed Hatib el-Erbilî'yi (ö. 1834) gönderdiği bilinmektedir.³⁸ Mevlâna Halid'in 21 Haziran 1823 (11 Şevval 1238) Cumartesi akşam hava karardıktan

³⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 138.

³⁶ Zekerîya Kurşun, "Dâvud Paşa, Kölemen", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 38-39.

³⁷ BOA, HAT, 826/37428 (Bu belge 2. bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir).

³⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 139.

bir saat sonra halife ve müntesipleriyle kalabalık bir grup halinde Şam'a girdiği kaydedilmiştir. Yanında 4 halifesi ile birkaç hizmetçisi vardı. Ancak, belgede bu yolculuğun Haremeyn, yani Mekke ve Medine (Ravza-i Mutahhara) için olduğu ifade edilmektedir.³⁹

Süleymaniye ve Bağdat'tan sonra Şam Mevlâna Halid'in faaliyetlerini yürüttüğü son büyük merkez olmuştur.⁴⁰ Mevlâna Halid, ailesiyle birlikte Kunvat semtinde geniş bir konak satın almış, konağın bir kısmını vakfederek mescit yapmış ve tarikat faaliyetlerini burada yürütmüştü. Şam'daki tekkenin adı hakkında çoğu kaynakta bilgi bulunmazken Cavid Baysun, bu tekkeyi *Salihîyye Dergâhı* olarak nitelemektedir.⁴¹ Şam'da ilmî ve tasavvufî faaliyetlerine devam eden Mevlâna Halid'in şehir halkı tarafından iyi karşılandığı ve tekkeye sadece alt tabakadan insanlar değil, ulema ve devlet adamlarının da geldiği ifade edilir.⁴²

Mevlâna Halid'in hayatı incelendiği zaman toplumsal ve siyasî olaylarla yakından ilgilendiği ve devlet ricaliyle iletişim halinde olduğu anlaşılmaktadır. Baban Beyliği'nin liderleri olan Abdurrahman Paşa ve Mahmud Paşa; Bağdat valileri Said Paşa ve Davud Paşa⁴³; Şam valileri Salih Paşa ve Veliyyüddin Paşa;⁴⁴ İmadiye beyleri Zübeyir Paşa ve Musa Paşa; Akka Valisi Abdullah Paşa⁴⁵ ve o dönemde İstanbul'da ikamet eden Mehmed Necip Paşa ve Şeyhülislam Mekkizâde Asım Efendi ile sürekli iletişim halinde olduğu

³⁹ Şam Valisi Salih Paşa'nın merkeze gönderdiği tahriratta, "Kibâr-ı sadât-ı Nakşibendiye'den bir müddetten beri havali-i Bağdat'ta pertev-efşân-ı irşad olan füyuzatlu, kerametlü, Şeyh Ziyaeddin Halid Efendi Hazretleri ziyaret-i Ravza-yı Muattara-i Hazret-i Seyyidü'l-Enbiya sallallahu aleyhi ve sellem ve tavaf-ı Beytü'l-Ulyâ için dört nefer hulefa-yı kirâm ve yedi sekiz nefer hüddam ile işbu Şevval-i şerifin 11. cumartesi gecesi saat 1'de Medinetü's-salihin olan Şam-ı cennet-meşamı şeref-kudüm-ı meymenet-lüzumlarıyla reşk-aver-i behişt birle buyurduklarına mebni..." (BOA, HAT, 767/36137, 15 Şevval 1238/25 Haziran 1823).

⁴⁰ Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", c. 15, s. 284.

⁴¹ "Şeyh Halid Nakşibendi şu'belelerinden Hâlidî tarikatının müessisi Şeyh Halid Ziyaüddin, aslen Süleymaniyeli olup bir müddet Bağdad'da bulunduktan sonra Şam'da Salihîyye Dergâhı'nda irşad ve ilim neşri ile meşgul olmuş, 1242'de vefat etmiştir" (Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), s. 268).

⁴² Abdülmecid Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, çev. Mehmet Emin Fidan (İstanbul: Yasin Yayınları, 2003), s. 830-831; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 139-140.

⁴³ Mevlâna Halid'in Bağdat Valisi Davud Paşa'ya yazdığı mektuplar için bkz. Abd al-Karim al-Mudarris, *Yâdî Mardân* (Bagdad: L'Adademia Kurde, 1979), c. I, s. 353-354; 384-385.

⁴⁴ Mevlâna Halid'in Veliyyüddin Paşa'ya yazdığı mektup için bkz. Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 379.

⁴⁵ Mevlâna Halid'in Akka Valisi Abdullah Paşa'ya yazdığı mektuplar için bkz. Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 403, 409-410.

mektuplarından anlaşılmaktadır. İsmi geçen bu yöneticilerin büyük bir kısmının Şeyh Halid'e müntesip olması ayrıca dikkat çeken bir husustur.⁴⁶

Mevlâna Halid'in üç eşi ve beş çocuğu olduğu bilinmektedir. İlk eşi, Mikâilî aşiretinden Hatice Sitti Hanım'dı.⁴⁷ Bağdat'ta iken evlendiği ikinci eşinin ismi Fatıma binti Abdullah olarak kaydedilmiştir.⁴⁸ Şam'a yerleştikten sonra ise Seyyid İsmail Gazzî Efendi'nin kızı Seyyide Ayşe Takiyye Hanım ile evlenmişti.⁴⁹ Kızı Fatıma,⁵⁰ oğulları Abdurrahman (ö. 1827), Muhammed Bahâeddin (ö. 1827), Şehâbeddin Ahmed (ö. 1823) ve Necmeddin'dir (ö. 1853).⁵¹ Mevlâna Halid'in çocukları içinde en uzun ömürlü olanı Fatıma olup 1869'da 45 yaşında iken Hicaz'da vefat etmişti.⁵² Soyu ise oğlu Necmeddin vasıtasıyla devam etmişti.⁵³ Mevlâna Halid, Şam'a gittiğinde Bağdat'taki eşi ve çocukları Urfa ve Halep üzerinden Şam'a ulaşmıştı. Küçük oğlu Şehâbeddin Ahmed'in 1823'te (H. 1239) Urfa'da, Muhammed Bahâeddin'in 5 yaşında, Abdurrahman'ın ise 6 yaşında iken 1827'de (H. 1242) Şam'da taun hastalığından vefat ettikleri kaydedilmektedir.⁵⁴

Mevlâna Halid 1825'te (1241) bazı halifeleri ve Suriye Valisi ve Emîr-i Hac Veliyyüddin Paşa⁵⁵ ile ikinci haccına gitmişti (Bkz. Harita 5).⁵⁶ Bu ikinci ve son haccın dönüşünde Şam'daki ilmî ve tasavvufî faaliyetlerine devam eden Şeyh Halid daha sonra Kudüs'e giderek oradaki ilmî camia ile görüşmüştü. Kudüs'ten sonra küçük oğlunun

⁴⁶ Abdulcebbar Kavak, "Hâlid-i Bağdâdî", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, cilt ed. Ahmed Hamdi Furat (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), c. 8, s. 1091.

⁴⁷ Hatice Sitti Hanım'ın 1891'de Şam'da vefat ettiğini gösteren belge için bkz. BOA, Y.PRK.UM, 22/111, 24 Ağustos 1307/6 Eylül 1891.

⁴⁸ Foley, "Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005", s. 83.

⁴⁹ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 830.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MVL, 127/47, 29 Şevval 1277/ 10 Mayıs 1861. Dersaadet'e gelen Mevlâna Halid'in kızı Fatıma'ya maaş tahsis edilmiştir (BOA, MVL, 483/97, 25 Cemaziyelahir 1282/15 Kasım 1865).

⁵¹ Mevlâna Halid'in oğlu Necmeddin Efendi hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde birçok belge bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Şam'daki Mevlâna Halid Efendi Türbesi'nin türbedarlık hizmetinin Şeyh Firâkî Efendi'den Mevlâna Halid'in oğlu Necmeddin Efendi uhdesine tevcih edilmesi hakkındadır (BOA, A.MKT.MHM, 45/86, 25 Cemaziyelahir 1268/16 Nisan 1852).

⁵² Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 144-146.

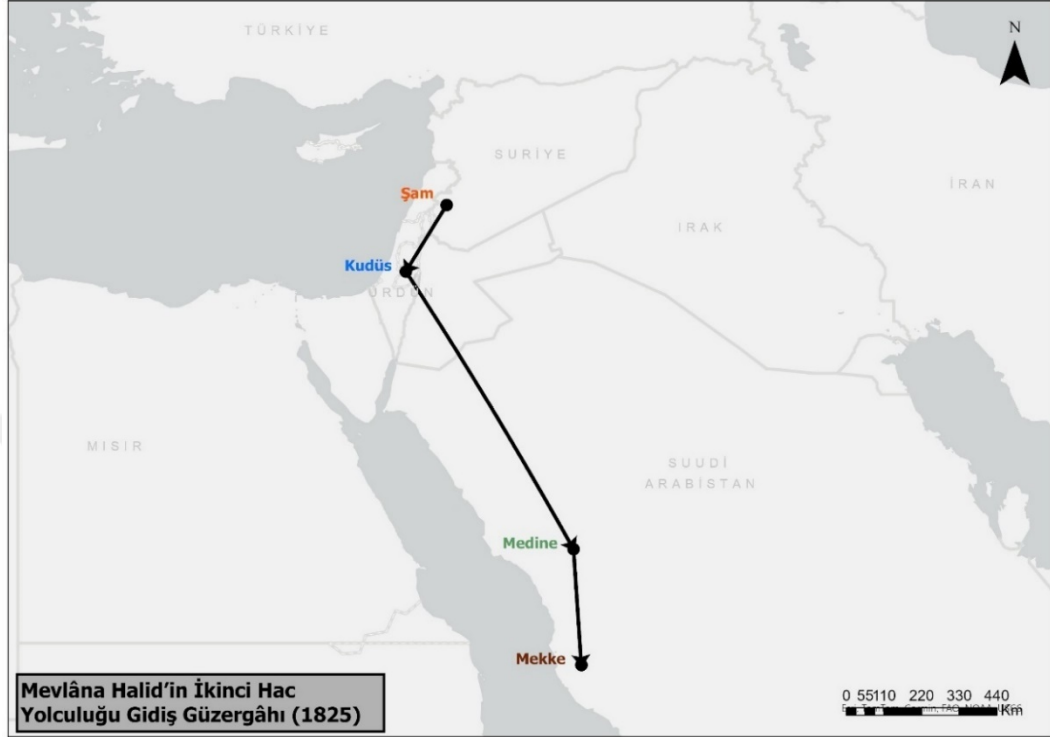
⁵³ Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî, *Hâlidîye Risâlesi, Mecd-i Tâlid [Büyük Doğu]*, Şemsü's-Şümus [*Güneşler Güneşi*], haz. Yakup Çiçek (İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2004), s. 332-333.

⁵⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 142-145.

⁵⁵ Veliyyüddin Paşa 1825-26'da (1241) Şam valisi olmuştur. 1827-28'de (1243) Salih Paşa 2. kez vali olmuştur (Bkz. Franz Babinger, "Osmanlı Şam Valileri", çev. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi: Mehmet Akalın Armağanı*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, sy. 8, s. 106). Mevlâna Halid'in Veliyyüddin Paşa'nın azledilmesi nedeniyle Gürcü Necip Paşa'ya mektup yazarak, göreve tekrar getirilmesini istemesinden Veliyyüddin Paşa ve Necip Paşa ile iletişimde olduğu ve kendisine yakın devlet görevlileri aracılığıyla girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır (Sahib, *Mektubat*, s. 218).

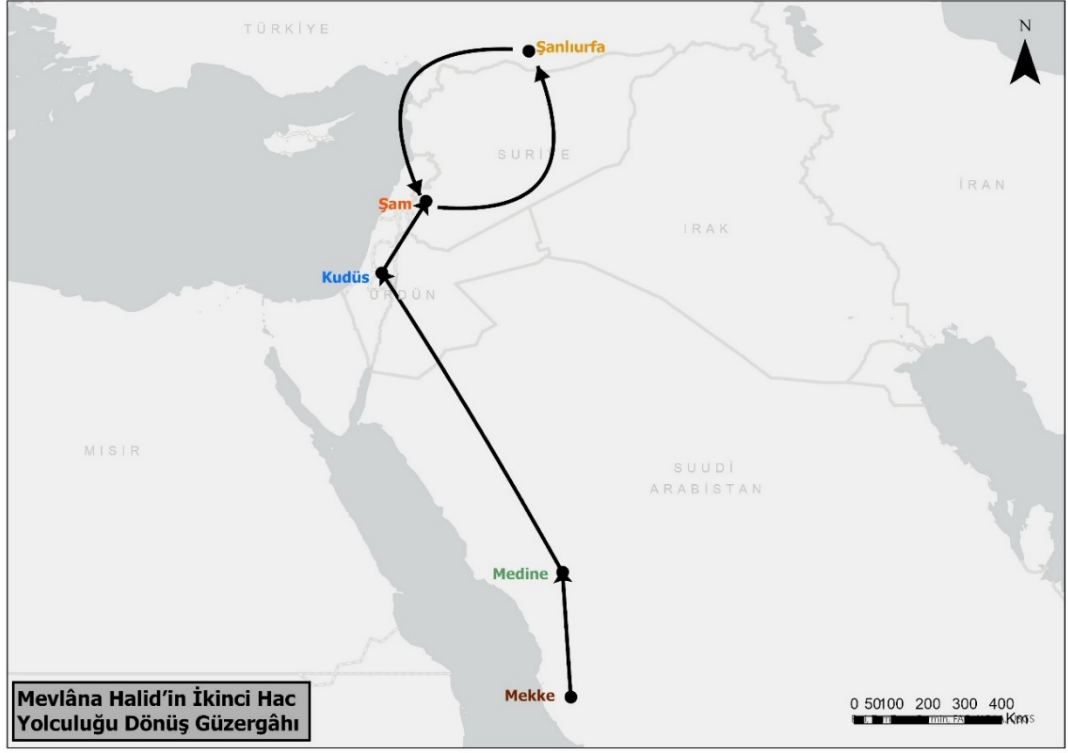
⁵⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, 143.

kabrinin de yer aldığı Urfa'ya gitmiş ve ziyaretlerin ardından ailesinin yanına Şam'a dönmüştü (Bkz. Harita 6).⁵⁷

Harita 5. Mevlâna Halid'in İkinci Hac Yolculuğu Gidiş Güzergâhı

⁵⁷ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 840-841; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 143.

Harita 6. Mevlâna Halid'in İkinci Hac Yolculuğu Dönüş Güzergâhı

Mevlâna Halid'in oğulları, Şam'da ortaya çıkan taun hastalığına yakalanarak art arda hayatlarını kaybetmişti. Kısa bir süre sonra 6 Haziran 1827'de (11 Zilkade 1242) kendisi de taun hastalığına yakalanarak vefat etmişti. Şam'da taun vakasından ölenlerin gömüldüğü Kasiyun Dağı eteklerine gömülmüştü. Mevlâna Halid, ölmeden önce bütün kitaplarını vakfetmişti. Vefatından sonra aile efradıyla ilgilenme ve hizmet etme vazifesini Şeyh İsmail Enârânî'ye (ö. 1242/1827) vermişti. Kendisinden sonra sırasıyla Şeyh İsmail Enârânî, Şeyh Muhammed en-Nâsıh, Şeyh Abdülfettah el-Akrî ve onun ardından Şeyh İsmail Gazzî'nin postnişinlik görevine geçmelerini istemişti. Vefatından yaklaşık 15 yıl sonra, 1842'de halifelerinden Muhammed el-Firakî'nin (ö. 1282/1865) girişimiyle Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından Şeyh Halid'in defnedildiği yere bir tekke, mescid ve türbe yaptırılmıştı.⁵⁸

⁵⁸ Hânî, *Nakşibendilerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 845-849; Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *DİA*, c. 15, s. 284; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 146-148. Türbesinin içten ve dıştan fotoğrafı için bkz. Ek 1.

1.2. Halidiye'nin İstanbul'a Girişi

Bu bölümde Halidiliğin temel özellikleri ve tarikatın yayıldığı coğrafya ve Mevlâna Halid'in Anadolu halifeleri ve tarikatın İstanbul'a intikali kısaca değerlendirilerek Halidiye tarikatının İstanbul'a hangi halifeler vasıtasıyla geldiği ve İstanbul'daki tasavvufî ortam incelenecektir. Özellikle, Halidiye tarikatının Osmanlı başkenti ve hilafetin merkezi olan İstanbul'da temsil edilmesine ve yayılması hususuna önem veren Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin İstanbul'a gönderdiği halifelerin uyması gereken kurallar, dönemin sosyal, siyasî ve kültürel bağlamı içerisinde analiz edilecektir. İstanbul'a gönderilen ilk halifeler ve yaşanan deneyimler ilk dönem Halidiliği çerçevesinde kısaca incelenecektir.

1.2.1. Halidiliğin İstanbul'a Girişi Sırasındaki Tasavvufî Ortam

19. yüzyılın başında İstanbul'da zengin ve canlı bir tasavvufî ortam vardı. Şehirde birçok farklı tarikat faaliyet gösteriyor ve bu tarikatlar, toplumsal ve kültürel hayatın önemli bir parçası olarak kabul ediliyordu. Mevlevî, Nakşibendî, Kadirî, Rifâî ve Bektaşî gibi büyük tarikatlar, kendi tekkelerinde düzenledikleri zikir, sema ve sohbetlerle geniş bir mürit kitlesine hitap ediyorlardı. Bu tekkeler, sadece manevî eğitim ve ibadet yerleri değil, aynı zamanda sosyal dayanışma ve kültürel etkileşimin merkezleri olarak da işlev görüyorlardı.

19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında en büyük ve en kalabalık şehir İstanbul olduğu için tasavvufî ortamın en canlı ve çeşitli olduğu şehir de İstanbul'du. İstanbul ve yakın çevresinin fethinden tarikatların lağvedilmesine (1925) kadar geçen süreçte İstanbul ve civarında, yaklaşık 500 kadar tekkenin kurulduğu tahmin edilmektedir.⁵⁹ Müslüman halk da yoğun olarak sur içinde Osmanlı kaynaklarında “nefs-i İstanbul”, günümüzde “tarihi yarımada” olarak anılan bölgede yaşadığı için tekkeler bu bölgede yoğunlaşmaktaydı. Ayasofya, Aksaray, Ayvansaray, Kocamustafapaşa, Edirnekapı gibi semtlerde pek çok tekke vardı. Sur dışında ise Eyüp, Beyoğlu, Beşiktaş ve Üsküdar gibi semtlerde tekkeler mevcuttu. Dönemin bütün tekke listeleri değerlendirildiğinde hem

⁵⁹ M. Baha Tanman, “Tekkeler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı; Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994), c. VII, s. 236-239.

sayısal hem de mekânsal olarak en yaygın tarikatın Halvetiye olduğu, bunu Nakşibendiye ve Kadiriye'nin takip ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁰

Tekke mecmuaları olarak adlandırılan tekke listelerinde tekkelerin yerleri, tarikatları, meşayih, mukabele günleri gibi konularda bilgiler yer almaktadır. 1840 tarihli Topkapı Arşivi'nde bulunan bir deftere göre İstanbul'da toplam 257 tekke vardı. Bu defterde, 87 Halvetî, 54 Nakşî, 38 Kadirî, 27 Sa'dî, 23 Celvetî, 18 Rifâî, 5 Mevlevî, 3 Bedevî, 2 Şazelî tekkesinin bulunduğu kaydedilmiştir. Üsküdarlı Bandırmalızade Ahmed Münib Efendi'nin 1889 tarihinde basılan *Mecmua-i Tekâyâ*'sına göre ise şehirde 305 tekke vardı. Bunlardan 65'i Nakşî, 57'si Kadirî'dir. İstanbul'da en etkili ve tekke sayısı bakımından önde gelen tarikatlar bu listeye göre Nakşî ve Kadirî tarikatlarıdır. Fakat, Halvetiye tarikatı alt kolları olan tarikatlara bölünmüş olarak verildiği için tekke sayısı bakımından daha az gözükmemektedir. Gerçekte Halvetî tarikatının tekke sayısı 13'ü Halvetî, 23'ü Sünbülî, 25'i Şabanî, 22'si Celvetî, 14'ü Cerrahî, 3'ü Gülşenî, 3'ü Sinanî, 4'ü Uşşakî olmak üzere toplamı 100'ün üzerindedir.⁶¹ Dolayısıyla, tekke sayısı bakımından en önde olan tarikat Halvetiye'ydî. Ardından 23'ü Sa'dî, 8'i Bedevî, 2'si Şazelî, 35'i Rifâî, 5'i Mevlevî, 1'i Bayramî olmak üzere toplam 305 tekke isimleri, ayin günleri ve meşayih isimleriyle birlikte verilmektedir.⁶² Martin van Bruinessen, Osmanlı siyasî ve kültürel yaşamını da göz önüne alarak 19. yüzyıla “Nakşibendi Yüzyılı” demiştir.⁶³ Yukarıdaki rakamlardan görüleceği gibi İstanbul'da 19. yüzyılda Nakşibendilik yaygın bir tarikat olsa da en fazla tekkeye sahip tarikatın Halvetilik olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, tekke sayısı müntesiplerin sayısını vermeyebileceği gerçeğinden hareketle bu tür genellemelerin yapılmasının sıkıntılı olduğu ifade edilmelidir.

Tekke sayısı ile bir tarikatın Osmanlı toplumu içerisindeki yerinin ve etkinlik alanının tespit edilmesi zordur. Hangi tarikatın tekke sayısı daha fazla ise o tarikat toplum, siyaset, ekonomi sahasında da daha fazla etkinliğe sahiptir şeklinde bir çıkarım yapmak

⁶⁰ Serpil Özcan, “XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s. 103-105.

⁶¹ Burada Halvetiliğin gerçek tekke sayısını bulmak için kollara ait tekke sayılarını toplamak gerekmektedir. Halvetî tekkelerinin sayısı kolları ile birlikte sayınca 107'yi bulmaktadır (Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), s. 79).

⁶² Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 79.

⁶³ Martin van Bruinessen, “The Origins and Development of the Naqshbandi Order in Indonesia,” *Der Islam*, 67, 1990, s. 151.

eksik bir değerlendirme olur. Çünkü bazı tarikatlar çok az tekkeye sahip olsa bile nüfus ve yaptıkları faaliyetler açısından daha etkili olabilmektedir. Nitekim İstanbul'da 5 tane Mevlevihane bulunmasına rağmen 19. yüzyılda Mevlevîliğin Osmanlı toplum ve kültür yapısında etkin bir rol oynadığı açıktır.

Tekkelerin irtibatlı olduğu kitleleri ve etkinliğini anlayabilmek bakımından, nüfuslarını da bilmek yol gösterici olabilir. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1828-29'da yapılmıştır. Bu tarihte 359.089 olan İstanbul'un nüfusu git gide artarak 1884'te 895.000'e ulaşmıştır. 1885 yılındaki sayımda 384.910 Müslüman olduğu kaydedilmiştir. 1882 tarihli nüfus sayımına göre tekkelerde 1.259'u erkek, 1.197'si kadın olmak üzere toplam 2.128 kişinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Meclis-i Meşayih'in hazırladığı tekke listesi (İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukuatı Defteri) temel alınır, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında 35 merkeze bağlı 252 tekke olduğu bilgisinden⁶⁴ hareketle yaklaşık 1.400 kişiye bir tekke düştüğü ifade edilebilir.

Halidiliğin ilk temsilcilerinin 1811'den sonra İstanbul'a gelmeleriyle tarikat İstanbul'da yeni bir temsil mekânı bulmuş, fakat ilk Halidî tekkeleri daha geç bir tarihte tesis edilmişti. 19. yüzyılın başlarında Abdullah Dihlevî'nin iki önemli halifesi, Irak ve Suriye civarından sorumlu halifesi Mevlâna Halid-i Bağdadî (ö. 1827) ve Mekke halifesi Şeyh Muhammed Can Bacuri (ö. 1850) İstanbul'a halifeler göndermişlerdi. Fakat, İstanbul'a gelen ve Dihlevî'yi temsil eden 2 kol arasındaki usul farklılıkları dönemin kaynaklarında da ele alınan ihtilaflara sebep olmuştu. Mahmud Râşid Belgradî'nin 1873'te (1290) Türkçe kaleme aldığı *Risâle-i Ma'rûf* adlı eserde bu usul farklılıkları gündeme getirilir. Eser, Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinden Abdullah Dihlevî'nin Mekke'ye yerleşen halifesi Muhammed Can'dan tasavvufî eğitim ve icazet alarak Bosna'ya giden Abdullah Ma'rûf Kırîmî'nin hayat hikâyesini ele almak için yazılmıştır. Müellif, Nakşibendiliğin Muhammed Can Efendi ile devam eden Müceddidî kolu ile Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ile devam eden Halidî kolu arasındaki ihtilâfları kaleme alır. Belgrad'dan İstanbul'a geldikten bir süre sonra 1850'de Muhammed Can Efendi'nin vefat haberini alan Müellif Râşid Belgradî, İstanbul'da eski Belgrad muhafızı Muhammed Kâmil Paşa ile karşılaşır. Paşanın, Safvetî Paşa Tekkesi'ndeki Nakşibendî-

⁶⁴ BOA, *KK.d.*, nr. 6290/1, "İstanbul Tekkeleri Nüfus Vukuatı Defteri", (1283-1297) (1866-1880); Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: The University of Wisconsin, 1985), s. 18, 103.

Halidî şeyhine mürit olmasını tavsiye ettiği Belgradî, Muhammed Can Efendi koluna bağlı olduğunu belirtir. Şeyh efendiyle tanışmak maksadıyla tekkeye giden ve Şeyh Abdülvehhab Efendi ile tanışan Râşid Belgradî, Mevlâna Halid ile Muhammed Can arasındaki soğukluğun sebebini sorar. Şeyh, Muhammed Can Efendi'nin hatm-i haccan kapılarını herkese açtığını, bu nedenle Mevlâna Hâlid'in kendisine biraz gücendiğini belirtmişti. Dolayısıyla Mevlâna Halid ve Muhammed Can arasındaki soğukluğun, tarikat uygulamalarındaki usul farklılıkları nedeniyle oluştuğunu açıklamıştı.⁶⁵

Nakşibendiye'nin Abdullah Dihlevî'den gelen iki kolu arasında tarikat usulü açısından ortaya çıkan farklılıklar, zaman zaman şeyhler arasında anlaşmazlık ve gerginliğe de yol açmıştı. Ayrıca, Muhammed Can'a müntesip olan bazı şahıslar daha sonra Mevlâna Halid'e intisap etmişti. Bu kişilere örnek olarak hacca gittiği dönemde Mekke'de yaşayan Hintli Muhammed Can'dan etkilenecek Nakşibendiye tarikatının Müceddidiye koluna intisap eden Abdullah Ferdî (ö. 1857) verilebilir. Abdullah Ferdî, İstanbul'da bulunduğu dönemde Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifelerinden Abdülvehhab Sûsî vasıtasıyla Halidiye'ye intisap etmişti. Tarih olarak bu intisabın Mevlâna Halid'in, Sûsî'yi Bağdat'ta olduğu dönemde, yani 1813-1817 yılları arasında İstanbul'a gönderdiği bilgisinden hareketle bu tarih aralığına denk geldiği iddia edilmektedir. Abdullah Ferdî, yazdığı *Tercüme-i Hadîka-i Nediyye* adlı eserinin iki farklı nüshasından anlaşıldığı üzere (Abdülvehhab Sûsî'nin talebiyle tercümesini kaleme aldığını belirttiği) Sûsî tarikattan tard edilince, onun yerine İstanbul halifesi olarak gönderilen Ahmed Kudsî'ye (Eğribozî) intisap etmişti. Abdullah Ferdî, daha sonraki dönemde Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in vesilesiyle Fatih Emir Buhari Tekkesi'nde kısa süreli postnişinlik vazifesinde bulunmuş ve 1857-58'de (1274) vefat ederek tekke haziresine defnedilmiştir.⁶⁶ Ferdî'nin *Divân*'ında Mevlâna Halid'den övgüyle bahseden

⁶⁵ Necdet Tosun, "19. Yüzyılda Mekke'de Önemli Bir Nakşibendî Şeyhi: Muhammed Cân", *Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu'na Armağan* (Ankara: İlahiyat, 2023), s. 215-216.

⁶⁶ Fatih Yıldız, "Abdullah Ferdî (ö. 1857) ve Tercüme-i Hadîka-i Nediyye Adlı Eseri ile Hasan Sezâî'nin Bir Gazeline Yaptığı Şerh" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 3-11; Ayşenur Bul, "Abdullah Ferdî'nin Nazmü'l-Leâlî ve Kenzü'l-Meânî Adlı Mesnevîsi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s. 11-12; Betül Tarakçı, "Osmanlı Modern Dönem Tasavvuf Literatürü Biyo-Bibliyografik Bir Deneme (1812-1925)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2018, c. XV, sy. 31-32, s. 52-53.

“*Bulduysa bendelerin pay-ı bûs ile şeref, Ferdiyâ âzâdedir abd-i atîk-i Hâlidî*” beyitinden onun yolunu takip ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁷

Yukarıda bahsedildiği üzere Abdullah Dihlevî’nin halifeleri Muhammed Can ve Mevlâna Halid’den gelen 2 ayrı kol İstanbul’a gelmeden önce Nakşibendiliğin Ahrariye, Kasaniye ve Müceddidiye kolları İstanbul’da çeşitli tekkelerde temsil edilmekteydi. Müceddidiye koluna ait 2 ayrı kol, Hindistan’daki Şeyh Muhammed Masum’un halifeleri olan Şeyh Muhammed Murad-ı Buhari⁶⁸ (ö. 1720) ve Şeyh Ahmed Yekdest Cüryânî’nin (ö. 1707) halifeleri 18. yüzyılın başlarından itibaren şehirde Müceddidiliğin yaygınlaşmasında önemli rol üstlenmişlerdi.⁶⁹

Halidiliğin ilk temsilcilerinin 1810’lardan itibaren İstanbul’a gelmeye başladığı dikkate alındığında bu dönemde devletin nezdinde etkin ve itibarlı tarikatların başında Bektaşilik, Mevlevilik ve Nakşibendiliğin Müceddidî kolunun olduğu görülür. Halidiliğin İstanbul’daki öncelikli muhatabı olan Bektaşiliğin 1826 olaylarından sonra büyük oranda zayıfladığı bilinmektedir. Mevlevilik ve Nakşibendiye’nin Müceddidî kolu Bektaşiliğin lağvı sonrası daha etkin hale gelmiş; Halidiye, Mevleviye ve Müceddidiye’den sonra üçüncü bir aktör olarak devreye girmişti.

1.2.2. Halidiye’nin Anadolu Üzerinden İstanbul’a Girişi

19. yüzyılın başlarında Halidilik etkin bir şekilde Şam, Irak, Anadolu ve İstanbul’da temsil edilmeye başlanmıştı. Mevlâna Halid çok sayıda halife yetiştirip dünyanın farklı coğrafyalarına göndererek kendisiyle birlikte Halidilik olarak anılan hareketin yayılmasını sağlamıştı. Nakşibendi-Halidî şeyhlerinin en çok faaliyette bulunduğu bölgelerden biri de Anadolu’dur. Halidiliğin Anadolu’ya intikali Diyarbakır, Urfa, Hakkâri, Erzurum, Erzincan ve Konya gibi merkez şehirler üzerinden gerçekleşmişti. Halid-i Bağdadî’nin önde gelen halifelerinden Ahmed el-Ervâdî (ö. 1857), Seyyid Tâhâyı Hakkâri (ö. 1853), Abdullah Mekkî (Erzincanî) (ö. ?), Ali es-Sebtî (ö. ?), Muhammed b. Abdullah el-Hânî (ö. 1862) ve Muhammed Kudsî (ö. 1852) tarikatın Anadolu ve

⁶⁷ Nuray Memiş, “Ferdi Abdullah Efendi ve Divanı (İnceleme-metin)” (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 171, Der Sitâyîş-i Gavs-i Ekber Mevlâna Şeyh Halid, 227 nolu şiir.

⁶⁸ Halil İbrahim Şimşek, “Murad Buhârî”, *DİA*, Ankara, 2020, c. 31, s. 185-187.

⁶⁹ Halil İbrahim Şimşek, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidilik* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), s. 84.

Balkanlar’da yayılmasında etkili olmuştur.⁷⁰ Bu halifelerin yetiştirdikleri mürit ve halifeler tarikatın daha da yaygınlaşmasını ve Anadolu’da güçlenmesini sağlamıştı.

Halidiye’nin Anadolu’da yayılmasında önemli rol oynayan **Seyyid Abdullah-ı Şemdîni** (ö. 1819) Mevlâna Halid’e ilk irşad yıllarında intisap etmiş önemli halifelerden biriydi. Soyunda Abdülkadir Geylânî’ye dayanan Kadiriye tarikatına mensup güçlü bir aşiret ailesinden gelen Seyyid Abdullah, Hakkârî’nin Şemdinli ilçesine bağlı Nehrî kasabasında bir Halidî tekkesi kurarak irşad faaliyetlerine başlamıştı. Mekânsal olarak Anadolu’nun doğusunda, Irak’ın kuzeydoğusunda ve İran sınırında stratejik bir noktada bulunması ve postnişinlerinin önemli bir aşiret ailesine bağlı olması bu tekkenin önemini arttırmıştı. Ailesinin de Halidiliğe geçmesinde etkin bir rol oynayan Seyyid Abdullah, yeğeni **Seyyid Tâhâ-yı Hakkârî**’nin (ö. 1853) bu tarikata intisabıyla Halidiye’nin Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzeybatı İran’da yayılmasını hızlandırmıştı. Bağdat’a Mevlâna Halid’in yanına giderek hilafet alarak tarikatı yaymak için İran’ın Urmiye şehrine gönderilen Tâhâ-yı Hakkârî, amcasının vefatının ardından Nehrî Tekkesi’nde postnişin olmuş ve yetiştirdiği halifeler ile birçok bölgede tarikatı yaymıştı. Önde gelen halifeleri arasında kardeşi Muhammed Salih, Sıbgatullah Arvâsî (ö. 1870), Fehim Arvâsî (1895), damadı Abdülahad, Pîr Muhammed Küfrevî (1898), Şeyh Tâhâ Harîrî (ö. 1875), Molla Resûl Sıbkî (ö. 1829?), Mevlâna Hacı Hakkârî, Süleyman Bradostî, Molla Muhammed Münhânî, Ahmed Meczûb yer almaktadır.⁷¹

Mevlâna Halid’in Şam’da bulunduğu sırada ona intisap eden halifelerden biri de **Abdullah Mekkî**’dir. İcazetini aldıktan sonra Anadolu’da tarikatı neşretmek üzere gönderilmişti. İlk olarak Erzincan’a gitmiş ve Terzi Baba lakabıyla bilinen Hayyat Muhammed Vehbî (ö. 1847) gibi birçok kişinin tarikata intisabına vesile olmuştu. Daha sonra Erzurum’a ve ardından Mekke’ye gitmişti. Mekke’deyken, irşad vazifesiyle önce Edirne’ye daha sonra İstanbul’a gelerek Fatih Çarşamba’da bir tekke ve cami inşa ettirerek tarikatın yayılmasına hizmet eden Yanyalı Mustafa İsmet Efendi (ö. 1873) ona intisap etmişti. Abdullah Mekkî’nin Anadolu ve İstanbul’da etkili olan diğer bir halifesi

⁷⁰ Süleyman Uludağ, “Anadolu’da Halidilik”, *DİA*, İstanbul, 1997, s. 296-298.

⁷¹ Abdülcebbar Kavak, “Anadolu’daki İrşad Merkezlerinden Nehri Tekkesi’nin Osmanlı Rus Savaşlarındaki Olumlu Katkıları”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2015, sayı: 6, s. 104-105; Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendî-Halidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), s. 30-43; Zeki Tan, “Tâhâ-yı Hekkârî”, *DİA*, Ankara, 2019, c. EK-2, s. 571.

Mustafa Hüdavendî'dir (ö. 1892). Ayrıca Abdullah Mekki'nin Anadolu'da yaşamadığı halde Anadolu'da tarikatın yayılmasına katkıda bulunan halifeleri de vardır. Dağıstan'dan Mekke'ye gelerek icazet alan ve Mekke'de irşad görevini sürdüren Yahya Dağıstanî ve oğlu Halil Hamdi Dağıstanî (ö. 1896) bu kapsamda zikredilmektedir. Yahya Dağıstanî'nin Anadolu'daki en bilinen ve geniş kitleleri etkileyen halifesi Mustafa Şiranî'dir (ö. 1899).⁷²

Mevlâna Halid tarafından Palu'ya⁷³ gönderilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarikatı yayması için görevlendirilen **Ali es-Sebtî** Palu'da kurduğu tekkede tarikatın yayılmasını sağlamıştı. Ali es-Sebtî'nin halifelerinden Mahmud Sâmî ve onun halifesi Erzurumlu Osman Bedreddin, doğu şehirlerinde tarikatı yaymışlardı.⁷⁴

Bozkırlı Memiş Efendi lakabıyla tanınan **Muhammed Kudsî** (ö. 1852) Konya Karacahisar'daki medresesinde eğitim faaliyetleri esnasında Mevlâna Halid'in halifelerinden Ödemişli Şeyh Hasan Kudsî Efendi (ö. 1838) kendisini ziyaret etmiş ve Halidiye tarikatının hilafet görevini vermişti. Muhammed Kudsî Efendi, Mevlâna Halid'i ziyaret etmek ve ondan istifade etmek için Şam'a gitmiş ve 40 gün Mevlâna Halid'in yanında kalarak erbain çıkarmıştı. Daha sonra Şeyh Halid'in yönlendirmesiyle Kudüs'e giderek orada da erbain çıkartmış ve "Kudsî" lakabını ve Mevlâna Halid'den de tarikat icazeti almıştı. Kudsî Efendi'nin halifelerinden Silistreli Şeyh Feyzullah Efendi⁷⁵ (ö. 1876) ve onun yetiştirdiği diğer halifeler ise İstanbul'da tarikatın yayılmasına büyük katkı sağlamıştı.⁷⁶ Anadolu'da Nakşibendi-Halidiye'nin yayılmasında etkin bir rol oynayan Mevlâna Halid'in bu isimlerden başka birçok halifesi vardı. Bu halifeler, tarikatın öğretilerini Anadolu'nun çeşitli bölgelerine taşımış ve yayılmasını sağlamışlardı.

⁷² Halil İbrahim Şimşek, "Halid Bağdadî'nin Abdullah Mekki Vasıtasıyla Anadolu Tasavvuf Hayatına Tesirleri", *Uluslararası Mevlana Halid-i Bağdadi Sempozyumu*, 11-13 Haziran 2010, Ankara, 2012, s. 410.

⁷³ Palu ilçesi Elazığ iline bağlıdır.

⁷⁴ Uludağ, "Anadolu'da Halidilik", c. 15, s. 298.

⁷⁵ Tez içerisinde 3 Feyzullah Efendi geçecektir, birincisi Fatih Çarşamba'da Murad Molla Tekkesi'nde postnişin olan Müceddidî Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1867), ikincisi Fatih Halıcılar'da Şeyh Feyzullah Efendi Tekkesi'nde postnişin olan Halidî Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1876), üçüncüsü ise Eyüp Sultan'da Murad Buhârî Tekkesi'nde postnişin olan Müceddidî Şeyh Feyzullah Efendi'dir. Dolayısıyla, Müceddidî veya Halidî Şeyh Feyzullah Efendi şeklinde geçtiği yerde tanımlanacaktır.

⁷⁶ İsmail Bilgili, "Muhammed Kudsî el-Bozkırı (Memiş Efendi)", *Şehir ve Alimleri*, (11-12 Kasım 2016), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017, s. 256-259.

1.2.3. Halidiliğin İstanbul'a Girişi ve İlk Halifeler

Mevlâna Halid'in İstanbul'a gönderdiği ilk halife Şeyh Halid'in mektuplarını derleyen yeğeni Esad Sahib'in annesinin amcası olan **Şeyh Muhammed Salih**'tir. Şeyh Salih İstanbul'da Mevlâna Hâlid'in belirttiği hususlara dikkat ederek ondan öğrendiği usullere göre irşad vazifesine başlamıştı. Hangi semt ve tekkede vazife yaptığı net olarak bilinmeyen Muhammed Salih hatm-i hâcegan zikri esnasında mescidin kapısını kapattığı,⁷⁷ vakit namazları sonrasında mescide girmek isteyenlere izin vermediği ve tarikat intisabı olmayanları aralarına almadığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve yerine **Abdülvehhab es-Sûsî** görevlendirilmişti. Mevlâna Halid tarikat mensuplarının bu yeni gönderdiği İmâdiyeli halifesine intisap etmesini istemişti.⁷⁸ Mevlâna Halid'in Bağdat'ta olduğu yıllarda ondan tasavvufî eğitim alan Abdülvehhab es-Sûsî, Şeyh Halid'in tarikat icazeti verdiği ilk halifelerinden biriydi. Mevlâna Halid, Şeyh Salih'in ardından İstanbul'a halife göndermek istediği sırada Abdülvehhab es-Sûsî bu vazifeye talip olmuş ve tarikat neşri için İstanbul'a gitmek istemiş ve bu isteği kabul edilmişti.⁷⁹ İstanbul'da tarikat neşrine başlayan Abdülvehhab'ın bir süre sonra Mevlâna Halid'in İstanbul halifeleri için koyduğu prensiplerin dışına çıkması ve Mevlâna Halid'in adını silsileden çıkartarak kendine rabîta yaptırmaya başlaması tarikattan tard edilmesine neden olmuştu.⁸⁰ Abdülvehhâb Sûsî ve etrafında şekillenen olaylar üçüncü bölümde detaylıca inceleneceği için burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

Mevlâna Halid'in gönderdiği ilk halifelerin İstanbul'a geliş tarihi ve vefat tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Ayrıca, Halidiye'nin ilk dönemini aydınlatan kaynak eser ve tezlerde adları geçmeyen, ancak Beşikçizade Tekkesi'nde 1819-1821 arasında şeyhlik vazifesinde bulunan **Ahmed el-Bağdadi**⁸¹ ve Beşikçizade Tekkesi haziresinde mezar

⁷⁷ Nakşibendiye tarikatının Halidiye kolunun esaslarından en önemlileri şu şekilde sıralanmıştır: Gizli (*hafî*) zikir, rabîta ve kapıyı kapatmak (*iğlâk-ı bâb*). Kapıyı kapatmak, gönlü tefrikadan ayırmak için önemli bir vesile olarak görülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 971-997.

⁷⁸ Memiş, *Halid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 217.

⁷⁹ Kavak, "Hâlidî Sürgünlerine Karahisar-ı Sahib Sancağı'ndan Bir Örnek: Hacı İbrahim Efendi", *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi (Ulusal Sempozyum)*, 4-5 Mayıs 2017, s. 425.

⁸⁰ Esad Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, haz. Dilaver Selvi ve Kemal Yıldız (İstanbul: Ümran Yayınları, 1993), s. 167-168 (17. Mektup); Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 219.

⁸¹ BOA, C.EV, 140/6992, 22 Recep 1237/14 Nisan 1822; Rıdvan Özdiñç, *Beşikçizâde Tekkesi* (İstanbul: Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı, 2012), s. 31-34.

taşları bulunan **Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi**⁸² (ö. 1235) ve **Eşherî es-Seyyid Muhammed**'in⁸³ (ö. 7 Cemaziyelevvel 1235/21 Şubat 1820) de Mevlâna Halid'in halifeleri olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

Mevlâna Halid, hilafet şartlarına aykırı davranan Abdülvehhâb es-Sûsî'yi tard ettikten sonra İstanbul'a **İzmirli Şeyh Ahmed Kudsî Eğribozî**'yi⁸⁵ (ö. 1250/1835) halife olarak göndermişti. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Şeyh Ahmed Eğribozî'nin ilim tahsilinin ardından Mevlâna Halid'in sohbet ve ders halkalarında yetiştiği, seyr ü sülûkünü tamamlayıp mutlak hilafet ve irşad izni aldığı kaydedilmiştir. İstanbul'da neler yaptığı hakkında pek bilgi yoktur. Şeyh Halid'in 1827'de vefatının ardından onun aile efradına yardımcı olması ve ihtiyaçlarını gidermesi için Şam'a çağırılmıştı. Daha sonra gidip irşad faaliyetlerinde bulunduğu İzmir'de vefat etmişti.⁸⁶

Şeyh Halid, ayrıca İstanbul'daki halifelerin ve tarikatın durumunu incelemesi için halifesi **Abdülfettah el-Akrî**'yi (ö. 1281/1864) de görevlendirmişti. Sûsî'nin tardına bu incelemeler sonucu karar vermişti. 1827'de Şeyh Halid'in vefatıyla Ahmed Eğribozî Şam'a gidince onun yerine İstanbul'da hilafet vazifesini Abdülfettah el-Akrî sürdürmüştü. 1820'lerden itibaren farklı dönemlerde İstanbul'a gelen Akrî 1839'daki gelişinden sonra geri dönmek üzere şehre yerleşmiş ve Halidiye'nin İstanbul'da yaygınlık kazanmasında önemli bir rol üstlenmişti. Abdülfettah el-Akrî, 1862 yılında Şeyh Ali Rıza Efendi'nin vefatı sonrasında Nakşibendi-Müceddidiye'ye ait Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'ne postnişin olmuş ve tarikat faaliyetlerini burada yürütmüştü.

⁸² Mezar taşında “Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiyye-i Müceddidiyye'den kutbu't-turâ ve gavsu'l-halâik el-Bağdâdî Hazreti Mevlâna eş-Şeyh Halid Efendi Hazretleri müritlerinden Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi ruhu için el-Fatiha sene 1235 (1819/20)” yazmaktadır (R. Özdiñç, *Beşikçizâde Tekkesi*, s. 97). Bkz. Ek 2.

⁸³ Mezar taşında “Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî Ulûm-ı zâhireyi ba'de't-tekmîl tarikat-ı Halidiyye-i Müceddidiyye-i Nakşibendiyye'ye dahil olup alâ-takrîr-i mürşid(e) Düzce Vilayet-i Suğrâ'ya resîde olan merhûm ve mağfûrun-leh el-Eşherî es-Seyyid Muhammed rûhu için el-Fâtiha, 7 Cemaziyelevvel sene 1235 [21 Şubat 1820]” yazmaktadır (R. Özdiñç, *Beşikçizâde Tekkesi*, s. 95. Bu eserde vefat tarihi sehven 7 Cemaziyelevvel 1330 olarak okunmuştur. Ancak, mezar taşı tekke haziresinde kontrol edilerek 7 Cemaziyelevvel sene 1235 olduğu anlaşılmıştır). Bkz. Ek 3.

⁸⁴ Bu konu detaylı bir şekilde tezin ikinci bölümünde işlenecektir.

⁸⁵ Mevlâna Halid'in Ahmed Kudsî Eğribozî'ye Nakşibendiye tarikatında terbiye, zikir telkini yapma ve talebeleri eğitme konusunda verdiği icazet için bkz. Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 432.

⁸⁶ Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 110-111.

Ahmed Eğribozî'nin kabrinin Emir Sultan Haziresi'nde olduğu tespit edilmiştir. Kabir taşında “Hüve'l-Bâkî Meşayih-ı kiram-ı Nakşibendiyye-i Halidiyye'den merhum ve mağfur Eğribozî eş-Şeyh el-hac Ahmed Efendi Hazretleri'nin ruh-ı şeriflerine el-Fatiha sene 19 Şevval 1270” yazmaktadır. Kabir taşındaki tarihe göre 15 Temmuz 1854'te vefat ettiği anlaşılmaktadır (Bkz. <https://www.haberturk.com/izmir-haberleri/69153142-ahmed-egribozi-hazretlerinin-kabri-tespit-edildimevlana-halid-i-bagdadi-hazretlerinin> (erişim 7.09.2022)).

Akrî'nin sohbetlerine devlet ricalinden üst düzey kişilerin katıldığı, Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi (ö. 1283/1866) ve Sivaslı Muhammed Rüstem Raşid Efendi'nin (ö. 1280/1863) kendisine intisap ettiği kaydedilmiştir. Son dönem Osmanlı âlim ve mutasavvıflarından Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) de Abdülfettah Efendi'ye intisap etmek istemiş, fakat Akrî'nin ileride gelecek bir zatın buna izinli olduğunu, onun gelmesini beklemesini söyleyerek reddettiği ifade edilmişti. Gümüşhanevî de Akrî'yi sohbet şeyhi olarak kabul etmiş ve vefatına kadar sohbetlerine iştirak etmiştir. Akrî 1864'te vefat ederek tekkenin hemen yukarısında Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi Sebili yanında bulunan hazireye defnedilmiştir.⁸⁷

İstanbul'da görev yapan bir diğer Halidî halifesi ise Arap asıllı **Muhammed b. Abdullah el-Hânî**'dir⁸⁸ (ö. 1862). 1798'de Hama-Halep yolu üzerindeki Han köyünde doğan Muhammed el-Hânî, tahsil hayatının ardından Şam'a giderek Mevlâna Halid-i Bağdadî'ye intisap etmişti. Şeyh Halid'in Şam'daki en büyük destekçilerinden biri olan Muhammed el-Hânî, şeyhinin vefatından sonra yerine geçen halifesi İsmail el-Enârânî'ye, onun da vefatı üzerine halifesi Hâce Abdullah el-Heratî'ye (el-Herevî) biat etmişti. Heratî'nin vefatından sonra ise Şam'daki Halidiye tekkesinde postnişin olmuştu. Diğer bir deyişle, Hânî, Hâlid el-Bağdadî'nin ölümünden sonra yerine geçen üçüncü postnişindi. 1846'da üçüncü haccını Şam Valisi Musa Safvetî Paşa'nın (ö. 1864) hac kafilesiyle yapmış, 1853-54'te (1271) Safvetî Paşa'nın⁸⁹ davetiyle İstanbul'a gelerek Eyüp'teki konağında 4 ay misafir olarak kalmıştı. 1862 yılında humma hastalığına yakalanarak vefat etmiş ve Halid-i Bağdadî'nin Şam'daki türbesi yakınına defnedilmiştir.⁹⁰ İstanbul'da bulunduğu dönemde Muhammed el-Hânî'nin Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve devlet ricalinin ilgisini celbettiği öne sürülmüştür.⁹¹

⁸⁷ Ömer Koçyiğit, "Abdülfettâh el-Akrî", *DİA*, Ankara, (gözden geçirilmiş 2. basım) c. EK-1, s. 27-28. Abdülfettah el-Akrî'nin kabir fotoğrafı için bkz. Ek 4.

⁸⁸ Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin 1825/26'da (1241) Mevlâna Halid'den aldığı icazet için bkz. Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 436.

⁸⁹ Paşa o sırada Maliye Nazırı olarak vazife yapmaktaydı (Kasım 1853-Kasım 1854).

⁹⁰ Osman Türer, "Hânî, Muhammed b. Abdullah", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 16, s. 30-31; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), s. 253.

⁹¹ Tanzimat Devrinin üç meşhur sadrazamından birisi olan Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın (ö. 1869) şeyhe bağlılığı dolayısıyla, Mârûnîlerin katliamı üzerine Şam'da onun tekkesine sığınanları affettiği iddia edilmiştir. Bağdat Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın dinî konularda şüphelerini izale ettiği için Şeyh Muhammed el-Hânî'den övgüyle bahsettiği ve Müşir Mehmed Namık Paşa'nın (ö. 1892) da Halidiye tarikatına müntesip olduğu kaydedilmiştir (Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, s. 219).

Bu halifelerin yanı sıra İstanbul'da görev yapan halifeler arasında el-Hânî'den 1839'da hilafet alan Şeyh Hasan Feyzullah Efendi (ö. 1290/1873) ve 1856'da (1273) hilafet alan Arpacılar Camii İmamı Hafız Ahmed Efendi (ö. 1306/1888) ve Hânî'nin oğlu Muhammed b. Muhammed el-Hânî vardır. Ayrıca Ayasofya vaizlerinden İstanbullu Yusuf Efendi (ö. 1260/1844) ve yerine geçen oğlu Mehmed Efendi de Halidiye'nin İstanbul'da yayılması için gayret etmişlerdi. Şam'da Muhammed bin Abdullah el-Hânî'den hilafet alıp Sultan Abdülmecid zamanında İstanbul'a gelerek tarikat faaliyetlerinde bulunan Muhammed Mehdî Dağıstânî için Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın tekke yaptırıp maaş bağlamayı teklif ettiği fakat onun bu teklifi kabul etmediği iddia edilirse de⁹² ilgili kısımda açıklandığı üzere bunu tashih eden belgeler bulunmaktadır.

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin son halifesi olan Trablusşam Müftüsü **Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî** (ö. 1275/1858) ise Mevlâna Halid'in Şam'da müderrislik ve şeyhlik yaptığı dönemde kendisine intisap etmişti. Manevî bir işaret üzerine bilhassa Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'yi (ö. 1894) irşad etme vazifesiyle İstanbul'a gönderilen Ervâdî'nin, Mevlâna Halid ile Gümüşhanevî arasında bir köprü vazifesi gördüğü iddia edilmektedir. Ervâdî, 1845 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'ne giderek şeyhinin daha önceden gönderdiği halifesi Abdülfettah el-Akrî'ye bir süre misafir olmuştu. Bu tekkede irşadı için görevlendirildiği Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî ile görüşmüş ve ona tarikat dersi vermişti. Gümüşhanevî, sohbet şeyhi olarak kabul ettiği Akrî vefat etmeden (ö. 1864) müstakil olarak irşad faaliyetlerinde bulunmaktan kaçınmıştı. Gümüşhanevî çok sayıda halife yetiştirerek Halidiliğin çok geniş coğrafyalara ulaşmasına katkı sağlamıştı.⁹³ Ervâdî'nin İstanbul'a 1845 (1260) ve 1846'da (1261) olmak üzere 2 defa geldiği ve ikinci gelişinde 1848'e kadar yani 2 yıl kaldığı belirtilmişti. Ayrıca, Veysi Paşa ile görüştüğü ve Veysi Paşa'nın kendisinden İbn-i Arâbî'nin kitabının şerhini istediği kaydedilmişti.⁹⁴

⁹² Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 921.

⁹³ Nazım Çınar, "Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 52-53, 210; İrfan Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin (K.S.) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı* (İstanbul: İbni Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), s. 59-60; Arafat Aydın, "Ervâdî", *DİA*, Ankara, 2020, c. EK-1, s. 421-422; Necdet Yılmaz, *Câmiü't-Turuk Bir Şahsiyet: Ahmed Ziyâeddîn-i Gümüşhânevî Hayatı, Dergâhı, Halifeleri, Eserleri ve Tasavvufî Yolu (Ziyâiyye)* (Ankara: İlâhiyât, 2020), s. 77.

⁹⁴ Ahmed b. Süleyman el-Ervadi, *Risale-i Ahadiyye Şerhi: Ahmed b. Süleyman el-Ervadi'nin Mir'atül-İrfan ve Lübbüh İsimli Şerhi ve Ahmet Avni Konuk Tarafından Yapılan Tercümesi*, haz. Fatih Yıldız (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022), s. 27.

Ervâdî İstanbul’da kaldığı süre içerisinde Gümüşhanevî’ye tasavvufî eğitim vermenin yanı sıra Ayasofya Camii’nde hadis dersleri okutmuş ve Osmanlı ilmiyesinden birçok kişiye icazet vermişti. Ardından memleketi Trablusşam’a dönmüş ve 1858’de orada vefat etmişti.⁹⁵

Mevlâna Halid’in vefatından sonra farklı dönemlerde çeşitli bölgelerde vazife yapan halifelerinden bazıları ve onların halifeleri İstanbul’a gelerek Halidiliği yaymışlardı. Bu bölümde sadece Mevlâna Halid’in gönderdiği ilk nesil halifeler incelenmiştir. İstanbul’da kurulan Halidî tekkeleri ve sonradan Halidiye’ye dönüşen tekkeler ile ikinci nesil halifeler ve etkinlik sahaları sonraki süreçte incelenecektir.

1.2.4. Mevlâna Halid ve İstanbul Halifelerinin Denetimi

Mevlâna Halid, salgın hastalık nedeniyle 1827’de vefat ettiği için İstanbul’a gitme fırsatı bulamamıştı. Ancak, halifelerini payitahta göndermiş olması muhtemel bir İstanbul seyahati için hazırlık yaptığı kanaatini oluşturmaktadır.⁹⁶ İstanbul hem hilafet hem de İslam dünyasının siyasî merkezi olması ve batıya açılan bir kapı konumunda bulunması dolayısıyla Mevlâna Halid için özel bir öneme sahipti. Her bölgeye bir halife gönderilmesi ilkesiyle hareket eden Şeyh Halid, İstanbul’a birden fazla halife göndermiş ve onların çalışmalarını yakından takip etmiş, İstanbul’a gönderdiği halifelerin uymasını istediği çeşitli kurallar belirlemiş ve bu kurallara titizlikle uyulmasını istemişti. Halifelerin uymasını istediği kuralları ihtiva eden mektup, Mevlâna Halid’in yeğeni Esad Sâhib’in kaleme aldığı ve dönemin ilim adamları, tasavvuf erbabı ve siyasetçilerine gönderilmiş mektupları da içeren *Buğyetü’l-Vâcid fî Mektûbât-ı Hazret-i Mevlâna Halid*⁹⁷ isimli eserde yer almaktadır. Bu eserde halifelerin uyması gereken kurallar şu şekilde sıralanır:

1. İstanbul’da irşad görevini üstlenecek kişiler, devlet adamları, vezirler ve hâkimlerle sıkı ilişki içinde olmamaları ve bu kişilerle oturup kalkmaktan ve onlarla yakınlık kurmaktan kaçınmaları gerektiği konusunda uyarılmıştır.

⁹⁵ Çınar, “Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, s. 39, 65.

⁹⁶ Itzhak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition* (London: Routledge, 2007), s. 88; Itzhak Weismann, *Nakşibendilik*, çev. İrfan Kelkitli, (İstanbul: Litera Yayınları, 2015), s. 185.

⁹⁷ Muhammed Esad Sâhib, *Buğyetü’l-Vâcid fî Mektûbât-ı Hazret-i Mevlâna Halid* (Dımaşk: Matbaatu’t-Terakkî, 1334), İBB Atatürk Kitaplığı, Depo, Nadir Eserler, OE_Arp_0346.

Halidî halifelerinin devlet adamları, vezirler ve hâkimler ile yakın ilişki içerisinde olmaları, onların manevî nüfuzlarını, etki alanlarını sınırlayabileceği ve halifelerin paraya, makam ve mevkiye meylederek asıl vazifelerini yerine getirmelerine engel olabileceği kaygısıyla istenmemiştir.⁹⁸

2. Halifelerin gerek şahısları gerekse bağlı bulundukları tekkeler adına, devlet adamlarından maaş ya da bağış talep etmemeleri ve bu tür davranışlardan uzak durmaları istenmekteydi. Devlet adamlarından gelecek aylık veya bağışların kabulü, zamanla halifelerin siyasî otorite altına girmelerine ve bu durumda tarikatın faaliyet alanını daraltmasına yol açabilirdi.⁹⁹ Bu kuralın, Mevlâna Halid'in sağlığında uygulandıysa bile vefatından sonra uygulanmadığı söylenebilir. Halidî tekke ve şeyhlerinin devletten yardım kabul ettiğini gösteren çok sayıda örnek tezin ilerleyen kısımlarında ele alınacaktır.

3. Halifelerin ikinci bir evlilik yapmamaları, evlenmeleri gerektiğinde ise İstanbul'da yaşayan kadınlarla evlenmemeleri istenmişti. Böyle bir evlilik, halifelerin zevk ve sefaya kapılarak irşad görevlerini aksatmalarına neden olabilirdi. Bu kural, yalnızca İstanbul'a gönderilen halifeler için geçerli olup bir diğer önemli şehir olan Mekke'ye giden halifeler için böyle bir kural getirilmemiştir. İstanbul'da çok eşliliğe iyi bakılmayacağı için mi, yoksa tarikatı temsil eden halifelerin sosyal entegrasyonunu engellemek amacıyla mı bu kuralın konulduğu bilinmemektedir. Bu kuralın halifeler tarafından ne zamana kadar uygulandığına dair detaylı bir analiz gerekmektedir. Ancak, Halidiliğin İstanbul'daki ilk dönemini anlamak açısından birinci el kaynaklardan biri olan Süleyman Fâik Efendi'nin (ö. 1838) *Mecmuası*'nda, İstanbul'a gönderilen ilk halifelerden biri olan Abdülvehhab Sûsî'nin Beşikçizade Tekkesi'nde hacedandan Deli Ragıp'ın kızıyla evlendikten sonra fesadının ortaya çıktığı ve İstanbul'dan kovulduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ Mevlâna Halid, bu hususta bir mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır: “Şunu iyi biliniz ki sizin en sevimliniz, dünya ehlinden müridleri az olan, dünya ehli ile bağlantısı az olanınızdır. Bununla birlikte dünyalık yükü hafif olan, en fazla fıkıh ve hadis ile meşgul olanınızdır. Bazı hadislerde, “İdareci ile yakınlığını artıran kimse, Allah'tan uzaklığını artırmış olur. Bağlılarını artıran kimse, şeytanlarını çoğaltmış olur. Malını çoğaltan kimse, hesabını zorlaştırmış olur.” (Muhammed b. Abdullah Hânî, *Nakşibendî Âdabı: Behcetü's Seniyye* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2019), s. 350-351).

⁹⁹ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 323.

¹⁰⁰ Süleyman Fâik Efendi, *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T9577, vr. 4a.

Bununla birlikte, toplumsal kabul ve güvenin kazanılması gereken ilk dönemde halkın gözünde esas amacın irşad olduğunu vurgulamak için İstanbullu hanımlarla evlenmeye izin verilmemiş olabilir. Ancak, zamanla tarikat payitahtta kök salıp, etkinlik kazandığında Halidî şeyhleri İstanbullu hanımlarla evlenmekten uzak durmamışlardı. Örneğin, Mevlâna Halid'in gönderdiği Şeyh Abdülfettâh el-Akrî'nin (ö. 1864) sohbetinde yetişen ve yine Şeyh Halid'in gönderdiği halifesi Şeyh Ahmed el-Ervâdî'ye intisap eden önemli bir Nakşî-Halidî şeyhi olan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) 1877'de Şeyhülharem-i Nebvî Mehmed Emin Paşa'nın kızı Havva Seher Hanım'la evlenmişti.¹⁰¹

Konuyla ilgili bir diğer görüş ise şudur: Mevlâna Halid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında kadın müritleri vardı ve kendisi Suriyeli tanınmış bir ailenin kızıyla evlenmişti. İstanbul'daki halifelerinin 1823'ten sonra evlilik yoluyla Türk elitleriyle bağımsız ittifaklar kurmalarını engellemek istemiş olabilir.¹⁰²

4. Halifeler, mürit ve ziyaretçilerin günlük hayattaki işlerine müdahale etmekten ve aralarına karışmaktan kaçınmalıdır. Ayrıca, şeyhlik iddiasında bulunan bazı kimselerin yaptığı gibi, tövbe ve inabe ücreti adı altında herhangi bir bağış kabul etmemelidir. Bu kural da yine halifelerin toplumla entegrasyonunu engelleyecek bir kural olarak değerlendirilebilir.

5. İstanbul'a gönderilen halifelerin, kadınların tekkeye gelip gitmelerine müsaade etmemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Tarikata katılmak amacıyla gelen genç ve tesettüre riayet etmeyen kadınlar konusunda daha tedbirli olunması istenmiştir. Bu bağlamda, *Nakşibendî Adâbı: Behcetü's-Seniyye* adlı eserde, Mevlâna Halid'in ilk hilafet verdiği Bağdatlı Ubeydullah Haydarî adlı halifesine yaptığı uyarı ilginçtir:

“Kadınlar teveccüh için Ubeydullah Efendi'nin evine gelip gitmeyi bıraksınlar. Aksi halde bu yaptığı uygunsuz iş onun tarikattan çıkarılmasına sebep olacaktır. Bu işi isteyerek yaptığından dolayı da büyük bir düşüş kaydeder. Bu tarikatın sâdâtları oyuncak değildir. Ubeydullah bu işi üzerinde hilafet olduğu için yapabiliyor. Kendisinin bütün halifelerden daha kıdemli ve daha üstün olduğunu zannediyor. Tarikata girdikten sonra

¹⁰¹ İrfan Gündüz, “Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 276.

¹⁰² Sean Foley, “When Spirit and Intellect Know no Gender Boundaries: Women and the Rise of the Naqshbandiyya-Khalidiyya in the Ottoman Empire During the Nineteenth Century”, *Prajna Vihara*, vol. 12, number 1, January-June, 2011, 16-28.

dünyaya meyledenle, tarikata girmeden dünya ehli olup bizi seven kimsenin durumu aynı olmaz. Ubeydullah Efendi ve kardeşi gibi...”¹⁰³

6. Halifelerin her zaman ve her işte Mevlâna Halid’le olan irtibatlarını kesmemesi ve küçük veya büyük bütün meselelerini ona sorarak halletmesi uymaları gereken diğer bir kuraldı. Şayet böyle davranmazlarsa şeytanın vesveselerinden emin olamaz, bâtinî tasarruf gücü bulunmadığı ve mutlak irşad şartlarına sahip olmadığı için tek başına hareket ettiğinde sağa sola yalpalar ve bu durumda tarikat-ı aliyyenin şeriata dayanan usulleriyle çatışmış ve ifsat ettikleri ıslah ettiklerinden daha fazla olmuş olurlar.

Bu madde, İstanbul halifelerinin Mevlâna Halid ile irtibatlarının devamını sağlamak ve başlarına buyruk hareket etmelerini engellemek için konulmuş olup Halidiye’nin İstanbul’daki faaliyetlerini ve halifelerinin disiplinini sağlama amacı taşıyor olmalıdır. Bu kural, halifelerinin bağımsız hareket etmelerini engellemek, tarikatın manevi bütünlüğünü ve düzenini korumak için kritik öneme sahiptir.

7. Halifelerin, idareci ve liderlerin yolundan giderek dünya malı toplamaları ve dünya işlerine dalmamaları gerektiği vurgulanmış ve peygamberler, salihler ve velilerin izinden giderek kanaatle yetinmeleri istenmişti.¹⁰⁴

İstanbul’a gönderilen ilk halifelerin buradaki tasavvufi hayata ve ortama uyum sağlamalarını ve entegrasyonunu engellemeye yönelik bu kurallar, muhtemelen halifelerin bütün enerjilerini ana hedeflerine yöneltmelerini ve tarikatı yaymalarını hedeflemiş olmalıdır. Öte yandan, bu şartlar Halidiliğin özüne dair olmadığı gibi Nakşibendiliğin dünya görüşüyle de ilgili değildir. Doğrudan imparatorluk başkenti olan İstanbul’da yaşamaya dair prensipler içermektedir. Bu prensiplere uymak sadece ilk halifelerin sorumluluğundaydı. İlk halifelerden bu prensiplere uymayanlar tarikattan uzaklaştırılırken, sonrakiler konumlarını korumuşlardı. Bütün bu değerlendirmelerden söz konusu kurallar bütününün konjonktürel, belli bir zamanda, belli bir grup halifeye verilmiş bir kılavuz olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰³ Ubeydullah Haydari’nin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir; ancak 19. yüzyılın ilk yarısında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Bağdat’ta doğmuş ve orada vefat etmişti. Bağdat’ta Hanefi müftüsü olarak görev yapmıştı (Hânî, *Nakşibendî Âdabı: Behcetü’s Seniyye*, s. 351).

¹⁰⁴ Sâhib, *Buğyetü’l-Vâcid*, s. 122-123.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. MAHMUD DÖNEMİ'NDE HALİDİLİK

Bu bölümde, II. Mahmud döneminde devlet-tarikat ilişkileri ve bunların Halidilik'e etkisi incelenecektir. Osmanlı Devleti'nin kendisine karşı menfi bir hareket sezmediği ve bir şeyh veya tarikatı tehdit olarak görmediği müddetçe tekkelerin yönetimine müdahale etmediği, 19. yüzyılla birlikte bu durumun değiştiği ve devletin tekkelerin yönetim ve işleyişine müdahale ettiği görülür. 19. yüzyılda yaşanan modernleşme ve merkezileşme hareketlerine paralel olarak tarikat ve tekkelerin de birçok müessesede olduğu gibi kayıt ve kontrol altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Sultan II. Mahmud devletin birçok kurumunu ıslah etmek amaçlı faaliyetlerde bulunduğu gibi tekkelerin de denetimi ve ıslahı için çeşitli fermanlar yayınlamıştır. Bu bölümde, II. Mahmud dönemindeki devlet-tekke ilişkilerinin dönüm noktaları ve bu süreçte Halidiye'nin konumu birinci el arşiv kaynakları ve literatürdeki tartışmalar çerçevesinde incelenecektir. Devlet politikası ve devlet-tekke ilişkileri, II. Mahmud döneminde ve Halidiye tarikatı özelinde ele alınacaktır.

Mevlâna Halid'in İstanbul'a ilk halifelerini gönderdiği süreçte Osmanlı Devleti tekkeler konusunda önemli adımlar atmış ve tekkeleri devletin kontrolü altına alacak ve merkezileştirecek politikalar uygulamaya başlamıştı. Halidiye bu ortamda İstanbul'un siyasal ve sosyal hayatında kendine bir yer açmaya çalışacaktı. 1812 (1227) tarihli bir hatt-ı hümayun, tekkeler üzerindeki devlet kontrolünü gösteren ilk ve önemli belgelerden biridir. Bu belge, Tanzimat ve Tanzimat kurumlarının oluşturulmasından çok daha önce devletin tekkeler üzerinde kontrol sağlamaya başladığını ortaya koymakta ve merkezileşmenin görünür ve kurumsal başlangıcına işaret etmektedir. Bu hatt-ı hümayun, her tarikat için merkezî bir tekke belirlemekte ve tarikat pirinin kabrinin bulunduğu tekkeyi merkez tekke olarak kabul etmekteydi. Merkez tekke kabul edilen bu tekke aynı tarikata mensup diğer tekkelerin yönetim ve kontrolünde merkezî bir rol oynayacaktı. Vefat veya başka sebeplerle meşihatı boşalan bir tekkeye şeyh seçimi için seçilen kişinin Şeyhülislam'lık'a arz edilerek ve taşradaki tekkelere şeyh tayininde ise merkez tekke şeyhlerinin ve Şeyhülislam'lık'ın görüşünün alınarak belirlenmesi uygulaması tekkelerin ve tarikatların tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. 1812 tarihli belgede tekke

şeyhliklerine atama yapılırken yetki ve kabiliyetlerine dikkat edilmesi, rüşvet, hediye gibi gayrimeşru yollarla ehil olmayan kişilerin atanmasına mâni olunması istenmişti.¹⁰⁵ Literatürde her ne kadar bu belgeye dayanılarak tekke vakıflarının Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kontrolünde olması şartının bulunduğu iddia edilirse de¹⁰⁶ Evkaf-ı Hümayun Nezareti 13 Ekim 1826'da kurulduğu için bu değerlendirmenin doğru olmaması icap eder. Böylelikle, bu fermanla tarikatların ve tekkelerin işleyişine müdahale edilerek denetim ve kontrol altına alınmaya ve bu fermanla iç işlerindeki bağımsızlıklarını kaybeden tekkeler, vakıflarının Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmasıyla malî özerkliklerini de kaybetmeye başlamışlardı.¹⁰⁷

Sultan II. Mahmud tarafından bütün vakıfların idaresinden, mülhak ve diğer vakıfların kontrol ve denetiminden sorumlu olarak 13 Ekim 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştu.¹⁰⁸ Nezaret kurulmadan önce vakıf kurucusunun bağışladığı ve mütevellî eliyle yönetilmesini şart koştuğu vakıfları, mütevellîler yönetirken, bu düzenleme ile şeyhler ve mütevellîler vakıf yönetiminin aslî unsuru olmaktan uzaklaşmış ve pasif bir rol üstlenmişlerdi.¹⁰⁹

II. Mahmud'un yeniçeriliği ortadan kaldırarak askerin gücünü kırdığı gibi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurmak suretiyle de diğer bir önemli potansiyel muhalif güç olan ulemanın kuvvetini azaltmak hatta etkisizleştirmek istediği iddia edilmişti. Çünkü, ulema kontrollerinde bulunan vakıf gelirleri sayesinde merkezî yönetimin karşısında iktisadî açıdan nispeten bağımsız hareket edebilme olanağına sahipti. II. Mahmud bu reformuyla hem vakıfların yönetimini merkezîleştirip çok büyük rakamlara ulaşabilen vakıf kaynaklarını devlet kontrolü altına alma hem de ulemayı merkeze daha bağımlı hale getirerek etkinliğini azaltma yolunda mühim bir adım atmıştı.¹¹⁰ Yeniçeri Ocağı

¹⁰⁵ BOA, C.EV, 238/11874, Evâhir-i Cemaziyelahir 1227/1-10 Temmuz 1812.

¹⁰⁶ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 192-203. Şu eserde de bu belge kullanılmasına rağmen belge kodu dipnotta verilmemiştir: Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2008), s. 297-298.

¹⁰⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), s. 144-160; Osman Sacid Arı, "Meclis-i Meşâyih Arşivi'ne Göre Hicrî 1296-1307 (Miladî 1879-1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 31.

¹⁰⁸ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", *DİA*, İstanbul, 1995, c. 11, s. 521.

¹⁰⁹ Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet Tekke Münasebetleri*, s. 155, 196.

¹¹⁰ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 147; Akyıldız, "II. Mahmud Döneminde Merkez İdaresinde Yapılan Düzenlemeler", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010, s. 57.

lağvedilirken ve Bektaşî tekkeleri kapatılırken ulemadan ve meşayihden destek alan devlet, ulema ve meşayihin etkisini azaltmak ve güçlerini kırmak amacıyla da vakıfları denetimi altına almıştı. Bu sayede sadece ulemanın ve medreselerin değil meşayihin ve onların kontrolündeki tekkelerin de gücünü azaltmak mümkün olmuştu.

II. Mahmud'un vakıflarda yaptığı köklü değişimlerin mühim bir nedeni de devlet hazinesine özellikle de yeni ordunun masrafları için oluşturulan Mansure Hazinesi'ne vakıf gelirlerinden aktarma yapmaktı. Fakat vakıf gelirlerinin ve gelir fazlasının vakfiyelerde işaret edilen yerlere harcanmayıp devlet hazinesine transfer edilmesi vakıfları ve personelini zor duruma düşürmüştür.¹¹¹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla tekkelerin maddî varlıklarının ana kaynaklarının merkezî otoritenin denetimine girmesinden sonra tekke ve dervişlerin büyük çoğunluğu düzenli bir şekilde yapılan para ve yiyecek bağışlarına bağımlı hale gelmişti. Bilhassa, güçsüz durumda olan vakıfların, artık yıkılan şeyh evini ya da yangında harap olan bir bölümünü yeniden inşa ettirmek için bile maddî imkanlara sahip olmadıkları gözlenmişti.¹¹²

Sultan II. Mahmud'un tarikatlara müdahalesi vakıflarla sınırlı kalmamış, onun döneminde tekkeler ile alakalı çeşitli düzenlemeler yapılmış ve merkezileşme ve modernleşme adına çeşitli adımlar atılmıştı. Özellikle, Bektaşilik tecrübesinden sonra devlet bütün tarikatlara karşı daha dikkatli ve tedbirli yaklaşmaya başlamış ve teyakkuz halinde olmuştu.¹¹³ Ancak Bektaşiliği lağvederken Nakşibendiye ve Mevleviye'den destek almış ve iç dengeleri gözetken bir siyaset benimsemişti. II. Mahmud'un Mevlevîliğe¹¹⁴ veya Nakşibendi tarikatına müntesip olduğunu söyleyen yazarlar vardır. Sultan'ın bilhassa Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Abdülbaki Nasır Dede'ye (ö. 1821) özel bir muhabbetinin olduğu ve zaman zaman Mevlevihane'de mukabelelere katıldığı kaydedilmişse¹¹⁵ de bunların birer yakıştırma olabileceği ve gerçeği yansıtmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

¹¹¹ Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, haz. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010), s. 274, 279.

¹¹² Ekrem Özer, "Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları: II. Mahmud Dönemi ve Sonrası" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 85.

¹¹³ Mustafa Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), c. 4, s. 983.

¹¹⁴ Reşat Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), s. 64.

¹¹⁵ Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet Tekke Münasebetleri*, s. 153-154.

2.1. II. Mahmud ve Halidiye'nin Yayılışı

II. Mahmud'un 1808'de tahta çıktığı sırada İstanbul büyük bir kaos ve belirsizlik içerisinde bulunuyordu. Alemdar Mustafa Paşa'nın (ö. 1808) vesayeti altında tahta çıkan II. Mahmud, Yeniçerilerin tahakkümünü kırdığı 1826 yılına kadar muhalifleri ile mücadele ederek iktidarını sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Mevlâna Halid, Hindistan'da Abdullah Dihlevî'den tarikat hilafeti aldıktan sonra 1811'de memleketi Süleymaniye'ye dönerek tarikatın yayılması için faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Süleymaniye, Bağdat ve ardından Şam'da 1811 ile 1827 arasında tarikatın öğretilerini geniş bir halk kitlesine ulaştırarak büyük bir takipçi topluluğu oluşturmuş ve bölgede önemli bir figür haline gelmişti.

Mevlâna Halid'in Süleymaniye, Bağdat ve çevresindeki bölgelerde dinî ve yönetici kesimle etkileşime girmesi hem yerel yöneticilerin hem de Osmanlı merkezî hükûmetinin dikkatini çekmişti. Osmanlı arşivinde Şeyh Halid'den bahseden erken tarihli belgeler, onun özellikle Kürt halkının yaşadığı bölgelerde etkili olduğunu ve halk arasında gittikçe yayılan bir nüfuzu bulunduğunu göstermektedir.¹¹⁶ Süleymaniye, Bağdat toprakları, stratejik olarak Kaçar/İran Hanedanı ile Osmanlı arasında sınır bölgesinde bulunmakta ve iki büyük devletin ve Kürt emirliklerinin nüfuz ve rekabet mücadelesine sahne olmaktaydı. Ayrıca, 19. yüzyılda Hristiyan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri, Avrupalıların bölgeyi kontrolleri altına alma çabaları, Kürtlerin Müslüman kimliğini incelemelerine, dine, dinî liderlere, şeyhlere yönelmelerine neden olmuş ve bu durum da tarikatların ve şeyhlerin nüfuzunu arttırmıştı.¹¹⁷

Bağdat Valisi Davud Paşa (1816-1831), Mevlâna Halid'in bölge halkı üzerindeki etkisini görünce 2 Kasım 1820 (25 Muharrem 1236) tarihinde İstanbul'a tahrirat göndermiş ve İranlıların Kürdistan bölgesini ifsada mecal bulamaması için Mevlâna Halid'in taltif edilmesini önermişti. Valinin bu teklifi sadrazam tarafından münasip görülerek padişaha arz edilmişti. Sultan II. Mahmud, Şeyh Halid'in devlet tarafından iltifat edilerek celbinin faydalı olacağını düşünmüşse de Kürdistan'ın ileri gelenleriyle

¹¹⁶ 1820 tarihli bir belge onu şöyle tanımlamaktadır: “Kürdistanın umde-i meşayihından Şeyh Halid kaffe-i ahâlî meyanında nañzü’l-kelim olarak cümlelerin mütekidi olduğundan” (BOA, HAT, 826/37428, 25 Muharrem 1236/2 Kasım 1820).

¹¹⁷ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Banu Yalkut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 347.

herhangi bir iletişim kurulmaksızın şeyhin celbinin sakıncalı olabileceğini ifade etmişti. Bu durumun, Bağdat Valisi Davud Paşa'ya karşı bir güvensizlik olarak algılanabileceğini ve dolayısıyla valinin nüfuzunun zedelenebileceğini belirten II. Mahmud, şeyhin taltif edilerek celbi görevini faydalı bir vezir olduğunu söylediği Davud Paşa'ya havale etmişti.¹¹⁸ Davud Paşa'nın merkezî hükümetten Şeyh Halid'in taltif edilmesini istemesinin sebebi, şeyhin Bağdat'taki itibarını güçlendirmek ve muhtemel İran nüfuzuna karşı bir engel oluşturmaktır. Paşa, Şeyh Halid'in bölgedeki etkisini ve liderliğini, Bağdat'ta güçlü bir yer edinmek amacıyla kullanmayı hedeflemiş, böylece Kürdistan'daki İran nüfuzunu sınırlayarak bölgedeki otoritesini pekiştirmeyi amaçlamış olmalıdır. Ancak, bölgedeki diğer faktörleri de göz önünde bulunduran II. Mahmud bu öneriyi kabul etmemiştir.

Mevlâna Halid hakkında Osmanlı merkezine raporlar göndermeye devam eden Davud Paşa'nın 5 Ocak 1821 (30 Rebiülevvel 1236) tarihli bir raporunda, İranlıların Kürdistan üzerindeki nüfuzlarını artırmak için Şeyh Halid'e gönül alıcı mektuplar gönderdiği, ancak Şeyh Halid'in İranlılara meyletmediği belirtilir. Şeyh Halid'in bu tavrının devamını sağlamak adına Osmanlı merkezî hükûmetinin kendisine iltifat göstermesi uygun görülümüşse de bu yöndeki bir adımın hem güvensizlik oluşturabileceği hem de Bağdat valisinin otoritesini zayıflatabileceği endişesiyle Sultan II. Mahmud'un bu teklifi reddettiği tekraren ifade edilmiştir. Bu rapora göre, Kürdistan'da halk arasında büyük bir nüfuza sahip olan Mevlâna Halid, Baban Sancakbeyi Mahmud Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklar neticesinde Süleymaniye'den ayrılarak Bağdat'a göç etmiş ve birkaç müridiyle bir hankâha yerleşmişti. Davud Paşa, Mahmud Paşa ile Şeyh Halid arasındaki çekişme ve düşmanlık (*küdûret ve münâferet*) nedeniyle, Şeyh Halid'e açıktan bir iltifat göstermekten kaçınmanın daha uygun olacağını ifade etmişti. Şeyh Halid'in hankâhında kendi haline bırakılarak görmezden gelinmesi gerektiği kanaatine varmıştı.¹¹⁹ Mevlâna Halid'in Süleymaniye'den Bağdat'a gidişi 25 Ekim 1820 olarak kaydedilmişti.¹²⁰

Şeyh Halid'in Süleymaniye'den ayrılmasının tek sebebi Mahmud Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık değildi, ayrıca İmadiye'nin meşhur Halvetî-Kadirî Şeyhi Nureddin Birifkanî (ö. 1851) de Mevlâna Halid'e ve onun temsilcisi olduğu Halidiye

¹¹⁸ BOA, HAT, 826/37428, 25 Muharrem 1236/2 Kasım 1820.

¹¹⁹ BOA, HAT, 595/29209, 30 Rebiülevvel 1236/5 Ocak 1821.

¹²⁰ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 132.

tarikâtına muhalefet etmekteydi. Zira, gün geçtikçe artan bir takipçi kitlesine sahip olan Halidiye, Kürt coğrafyasının en etkili ve en köklü tarikatlarından biri olan Kadiriye'nin nüfuz alanını daraltıyordu. Bu sebeple, Mevlâna Halid ilk olarak 1811-1813 yılları arasında Süleymaniye'de yürüttüğü irşad faaliyetleri esnasında Kadirî Şeyhi Ma'ruf el-Berzencî (ö. 1839) ve onu destekleyen çevrelerin ciddi bir muhalefetiyle karşılaşmış ve Bağdat'a gitmek zorunda kalmıştı. 1813-1817 arasında Bağdat'ta bulunduktan sonra tekrar Süleymaniye'ye giden Şeyh Halid hem siyasî hem dinî yönden çeşitli sıkıntılarla karşılaşmış ve 1820'de tekrar Bağdat'a gitmişti.¹²¹

Mevlâna Halid Bağdat'ta harap bir durumda olan Ahsâiye Medresesi'ni ihya ederek irşad faaliyetlerini burada yürütmeye başlamış, zamanla burası Halidiye Tekkesi olarak anılmıştı. Şeyh Halid, Osmanlı topraklarında sayıları gün geçtikçe artan mensuplarını irşad etmeleri için birçok halife tayin etmişti. Seyyid Tâhâ-yı Hakkârî (ö. 1853), Şehabeddin el-Âlûsî¹²² (ö. 1854), Abdülğafûr Müşâhidî (ö. 1855), Muhammed Cedid, Musa Cübûrî (ö. 1831) ve Ubeydullah el-Haydârî gibi alimler kendisine intisap etmişti.¹²³ Bağdat Valisi Davud Paşa'nın (1816-1831) Mevlâna Halid ve halifesi Abdülvehhâb Sûsî hakkında İstanbul'a sunduğu raporlarda, Mevlâna Halid'in irşad faaliyetleri ve Abdülvehhâb Sûsî'nin liderlik ettiği tarikat içi muhalefet aşağıda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2. Abdülvehhab Sûsî Meselesi

Birinci bölümde bahsedildiği üzere hilafetin merkezi olan İstanbul'a özel bir önem veren Mevlâna Halid, her bölgeye bir halife prensibiyle hareket ettiği halde İstanbul'a birçok halife göndermişti. Mevlâna Halid'in İstanbul'a gönderdiği ilk halife olarak belirtilen Muhammed Salih'in Halidîlerin önemli bir tarikat geleneği olan hatm-i hâcegan esnasında caminin kapılarını kapattığı ve tarikat mensubu olmayanları aralarına almadığı gerekçesiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve Mevlâna Halid'in talebiyle Bağdat topraklarına geri dönmüştü. Ardından halifesi Abdülvehhâb Sûsî'yi gönderen Şeyh Halid,

¹²¹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 129-132.

¹²² Selefiliğe (Vehhâbilik) meyilli bir âlimin Mevlâna Halid'e intisap edip hilafet alması, şeyhinin emri üzerine eser telif ederek irşad faaliyetlerini sürdürmesi önemlidir (Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 135).

¹²³ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 829; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 133-138.

İstanbul’da tarikatın yayılmasını sağlamış ve alt ve üst tabakadan pek çok kimse tarikata girmişti. Şeyhülislam Mekkizâde Asım, Gürcü Necip Paşa, Namık Paşa gibi devlet adamları ve birçok alimin tarikata intisap ettiği bu dönemde Halidilik İstanbul’da hızla yayılmaya başlamıştı.¹²⁴

Halidilik hakkındaki temel kaynaklarda, tekke listelerinde ve doktora tezlerinde geçmeyen Mevlâna Halid’in İstanbul’a gönderdiği başka halifeler de vardır. Beşikçizade Süleyman Efendi (ö. 1799) tarafından 1780’den önceki bir tarihte Fatih’te inşa ettirilen Beşikçizade Tekkesi’nin üçüncü şeyhi Beypazarlı Ali Efendi’nin 1819’da vefat etmesi üzerine Mevlâna Halid-i Bağdadî’nin halifelerinden Ahmed el-Bağdadî arzuhal sunarak boşta kalan tekke şeyhliğinin kendisine verilmesini talep etmişti. Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Asım’ın onayıyla 19 Ağustos 1819 (27 Şevval 1234) tarihinde Ahmed el-Bağdadî şeyhlik makamına getirilmiş ve kendisine berat verilmişti.¹²⁵ Bu görevlendirmede Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Asım’ın rolü dikkat çekicidir. Ayrıca, Mevlâna Halid’in gönderdiği ilk halifelerden birinin İstanbul’da bir tekkede kendisine yer bularak Halidî usulünde irşad faaliyetlerine başlaması açısından bir ilki teşkil etmektedir. Diğer halifeler, dönem kaynaklarında geçtiği üzere cami, mescid, medrese veya türbe odalarında irşad faaliyetini yürütüyordu. Bir Halidî şeyhinin İstanbul’da bir tekkede istihdam edilmesi, tarikatın şehirdeki konumunu güçlendirmiş, Halidiye’nin kurumsal bir yapı içinde temsil edilmesini sağlamış, Halidiliğin Osmanlı başkentindeki etkinliğini artırmış ve İstanbul’un tarikatın yayılmasına önemli bir merkez haline gelmesine katkıda bulunmuş olmalıdır.

Şeyh Ahmed el-Bağdadî’nin bu tekkedeki şeyhliği uzun sürmemiş, belgede açıklanmayan bir nedenden ötürü görevinden ayrılmış ve başka bir diyara gitmişti. Bunun üzerine, tekke kurucusu Süleyman Efendi’nin halifelerinden Ahmed Nazif Efendi 1822 yılında Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi’ye (ö. 1833) bir arıza yazarak tekke şeyhinin başka diyara gittiğini ve hizmetinin boşta kaldığını belirtmiş ve şeyhliğin kendisine verilmesini istemişti. Ayrıca, Nakşibendiye’nin Ahrariye kolunun Kasaniye şubesine bağlı olan Süleyman Efendi tekke vakfiyesinde şeyhlik makamına geçecek kişilerin kendi halifelerinden olması şartını koymuştu. Bu şartı ihlal ettiği ve hizmeti terk

¹²⁴ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 261.

¹²⁵ BOA, C.EV, 140/6992, 22 Recep 1237/14 Nisan 1822; R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 11-12, 32-34.

ettiği belirtilen Ahmed el-Bağdadî'nin yerine 14 Nisan 1822 (22 Recep 1237) tarihinde Ahmed Nazif Efendi getirilmişti.¹²⁶

Beşikçizade Tekkesi haziresinde yer alan mezar taşları da İstanbul'a gelen ilk Halidî halifelerinin bu tekke ile irtibat kurduğuna delil olarak gösterilebilir. Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifelerinden Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi'nin¹²⁷ ve el-Eşherî es-Seyyid Muhammed Efendi'nin¹²⁸ tekke haziresinde yer alan mezar taşları önemli birer delildir. Dönemi aydınlatan kaynaklardan Süleyman Fâik *Mecmuası*'nda da Mevlâna Halid'in halifelerinden önce Abdülvehhab adlı birinin İstanbul'a gelerek Beşikçizade Tekkesi ve Zekizade Hacegan'dan Deli Ragıp'ın kızıyla evlendiği kaydedilmişti.¹²⁹ Abdülvehhab Sûsî'nin bu tekke ile kurduğu bağlantı şu belgeyle birlikte düşünüldüğünde daha büyük anlam kazanmaktadır.

1819-20 (1235) tarihli bir belgeye göre bu tarihten önce¹³⁰ İstanbul'da bir medresede ikamet etmiş ve ardından hacca gitmiş olan Abdülvehhab Efendi'nin Anadolu'ya irşad kasdıyla halifeler gönderdiği ve müritlerinden el-Hac İbrahim'i de halife olarak Karahisar-ı Sahib'e (Afyon) gönderdiği kaydedilmişti. Karahisar-ı Sahib Sancağı Mutasarrıfı Abdullah Paşa tarafından merkeze gönderilen tezkirede “*Rabıta Kolu*” tabiriyle halkı irşada başlayan Hacı İbrahim'in ulema, müderris ve sair sınıflardan 500'ü aşkın kişiyi tarikata çektiği, “Rabıta Kolu Tekkesi”ni inşa ettirmek için müritlerinden 10.000 kuruş topladığı ve yakın zamanda daha çok para (*külliyetli akçe*) toplayacağı iddia edilir. Dolayısıyla, İstanbul'daki tarikat çevrelerinde olduğu gibi Sûsî'nin halifesi İbrahim Efendi'nin de rabıta koluna ağırlık vermesi ve etrafına çok sayıda insanı toplaması dikkat çekmiş, yüksek miktarda para toplayarak tekke yaptırmak istemesi tehlikeli görülerek merkeze bildirilmişti. Yapılan incelemeler neticesinde

¹²⁶ BOA, C.EV, 140/6992, 22 Recep 1237/14 Nisan 1822.

¹²⁷ Kabir taşında “Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiyye-i Müceddidiyye'den kutbu't-turâ ve gavsu'l-halâik el-Bağdâdî Hazreti Mevlâna eş-Şeyh Halid Efendi Hazretleri müridlerinden Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi ruhu için el-Fatiha sene 1235 (1819-20)” yazmaktadır (R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 97). Bkz. Ek 2.

¹²⁸ Kabir taşında “Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî Ulûm-ı zâhireyi ba'de't-tekmil tarikat-ı Halidiyye-i Müceddidiyye-i Nakşibendiyye'ye dahil olup alâ-takrîr-i mürşid(e) Düzce Vilayet-i Suğrâ'ya resîde olan merhûm ve mağfûrun-leh el-Eşherî es-Seyyid Muhammed rûhu için el-Fâtiha, 7 Cemaziyelevvel sene 1235 (21 Şubat 1820)” yazmaktadır (R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 95. Bu eserde vefat tarihi sehven 7 Cemaziyelevvel 1330 olarak okunmuştur. Ancak, mezar taşı tekke haziresinde kontrol edilerek 7 Cemaziyelevvel sene 1235 olduğu anlaşılmıştır). Bkz. Ek 3.

¹²⁹ Süleyman Fâik Efendi *Mecmuası*, vr. 4a.

¹³⁰ Belgede “geçen senelerde” denilmekte, hangi yıl olduğu net olarak belirtilmemektedir.

“*Rabıta Kolu*” adıyla icra ettiği ayin usulünün tarik-i aliyye meşayihinin usulüne muhalif garip bir tavır olarak görüldüğü için Hacı İbrahim’in Birgi’ye (İzmir) sürgün edilmesine karar verilmişti. II. Mahmud, İbrahim Efendi’nin sürgün edilmesini emreden hatt-ı hümayununda, bu işin sıkı tutulması, İbrahim Efendi’nin işini savsaklamayacak sert mizaçlı bir çavuşa teslim edilerek sürgün yerine gönderilmesi ve müritlerinden bu karara itiraz edenler olursa onların da sürülmesi talimatını verdi.¹³¹ Bu belge, Osmanlı Devleti’nin dinî grupların yeni ve alışılmadık uygulamalarına karşı hassasiyetini ve kadim usullerin korunmasına verdiği özeni göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, Abdülvehhâb Sûsî’nin Beşikçizade Tekkesi hâceganından birinin kızıyla evlenmesi, Beşikçizade Tekkesi’nde şeyhlik yapan Ahmed el-Bağdadî, tekke haziresinde mezar taşları bulunan Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi ve Eşherî Muhammed Efendi ilk Halidî halifelerinin İstanbul’da bir Nakşibendi-Ahrârî tekkesi olan Beşikçizade Tekkesi’nin ilk dönem Halidî halifeleri için önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak Nakşibendiye’nin bir kolu olarak Halidiye’nin ve Halidî halifelerinin İstanbul’da öncelikle Nakşibendî tekkelerinde çevre edinmeye çalıştığı söylenebilir.

Karahisar-ı Sahib Mütessellimi Abdullah Paşa’nın merkeze gönderdiği yazısında, padişahın fermanı gereği 27 Nisan 1822 (5 Şaban 1237) cuma günü Şeyh Abdülvehhab Efendi’nin halifesi Hacı İbrahim Efendi’nin medresesine gidilerek etrafının mübaşir çavuşlarla kuşatıldığını ve fermanın kendisine okunduğunu belirtmişti. Bu fermanı teslim aldıktan sonra sürgün için hazırlık yapması gerektiği bahanesiyle işleri geciktirmeye çalışan İbrahim Efendi çavuşlara teslim edilip Karahisar’dan çıkarılarak sürgün yeri olan Birgi’ye gönderilmişti. O gece medresesinde bulunan 10 müridinin kararı sessizce karşıladığı ve daha önce başladıkları tekke inşaatının da olduğu gibi bırakıldığı kaydedilmişti.¹³² II. Mahmud da bunun üzerine İbrahim Efendi’nin sorunsuz bir şekilde Karahisar-ı Sahib’den uzaklaştırılmasının gayet yerinde olduğunu ve Birgi’de de benzer bir davranış sergilemesini önlemek için müftü ve naiple birlikte Abdullah Paşa’nın derhal Birgi’deki yetkililere mektup yazarak gerekli uyarılarda bulunmasını ister.¹³³

¹³¹ BOA, HAT, 495/24296.

¹³² BOA, HAT, 507/24936-A, 6 Şaban 1237/28 Nisan 1822; 1560/72.

¹³³ “Manzurum olmuştur. Şeyh-i merkumun suhuletle ol tarafa def’i isabet oldu. Vardığı mahalde dahi böyle bir tavra süluk etmemesi için şimdiden Birgi’de iktiza edenlere tarafından ve müftü ve naib efendi daileri tarafından mektup tahririyle ihtar ve tenbih oluna” (BOA, HAT, 507/24936).

Bu yaşananlar sonrasında hem İstanbul’da hem de Anadolu’da adından çokça söz edilen ve şüpheli tavırlarıyla dikkat çeken Abdülvehhab hakkında bilgi edinmek amacıyla Bağdat Valisi Davud Paşa’ya beyaz üzerine bir hatt-ı hümayun gönderen II. Mahmud, Abdülvehhab Efendi hakkında birbiriyle çelişen çok söz işittiğini, Kürdistan ahalisinden olup Hind’de bir zattan hilafet almış olduğu söylenen bu şahsın gizlice araştırılmasını istemişti:

“Benim vezirim, Bağdadî Şeyh Abdülvehhâb Efendi hakkında birbirine muhalif çok sözler işittim. Sulehaya dokunmak caiz değil ise de mumaileyh Kürdistan ahalisinden olup Hind’de bir zâtan müstahlef olmuş diyorlar. Bunun hakikatini ve Bağdat’tan bu tarafa gelmesinin sır ve hikmetini Bağdat valisinden mahsus tahrîrat irsaliyle hafice sual ve istiknâh edesin. Bakalım vali-yi müşarunileyh ne gûne tahrîr eder.”¹³⁴

Bu belgeler ve dönem kaynakları birlikte incelendiği zaman gerçekten Abdülvehhab Sûsî’nin hilafet aldığı şeyhi Mevlâna Halid’i devreden çıkararak doğrudan kendisini Hindistan’da Nakşi-Müceddidî Şeyhi Abdullah Dihlevî’den hilafet almış gibi gösterdiği veya en azından ismi etrafında bu tür söylentilerin çıktığı anlaşılmaktadır. Durumu haber alan Mevlâna Halid, Abdülvehhab Sûsî’yi tarikattan uzaklaştırmıştı. Şeyh Halid’in, Sûsî’yi tarikattan uzaklaştırdığına dair İstanbul’daki müritlerine gönderdiği mektuplarında Sûsî’nin hatm-i hâceganda okunan silsilede Mevlâna Halid’in adı yerine kendi adını koyduğu, kendine rabıta yaptırmaya başladığı ve kendisinde tarikata ve şeriata ters bazı hallerin ortaya çıktığı belirtilmişti.¹³⁵ Ayrıca, Mevlâna Halid’in bu tür davranışları sonucunda Şam’a çağırarak uyardığı Sûsî’nin de bundan sonra benzer davranışlarda bulunmayacağına dair Şeyh Halid’e söz verdiği kaydedilmiş,¹³⁶ ancak, muhalefetinin ve benzer davranışlarının devam etmesi üzerine Sûsî’yi ikinci kez çağırarak hilafet vazifesini ondan aldığı ve Nakşibendi tarikatıyla ilişkisini tamamen sonlandırdığı belirtilmiştir.¹³⁷

¹³⁴ BOA, HAT, 525/25650. (Belgenin üzerinde tarih bulunmamakla beraber Ahmed Lûtfî Efendi bu hatt-ı hümayunun Abdülvehhab Efendi’nin İstanbul’da bulunduğu esnada sudur etmiş demek olduğunu belirtmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih-i Lûtfî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290), c. I, s. 286).

¹³⁵ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku’l-Verdiyye]*, s. 800-804.

¹³⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 247-252; Sâhib, *Buğyetü’l-Vâcid*, s. 124 (17. Mektup).

¹³⁷ Abdulcebbar Kavak, “Hâlidî Sürgünlerine Karahisar-ı Sahib Sancağından Bir Örnek: Hacı İbrahim Efendi”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi (Ulusal Sempozyum)*, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Aralık 2017, s. 425-426.

Abdülvehhâb es-Sûsî'yi tarikattan tard ettiğini İstanbul'daki müntesipleri olan Gürcü Necip Paşa (ö. 1851), Aynî Efendi, Yusuf Efendi ve Tahir Efendi'ye mektup yazarak bildiren ve bütün Halidîlerin ondan yüz çevirmelerini isteyen Şeyh Halid, halife ve müritleriyle kuvvetli bir iletişim ağına sahip olduğu için Sûsî'nin muhalefetine tarikat üzerinde olumsuz bir etki oluşturmamasını engellemeye çalışmıştı.¹³⁸

Bağdat Valisi Davud Paşa, II. Mahmud'un talimatı üzerine Abdülvehhab Sûsî hakkında hazırladığı raporda şu bilgileri vermişti: Abdülvehhab Sûsî, Kürdistan halkından olup ilim tahsili için Bağdat'a gelmişti. Bağdat'a gelişinde Davud Paşa'nın ders okuttuğu zamana¹³⁹ rastlayıp birkaç kitap okuduktan sonra tarikata ilgi duyarak Şeyh Halid'in müritleri arasına girmiş ve halifelğine getirilmişti. Ancak Davud Paşa, Abdülvehhab'ın tarikata girme maksadının "*kesb-i hutâm-ı dünyevî*" yani dünya kazancı elde etmek olduğunu vurgular. Bir süredir seyahat amacıyla Bağdat'tan ayrılan Sûsî'nin İstanbul'a gitmesi, orada evlenmesi ve ardından hacca gitmesi Davud Paşa'nın hiç beklemediği durumlar olarak raporda yer alır. Sultan'ın II. Mahmud'un talimatı gelince konuyla ilgili araştırma yapan Davud Paşa, Abdülvehhab Sûsî'nin Bağdat'ta Şeyh Halid'in tekkesinde inzivada olduğunu tespit eder. Davud Paşa, Bağdat'ta bu tür sahte dervişlik iddiasında bulunan kimselerin olduğunu, böyle riyakâr dervişlere itibar edilmediğini ve bu gibilerin maksadının Allah'ın kullarını irşad etmek değil, dünyevî kazanç sağlamak olduğunu tecrübeyle bilindiğini belirtir. Kürt asıllı Şeyh Abdülvehhab'ın Hind tarafından bir zattan hilafet almadığını ve Şeyh Halid'in dervişlerinden biri olarak adsız ve ünsüz bir şekilde Şeyh Halid'in tekkesinde kaldığını, bu gibilerin İstanbul'a gitmesine izin verilmeyeceğini bildirir.¹⁴⁰ II. Mahmud ise bu duruma ilişkin olarak, bu tarafa gelenlerin hali düşkün, zayıf olduğu anlaşıldı. Subhanallah bizim halkımız gariptir, böyle kimliği bilinmeyen adamın arkasına düşüp boş yere konuşuyorlar mealine gelen ifadeler kullanır.¹⁴¹

¹³⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 254.

¹³⁹ Davud Paşa'nın defterdarlık günlerinde memuriyete gitmeden önce ders vermekle meşgul olduğu, yani müderrislik yaptığı dönem kaynaklarından birinde de geçmektedir (Bağdâdî, *Hâlidîye Risâlesi*, *Mecd-i Tâlid [Büyük Doğuş]*, *Şemsü's-Şümus*, s. 127).

¹⁴⁰ "Merkum Şeyh Abdülvehhâb'ın aslı Kürdistan halkından tahsil-i ilim için ibtidâ Bağdat'a vürûdunda bu kullarının tedris vakitlerine tesadüf ve bir müddet nezd-i çâkeride kaç nüsha kıraat ettikten sonra meşayih-i tarikata sülûka râğbet ve mumaileyh Şeyh Hâlid'in müridleri dairesine duhûl ile ihtiyâr-ı uzlet ve bir müddet şeyh-i merkûmun hankâhında halka-bend-i mülâzemet olarak ve kendi tariklerinde halifelik derecesine hıyâzet etmiş..." (BOA, HAT, 704/33847, 19 Recep 1238/1 Nisan 1823).

¹⁴¹ "Bağdat valisinin işbu kamesi manzûr-ı hümayunum olmuştur. Bu tarafa gelenlerin hâli zayıf olduğu anlaşıldı. Subhanallah bizim nâsımız gariptir. Böyle mechul adamın arkasına düşüp beyhûde güft u gü

1 Nisan 1823 tarihli hatt-ı hümayunla Abdülvehhâb Sûsî'nin İstanbul'a gelmesi yasaklanmıştı. İstanbul'da edindiği tarikat ortamından dışlanan Abdülvehhâb es-Sûsî, hemşerisi ve önde gelen Halidî halifesi Yahya Mizûrî aracılığıyla Mevlâna Halid'in kendisini affetmesini istemişse de müspet cevap alamadığı için Şam'dan Mekke'ye giderek Abdullah Dihlevî'nin halifelerinden Muhammed Can'dan hilafet almak ister ancak reddedilir. İş daha da büyüterek Hindistan'a giderek Abdullah Dihlevî'den tarikat icazeti almayı denerse de Dihlevî'nin “*Halid bizde ne varsa aldı, götürdü*” diyerek talebini reddettiği kaydedilir. Hindistan'da da istediğini elde edemeyen Sûsî Hicaz'a geri dönerek Mevlâna Halid aleyhinde faaliyetlerde bulunur.¹⁴²

Mevlâna Halid, idarî ve siyasî karışıklıkların yaşandığı Bağdat'tan uzaklaşmayı düşünmüştü. Bağdat'taki Osmanlı idaresi, Vehhabî güçlerinin tehdidi ve İngiltere ile Fransa'nın bölgede artan varlığı ve vali atamalarına müdahaleleri sonucu zayıflamış; ayrıca, İngiltere ve İran'ın Kürt aşiretlerini kışkırtması vilayetteki istikrarsızlığı derinleştirmişti.¹⁴³ Bağdat, ayrıca 1821-1823 yılları arasında Osmanlı-İran savaşının etkisiyle ciddi bir askeri tehdit altındaydı; zira savaşın başlangıcında Osmanlı kuvvetleri mağlup olmuşsa da Davud Paşa büyük yararlılıklar sağlayarak 50.000'i aşkın askeriyle Bağdat'a çok yakın mesafeye kadar gelen İran şehzadesi Muhammed Ali Mirza'yı geri çekilmek zorunda bırakmıştı.¹⁴⁴ 1823 Erzurum Antlaşması ile sona eren savaş Bağdat ve civarında tahribata neden olmuştu.¹⁴⁵ Ayrıca Bağdat'ta, Mevlâna Halid'in müritleri ve tarikatı üzerinde de baskılar artmıştı. Bu dönemde Halid'in etrafında toplanan insan sayısının artması ve onun Halidiye tarikatının lideri olarak yükselmesi, Bağdat'taki bazı yerel güçler için tehdit oluşturmuyordu. Bununla birlikte, Şeyh Halid'in halifesi Abdülvehhâb Sûsî'nin tarikat içindeki muhalefeti ve başta Davud Paşa olmak üzere yerel otoritelerle yaşadığı anlaşmazlıklar da Şeyh Halid'i Bağdat'tan ayrılmaya ve Şam'a yönelmeye sevk etmişti. Halifelerinden önce Abdurrahman el-Akrî (1250/1834?) ve ardından Şeyh Ahmed Katib el-Erbîlî (ö. 1250/1834) Şam'a gidişini kolaylaştıracak

ederler. İşbu kaimenin bir suretini taraf-ı hümayuna takdim eylesin efendi dâ'îlerine dahi irâe ve ifade oluna” (BOA, HAT, 704/33847, 19 Recep 1238/1 Nisan 1823).

¹⁴² Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 256-257; Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid*, s. 125.

¹⁴³ Ebubekir Ceylan, *Modern Irak'ın Osmanlı Kökenleri*, çev. Kenan Koçak (İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2022), s. 41.

¹⁴⁴ Cavid Baysun, “Bağdat”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), c. II, s. 209.

¹⁴⁵ 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı ve Erzurum Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz. Eralp Yaşar Azap, *Şah Mat 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023).

hazırlıklar yapmıştı. Ahmed Katib el-Erbîlî, Şam Müftüsü Hüseyin Muradî'nin Halidiliğe intisap etmesine vesile olmuştu.¹⁴⁶

Osmanlı devlet yönetimi tarafından yakın takibe alınan Şeyh Halid devletin izniyle Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitmişti. Şam Valisi Salih Paşa'nın kapı kethüdasına gönderdiği 25 Haziran 1823 (15 Şevval 1238) tarihli yazıya göre, Mevlâna Halid 21 Haziran 1823 (11 Şevval 1238) Cumartesi akşam hava karardıktan bir saat sonra 4 halifesi ve 7-8 hizmetçisiyle birlikte Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ve Kabe'yi tavaf etmek üzere güzergâh üzerinde bulunan önemli merkezlerden biri olan Şam'a gelmişti. Ertesi sabah Şeyh Halid'i ziyaret ederek elini öpmekle şereflendiğini belirten Salih Paşa, kendisine hacılarla birlikte yola çıkmasını teklif etmişti. Fakat, Şeyh Halid rahatsızlıkları (*hararet-i mizaçlarından bahisle*) nedeniyle havaların serinlemesiyle önce Kudüs'e ve oradan Süveyş kanalıyla Hicaz'a gitmeyi ve gelecek senenin Ramazan ayından önce Haremeyn-i Şerîfe'nin'e ulaşmayı planladıklarını ifade eder. Salih Paşa, Şeyh Halid ve beraberindekilere gereken özenin gösterilmesi için yetkililere talimat verdiğini belirtir. Bağdat'taki karışıklıklar nedeniyle sıkıntı yaşadığı anlaşılan Şeyh Halid'in vaktini Kuran tilaveti, hatm-i haccan ve padişahın bekasına duacı olarak Peygamber sünnetinin ihyası ve irşad faaliyetleriyle geçirdiği belirtilir. Salih Paşa, Şeyh Halid hakkında ileri sürülen şikâyet ve bağlıları çoğalarak devlete zararlı olur şeklindeki ihbarların asılsız ve bunun geçmişte yaşayan salih insanlara atılan iftira türünden olduğunu dile getirir. Şeyh Halid'in Şam'a yerleşmek istemesine rağmen devlet tarafından teşvik edilmedikçe yer değiştirmemesinin de onun güzel ahlakını gösterdiğini kaydeder. Salih Paşa, Şeyh Halid'in sünnet-i seniyye üzere hicret etme arzusunda olduğunu, bu nedenle Devlet-i Aliyye tarafından buna karşı çıkılmamasını, teşvik edilmesi için bir yazı gönderilmesini ister. Padişah ise durumdan haberdar olduğunu ve Bağdat Valisi'nden sorularak Mevlâna Halid hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁷ Belgeden, Salih Paşa'nın Şeyh Halid'e büyük bir saygı gösterdiği ve destekçisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu bilgiler hac niyetiyle geçtiği Şam şehrine yerleşmeyi murad eden Şeyh Halid'e mâni olunmaması konusunda Salih Paşa'nın gayretini ortaya koymaktadır.

Şeyh Halid önce Şam'da Ümeyye Camii'nde, Gazze ileri gelenlerinin kaldığı Beni Gazzî Halvethanesi'ne ve ardından da şehrin meşhur semti Kunvat'ta satın aldığı geniş

¹⁴⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 139.

¹⁴⁷ BOA, HAT, 767/36137, 15 Şevval 1238/25 Haziran 1823.

bir konağa yerleşmişti. Konağın bir kısmını vakfederek mescid yapmış ve ziyaretçileri arasında halkın yanı sıra devlet adamlarının da olduğu ve devletin ileri gelenleri ile mektuplaştığı kaydedilmiştir.¹⁴⁸ Süleymaniye ve Bağdat'tan sonra faaliyetlerini yürüttüğü son büyük merkez olan¹⁴⁹ Şam'da bulunduğu sırada Yahya el-Mervezî, Mahmud el-Alusî, Molla Ali Süveydî, Şeyh el-Kuzberî ve dönemin meşhur Hanefî fıkıhçısı olan İbn Abidin (ö. 1836) gibi birçok âlim kendisine intisap etmişti. Mevlâna Halid, 1823'ten 1827'de vefatına kadar Şam'da ikamet etmiş ve irşad faaliyetlerini burada sürdürmüştü; 1825 yılında Kudüs üzerinden Hacca gitmişti.¹⁵⁰

1 Nisan 1823 tarihinde Mevlâna Halid'in Bağdat'taki tekkesinde ikamet ettiği anlaşılan ve İstanbul'a gitmesi engellenen Abdülvehhâb es-Sûsî, Mevlâna Halid aleyhinde faaliyetlerini sürdürmüştü. Şeyh Halid'in yanından uzaklaştırdığı Abdülvehhâb es-Sûsî ve Mehmed Taif el-Dağıstanî adlı eski halifeleri Medine'ye giderek iki mektup ve iki risale kaleme almaları Osmanlı belgelerine yansımıştı. Bu iki şahıs, Şeyh Halid ve halifeleri hakkında kötü sözler ve batıl iddialarla (*elfaz-ı kabiha ve mesail-i batıla*) dolu imzalı ve mühürlü iki mektup ile iki risalenin birini doğrudan İstanbul'a ve birini de önce Şam halkına gösterdikten sonra Şeyh İsmail el-Kürdi ile yine İstanbul'a gönderir. Mektupları ve risaleleri İstanbul'a götürmek üzere yola çıkan İsmail el-Kürdi yolda yakalanır ve çıkarıldığı mahkemede af dileyerek önceki inancından geri döndüğünü ifade eder. Gerek bu risale ve mektuplardan gerekse İsmail el-Kürdi'nin itiraflarından Sûsî ve Taif el-Dağıstanî'nin Şeyh Halid ve halifelerine "sapkınlık ve zındıklık" isnat ettikleri anlaşılır. Bunun üzerine, Sûsî ve Taif el-Dağıstanî gibi yalan ve iftiralara sarılan kişilerin cezalandırılmaları gerektiğine dair Şam'da bulunan üç mezhebin imamı fetva verirler. Yalan ve iftiralarla dolu iki risalenin söylemlerinin çürütülmesi ve Şeyh Halid'in ve halifelerinin itibarlarının iadesine dair Şam uleması ittifak ederek bir risale kaleme alırlar.¹⁵¹ Böylece, Mekke, Medine ve İstanbul başta olmak üzere ülke genelindeki ilim ve irfan çevrelerinde, Şeyh Halid ve halifeleri hakkında ileri sürülen iddialara karşı meşruiyetleri savunulmuş ve haklarındaki şüphelerin giderilmesi amaçlanmıştır. Bu risalenin yazılmasındaki amaç, Halidiliğin ve Şeyh Halid'in itibarını zedelemeye yönelik

¹⁴⁸ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 830-831.

¹⁴⁹ Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 15, s. 284; Kavak, "Hâlid-i Bağdâdî", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Akli Düşünce*, c. 8, s. 1051.

¹⁵⁰ Hacca gidiş güzergâhı için birinci bölüme bakınız.

¹⁵¹ BOA, HAT, 892/39387-D, 5 Muharrem 1243/29 Temmuz 1827.

girişimlerin önüne geçmek ve tarikatın Osmanlı coğrafyasındaki nüfuzunu pekiştirmek olmalıdır.

Şeyh Halid'i savunan Şam Müftüsü Hüseyin el-Muradî Efendi'nin fetvası, hayattayken ve vefatından sonra pek çok iftira ve suçlamaya maruz kaldığı için Mevlâna Halid'i aklamak ve hüsnühalinin tescili babında çıkarılmıştı. Fetvada onun zahir ve batın ilimlerini kendinde toplayan, Kur'an ve sünnet yolunda giden, müritlerini Allah yoluna sevk eden Müslüman âlimlerden biri olduğu, bazı hasetçilerin onu kiskandıkları ve kendisini küfür, zındıklık ve sihirbazlıkla suçlayarak ona iftira attıkları ve risale ve mektuplar yazarak fesat yaydıkları belirtilir. Şam Müftüsü, Mevlâna Halid'in bu durumlardan tamamen uzak olduğunu beyan etmek ve benzer durumda olanları caydırmak amacıyla ona bu iftiraları atan "müfsidlerin"¹⁵² hallerine uygun şekilde şiddetli tazirle cezalandırılmalarını talep etmişti. Bu talep, özellikle *el-Eşbah ve'n-Nezâir* adlı esere dayandırılır. Bu eserde, âlimlerle alay (*istihza*) etmenin küfür olduğu, İslam toplumunda düzenin sağlanması için yöneticilerin şariat hükümlerini uygulamakla yükümlü oldukları ifade edilir. Fetvanın altında, Şam Müftüsü Hüseyin Muradî Efendi'nin mührünün yanı sıra Seyyid Ömer el-İzzî ve Seyyid Mustafa isimli âlimlerin de bu fetvaya onay verdiklerini gösteren mühürleri vardır.¹⁵³

Şam uleması ve meşayihi, Abdülvehhab ve Mehmed Taif'in cezalandırılmaları amacıyla altında 26 mühür bulunan mahzarı, Mevlâna Halid'in hüsn-i halini tescilleyen risaleyi, fetvayı, Şam kadısının i'lamını,¹⁵⁴ Salih Paşa'nın yazısıyla birlikte İstanbul'a göndererek padişaha arz etmişti.¹⁵⁵ 28 Ağustos 1827 (5 Safer 1243) tarihli Şam Valisi Salih Paşa'nın yazdığı kaime ise Şam'da halvete çekilmiş olan, zaviyesinde irşadı seçen ve bu esnada vefat eden Şeyh Halid en-Nakşibendi'nin adeta bir tezkiyesi gibidir. Salih Paşa, mütalaasında Şam'da uzlette iken vefat eden Mevlâna Halid'in ehl-i sünnet ve'l-cemaat ve marifet ehli bir zat olduğunu, talebelerine tefsir ve hadis dersleri verdiğini

¹⁵² Masdar olarak "bozulmak, çürümek; sağduyudan sapmak" gibi; isim olarak da "zulüm; çalkantı, düzensizlik; kuraklık, kıtlık" gibi anlamlara gelen Arapça fesâd kelimesinden türetilen "müfsid" kelimesi ifsad eden, ara bozan, bozgunculuk yapan, fitne fesat çıkaran, bozguncu (kimse) anlamına gelmektedir (İlhan Kutluer, "Fesad", *DİA*, İstanbul, 1995, c. 12, s. 421).

¹⁵³ BOA, HAT, 892/39387-C, 29 Zilhicce 1243/12 Temmuz 1828; Mustafa Özsaray, *19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), s. 292-293. (Bkz. Ek 10)

¹⁵⁴ BOA, HAT, 892/39387-A, 9 Muharrem 1243/2 Ağustos 1827.

¹⁵⁵ BOA, HAT, 892/39387-D, 5 Muharrem 1243/29 Temmuz 1827.

belirtmişti. Şeyh Halid'in aleyhinde bulunan bu şahısların iftira attıklarını ve cezalandırılmaları gerektiğini belirtmişti.¹⁵⁶

Sadaret gelen evrakı takım halinde Şeyhülislâm'a göndererek görüş belirtmesini istemiş, şer'an ne yapılması gerektiğini sormuş ve Şeyhülislâm ise Mevlâna Halid'e iftira atanların şeriata göre zecr ve menedilmeleri ve bulundukları yerden başka bir yere sürgün edilerek cezalandırılmaları gerektiğini belirtmişti.¹⁵⁷ Sadrazam, bu görüşleri hülâsa ettikten sonra Abdülvehhab ve Mehmed Taif'i Medine'den sürgün etmektense orada kalarak dillerini tutmaları ve ibadetle meşgul olmaları konusunda uyarılmalarını önermişti. Gelen evrakı ve risaleyi inceleyen II. Mahmud, sadaretin görüşleri doğrultusunda uyarılmaları ve adı geçen kişilerin bu tür saygısızlıktan vazgeçmeleri için Şeyhülharem-i Nebevî Ağa'ya emir gönderilmesini kararlaştırmıştı.¹⁵⁸

Mevlâna Halid'in Medine halifesi İsmail Zelzelevî'nin Sûsî ve Dağıstanî'nin yazdıkları risaleden etkilendiği ve şeyhine göstermek üzere risaleyi Şam'a getirdiği kaydedilmişti. Kendisini ve tarikatı temsil etmede Zelzelevî'nin zayıf kaldığını düşünen Şeyh Halid onun Medine'deki görevine son vererek yerine Seyyid Abdülkadir el-Berzencî'yi göndermişti.¹⁵⁹

Ünlü Hanefî fakihî İbn Abidin (ö. 1836), Sûsî'nin risalesine ve görüşlerine reddiye mahiyetinde *Sellü'l-husami'l-Hindî li-Nusreti Mevlâna eş-Şeyh Halid en-Nakşibendî* (Mevlâna Halid, Nakşibendiyye'ye Yardım için Çekilmiş Keskin Hint Kılıcı) adlı bir risale kaleme almışsa da bu eserini ancak şeyhi Mevlâna Halid'in vefatından sonra bitirebilmişti.¹⁶⁰ İbn Abidin, Şam Müftüsü Hüseyin el-Murâdî'nin isteğiyle kaleme aldığı bu reddiyede, Mevlâna Halid'le birlikte Nakşibendi tarikatının İslâm coğrafyasında şöhret bulduğunu, havas ve avam arasında, hatta devletin önde gelenleri arasında bile kendisine intisap edenler olduğunu belirtmişti. Reddiyede, “en büyük halife” ve “övgüye değer ulu hakan” sıfatlarıyla andığı Osmanlı sultanını dualarla andıktan sonra “Allah devletin başındaki zatı ve Müslümanları bu derya gibi yiğit önder âlimin imdadından

¹⁵⁶ BOA, HAT, 892/39387, 5 Safer 1243/28 Ağustos 1827.

¹⁵⁷ BOA, HAT, 892/39387-B (Bkz. Ek 9).

¹⁵⁸ BOA, HAT, 892/39387, 5 Safer 1243/28 Ağustos 1827.

¹⁵⁹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 257.

¹⁶⁰ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 804; Algar, “Hâlid el-Bağdâdî”, c. 15, s. 284; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 256-257.

faydalandırsın” diye dua etmişti.¹⁶¹ Ezcümle, bu eserde Mevlâna Halid’in vasıfları, Müslümanlara ve İslam dünyasına yaptığı katkılar anlatılmış, hakkında öne sürülen iddialar dört mezhep imamının görüşlerine göre reddedilmişti. Sûsî’nin Mevlâna Halid hakkında zındıklık, sapıklık, cinleri ve habîs ruhları kullanarak insanları etkilediği şeklinde yer alan ithamlar yapılan izahlarla çürütülmeye çalışılmıştı.¹⁶² Mevlâna Halid, hakkında yapılan bu olumsuz propagandadan haberdar olmuş, fakat, tüm gelişmeler ve neticede ortaya çıkan olumlu görüş ve risalelerden habersiz olarak 6 Haziran 1827’de vefat etmişti.

2.3. 1826 Bektaşî Tekkelerinin Lağvı ve Nakşibendiliğin İkamesi

Yeniçeri Ocağı’nın ve Bektaşiliğin lağvedilmesi bütün Osmanlı İmparatorluğu’ndaki devlet sistemini, tarikatları ve toplumsal yapıyı derinden etkilemiş; bu olay, devletin tarikatlara yönelik yaklaşımını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştu. Bektaşiliğin lağvedilmesi aslında sadece Bektaşilikle ilgili bir düzenleme değil, bütün İmparatorluk tarikat sisteminin yeniden gözden geçirilmesine neden olmuş ve Halidîleri de etkilemiş mühim bir gelişmedir.

Bilindiği üzere Halidilik, İstanbul’un en yaygın tarikatlarından biri olan Nakşibendiliğin önemli kollarından biridir. Halidiye’nin İstanbul’da yerleşmesinden önce şehirde etkili olan kol Müceddidiye’dir. Nakşi-Müceddidîlerin önemli temsilcilerinden biri olan Şeyh Mehmed Emin Kerkükî (ö. 1813) Nakşibendiye’nin İstanbul’un üst sınıflarında yayılmasında etkili olmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da kök salarak iyice yerleşen Müceddidiye öylesine etkili olmuştu ki dönemin beş şeyhülislamı bu tarikata intisap ederek adeta ilmiyenin resmî tarikatı haline gelmişti.¹⁶³

¹⁶¹ Muhammed Emin bin Ömer Abidîn, *Resâil-i İbni Abidin: Seçilmiş İslâmî-Fıkhî Meseleler*, çev. Mehmet Yalar (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2020), c. 2, s. 458-459.

¹⁶² Kemal Yıldız, “Zâhir-Bâtın Dayanışması: Mutasavvıf Mevlânâ Hâlid ile Fakîh İbn Âbidîn Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2005, yıl: 6, sy. 15, s. 132-133.

¹⁶³ Sultan III. Mustafa zamanında toplam 3 yıl 20 gün (veya 3 yıl, 1 ay) şeyhülislamlık yapmış olan Veliyyüddin Efendi (ö. 1182/1768) 1768’de vefat edince Eyüp Otakçılar’da bulunan Murad Buhârî Dergâhı’nda bir mescid-tevhidhane yaptırmış ve vefat ettiğinde tekkenin haziresine defnedilmişti (Tahsin Özcan, “Veliyyüddin Efendi”, *DİA*, İstanbul, 2013, c. 43, s. 40-41), Sultan I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde şeyhülislamlık yapan Mekkî Mehmed Efendi (ö. 1212/1797) (Tahsin Özcan, “Mekkî Mehmed Efendi”, *DİA*, Ankara, 2003, c. 28, s. 577), Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) şeyhülislamlık yapan Hamîdîzâde Mustafa Efendi (ö. 1208/1793) (Mehmet İpşirli, “Hamîdîzâde Mustafa Efendi”, *DİA*, Ankara, 2020, c. 31, s. 298), Sultan III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud

Yeniçeri Ocağı ve Bektaşiliğin lağvedilmesiyle birlikte Nakşibendiye tarikatı ön plana çıkmış, Bektaşilere ait çoğu tekke Nakşî şeyhlerine verilmişti. 1826'da Nakşibendiye tarikatına devredilen tekkelerin büyük bölümü, o dönemde payitahtta en etkili Nakşibendî kolu olan Müceddidiye'ye tahsis edilmişti. Daha önce belirtildiği gibi Halidî halifeleri 1811'den sonraki bir tarihte İstanbul'a gelmeye başlamıştı. Ancak, 1826'da Nakşibendiye'nin Halidiye kolu henüz İstanbul'da kurumsal bir yapı oluşturarak kendi tekkelerini açmamıştı. Dolayısıyla, 10 Bektaşî tekkesinden biri sadece Halidî koluna diğerleri Müceddidî koluna devredilmişti. Bir Bektaşî tekkesi olan Emin Baba Tekkesi'nin Halidi tekkesine dönüşmesi ise geç bir tarihe, 1886'ya denk gelmektedir.

Devlet müessesesi ile diğer tarikatlara oranla daha uzun süre birlikte hareket etmiş olan Bektaşîye, Mevlevîye ve Nakşibendiye arasında 19. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle bir rekabet ve nüfuz mücadelesinin olduğunu söylemek ve bu yüzyıl itibariyle ortaya çıkacak olaylarda bu durumu takip etmek mümkündür. Bektaşilik yeniçerilik ile ittifak yaparak sistemdeki hakimiyetini askerî sistemdeki büyük güçle orantılı ve destekli bir şekilde götürmüştü. Bektaşiliğin rolünü üstlenebilecek tarikatlar olarak Mevlevîye ve Nakşibendiye'nin sarayda, toplumda ve devlet kademelerinde büyük bir nüfuz sahibi olduğu ifade edilebilir.

III. Selim (1789-1807) dönemiyle birlikte başlayan ve II. Mahmud (1808-1839) döneminde devam eden modernleşme sürecinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli yapısal değişimler yaşanmıştır. Bu değişim dalgası, devlet-tarikat ilişkilerini de derinden etkilemiş, özellikle Bektaşilerin devletle olan geleneksel bağı zayıflamıştır. Bu durum, Mevlevîlik ve Nakşibendiliğin sistem içinde güç kazanmasına zemin hazırlarken, devlet merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla sert tedbirlere başvurmak durumunda kalmıştır.¹⁶⁴ Sultan II. Mahmud döneminin en mühim icraatlarından biri olan ve "Vak'a-i Hayriyye" olarak bilinen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile meydana gelen köklü değişim, yalnızca askerî yapıyı dönüştürmekle kalmamış, ordunun manevî otoritesini

dönemlerinde vazifede bulunan Ömer Hulûsi Efendi (Sâmânîzâde) (1728-1812) (Tahsin Özcan, "Ömer Hulûsi Efendi (Sâmânîzâde)", *DİA*, İstanbul, 2007, c. 34, s. 73), Sultan III. Selim zamanında 4 yıl civarında şeyhülislamlık yapan Ahmed Esad Efendi (Salihzâde) (ö. 1814) (Mehmet İpşirli, "Esad Efendi, Salihzâde", *DİA*, İstanbul, 1995, c. 11, s. 345-346) Müceddidî tarikatına mensup önde gelen şeyhülislamlardandır. İlmiye teşkilatının başında ve yapılan ıslahat (reform) hareketlerini meşrulaştırma pozisyonunda olmaları hasebiyle Şeyhülislamların mensup oldukları tarikatlar da ayrıca önem arz etmektedir.

¹⁶⁴ İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1995, sy. 6, s. 281.

temsil eden Bektaşîye tarikatı da tasfiye edilmiştir. Bu reform, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmekte olup devlet ile tarikatlar arasındaki ilişkilerin yeniden yapılandırılmasında belirleyici rol oynamıştır.¹⁶⁵

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi ve Bektaşî tarikatının tasfiyesi, Osmanlı tasavvuf geleneğinde önemli bir dönüşüm oluşturarak Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve takip altına alınmasına neden olmuştur. Bu durum, Mevlevilik ve Halidiliğin İstanbul'da güç kazanmasını sağlarken, Nakşilik ve özellikle Halidî kolu, Osmanlı devlet sistemi içinde etkili bir aktör olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁶ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından yaklaşık üç hafta sonra 8 Temmuz 1826'da Topkapı Sarayı içerisindeki Babüssaade Camii'nde bir toplantı yapılmıştı. Bu toplantıya Sadrazam ve Şeyhülislamın yanı sıra eski şeyhülislamlar, ulema ve tarikatları temsilen bir grup şeyh¹⁶⁷ katılmıştı.¹⁶⁸ Tarikatlarla ilgili hususların bizzat meşayihin iştirak ettiği bir grup tarafından çözümlenmesinin istenmesi, devlet ve ilmiyenin sûfiyyeye karşı tutum ve tavrını gösterdiği kadar, meşayihin etkin rolünü de gözler önüne sermektedir.¹⁶⁹ Sultan II. Mahmud da bu toplantıyı kafes arkasından izlemişti.¹⁷⁰ Böylece, padişah onları bir araç olarak kullanarak kendisine gelebilecek tepkileri azaltmak istemiş olabilir. Ayrıca, II. Mahmud Bektaşiliğin

¹⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 5, s. 377; Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, Ankara, 2003, c. 27, s. 354; Ali Akyıldız, "II. Mahmud Döneminde Merkez İdaresinde Yapılan Düzenlemeler", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010, s. 57.

¹⁶⁶ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), s. 63-73.

¹⁶⁷ Nakşibendi tarikatından Beşiktaşlı Yahya Efendi Dergâhı türbedarı Hafız Efendi ve Eyüp İdris Köşkü'nde tekkesi olan Balmumcu Şeyh Mustafa Efendi, Mevleviyye'den Galata Mevlevihanesi şeyhi Kudretullah Dede ve Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Abdülkadir Efendi ve Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Ali Efendi, Halvetiye'den Koca Mustafa Paşa'daki Sümbüliye şeyhi ile zâkirbaşı Şikarîzâde Şeyh Ahmed Efendi, Merkez Efendi Şeyhi Ahmed Efendi ve Üsküdar'da Nasuhizade Şeyhi Şemseddin Efendi, Celvetiyye kolundan Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı Şeyhi Şihâb Efendizâde Seyyid Efendi ve Bandırmalızâde Galip Efendi, Sâdiye'den Kovacı Şeyh Emin Efendi ve Şazeliye'den ... Efendi (İsim yeri boş bırakılmıştır.) gibi önde gelen tarikat şeyhleri bu toplantıya katılmıştı.

¹⁶⁸ "Bir müddetten beri bazı eşhas Hacı Bektaş-ı Veli'ye mensubiyet davası ile hilaf-ı şeriat ahvale mücaseret ederek halkı dalalete sevk etmekte olduklarından lahik ve sabık şeyhülislamlar, kazaskerler ve ulema ile diğer tarikatlara mensup şeyhlerden mürekkep mecliste verilen karar ve sadır olan fetvalar mucibince bu Bektaşilerden pek uygunsuz ve muzır olanların idamları ve diğerlerinin nefyedilmeleri ve bunlara ait tekkeler ve vakıflar zapt olunup tekkelerden kabiliyeti olanların cami, medrese ve mektep haline konulup diğerlerinin yıktırılması..." (BOA, C.ADL, 29/1734).

¹⁶⁹ Nimetullah Akay, "Osmanlı Sultani II. Mahmud Döneminde Mevlevilik", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 20, Ocak-Haziran 2015, c. 33, sy. 33, s. 96.

¹⁷⁰ Sahhaflar Şeyhi-zâde Esad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, yay. haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), s. 648-649.

kaldırılması hususunda ulemanın ve diğer tarikatların görüşünü ve desteğini almaya çalışmış, konunun iki tarafı olarak ulema ve tarikat mensuplarının bu konu hakkında karar vermesini öncelemiş ve teşvik etmişti. Bu mecliste bazı şeyhler Bektaşîlerin halleri hakkında sessiz kalmayı ya da “hallerini bilmeyiz” demeyi tercih ederken,¹⁷¹ Eyüp’te yer alan Çolak Hasan Efendi Tekkesi (İdris Köşkü) Nakşi Şeyhi Balmumcu Mustafa Efendi Bektaşîlerin isimlerinin yer aldığı bir defter sunmuştu.¹⁷² Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilmesinde padişah ve devlet erkânına destek veren ve bu konuda teşvik edici rol oynayan önemli şahsiyetlerden biri de Nakşibendi tarikatı müntesibi Kürt Hoca lakabıyla tanınan Şeyh Abdurrahman Harpûtî (ö. 1852) idi.¹⁷³ Nakşibendi tarikatı, Yeniçeri Ocağı ve Bektaşîliğin lağvedilmesinde devleti destekleyerek Bektaşîlik aleyhinde görüş bildirmiş ve bu tutumları Bektaşî tekkelerinin daha sonra Nakşibendilere devredilmesinde etkili olmuş olmalıdır.

Toplantı sonucunda 60 seneden az bir tarihi geçmişe sahip olan Bektaşî tekkelerinin “muhdes” yani sonradan inşa olunmuş kabul edilerek kapatılıp yıkılmasına; 60 seneden önce yapılmış olanların “kadîm” (eski) kabul edilerek bırakılmasına ve bu tekkelere ehl-i sünnet itikadından şeyhler atanması uygun görülmüştü.¹⁷⁴ Yıkılmasına karar verilen tekkelerin türbelerinde yatan kimselerin türbelerinin bırakılmasına ve buralara Nakşibendi tarikatından türbedarlar atanmasına karar verilmişti.¹⁷⁵

¹⁷¹ Yılmaz Soyger, bu cevabın politik olduğunu ve gizli bir müdafaa durumunun sezildiğini ve Bektaşîliğin kapatılma kararını toplantıda bulunan bütün tarikat şeyhleri onaylamışsa da bu onaylamanın daha çok devlet baskısı ile gerçekleşmiş gibi görüldüğünü ifade etmiştir (A. Yılmaz Soyger, *19. yüzyılda Bektaşîlik* (İzmir: Akademi Kitabevi, 2005), s. 62-63).

¹⁷² Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması* (1826), s. 67-69.

¹⁷³ Abdurrahman Harputî, medrese tahsilinin ardından Üsküdar’da Alaca Minare Tekkesi’nde postnişin olan Nakşibendi-Müceddidî şeyhi Seyyid Muhammed Sâdık Erzincânî’den (ö. 1794) icazet ve hilafet almıştı. İstanbul’da padişah hocalığına kadar yükselerek 1813-1851 (1228-1267) yılları arasında yaklaşık 38 yıl Huzur Dersleri’ne katılmıştı. II. Mahmud’un hocası olarak da bilinmektedir. Meşhur Nakşibendi-Halidi şeyhlerinden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) Mahmud Paşa Medresesi’nde müderrislik yaptığı sıralarda ikinci vaktinden sonra Abdurrahman Efendi’nin derslerine katılmış ve kendisinden icazetname almıştı (İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, haz. Yasin Beyaz (İstanbul: İşaret Yayınları, 2013), c. 1-2, s. 537-540; Süleyman Yapıcı, *Harput: Bir Havza Kültürünün Mânevi Hüviyeti: Âlim-Müellif ve Mutasavvıfları* (Elazığ: Elazığ Belediyesi, 2015), c. 1, s. 160-164; Sadık Yazar, “Mehmed Sâdık Erzincânî”, *DİA*, Ankara, 2019, (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2, s. 232. *Sicill-i Osmânî*’de “1241’de (1826) Vak’a-i Hayriye’de güzel hizmeti görülmüş ve uzun yaşayıp 1270 (1854) yılından sonra vefat etmiştir” bilgisi verilmektedir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî (Yâhud Tezkîre-i Meşâhir-i Osmânî)*, haz. Nuri Akbayer (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), c. 1, s. 92).

¹⁷⁴ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 45-47.

¹⁷⁵ Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması* (1826), s. 71-72.

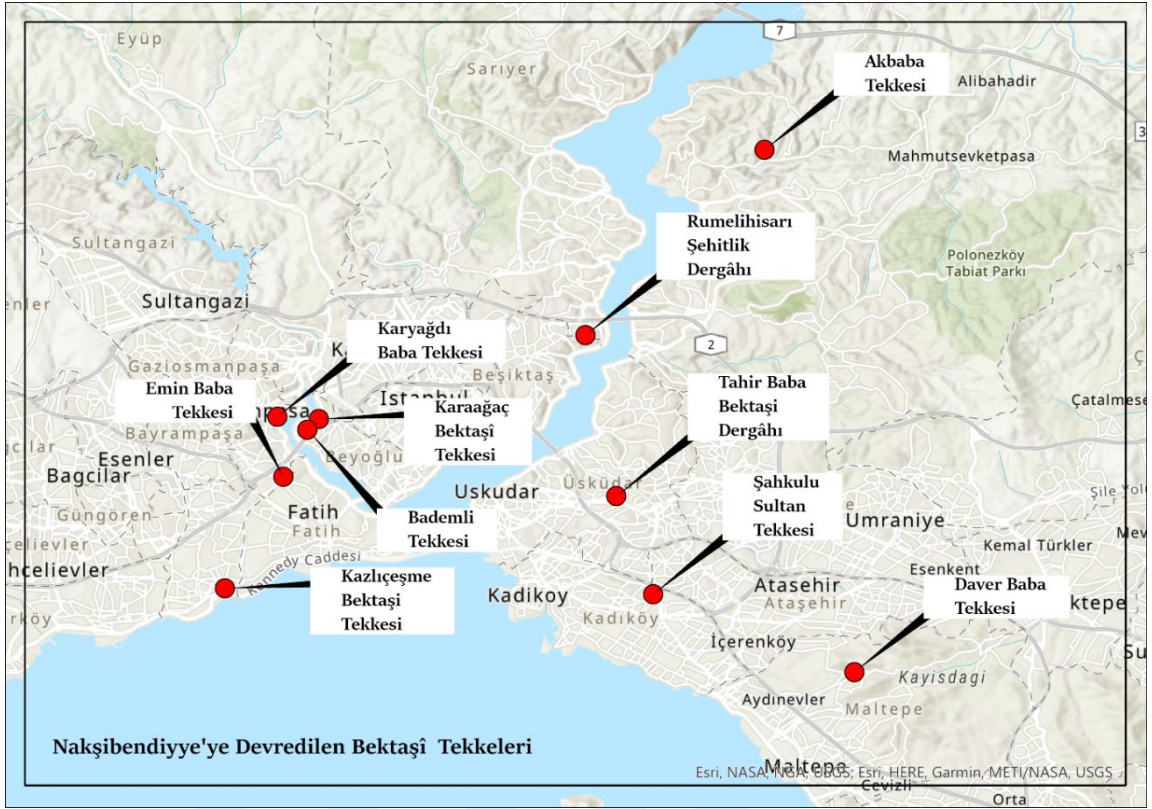
Bektaşilerin kontrol altında tutulmaları ve “tekkelerine ehl-i sünnet itikadından şeyhler atanması” kararı gereğince bir yandan propaganda yapılırken bir yandan da tekkelerine diğer tarikatlardan şeyhler atanmıştı. Bektaşî tekkelerinin büyük çoğunluğu, özellikle Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi gibi merkezi ve önemli konumdaki tekkeler, genellikle Nakşî şeyhlere devredilmişti.¹⁷⁶ Nakşibendi şeyhlerinin, medrese-tekke tartışmalarını en aza indirici ve uzlaştırıcı bir tutum sergilemeleri, Yeniçeriliğin ve Bektaşiliğin lağvedilmesinde kararlı bir tavır takınmaları, ayrıca devlet yönetiminde ve ilmiye sınıfı arasında nüfuzlarının olması Bektaşiliğe karşı Nakşîliğe yeni bir alan açılmasını sağlamıştı.¹⁷⁷

İstanbul’da yer alan Bektaşî tekkelerinden 10’u Nakşibendiye’ye devredilmişti (Bkz. Harita 7). Şahkulu Sultan, Daver Baba, Kazlıçeşme (Perişan Baba), Rumelihisarı Şehitlik (Nafî Baba), Akbaba, Karyağdı Baba, Karaağaç, Bademli (Sütlüce, Caferabad), Tahir Baba, Emin Baba tekkeleri 1826’da Bektaşiliğin lağvı sonrasında Nakşibendi tekkesine dönüştürülmüştü.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 66.

¹⁷⁷ Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, s. 177-179. Ayrıca, her iki tarikatın da Yesevî kökenli olması bu geçişi kolaylaştırıcı bir durum olarak değerlendirilmiş olabilir. Bu aynı zamanda hem Bektaşîlerden hem de diğer tarikatlardan gelecek itirazları azaltabilmek için de yapılmış olmalıdır. Sonraki dönemlerde Osmanlı’nın farklı tarikata mensup şeyhleri tekkelere tayini az rastlanan bir olay olmayacaktır. Bir de bunlara ek olarak Nakşibendiye’nin İslam’ın zahir hükümlerine sıkı bir şekilde bağlı olması ve ulema tarafından rağbet gösterilen bir tarikat olması da önemlidir (Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 66).

¹⁷⁸ Maden, “Üsküdar’da Bektaşilik: Kıncı Baba, Mürüvvet Baba ve Yarımca Baba Tekkeleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII: 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, 2015, c. III, s. 28.

Harita 7. İstanbul'da Bektaşîye'den Nakşibendiye'ye Devredilen Tekkeler

Sultan II. Mahmud'un Bektaşîliğin yasaklanmasıyla ilgili fermanı¹⁷⁹ yürürlükte olmasına rağmen, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde Bektaşîler üzerindeki baskıların hafiflemesiyle Nakşibendi tekkesi adıyla yeniden açılan tekkelerde gizlice ayinler yapılmış ve Bektaşîler bu tekkelerde faaliyetlerini sürdürmüştü.¹⁸⁰ 1826'da Bektaşîliğin lağvedilmesiyle Şahkulu Sultan Tekkesi¹⁸¹ Nakşibendî tarikatına devredilmiş,¹⁸² Daver Baba Tekkesi ise Abdülmecid dönemi (1839-1861) veya Abdülaziz döneminde (1861-1876) Nakşibendi tekkesi görünümü altında yeniden açılmıştı.¹⁸³ Akbaba Tekkesi'nin binası tahrip edilmekle beraber Akbaba Sultan Türbesi bırakılmış, fakat türbenin idaresi Nakşibendiye tarikatına devredilmişti.¹⁸⁴ Tahir Baba Bektaşî

¹⁷⁹ BOA, HAT, 290/17383.

¹⁸⁰ Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması* (1826), s. 204.

¹⁸¹ M. Baha Tanman, "Şahkulu Sultan Tekkesi", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 286.

¹⁸² Fahri Maden, "Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliliğin Yasaklı Yılları" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 111.

¹⁸³ Baha Tanman, "Daver Baba Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, haz. İlhan Tekeli ve diğerleri, İstanbul: Tarih Vakfı; Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, c. 3, s. 5.

¹⁸⁴ M. Baha Tanman, "Akbaba Tekkesi", *DİA*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 221-222; Fahri Maden, "Beykoz'da Bir Horasan Ereni: Akbaba Sultan", *Beykoz 2019 Sempozyumu*, İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür

Dergâhı (Çamlıca Tekkesi, Nur/Nuri Baba Tekkesi) yıktırılarak postnişini Mehmed Baba Tire'ye sürülmüş ve orada idam edilmişti. Daha sonra ihya edilen tekke Nakşibendi tarikatına devredilmişti.

Kazlıçeşme Bektaşî Tekkesi 1826'da Bektaşiliğin lağvedilmesiyle yıktırılmış ancak türbesine dokunulmamıştı. Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı (Nafi Baba Dergâhı)¹⁸⁵ 1826'da yıkılmış¹⁸⁶ ve postnişini Mahmud Baba (ö. 1277/1860-61) Kütahya'ya sürgün edilmişti.¹⁸⁷ Bektaşiliği reddederek Nakşibendiliğe intisap ettiği ifade edilen ve affedilen Mahmud Baba 1832'de İstanbul'a dönmüştü.¹⁸⁸ Karyağdı Baba Tekkesi'nin ise 1826'da meydan evi yıktırılarak faaliyetlerine son verilmişti. Sultan Abdülmecid döneminde Mehmet Necip Baba (ö. 1296/1878) tarafından Nakşibendi tekkesi kisvesiyle yeniden faaliyete geçirilmiş ve gizli olarak Bektaşî ayinleri yapılmıştı.¹⁸⁹

Beyoğlu'nda Karaağaç Bektaşî Tekkesi ise 1826'da yıktırılmış, ancak 1870'te yeniden inşa edilmişti.¹⁹⁰ 1528 yılında kurulan ve 18. yüzyıl ikinci yarısında Nakşî-Müceddîdi Şeyhülislam Damatzâde Feyzullah Efendi (ö. 1175/1761) tarafından yenilenen Beyoğlu'ndaki Bademli Tekkesi (Sütlüce, Münir Baba Tekkesi, Kiremitli Tekkesi veya Caferabad Tekkesi) ise 1826'da Bektaşiliğin lağvedilmesi sırasında

Yayınları, 2020, s. 235; Necdet Yılmaz, *Beykoz Tekkeleri* (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), s. 151-153.

¹⁸⁵ Günümüzde Boğaziçi Üniversitesi sınırları içinde yer almakta olan tekke binası Nafi Baba Tasavvuf, Tarih ve Kültürel Miras Uygulama ve Araştırma Merkezi olarak hizmet vermektedir.

¹⁸⁶ "Tekke binası yıkılmış, fakat tekkenin bitişiğindeki beş odalı hane bırakılmıştır" (Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması* (1826), s. 110).

¹⁸⁷ BOA, HAT, 502/24676. "Sürgün yeri konusunda farklı rivayetler vardır, Ahmed Lutfî Efendi ve Cevdet Paşa'ya göre Kayseri'ye, Ayvansarayî'nin müzeyyili Ali Satı Efendi ile Mehmed Süreyya'ya göre Birgi'ye, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre ise Kütahya'ya nefyedilmişti" (Günay Kut ve Edhem Eldem, *Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı Mezar Taşları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), s. 44).

¹⁸⁸ "Vakıa merhum cidden ve hakikaten meslek-i kadiminden udûl ile tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye'ye duhul etmiş ise affında beis yok ancak merhumun keyfiyet-i hali efendi dâimîze ifade ve müşârunileyh marifetiyle tarikat-ı Nakşibendiyye'nin mürşid ve münasib meşayihinden bi't-tahkik ana göre afv u ıtlakına ibtidar olunsun" (BOA, HAT, 502/24676).

¹⁸⁹ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 499; Gülay Yılmaz, "Bektaşilik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Araştırmaları The Journal of Ottoman Studies*, 2015, sy. 45, s. 125; Müfit Yüksel, "Eyüp-Karyağdı Baba Bektaşî Tekkesi (Hafız Baba Dergâhı)", *Eyüp Sultan Sempozyumu IX*, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2005, s. 202; Fahri Maden, "Eyüp-İdrisköşkü'nde Bir Erenler Durağı: Karyağdı Baba-Hafız Baba Bektaşî Tekkesi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl: 4, sy. 8, s. 49-115.

¹⁹⁰ Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi*, s. 61; Fahri Maden, "Karaağaç'da Bir Bektaşî Ocağı: Sarı Sufi Hüseyin Baba-Hasib Baba Tekkesi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Haziran 2014, sy. 7, s. 29; Aşkar, "Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşilzâde Salih Efendi'nin Rehber-i Tekâyâ'sı", s. 147, 158.

yıkılmıştı.¹⁹¹ 1867 yılında Fatih'te Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan (ö. 1884) müntesibi olduğu Bektaşî Şeyhi Emin Baba (ö. 1886) için tekke inşa ettirmişti. Emin Baba Tekkesi'ne 1886 yılında Nakşî-Halidî Şeyhi Seyyid Halilürrahman Efendi (ö. 1312/1894) atanarak Nakşî tekkesine dönüşmüştü.¹⁹²

Yukarıda bahsi geçen 10 tekkeden 9'u 1826'dan sonra, Emin Baba Tekkesi ise 1886 yılında Nakşibendi tarikatına devredilmişti. Emin Baba Tekkesi'ne Nakşibendiye'nin Halidî kolundan bir şeyhin postnişin olması ehemmiyet arz etmektedir. Ancak, özellikle 1850'den itibaren Bektaşiler üzerindeki baskı ve takiplerin azalmasıyla birlikte, Bektaşiler eski güçlerini yeniden kazanarak tarikat faaliyetlerine devam etmişlerdi. Bu süreçte, tekkelerine atanan Nakşibendi veya diğer tarikatlardan şeyhlerin konumları büyük ölçüde sembolik bir hale gelmiştir.¹⁹³

2.4. 1828 Halidî Sürgünü

II. Mahmud, Yeniçeriliği ve Bektaşiliği henüz lağvetmişken İstanbul'da halk ve devlet ricali arasında yayılmaya başlayan Halidiliğe karşı temkinliydi. Buna verilebilecek bir örnek 1828 yılına ait bir mühimme kayıdır. 25 Nisan 1828 (10 Şevval 1243) tarihli mühimme kaydında Şeyh Halid'in halifelerini 7-8 yıl önce yani 1820-21 civarında İstanbul'a ve çeşitli yerlere gönderdiği, *râbîta-i seyr-i sülûka idhâl* ile topluluklarını çoğalttıkları ve tarikat adabına uygun olmayan hareketlerde bulunmaya başladıkları haber alınarak İstanbul ve taşrada bulundukları yerlerden kovuldukları ifade edilmişti.¹⁹⁴ Bu ilk kovulma hadisesinin tarihi belgede belirtilmemekle birlikte önceki kısımda incelenen belgelerden anlaşılaçağı üzere 1822-23 yılında olduğu düşünülebilir.

Mühimme kaydının devamında Mevlâna Halid'in vefatından sonra Şam'da bulunan ve yerine geçen halifesi Abdullah Heratî'nin Hacı Ahmed ve Salih isimli kimseleri halife sıfatıyla İstanbul'a gönderdiği, onların da eski usul¹⁹⁵ üzere görünüşte

¹⁹¹ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 502-503; Fahri Maden, "Sütlüce'de Bir Bektaşî Ocağı: Caferabad (Bademli-Münir Baba) Tekkesi", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Haziran 2013, sy. 5, s. 155-159, 165-166.

¹⁹² Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 505-506; Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*, s. 228-229.

¹⁹³ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 65.

¹⁹⁴ BOA, *A.DVNSMHH.d*, nr. 243, s. 41-42, hüküm 93, (1-10 Şevval 1243/16-25 Nisan 1828).

¹⁹⁵ Belgede "usul-i sabika" olarak geçen ifadenin ne olduğu muğlak olmakla birlikte Nakşibendiye'nin Halidiye kolunda rabıtaya ağırlık verilmesinden kaynaklanan bir rahatsızlık olduğu düşünülmektedir.

irşad suretinde şöhret kazanmaya ve cemiyetlerini çoğaltmaya çalıştıkları belirtilmektedir. Hacı Ahmed ve Salih'in derhal yakalanarak mübaşir refakatinde Sivas'a sürülmeleri emredilmişti. Bu sürgünlere rağmen gerek Abdullah Heratî ve Şam'da bulunan Heratî İsmail¹⁹⁶ gerekse diğer halifelik iddiasında bulunan yoldaşlarının bundan böyle Şam gibi büyük bir şehirde rahat durmayarak İstanbul'a ve diğer bölgelere halifeler göndererek hem ileri gelenleri hem de halkı kendi saflarına katmaya çalışacakları ve bunun da merkezi otoriteye "*nizâm-ı mülke muzırr ve rızâ-yı ma'dalet-irtizâ-yı mülûkâne*" ye zarar vereceği aşikârdı. Bundan dolayı Abdullah Heratî, İsmail Enârânî ve halifelik iddiasında bulunan diğer tarikat mensuplarının İstanbul'dan ve taşradan atılarak Bağdat ve Süleymaniye'ye sürülmeleri konusundaki padişahın emriyle bölgede halifelik iddiasında bulunan Bağdatlı ve Heratlı ne kadar yabancı varsa hepsinin vakit geçirilmeksizin Bağdat ve Süleymaniye taraflarına sürülmesi Şam valisine bildirilmişti. Sürülen kişilerin Bağdat ve Süleymaniye'ye yerleştirilmeleri ve buralardan çıkarılmamaları Bağdat Valisi Davud Paşa'ya emredilmişti. Şam'daki halife Abdullah Heratî, İsmail Enârânî ve halifelik iddiasında bulunan dostlarının halife adıyla İstanbul'a ya da başka bir yere adam göndermelerinin engellenmesi hususunda Bağdat valisinin daha fazla çaba ve dikkat göstermesi istenmişti.¹⁹⁷

2 Mayıs 1828 (17 Şevval 1243) tarihli Sivas naibinin ilamında, padişahın iradesi gereğince, vefat etmiş Şeyh Halid'in halifelerinden olan Hacı Ahmed ve Salih'in, Ramazan ayında Sivas'a sürgün edildiği, daha sonra bu şahısların Sivas'ta dahi alıkonulmalarının uygun görülmediği belirtilmişti. Sivas valisinin bu kişileri yanlarına görevliler katarak derhal Diyarbakır'a göndermesi, Diyarbakır valisinin de aynı şekilde yanlarına görevli katarak Bağdat tarafına sevk etmesi emredilmişti. Sivas naibinin ilamı üzerine yazılan hatt-ı hümayunda Hacı Ahmed ve Salih adlı şahısların Bağdat'a sürgün edilmelerinin isabet olduğu, Şam'da olanlar hakkında Şam valisinden bir haber gelmediği bildirilmiş ve bunlar gibi diğer yerlerde olanların da Bağdat'a sürülmesine özen gösterilmesi emredilmişti.¹⁹⁸ 22 Mayıs 1828 (8 Zilkade 1243) tarihli hatt-ı hümayun¹⁹⁹ ise Maden-i Hümayun Emmini ve Diyarbakır Valisi Salih Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği

¹⁹⁶ Belgede ismi yanlış yazılmış olmalıdır, zira tekkede Mevlâna Halid'den sonra sırasıyla İsmail Enârânî ve Abdullah Heratî'nin postnişin olduğu bilinmektedir.

¹⁹⁷ BOA, A.DVNSMHH.d, nr. 243, s. 41-42, hüküm 93, 1-10 Şevval 1243/16-25 Nisan 1828.

¹⁹⁸ BOA, HAT, 515/25192, 17 Şevval 1243/2 Mayıs 1828.

¹⁹⁹ BOA, HAT, 734/34812, 8 Zilkade 1243/22 Mayıs 1828.

yazı üzerine kaleme alınmıştı. Salih Paşa, padişahın iradesi gereğince İstanbul'dan sürülen Hacı Ahmed ve Salih'in Diyarbakır'a vardıklarında, yanlarına adamlar katılarak Bağdat'a gönderilmelerinin sağlanacağına dair bilgi vermektedir. Salih Paşa'nın bu yazısı II. Mahmud tarafından görülmüş ve Hacı Ahmed ve Salih'in Diyarbakır'a ulaştıkları kaydedilmişti.²⁰⁰

16 Haziran 1828 (3 Zilhicce 1243) tarihli belgeye göre Şam valisinden gelen iki yazı sadrazam tarafından padişaha arz edilmişti. II. Mahmud'un yazdığı "*asıl meram bu Halidîlerin memalik-i mahrusemizden tard u def olunmalarıdır*" ibaresinden asıl amacının Halidîlerin Osmanlı topraklarından uzaklaştırılması olduğu anlaşılmaktadır. Belgede, ayrıca merhum Şeyh Halid'in mallarının da hukuk yoluyla (*ma'rifet-i şer'le*) taliplerine satılarak bedelinin varislerine gönderilmesi için padişah tarafından Şam valisine emir yazılması istenmişti. Şeyh Halid'in mal varlığı olarak Şam'da iki bahçe, bir çiftlik, iki konak ve Berze adlı köyde biraz arazi ve diğer bazı mülklerinin olduğu ve tekkede yerine geçen kaymakamın (şeyhin) Bağdat'a gitmesiyle bu mal varlıklarının boşta kaldığı kaydedilmişti. Bu nedenle, çıkacak emre göre bu mallar müzayede ile satılacak ve elde edilen gelir, varislerine gönderilecekti.²⁰¹

Belgede Şeyh Halid'in vefatından sonra da Şam'daki tekkede yerine geçen şeyhlerin irşad maksadıyla İstanbul'a halifeler göndermeye devam ettiği ve bunların da şöhret kazanmak ("*kesb-i şöhret ve tahsil-i cemiyet*") amacıyla oldukları ifade edilir. Görünüşte Nakşibendi tarikatının seyr ü süluk usulünü takip etseler de halkı tarikata davet etme biçimleri, üslup ve ayinleri diğer bilinen tarikatların usullerine uygun olmadığı, hatta İstanbul'daki tarikat mensupları tarafından dahi hoş karşılanmadığı kaydedilir. Bununla birlikte, asıl amacın Halidîlerin tarikattaki ilerleyişlerini reddetmek olmadığı, ancak tarikat yoluyla hem seçkin sınıfı (*havas*) hem avamı etkileyerek topluluklarının ülke için zararlı görülmesi sebebiyle İstanbul'dan sürgün edilmelerinin hedeflendiği belirtilir. Şam'ın, İstanbul gibi büyük bir merkez (*sevad-ı a'zam*) olmasından ötürü, Şam'daki kaymakam Şeyh Abdullah, İsmail, Şeyh Ahmed, Abdülfettah ve diğer tabi olanlarıyla birlikte Mevlâna Halid'in ailesinin Şam'dan Bağdat ve Süleymaniye taraflarına gönderilerek orada iskân ve ikamet ettirilmeleri istenmişti. Bunlardan tek bir şahsın bile serbest bırakılmaması, Şam ve Bağdat valilerine gönderilen fermanlarla kesin

²⁰⁰ BOA, HAT, 515/25192, 17 Şevval 1243/2 Mayıs 1828.

²⁰¹ BOA, HAT, 736/34943, 3 Zilhicce 1243/16 Haziran 1828.

bir şekilde emredilmişti. Bu sürgün işlemiyle ilgilenmesi için Divân-ı Hümayun hâceganından Atâ Efendi memur kılınarak Şam'a gitmişti. Şam'daki tekkede postnişin olan İsmail Enârânî²⁰² vefat etmiş olduğundan yerine geçen Abdullah Heratî, Şeyh Ahmed, Şeyh Abdülfettah ve o taraftan gelmiş olan Şeyh Halid'in aile fertleri ve diğer adamları bir araya toplanarak özel bir kervan hazırlanmıştı. Ayrıca, bu kafiye çöl Araplarından (Bedevîler) bir kabile refakat etmek üzere katılmış ve bu topluluk çöl yolundan Bağdat'a gönderilmişti. Şam valisi, bu sürecin yürütülmesi için kendi selam ağasını mübaşir olarak belirlemiş ve durumu bir emir yazısıyla Bağdat valisine bildirmişti. Bu şekilde, padişahın iradesi doğrultusunda sürgün işlemi gerçekleştirilmişti. Bundan sonra da Halidîlerden ele geçirilenlerin hemen Bağdat'a sevk edilmesi ve Şam'a gidip gelmelerinin tamamen önlenmesi gerektiği vurgulanmıştı.²⁰³

Başka bir hatt-ı hümayunda ise vefat etmiş olan Şeyh Halid'in halifeleri ve yakınlarının Şam'dan sürgün edilmesi için görevlendirilen memur Ata Efendi'nin takriri ve ona cevaben yazılan padişahın emri yer almaktadır. Ata Efendi, Halidîlerin sürgün edilmelerinin isabetli olduğunu belirterek Şam'dan kaçtığı anlaşılan Ömer Efendi'nin buldurularak Kıbrıs'a sürgün edilmesi için Şam valisine emir göndermişti. Bağdat'a sürgün edilen Halidîlerin serbest bırakılmaması ve öğretilerini yaymak amacıyla bölgede yaşayanlarla iletişim kurmalarına izin verilmemesi Bağdat valisine bildirilmişti. Ayrıca, Ata Efendi'nin raporunda Halidîler hakkındaki yeni bir iddiaya tesadüf ediyoruz: Mehdilik. Halidîlerin mehdilik davasına kalkışabilecekleri endişesi dile getirilerek padişahın sürgün emri yalnızca Halidîlerin mevcut faaliyetlerinin engellenmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda ileride oluşabilecek olası tehditlerin önüne geçilmesi amacıyla alınmış bir önlem olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁴ Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin eserlerinde mehdilik hakkında söyledikleri incelenecek olursa, *Mektubât* adlı eserinde kendi takip ettiği yolun/tarikatın Hz. Ebubekir'den sonra Sıddıkiye, Şeyh Abdülhalik Gücdüvânî'ye kadar Tayfuriye, Bahaeddin Nakşibend'e kadar Hâceganiye, Ubeydullah Ahrar'a kadar Nakşibendiye, İmam Rabbanî'ye kadar Nakşibendiye-i Ahrariye, ondan Şemsüddin Habibullah Can-ı Canan-ı Mazhar'a kadar Müceddidiye, ondan Mevlâna Halid'e kadar Müceddidiye Mazhariye denildiği, Mevlâna Halid'den sonra Halidiye olarak

²⁰² Belgede İsmail Heratî şeklinde yazsa da doğrusunun İsmail Enârânî olduğu bilinmektedir.

²⁰³ BOA, HAT, 736/34943, 3 Zilhicce 1243/16 Haziran 1828.

²⁰⁴ BOA, HAT, 734/34837.

adlandırıldığı belirtilmiştir. Ardından Hz. Mehdi'nin ileride geleceği konusunda şu bilgiler verilmiştir:

“Allah’ın fazl-u keremiyle, onun yüce ihsan ve nimeti, tevfik ve inayetiyle bu tarikat Hz. İmam el-Mehdi Sahibuz-Zaman’a kadar devam edecektir. Bunu yüce tarikatın bazı şeyhleri sahih bir keşf ile müridlerine müjdelemişlerdir. Gerçekte Hz. Mehdi ve onun içinde bulunacağı zamanda sarhoşluktan uyanıklığa, faniden bakiye dönülecek, halk hidayete çağrılacak hem zahir hem batini reislikle fethi mübin gerçekleştirilecektir. Bu hale uygun Nakşibendi tarikatıdır. Kıyamete kadar bu tarikat Allah’ın güvenilir ve kuvvetli ipine, onun izni ve inayetiyle bağlı kalacaktır. Yüce Cenab-ı Mevla bizi ve bütün tarikat ihvanımızı kıyamet gününde onların zümresinde haşreylesin.”²⁰⁵

Bu metinden hareketle, Mevlâna Halid’in kendisini Mehdi olarak görmediği anlaşılmaktadır. Ancak, “Halidîlerin mehdilik davasına teşebbüs edebileceği” şeklinde bir söylentiye rakip tarikatlar veya Halidîlerin kendi içindeki farklı grupların yaymış olabileceği de ihtimal dahilindedir. Nitekim mehdilik iddiaları, bir topluluğun hem dinî hem de siyasî anlamda güç kazanma çabası olarak algılanabilir ve bu durum, diğer tarikatlar ya da devlet erkânı tarafından tehdit olarak görülmüş olabilir. Yukarıda bahsi geçen belgelerden anlaşılabileceği üzere yeni yayılmakta olan bir tarikat olarak Halidilik İstanbul’da tedirginlik ve şüpheyile karşılanmıştı. Merkezî otoriteyi sağlamlaştırmaya, geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi devlet tipine geçmeye çalışan Sultan II. Mahmud için bu yeni yayılan ve müntesipleri hızla çoğalan tarikat kolu endişe ve şüphe odağı olmuştu. II. Mahmud’un Halidiye tarikatı hakkında aldığı bu sürgün kararında, kontrol edemediği her türlü güç odağına şüpheyile yaklaşması ve kontrol altına almaya çalışması önemli bir etken olmuştur.

Sultan II. Mahmud Halidîleri yönetim açısından tehlikeli görmüş ve merkezî otoritenin sarsılmasına neden olmasını istememişti. Ayrıca, Halidîlerin seyr ü sülûk anlayışları Nakşibendi tarikatının ve diğer bilinen tarikatların usullerine uygun görülmemişti. Hatırlanacağı üzere Halid-i Bağdadî İstanbul ve Mekke gibi stratejik konuma sahip yerlere gönderdiği halifelerine uzun maddeler içeren bir talimatname vermiş; fakat Anadolu’ya, Balkanlar’a, Mısır’a gönderdiklerini bundan istisna tutmuştu. Buradan, onun İstanbul ve Mekke’ye ayrı bir ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Ancak,

²⁰⁵ Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, s. 82.

İstanbul'a gönderilenlere verilen talimatnamenin içeriğinden İstanbul halkına karşı ihtiyatlı yaklaştığı anlaşılmaktadır. Halidiye hatm-i haccanlarının dışarıdan kişilere kapalı olması bu tedbirli tutumun bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

Daha önce bahsedildiği üzere, belgelerde bazı Halidilerin İstanbul'dan sürgün edilmesi kararının ardından, Şam'daki Halidî halifelerinin İstanbul ve diğer bölgelere yeniden halifeler göndermelerini engellemek için Şam'daki tüm Halidîlerin de Bağdat'a sürgün edilmesi istenmişti. Şam, Bağdat ve Süleymaniye'den sonra Halidîlerin üçüncü büyük merkeziydi. Sürgün edilenlerin içlerinden tek bir kişinin bile Bağdat dışına çıkarılmaması konusunda titizlik gösterilmesi talep edilmişti. Şam'dan Bağdat'a giden o dönemde iki yol olmasına rağmen, Mevlâna Halid'in ailesi, halifeleri ve tabi olanları kervan tedarik edilerek çöl yoluyla ve maiyetlerine bedeviler katılarak sürgün edilmişti. Bu olayın detaylıca hatt-ı hümayunda anlatılması dikkat çekicidir.

Belgeler incelendiğinde Mevlâna Halid'in Şam'da vefat etmesinin ardından Şam'daki tekkede halife olarak Şeyh İsmail Heratî'nin geçtiği belirtilmişse de bu ismin yanlış yazıldığı anlaşılmaktadır. Diğer eserler incelendiğinde, Mevlâna Halid'in vefatından sonra Şam'daki tekkede postnişin olarak bir kaynağa göre Şeyh İsmail b. Abdullah el-Kürdî'nin,²⁰⁶ bir araştırmaya göre ise Şeyh İsmail Enârânî'nin (ö. 1242/1827)²⁰⁷ geçtiği belirtilmektedir. Bu durumda, doğru sıralamanın Mevlâna Halid'in vefatından sonra İsmail Enârânî'nin, onun vefatının ardından ise Abdullah Heratî'nin halife olduğu düşünülmektedir.²⁰⁸

Belgelerde sürgün edildiği belirtilen Şeyh Ahmed ve Salih efendiler hakkında literatürde yer alan bilgiler incelendiği zaman Hacı Ahmed bin Ahmed Halil Efendi'nin Şam civarındaki Şeyh Bikâ'/Bukâî köyünden olduğu ve Mevlâna Halid'in büyük halifeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Mevlâna Halid'in İstanbul'a gönderdiği diğer halifesi Salih Efendi ile önce Sivas'a sonra Bağdat'a sürgün edildikleri kaydedilmiştir. Şeyh Ahmed ve Salih'in Mevlâna Halid tarafından değil de Şam'daki kaymakamı yani vefatından sonra yerine geçen halifesi Abdullah Heratî tarafından gönderildiği bilgisi verilmektedir. Sivas'a ve ardından Bağdat'a sürgün meselesi aynı şekilde geçmektedir. Şeyh Ahmed ve Salih efendilerin sürgünüyle ilgili olarak gerek

²⁰⁶ Hânî, *Nakşibendî Âdabı: Behcetü's Seniyye*, s. 354.

²⁰⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 146.

²⁰⁸ BOA, HAT, 736/34943.

Mevlâna Halid'in reddettiği halifesi Abdülvehhâb es-Sûsî ve yoldaşı Şeyh Muhammed Tâif ed-Dağıştânî gerek Sultan II. Mahmud'un baş müşaviri Mehmed Said Hâlet Efendi'nin teşvik ve kışkırtmaları sonucu 1828 (1243) tarihinde İstanbul'dan sürgün edilerek önce Sivas'a, sonra da Bağdat'a gönderildiği iddia edilmektedir.²⁰⁹

Bununla birlikte, II. Mahmud'un baş müşaviri Mehmed Sâid Hâlet Efendi'nin²¹⁰ (1760-1822) bu konudaki rolü izaha muhtaçtır.²¹¹ *Mektûbat-ı Mevlâna Halid* adlı eser incelendiği zaman 70. mektupta

“...bazı Müslüman kardeşlerimiz, alem üzerindeki Allah'ın gölgesi, fakirlerin ve alimlerin sığınağı, Mevlamız, büyük sultan padişah Mahmud Han'a kalbini bulandırmak gayesiyle içtihad ve zanlarına göre hakkımızda birtakım şeyler söylemişler. Cenab-ı Allah, onların sözlerini zahiri olarak güzel görmesine rağmen nefs-i emmarelerinin arzularından kaynaklandığını sultana ilham etmiştir. Sultan sözlerine kulak asmayarak açık bir şekilde onları kovmuştur.”²¹²

kısımında bahsi geçen kişilerden birinin Halet Efendi olduğunu Mevlâna Halid'in yeğeni ve halifesi Esad Sahib şu şekilde ifade etmiştir:

“Osmanlı tarihinde kötülüğüyle meşhur Haled Efendi, Sultan Mahmud Han'ın (rh.a) saray erkanından idi. Bu zat Sultana Mevlâna Halid (Ks)'i şikâyet etti. Gayesi Padişahın Mevlâna Halid hakkındaki itikadını bozmak idi. Mevlâna Halid bu hadiseyi duyunca: “Ben Haled Efendi'yi tarikat piri Mevlâna Celaleddin Rumi Hz.'lerine havale ettim. Onu yanına çeksın gereken cezasını versin.”²¹³

²⁰⁹ Müfid Yüksel, “Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî Hazretleri'nin Hulefâsından Şeyh Ahmed el-Bukâî/Bikâî ve Üsküdar Karacaahmed'deki Kabri”, *Keşkül: Nakşibendiyye*, Güz, Ekim 2011, c. 20, s. 78.

²¹⁰ Hâlet Efendi'nin Mevleviliğe karşı büyük bir sevgi beslediği, 1779'da (H. 1193) Yenikapı Mevlevihanesi seccadenişini Seyyid Ali Nutkî Dede'den arakiyye giydiği, Galata Mevlevihanesi şeyhi Şeyh Galip'in (ö. 1799) sohbet halkalarına katıldığı, Mevlevî tarikatına ve tekkelerine büyük hizmetlerde bulunduğu kaydedilmiştir (Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 445). “Mümâileyh Hâlet Efendi, Şeyh Gâlib Efendi merhûmun inâbet-gerdesi olup zamân-ı ikbâlinde turuk-ı aliyye fukarâsına riâyet ve bi'l-hâssa kendisi Mevleviyye'den olduğundan tarik-i mezkûra müntesib bulunanlara pek çok iltifât ü ikrâm edermiş” (Ayşe Gül Başaran, “Osmanlı Mimarîsi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi‘ (II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 90).

²¹¹ Hâlet Efendi'nin Paris Elçiliği, Rikâb-ı Hümâyûn Reisliği, Bağdat Mübaşirliği, Rikâb-ı Hümâyûn Kethüdalığı, Nişancılık gibi resmî vazifelerde bulunduğu, bu görevlerin dışında asıl vazifesinin ise II. Mahmud'un özel ve mahrem danışmanlığı olduğu göze çarpmaktadır. Devletin askerî, idarî ve malî iktidarını elinde tuttuğu 1811-1822 tarihleri arasında II. Mahmud ve devlet idaresinde büyük bir nüfuz elde ettiği belirtilmiştir (Süheyla Yenidünya, “Halet Efendi'ye Dair Bir Risale”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, c. 11, sy. 2, s. 18).

²¹² Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, s. 262.

²¹³ Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, s. 263.

Benzer şekilde, *Mecd-i Talid* adlı menkıbevî eserde, Mevlâna Halid'in kerametlerinin anlatıldığı bölümde, Mevleviyye tarikatının meşhur müntesiplerinden Hâlet Efendi'nin II. Mahmud'un huzurunda Mevlâna Halid aleyhinde konuştuğu ve bu sözleri duyan Mevlâna Halid'in yukarıda nakledilenleri söylediği kaydedilmiştir. Kısa bir süre sonra II. Mahmud'un Hâlet Efendi'ye öfkelenerek Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin makamı olan Konya'ya sürerek orada idam ettirmesi hadisesi Mevlâna Halid'in muhibleri tarafından şeyhin niyazının kabul edildiği şeklinde değerlendirilmiştir.²¹⁴ Hâlet Efendi'nin ferman gereği idam edildiği, cesedinin Konya'da, kesik başının ise İstanbul'da Galata Mevlevihanesi haziresine gömüldüğü kaydedilmiştir.²¹⁵ Hamid Algar, "Hâlet Efendi öncülüğünde Halidîler'e karşı yürütülen mücadele[nin] etkili olduğunu ve tarikat mensupları II. Mahmud tarafından İstanbul'dan uzaklaştırıldığını"²¹⁶ belirtir.

Hâlet Efendi'nin Rikâb-ı Hümayûn Kethüdalığı, Nişancılık ve II. Mahmud'un danışmanlığı gibi görevlerde bulunduğu dönemde, Halidîler'in özellikle İstanbul'da nüfuz kazandığı ve hem devlet ricali hem de halk arasında takipçi sayılarının arttığı bilinmektedir. Hâlet Efendi veya onun yakın adamı Ata Efendi bu durumu siyasî bir tehdit olarak algılamış olabileceği gibi taşradan gelen bir tarikatın İstanbul'da köklü bir geleneği temsil eden Mevlevilik karşısında üstünlük kazanmasından ve devlet erkânı tarafından benimsenmesinden endişe duymuş olabilir. Ancak, Hâlet Efendi'nin 1822'de idam edildiği göz önünde bulundurulunca 1828'deki sürgün hadisesine etki etmiş olması mümkün değildir. Bununla birlikte, 1822-23 yıllarında Abdülvehhâb Sûsî'nin İstanbul ve taşradaki faaliyetlerinin sona erdirilmesi, bazı halifelerinin sürgün edilmesi ve Sûsî'nin İstanbul'a gelmesinin engellenmesinde Hâlet Efendi'nin rol oynamış olabileceği düşünülebilir.

Hâlet Efendi'nin entelektüel çevresi incelendiği zaman devlet adamlığının yanı sıra şair kimliğinden, ilim ve edebiyatı sevmesinden kaynaklı olarak dönemin ulema ve

²¹⁴ Haydarî, *Büyük Doğu Mecdü't Tâlid*, s. 113.

²¹⁵ Süheyla Yenidünya, *Devletin Kahyası, Sultanın Efendisi: Mehmed Said Hâlet Efendi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), s. 351.

²¹⁶ Hamid Algar, "Halidiyye", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 15, s. 297. Ancak konunun devamında Hamid Algar'ın iddialarında yanlışlar vardır: "1828'de daha geniş bir tedbir alındı ve İstanbul'daki Halidîler'in tamamına yakın kısmı Sivas'a sürüldü. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp Bektaşî tekkelerinin kapatılmasının ardından bu tekkelerin şeriata bağlılıklarıyla tanınan Halidîler'e verilmesi bir devlet politikası haline geldiğinden Halidîler kısa bir müddet sonra daha güçlü bir şekilde İstanbul'a döndüler." Burada kronolojik olarak hata vardır. 1826'da Yeniçeri Ocağı ve Bektaşîlik kaldırılmış, Halidi sürgünü ise 1828'de gerçekleşmişti. Ayrıca Halidîler önce Sivas'a oradan da sırayla Diyarbakır, Mardin ve oradan da Bağdat'a sürülmüşlerdi.

şuara sınıfından birçok seçkin şahsiyetle görüştüğü anlaşılmaktadır. Hâlet Efendi'nin görüştüğü kişilerden biri, Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Seyyid Abdülbaki Nasır Dede'den sikke giydiğini söyleyen Süleyman Faik Efendi'dir (ö. 1838). Halidiye tarikatı ve Mevlâna Halid hakkında "*Mecmua*"sında menfi görüşler beyan eden divan şairi ve biyografi yazarı Süleyman Faik Efendi'nin (ö. 1838) Hâlet Efendi ile müşterek görüşlere sahip olduğu söylenebilir.²¹⁷

Bunların yanı sıra yukarıda incelenen belgelerde, Şam'daki Halidîlerin sürgünü vazifesiyle Şam'a giden Ata Efendi'nin ismi dikkat çekmektedir.²¹⁸ Şeyh Halid'in

²¹⁷ Selami Şimşek, "Süleyman Faik Efendi", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 85.

²¹⁸ Bu iddialar incelenirken ayrıca Ata Efendi'nin şahsiyetine ve hayatına dikkat etmek gerekmektedir. Ata Efendi hakkında arşivde yaptığımız taramada dikkat çeken bazı belgelere rastlanmıştır. 1825 tarihine ait bir belgede "Hacegan-ı Divân-ı Hümayundan Atâ Efendi" (BOA, C.DH, 42/2097 (19 Şevval 1240/6 Haziran 1825) şeklinde geçen kişi, yukarıda bahsi geçen Ata Efendi olabilir. "*Halet Efendi merhumun tevabi'atından ve hala İhtisab Nazırı Mehmed Ağa kullarının kethüdalık hizmetinde iken vefat eden Ata Efendi merhum*" (BOA, İ.DH, 4/182, 13 Ramazan 1255/20 Kasım 1839) olarak tanımlanan kişinin de aynı kişi olması muhtemeldir. "Divan-ı Hümayun Kalemi mühimmenüvisanından Neşet Efendi vefat etmekle, hamil olduğu hâcelik nişanının Ata Efendi'ye itası"na da olan belgeden de 1833'te Divan-ı Hümayun mühimmenüvisanı olduğu anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 478/23411). *Sicill-i Osmânî*'de geçen Ata efendilerden birisinde "Hâcegândan oldu. 1244'te (1828/29) kâğıd-ı enderûn emini ve 1248'de (1832/33) Divan-ı Hümayûn kalemi mühimmenüvisi olup bu senelerde (1830'lar) vefat etti" (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. I, s. 330.) yazmaktadır. Bu kayda göre, 1830'larda vefat ettiği belirtilen Ata Efendi'nin Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve yukarıda bahsi geçen, 1839'dan önceki bir tarihte vefat eden Ata Efendi ile aynı kişi olması yüksek bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, Halet Efendi'nin Halidiye tarikatı aleyhinde başlattığı menfi tavır kendisinin ölümünden sonra yetiştirdiği kimseler veya dostları tarafından devam ettirilmiş ve 1828'deki Halidî sürgününe yol açmış olabilir. Yukarıda bahsi geçen Ata Efendi'nin Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı olan Tayyazâde Ata Bey (ö. 1880'den sonra) olması da ihtimal dahilindedir ancak 1801'de doğduğu için zayıf bir ihtimaldir. Enderûn-ı Hümayun memurlarından Tayyar Efendi'nin oğlu olan Ata Efendi Enderun'da yetişmiş ve II. Mahmud'un iradesiyle orada vazifeye başlamıştı. Dâr-ı Şûrâ kâtipliği, divan kâtipliği, serasker mektupçuluğu, Dâr-ı Şûrâ azalığı (1844), Adana ve Halep mal müdürlükleri, İstanbul muhasebeciliği (1850), Ordu müsteşarlığı, Cezâyir-i Bahr-i Sefid müsteşarlığı (1859) gibi devlet görevlerinde bulunmuştur. Yaptığı devlet görevlerinden ziyade yazmış olduğu beş ciltlik *Tarih-i Atâ'sı* (Tayyar-zade Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010) ile ün kazanmıştır. Mehmet İpşirli, "Atâ Bey, Tayyazâde", *DİA*, İstanbul, c. 4, s. 34-35. *Divan'ı*, *Tuhfetü'l-farisîn fi ahvâli huyulî'l-mücâhidîn ve Tayyazâde Mecmuası* isimli eserleri de vardır. Eserlerinde Mevlî olduğu işaret eden şiirleri vardır. Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi'nde 1244 Şevval (6 Nisan-4 Mayıs 1829) memuriyet tayinlerinde valiler ve mutasarrıfların hepsi aynı vazifede kaldıkları yani hizmetlerinin uzatıldıkları ifade edilmiştir. "...kâğıd-ı enderûn emaneti kâtib efendi hulefasından Ata Efendi'ye ...bi't-tevcîh menâsıb-ı saire ibka olunmuşdur." (Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfî*, c. II, s. 149) cümlesinde bahsi geçen Ata Efendi'nin Halidîlerin sürgününde vazifeli olan Ata Efendi olması ihtimal dahilindedir. Ayrıca "*Zuhur-ı muharebe-i Rusya*" başlığı altında "[12]43 senesi Zilkadesinin altıncı salı günü (20 Mayıs 1828) Bâb-ı Fetvâ'da akd olunan meclis-i umumîde tecemmu' eden vüzera ve sabık ve esbak şuyuh'ül-islâm, vüzera-yı sadrîn ve Hekimbaşı Behcet Efendi... İstanbul Kadısı ve İsmetbeyzade Arif Hikmet Bey ve Haremeyn Müfettişi İzzet Molla ve hocalardan Akşehirli Hacı Ömer Efendi...ve Kürd Abdurrahman Efendi ile Defterdar Efendi ve Hüsnî Bey ve Ata Efendi ve sair memurîn hazır oldukları halde..." (Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfî*, c. I, s. 291) bu cümlede geçen Ata Efendi belki de incelediğimiz belgede geçen Ata Efendi ile aynı kişidir. Çünkü belgede "Divan-ı hümayun haceganından Ata Efendi" (BOA, HAT, 736/34943, 3 Zilhicce 1243/16 Haziran 1828) şeklinde geçmekteydi. Bu bilgiler, acaba Halet Efendi'nin Mevlâna Halid ve

Şam’da bulunan halifelerinin ve yakınlarının sürgünü vazifesiyle Şam’a giden Divan-ı Hümayun Hâceganından Ata Efendi Padişah’a sunduğu iki kıt’a takrirden “*Halidîlerin ileride Mehdîlik davasına teşebbüs edeceklerinin bile anlaşıldığını*”²¹⁹ ve sürgün kararının yerinde olduğunu ifade etmişti. Osmanlı tarihi incelendiğinde, 19. yüzyılın “Mehdîlik” iddialarının yoğun şekilde gündeme geldiği ve devlet yönetimi açısından tehdit oluşturduğu bir dönem olduğu görülmektedir. Böyle bir dönemde, Osmanlı coğrafyasında hızlı ve güçlü bir şekilde yayılan Halidiye tarikatının infial ve şüphe uyandırdığı, bu nedenle toplu bir ayaklanmaya dönüşebilecek “mehdîlik iddiası” ihtimalinden endişe duyulduğu söylenebilir.²²⁰

Sonuç olarak, 1828 Halidî Sürgünü İstanbul ve Şam’daki Halidîleri kapsamaktadır. Osmanlı hakimiyetindeki geniş coğrafyada diğer şehirlerde bulunan Halidîlere yönelik bir sürgün uyguladığına dair herhangi bir bilgi bulunamamış veya sürüldülerse de belgelere geçmemiş olduğu söylenebilir. Şam’daki sürgün, Mevlâna Halid’in tüm aile fertleri, akrabaları ve bağlılarını kapsayacak şekilde gerçekleştirilmişken, İstanbul’dan sürgün bahsinde belgelerde yalnızca Şeyh Ahmed, Salih ve birkaç müntesibin ismi geçmektedir. 1810’lu yıllardan itibaren Nakşibendiye’nin bir kolu olan Halidiye’nin özellikle payitaht İstanbul’da yayılması hem diğer tarikat çevrelerini hem de Osmanlı yönetimini tedirgin etmişti. Bu tedirginlik üzerine Sultan II. Mahmud’un fermanıyla, Şeyh Ahmed ve Salih önce Sivas’a, ardından Diyarbakır, Mardin ve Bağdat’a sürülmüştü. Bu dönemde, Halidîliğin üçüncü merkezi konumundaki Şam’daki merkez tekkede bulunan Mevlâna Halid’in halifeleri, ailesi ve tüm bağlılarının da Şam’dan Bağdat’a gönderilmesi istenmişti.

Bağdat’a sürgün olayından sonra Şeyh Ahmed el-Bukâî’nin birkaç kez İstanbul’a geldiği ve 1845-46 (H. 1262) tarihinde maddi sıkıntı çekmesi nedeniyle kendisine devlet tarafından yardım yapıldığı arşiv belgeleriyle teyit edilmiştir. 1851-52 (H. 1268) tarihinde de İstanbul’a gelmiş ve hükûmet tarafından ilgi ve alaka görmüştü. Son olarak, 1856-57 (H. 1273) tarihinde İstanbul’a geldiğinde Mevlâna Halid’in İstanbul halifesi ve Üsküdar

Halidîler aleyhinde yürüttüğü mücadele ve husumet kendisinden sonra tabi olanlarından Ata Efendi tarafından devam ettirilmiş olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Ayrıca “Mehdîlik” iddiası da bu husumetle bağlantılı olarak sadece bir itham olarak mı değerlendirildi, yoksa ona yönelik de bir tutum geliştirildi mi sorusu akla gelmektedir. Belgeleri incelediğimiz zaman “Mehdîlik” iddiasının kabul gördüğü konusunda bir işaret söz konusu değildir.

²¹⁹ BOA, HAT, 736/34943.

²²⁰ BOA, HAT, 734/34837.

Alaca Minare Tekkesi Postnişini Şeyh Abdülfettâh el-Akrî el-Kürdî'nin (ö. 1281) yanında misafirirken vefat etmişti.²²¹ Şeyh Salih Efendi'nin sürgünden sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Buradan hareketle, II. Mahmud döneminde sürgün edilen Halidî halifeleri ve müntesipleri hakkındaki menfî görüş ve hareketin Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde devam etmediğini hatta müspet yönde bir tutum ve hareket izlendiği görülmektedir.

2.5. Süleyman Faik ve Ahmed Lûtfi Efendi'nin Gözlemlerinden Halidîlik ve Halidîler

Süleyman Faik Efendi (ö. 1838) ve Ahmed Lûtfi Efendi (ö. 1907) Halidiye'nin İstanbul'da yayılmaya başladığı ilk dönemler ve sürgün hadiseleri hakkında önemli bilgiler veren iki mühim isimdir. Divan şairi ve biyografi yazarı olan Süleyman Fâik Efendi'nin²²² Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Seyyid Abdülbaki Nasır Dede'den sikke giydiği anlaşılmaktadır.²²³ 19. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı en meşhur eseri olan *Mecmûa*'da²²⁴ İstanbul'daki tarikat çevreleri, şeyhler ve o dönemde yaşanan çeşitli hadiseler hakkında bilgiler vermektedir.

Süleyman Fâik eserinde Şeyh Halid'i, Halidiliğin İstanbul'a ilk geldiği ve henüz toplumsal ve tasavvufî çevrelerde tanınmadığı bir dönem perspektifinde anlatmıştır. Bu sebeple hem Şeyh Halid'den hem de halifesi Abdülvehhab Sûsî'den, Halidiye tarikatının İstanbul'daki etkilerinden menfî bir şekilde bahsetmiş²²⁵ ve enteresan bilgiler vermişti. “Şeyh Halid” başlığı altında verdiği bilgilerin hemen başında “*Silsile-i Nakşibendiyyeden olmak iddi'âsıyla*”²²⁶ ifadesini kullanması, onun tarikat ve Şeyh Halid hakkındaki olumsuz kanaatlerinin ilk ifadesidir. İstanbul çevresine halifeleri aracılığıyla yeni giren

²²¹ Yüksel, “Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî”, s. 78-79; BOA, A.M, 2/88; BOA, A.MKT.DV, 60/12; BOA, A.MKT.UM, 268/14.

²²² Osmanlı Devleti'nin çeşitli şehirlerinde muhtelif memuriyetlerde bulunmuş ve maliye tezkireciliği, esham mukataacılığı, sadâret mektupçuluğu, Haremeyn muhasebeciliği ve rûznâmecilik yapmıştır (S. Şimşek, “Süleyman Fâik Efendi”, c. 38, s. 85).

²²³ *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4b.

²²⁴ *Mecmûa*'nın 1815 yılında tamamlandığına dair görüşler olmakla birlikte bu tarihten sonraki olaylara da çeşitli atıfların bulunması nedeniyle daha geç bir tarihte tamamlandığı tahmin edilmektedir (Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, neşreden giriş, c. I, s. 77).

²²⁵ İbnülemin, Süleyman Faik'i “Nasılsa herkes hakkında bedbîn (kötümser) olan Süleyman Faik Efendi...” şeklinde tavsif etmişti (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlû's-Şuarâ)*, haz. M. Kayahan Özgül (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), c. II, s. 1061).

²²⁶ *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a.

Mevlâna Halid'in Nakşibendi silsilesinden geldiğine inanmamakta veya Nakşiliğe karşı bir pozisyon almamak için onun Nakşiliğini bir iddia olarak görmektedir. “*Bağdat civarında yer alan Baba sancağından Şeyh Halid diye bir şahsın ortaya çıktığı*” şeklindeki ifadeleri onun bu yeni Nakşî ekolüne tamamen olumsuz yargılarla baktığını göstermektedir. Süleyman Faik, onun halifelerinin tarikat ayininin Nakşibendiye'ye muhalif olduğunu ve devrin ilim sahipleri tarafından fitne ve fesat çıkartmakla suçlandıklarını belirtir.²²⁷ İstanbul muhitindeki bazı çevrelerin Halidiye'yi Nakşibendiye'nin yeni bir kolu olarak kabul etmek istemediği anlaşılmaktadır. Halidiye tarikatının yayılmasının diğer tarikatların pozisyonlarını olumsuz etkileyeceği düşüncesi de bunda etkili olmuş olabilir. Ayrıca, Faik Efendi doğrudan Nakşibendi tarikatı içinde farklı bir tavrın hissedilmesinden dolayı duyduğu rahatsızlığı “*tavri ayîn-i tarikat-ı Nakşibendiyyeye külliyyen muhalif*”²²⁸ ifadesiyle güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere bu durum Mevlâna Halid'in halifesi Abdülvehhab Sûsî'nin çıkartmış olduğu yeni tür bir rabita şeklinden de kaynaklanıyor olmalıdır.

Süleyman Faik'in “ilka-yı fitne ve fesat idüğü ‘ukalâ-yı zaman ve hurde bînân-ı devran indinde zahirdir” şeklindeki ifadeleri, Şeyh Halid'e bakış açısını açıkça göstermektedir. Faik, zamanın akıl sahiplerinin ve ileri görüşlü kimselerin de bu hareketten endişe duyduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Şeyh Halid'in halifelerinden Abdülvehhab'ın İstanbul'da bazı kimselerin akidelerini²²⁹ bozduğunu, Beşikçizade Tekkesi'nden Deli Ragıp'ın kızıyla evlendikten sonra bozgunculuğunun ortaya çıktığını ve İstanbul'dan kovulduğunu aktarmaktadır.²³⁰ Bu ifadeler, Halidiye'nin İstanbul'daki ilk temsilcilerinden birisi olan Abdülvehhab'ın bazı tartışmalı faaliyetlerinin, tarikatın itibarını zedelediğini ve Halidiliğin İstanbul'daki yayılmasını olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.

Süleyman Faik'in ifadelerinden Halidîlerin Beşikçizade Tekkesi'ni kendileri için mesken seçtikleri anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi tarikatın İstanbul'da faaliyetlerini yürüttükleri ilk mekanlardan biri Beşikçizade Tekkesi'ydi. Abdülvehhab

²²⁷ “Şeyh Halid ki tavrı ayin-i tarikat-ı Nakşibendiyye'ye külliyyen muhalif ve muradı sahib-i zuhûr olarak ilka-yı fitne ve fesad idüğü ukalâ-yı zaman ve hurde binân-ı devrân indinde zâhirdir” (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a).

²²⁸ *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a.

²²⁹ Akaid, İslâm dininde inanılması gereken esasların bütünü ve bunları konu edinen ilmin adıdır (Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *DİA*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 212).

²³⁰ *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a.

Sûsî'nin Hâcegandan Deli Ragıp'ın kızıyla evlenmiş olması Mevlâna Halid'in İstanbul halifelerine koyduğu şartlara aykırı davrandığını ve Sûsî'nin muhalif bir hareket başlatmış olduğunu göstermektedir. Süleyman Faik'in ifadeleri ve İstanbul kamuoyunun endişeleri, Halidiye'nin İstanbul'daki ilk temsilcilerinden birisi olan Sûsî'nin toplumda tarikata karşı kuşku uyandıracak hareketlerde bulunarak toplumda olumsuz izler bıraktığını gösterir. Muhtemelen, 1828'deki Halidî sürgünü de bu rahatsızlığın bir neticesidir.

Süleyman Faik, Şeyh Halid'in 1827'de Şam'da vefat ettiğini, dönemin birçok yüksek mevki sahibi kişisi, devlet adamı ve ulemasının Halidîlere biat ettiğini,²³¹ onlara karşı olanların az, taraftarlarının çok olduğunu iddia etmişti. Halidîlerin beş kez İstanbul'dan kovulduğunu, 1841-42'ye kadar İstanbul'da etkilerinin duyulmadığını, Halidîlere karşı İstanbul'da ciddi bir görüş ayrılığı olduğunu ve tartışmanın yaşandığını vurgulamaktadır.²³² Süleyman Faik'in bu iddialarından Halidîlerin güçlerini büyük gösterip onların üzerine gidilmesini sağlamayı amaçlamış olduğu da düşünülebilir.

Süleyman Faik'in naklettiği bazı olaylardan İstanbul'da bu harekete karşı sadece toplumsal ve siyasal kesimlerin değil tarikatların da ciddi anlamda tepki gösterdiği ve İstanbul'daki tarikat çevrelerinin Halidiye tarikatından rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Yine metinden, Süleyman Faik'in de Halidiye'ye muhalif tarikat mensupları ile görüştüğü ve muhalif kanat içerisinde yer aldığı söylenebilir.²³³

Sultan II. Mahmud'un tebdil-i kıyafetle Şehzade Türbesi odalarına gelip bunları İstanbul'dan tard ettiğini belirtmesi ilginçtir. Bunun ne kadar gerçek olduğunu bilmemiz pek mümkün görünmemektedir. Halidîlerin çoğalması ve siyasal etkinliklerinin artmasından dolayı devlet yönetimi ve tarikat çevrelerinin rahatsız olduğu söylenebilir.

²³¹ “Bu heriflere asrımızın ricâl ve ulemâsından sahib-i rütbe ve ikbâl çok kişiler bi’at eylediler ve tard olunmasunlar deyü çok çalıştılar” (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a-4b).

²³² “Şöyle ki bunların hilâfında olan kalîl ve taraftarı olanlar kesir iken beş def’a bunların Âsitane’den tardı ve hamden lillah-i Teâlâ işbu 1257 (1841-2) tarihine kadar bir mahalde nâm ve nişanları iştirilmemiş kuvvette kudsiyye-i ricâlullahdan ma’dûd olduğuna şüphe yoktur” (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4b).

²³³ “Hatta bir gün rakimü’l-hurufun hanesine meşayihden bir zat gelip o esnada Halidîlerden Sinan Ağa Medresesi’ne çend nefer kimesne geldiğini rivayet ve zeylinde “Alem-i rüyada bunlar Üsküdar’da İbrahim Ağa Çayırı ortasında akd-i cemiyet zikir ile meşgul iken Asitane meşayih bi’l-cümle tac ve asa ve hırkalarıyla cümlesinin önünde asude meşayih olan Kocamustafapaşa zâkir başısı ve Hacı Evhad Şeyhi Şikari-zâde Efendi asasıyla bunların cemiyetine gelip sizleri biz tard etmiş iken yine niçin geldiniz deyip cümlesini asalarıyla darb ederek Ayrılık Çeşmesi’ne doğru tard eylediğini müşahade eyledim deyü nakl ve hikaye etmiş idi” (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4b).

Tarikat mensuplarının sayısal artışı ve nüfuz kazanmaları devlet için problem ve tedirginlik kaynağı haline gelmiş gibi görünmektedir. Süleyman Faik Efendi bundan sonra Halidîler'in memalik-i mahrusede ad ve alametlerinin işitilmediğini, tarikata biat edenlerin dahi “*bayrağı çevirerek*” geri dönüp gittiklerini ve ısrar edenlerin ise Halidî olduğunu gizlediklerini söyler.

Süleyman Faik Efendi metnin devamında İstanbul ve taşra tarikatları ayrımına dikkat çekmektedir. Nakşibendiye'nin Halidiye kolunun Bağdat Vilayeti'ne bağlı Süleymaniye'de ortaya çıkması ve taşrada oluşan bir hareket olması, Mevleviye, Halvetiye gibi İstanbul'da daha önce nüfuz kazanmış tarikatları rahatsız etmiş olmalıdır. İstanbul halkının İstanbul şeyhlerini beğenmediğini, onları artık sıradan bulduklarını ifade etmesi de diğer enteresan bir boyuttur. Bir Hint çingenesi veyahut aslı ve nesli bilinmeyen Maverâünnehir'den gelen birinin bir miktar güzel söz söyleme melekesine sahip olması onun itibar görmesi için yeterliydi. İstanbul halkı işte şeyh böyle olur diye eteğine sarılır, adamın hali anlaşılmaya kadar anlayışı kıt bir alay insanı güzelce haklar ve halk da bundan vazgeçmez. Faik'in nihai tavsiyesi şöyledir: “*Hak yolda bulunmak isteyen bizim İstanbul şeyhlerinin hüsn-i zan olunanlarından birine biat eylesin vesselam.*”²³⁴ Bu münakaşa çok enteresandır çünkü Nakşibendi dünyasında Hindistan'a gidip orada eğitim almak oldukça yaygın ve normal bir uygulama olarak kabul edilirse de İstanbul'daki tasavvufî çevrelerin veya daha dar kapsamda Süleyman Faik'in ve onun sosyal çevresinin bundan rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır.

Süleyman Faik, tarikat-ı sufiyyeyi reddetmediğini, Mevleviye'ye müntesip olduğunu ve Yenikapı Şeyhi Seyyid Abdülbaki Dede Efendi'den “sikke giydiğini”²³⁵ ifade etmektedir. Halidîlerle ilgili fikirlerini beyan ettikten sonra bunları söylemesi, onun tarikata ve tasavvufa karşı biri olarak algılanmak istemediğini göstermektedir. Mevlevî olarak “taşradan” gelip İstanbul'da yer edinmeye çalışan Nakşibendiye'nin bir kolu olan Halidiye'den duyduğu rahatsızlığı da açıkça ifade etmektedir. Süleyman Fâik Efendi'nin

²³⁴ “Bizim İstanbul şeyhlerini kimesne beğenmez. Bir Hindî cingânesi veyahud aslı ve nesli mechul Maverâünnehr'den biri gelip de bir miktar da natıkası olacak olursa işte şeyh böyle olur deyü damenine sarılırlar” (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4b).

²³⁵ Mevlevî külâhına sikke denilmektedir. Döğme keçeden yapılan, yekpare, bal rengi yahut beyaz, bir karış dört parmak uzunluğunda, iç içe geçmiş iki katlı külâha denir. Mevlevîlikte üç mertebeli külâh vardır: 1. Mertebe, teberük ve emanet külâhı; mutfakta çile çıkaranlara ve muhiblere giydirilir. 2. Mertebe, iradet külâhı; hizmetini tamamlamış dervişlere giydirilir. 3. Mertebe, hizmet külâhı; sülûk tamamlayıp hilafet alanlara giydirilir (Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1997), s. 644).

kaleme aldığı bu metinden tarikat çevrelerini iyi bildiği ve İstanbul’da tasavvuf ve tarikat çevrelerinde cereyan eden olaylara vukufiyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Halidilik ve onun İstanbul’daki temsilcisi Abdülvehhâb es-Sûsî konusu devleti meşgul eden önemli bir mesele haline gelmiş olmalı ki eserini hayli sonraki bir dönemde kaleme almış olan Osmanlı vak‘anüvis ve şairi Ahmed Lûtfî Efendi (ö. 1917) 16 ciltlik tarihinde Halidilik ve Halidî sürgünü hakkında önemli bilgiler vermişti. “*Nefy-i muhibbân-ı Tarikat-ı Hâliyye*”²³⁶ yani “Halidiye Tarikatına Muhabbet Besleyenlerin Sürgünü” başlığı altında konuyu nakleden Ahmed Lûtfî, Süleyman Faik’in aksine tarikat hakkında tamamen olumlu ifadeler kullanmaktadır. “*Kibâr-ı meşayih-i Nakşibendiyye’den Abdullah Dihlevî hazretleri meşahir-i hulefasından Şeyh Hâlid Efendi*” şeklinde metne başlayan Ahmed Lûtfî, Süleyman Fâik Efendi *Mecmuası*’nda yer alan “*Silsile-i Nakşibendiyyeden olmak iddi’asıyla*” ifadesinden çok uzakta konumlanmaktadır. Süleyman Faik, tarikatın kurucusundan “*Şeyh Halid*” diye bahsederken, Ahmed Lûtfî Efendi eserinde onun Nakşibendi şeyhlerinin büyüklerinden Abdullah Dihlevî’nin meşhur halifelerinden olduğunu vurgular ve ondan “*Şeyh Halid Efendi*” diye bahseder. Çünkü, bu dönemde Halidiye artık İstanbul’da kabul görmüş bir durumda olduğu için Ahmed Lûtfî Efendi’nin yorumları ve kanaati daha olumlu bir çizgiye kaymıştır. “Efendi” unvanını kullanması, Nakşibendi tarikatına bağlı bir şeyh olduğunu vurgulayarak saygı hitabıyla ondan bahsetmesi devletin resmî tarihçisinin Süleyman Fâik’ten tamamen farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, birinin resmî görevli, diğerinin bağımsız bir eser yazarı olması, değerlendirme ve ifadelerindeki farklılıklara yansımaktadır.

Ahmed Lûtfî, Abdülvehhab Efendi’nin Mevlâna Halid’den hilafet alarak irşad için beldeleri dolaşmayı, seyahat etmeyi adet edindiğini belirtmiştir. Şeyh Halid, Şam’da ve Abdülvehhab Efendi Medine’de ikamet ederken şöhret kazanmalarından sonra aralarının açıldığını, karşılıklı nefretten dolayı Abdülvehhab Efendi ve dostu Taif ed-Dağıstanî’nin, Şeyh Hâlid Efendi “*aleyhine kıyam*” eylediklerini belirtmiştir.

Yazar, aradan beş ay geçtikten sonra İstanbul’da bulunan Halidî gruplarından bazılarının sürgün edildiğini kaydeder. Bu nokta önemlidir; çünkü Süleyman Fâik Efendi *Mecmuası*’nda Halidîlerin tamamının sürgün edildiğini, onların beş defa İstanbul’dan

²³⁶ Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih-i Lûtfî*, c. I, s. 285.

kovulduklarını belirtir. Ahmed Lûtfî Efendi, Bağdat'a bağlı Süleymaniye ulemasından olup Şam'ı yurt edinen Şeyh Halid Efendi'nin halifelerinden bazılarının o esnada İstanbul'a gelerek birkaç mescitte kendilerine mahsus tarikat ayinlerini halktan gizli olarak icra etmekle meşgul olduklarını, İstanbul *küberâ* ve ulemasından epeyce bir kişinin bunlara intisap ederek ihvan sayılarının çoğalmaya başladığını kaydetmişti. Bunların Arabistan'da elde ettikleri şöhret ve cemiyetten başka İstanbul, Anadolu ve Rumeli taraflarından halifeler vasıtasıyla bir haylice kimseyi kendilerine bağladığını ve Halidî usulünde tarikat neşri yapmalarının görünüşte mahzuru olmadığını belirtir. Fakat, devlet yine de ihtiyatlı olmalıdır. “*Sufiyye sıfatıyla teksîr-i sevâdî i'tiyâddan eslâfda zuhûr eden ahvâl*”e bir daha meydan verilmemelidir. Bu sebeple Halidî halifelerinin meşhurlarından İstanbul'da bulunan bazı zatların yardımcılarıyla birlikte Ramazan'ın 21. gecesi (6 Nisan 1828) bulundukları yerlerden gümrüğe götürülerek oradan kayıkla Kartal'a ve oradan Sivas'a gönderilmeleri ve ertesi günü Halidîlerin meşhur müntesiplerinden ve İstanbul ulemasından Ürgübî Ali Efendi'nin Ankara içindeki Çerkeş kasabasına sürgün edilmesi ve Sivas'a kovulan kimselerden Salih ve Ahmed efendilerin burada tutulmayarak Bağdat'a gönderilmeleri Sivas valisine yazılmıştı. Ahmed Lûtfî Efendi, Halidîlerin sürgünü bahsinin devamında Şeyh Halid'in Şam'daki tekkede yerine geçen postnişin ve halifelerinin İstanbul'a geri gelmemek üzere Bağdat ve Süleymaniye taraflarına mübaşir eşliğinde gönderildiğini bazı belgelerde gördüğünü belirtmiş ve ferman suretini vermiştir.²³⁷

Mevlevî tarikatına mensup Ahmed Lûtfî Efendi ile Mevlevî tarikatına mensup bir devlet memuru olan Süleyman Faik Efendi'nin yazıları arasındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Süleyman Faik Efendi'nin, İstanbul'a yeni gelen Halidîlere karşı temkinli bir tavır takındığı ve eleştirel yaklaştığı görülmektedir. Öte yandan, Ahmed Lûtfî Efendi'nin yazılarında İstanbul hayatına uyum sağlamış, ulema ve bürokraside takipçileri artmış ve genel olarak kabul gören Halidîliğe dair olumlu bir yaklaşım sergilendiği gözlemlenmektedir.

1828 Halidî sürgünü ile Tanzimat Fermanı'nın ilanı arasındaki dönemde Halidîlere karşı 1830'larda bir yumuşama olduğu ve Halidî şeyhlerin tekrardan İstanbul'da faaliyet göstermeye başladığı söylenebilir. Zaten sürgün esnasında devlet

²³⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih-i Lûtfî*, c. I, s. 285-286.

müesseseleriyle, ilmiyede etkin olan bazı Halidîlerin vazifelerine devam etmiş oldukları ve sürgün edilmedikleri görülmektedir. Sürgünde topyekûn bütün Halidîlerin değil, sadece önde gelen halifelerin ve ilmiyeden birkaç kişinin sürüldüğü bilinmektedir. Topyekûn bir sürgün, Halidîleri topluca cezalandırma, yerlerinden etme gibi bir durumun olmadığı devlet kademelerinde görev yapmaya devam eden Nakşibendi-Halidîlerden anlaşılmaktadır.

Sultan II. Mahmud da diğer padişahlar gibi, tekke ve tarikatların desteğini almaya çalışmıştır.²³⁸ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in ifade ettiği üzere "Sultan Mahmut Hân-ı Sâni hazretleri turuk-ı aliyyenin kâffesine muhip bulunduklarından birçok tekkenin mukabele günlerinde ekseriya bizzat hazır bulunurlardı." Ali Rıza Bey'in aktardığı üzere tekkelerin onarım ve ihyasına büyük önem veren Sultan II. Mahmud Beşiktaş'ta yer alan Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarına ait olan Yahya Efendi türbe ve dergâhını tamir ettirmiş ve yeni hücreler ilave ederek genişletmişti.²³⁹

Konumuzu oluşturan Halidiliğin bağlı olduğu ana mecra olan Nakşibendilikle ilgili II. Mahmud döneminde şu faaliyetler gerçekleştirilmişti: Nakşibendi Şeyhi Ahmed el-Buhari'nin Unkapanı'ndaki kabri ortaya çıkarılarak üzerine 25 Mart 1816 tarihinde (25 Rebiülahir 1231) türbe yaptırılması ve türbe yapımı için gerekli olan bedelin Rakım Efendi tarafından Darphane'den verilmesi istenmişti.²⁴⁰ Ayrıca II. Mahmud döneminde 12 Nisan 1834 (2 Zilhicce 1249) tarihli *Keşif Defteri*'nde belirtildiği üzere Evkaf-ı Hümayun'dan Unkapanı'nda bulunan Şeyh Ahmed el-Buhari'nin yanan türbe, hankâh ve şeyhinin meskenini yeniden yapılmıştı.²⁴¹ Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Nakşi tekke ve türbelerini tamir ve ihya eden II. Mahmud, sadece Nakşi tekkelerinin değil diğer tarikatların tekke ve türbelerinin de yenilenmesini, tamir edilmesini sağlamıştı. Bunun

²³⁸ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), s. 78.

²³⁹ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, s. 75-79.

²⁴⁰ BOA, C.EV, 455/23013, 25 Rebiülahir 1231/25 Mart 1816. Ayrıca bu tekkenin II. Mahmud tarafından yaptırıldığı bilgisi Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi'nin eserinde şu şekilde geçmektedir: "Unkapanı Kurbinde medfun kutbülârifin Şeyh Ahmed Buharî-i Nakşibendî Kuddise Sirruh Hazretlerinin Türbe-i Şeriflerini Sultan Mahmud Han-ı Adlî Hazretleri Zâhire bi'l-ihrac ittisalına müceddeden bina eyledikleri tekke şeyhleri, Tarih-i Bina-yı Tekke: 1232 [1816/17] (Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, 1292, nr. K. 75, vr. 40a; Tabibzâde, "İstanbuldaki Tekkelerin Silsile-i Meşâyihî III", haz. Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Şaban 1401/Haziran 1981, c. V, sy. 2, s. 101).

²⁴¹ BOA, EV.d, nr. 38595, 12 Nisan 1834/2 Zilhicce 1249.

nedeni, devletin kendini yenileme ve merkezileşme sürecinde tarikat ve tekkelerin desteğini yanına alma siyasetiyle ilgili olmalıdır.²⁴²

II. Mahmud döneminde Nakşibendiye'nin Müceddidî ve Halidî kolları ile münasebetleri kapsamında padişahın 1823'ten sonra harap bir vaziyette olan Selimiye Tekkesi'ni 1834-1836 arasında genişletilerek yeniden inşa ettirmesi ele alınabilir. Tekkenin açılış töreninde padişah bizzat hazır bulunur. Sadrazam, şeyhülislam, eski sadaret kaymakamı Hulusî Paşa ile çeşitli kimselerin de davet edilmesi hususunda irade çıkartılır.²⁴³ Açılış töreninde tekkenin şeyhi Ali Behçet Efendi'nin (ö. 1822) halifesi olan Mülkiye Nazırı Pertev Mehmed Said Paşa (ö. 1837) bütün meşayih ve dervişlere ziyafet verilmesini organize etmişti. Sultan II. Mahmud da Şemsi Paşa Kasr-ı Hümayunu'nda bu ziyafete katılmıştı. Yemeğin ardından Sultan dergâhı ziyaret etmiş, kurbanlar kesilerek büyük bir kalabalıkla öğle namazını kılmış, tevhid zikri çekmiş, Hüdayi şeyhi tarafından dua edildikten sonra meşayih ve dervişlere atıyyeler vermişti.²⁴⁴

II. Mahmud'un etrafında Nakşîlerin varlığı dikkat çekicidir. Ulemadan Kürt Hoca lakabıyla tanınan Harputlu Abdurrahman Efendi ve Şehrî Hafız Mehmed Emin Efendi'nin Nakşibendi tarikatına mensup olduğu bilinmektedir. II. Mahmud döneminde Nakşibendi-Müceddî²⁴⁵ tekkelerinden birisi olan Murad Molla [Tekkesi] Şeyhi Mehmed Murad Efendi'nin telifi olan *Pend [nâme-i Attar]* şerhi²⁴⁶ Tabhane-i Amire'de basılmış ve satışa çıkarılmıştır. *Pend* şerhi, *Mülteka* ve *Sarf Cümlesi* nüshalarının baskı adetleriyle masrafları hakkında bilgi verilip kitapların satış fiyatları hakkında onay alındığı kaydedilmiştir.²⁴⁷

Daha önce belirtildiği üzere Abdülvehhab es-Sûsî'nin tarikattan tard edilmesinden sonra Mevlâna Halid İstanbul'a Ahmed Eğribozî'yi göndermişti. 1827'de Şeyh Halid'in vefatıyla Ahmed Eğribozî Şam'a gidince onun yerine İstanbul'daki hilafet vazifesini Abdülfettah el-Akrî sürdürmüştü. Sûsî'nin muhalefeti sonucu İstanbul'daki tarikatın durumunu incelemek üzere gönderilen Abdülfettah el-Akrî (ö. 1281/1864) 1820'lerden itibaren farklı dönemlerde İstanbul'a gelmiş; 1839'daki gelişinden sonra geri dönmek

²⁴² Özsaray, 19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri, s. 231-234.

²⁴³ BOA, HAT, 756/35745.

²⁴⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, s. 78.

²⁴⁵ Rodoslu Ali Talip Efendi'nin (ö. 1894) şeyhliği döneminde Halidiye koluna intikal etmiştir.

²⁴⁶ Mehmed Murad en-Nakşibendî, Mâ-Hazar, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Ârif Koleksiyonu, nr. 260.

²⁴⁷ BOA, C. MF, 112/5577, 11 Safer 1252/28 Mayıs 1836.

üzere şehre yerleşmiş ve Halidiye'nin İstanbul'da yaygınlık kazanmasında önemli bir rol üstlenmişti.

Sonuç olarak, II. Mahmud döneminde Osmanlı İstanbul'una giriş yapan Halidiye tarikatı kısa sürede hem siyasî çevrelerde hem de halk arasında dikkat çekmiş ve yayılma göstermişti. Ancak, bu hızlı yükseliş, tarikatın diğer tarikatlarla ve devlet yönetimiyle çeşitli gerilimler yaşamasına neden olmuştu. Mevlâna Halid'in ilk İstanbul halifelerinden Abdülvehhab es-Sûsî ve halifelerinin yol açtığı olumsuz algı ve propaganda tarikatın İmparatorluk'taki etkisini zayıflatmıştı. Bu gelişmelerin ardından, 1828 Halidî sürgünü, tarikatın İstanbul ve Şam'daki varlığını ciddi şekilde sarsmış, önde gelen halifeler ve müntesipler Bağdat ve Süleymaniye'ye sürgün edilmişti. Bu sürgün, Halidiye'nin üzerindeki baskıyı artırırken, aynı zamanda tarikatın görünürlüğünü de artırmış ve diğer tarikatlar ve devlet yönetimiyle olan ilişkilerinde dikkatli bir denge kurmasına yol açmıştı. Sürgün sonrasında Halidiye, özellikle Sultan Abdülmecid döneminde tekrar toparlanma ve İstanbul'da itibar kazanma sürecine girmişti. Tarikat, ilmî faaliyetleri ve manevi etkisiyle yeniden Osmanlı toplumunun önemli bir parçası haline gelmiş hem devlet ricali hem de halk nezdinde saygınlık elde etmişti. Bu durum, Halidiye'nin Osmanlı tasavvuf geleneği içerisindeki direncini ve uyum sağlama kabiliyetini gözler önüne sermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ'NDE HALİDİLİK (1839-1861)

Sultan Abdülmecid döneminde genel olarak Nakşibendi ve özelde ise Halidî tekkeleriyle şeyhlerinin önemi artmış ve faaliyetleri hız kazanmıştı. Mevlâna Halid'in halifeleri vasıtasıyla hilafet merkezi olan İstanbul'da tarikat yayılmış ve Osmanlı bürokrasisinden birçok kişinin bu tarikata intisap ettiği görülmüştü. Bu kişiler bazı araştırmalarda Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım (ö. 1846), Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Beyefendi (ö. 1859), Davud Paşa (ö. 1851), Gürcü Necip Paşa (ö. 1851), Sadrazam Hüsrev Paşa (ö. 1855), Müşir Mehmed Namık Paşa (ö. 1892) ve Musa Safvetî Paşa (ö. 1864) olarak zikredilmişti. Söz konusu kişilerin Halidî olup olmadığıyla ilgili detaylı malumat ilerleyen kısımlarda sunulacaktır.

Bu dönemde Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin gözde halifelerinden Abdülfettah el-Akrî, Alaca Minare Tekkesi'nde faaliyet göstermeye başlamış ve Musa Safvetî Paşa, 1845 yılında Hocapaşa'da kendi adıyla anılacak Halidî tekkesini yaptırmıştı. Sultan Abdülmecid döneminde daha sonra sırasıyla Feyzullah Efendi, Hüsrev Paşa ve Gümüşhanevî (Fatma Sultan) tekkeleri açılarak Nakşî-Halidîliğin önde gelen merkezleri olmuş ve tarikat faaliyetleri yürütülmüştü.

Sultan Abdülmecid'in hocası (*muallim-i sultânî, hâce-i şehriyârî*) olan Mehmed Emin Şehrî Hafız Efendi²⁴⁸ (ö. 1865) daha sonra Mekke'yi ziyaret ettiği dönemde Nakşî-Halidî şeyhi Abdullah el-Mekkî el-Erzincanî'den eğitim almış ve Halidîliğe intisap etmişti. Sultan Abdülmecid tahta geçtiği zaman hocasını unutmamış ve onu Hassa Ordusu Hümayunu müftülüğüne getirerek 1847'de mahreç payesi vermişti.²⁴⁹ 23 Kasım 1840 (28 Ramazan 1256) tarihli belgede Şehrî Hafız Efendi'nin ilmiye sınıfı derecesine göre 2.000 kuruş maaşla emekli olduğu, ancak müftülük görevini sürdürdüğü belirtilir.²⁵⁰ 2 Ocak 1850 (17 Safer 1266) tarihli belgeye göre müftülük görevi üzerinde kalarak ders

²⁴⁸ Mehmed Emin Efendi, Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım'ın üçüncü şeyhülislamlığı döneminde 30 Eylül 1840'ta (3 Şaban 1256) tarike girmişti. 10 Ekim 1840'ta (13 Şaban 1256) İbtidâ-i Hâric [derecesiyle] Sâniye-i Musannif 'Abdullâh Efendi [Medresesi'ne] başlamıştı (Arzu Güldöşüren, "19. yy'ın İlk Yarısında Tarik Defterlerine Göre İlmiye Ricalî" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 217-218).

²⁴⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. II, s. 451; Butrus Abu Manneh, "The Islamic Roots", s. 80-81.

²⁵⁰ BOA, İ.DH, 26/1242, 1ef 2, 28 Ramazan 1256/23 Kasım 1840.

vekaletine atanır²⁵¹ ve Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılan tefsir derslerinde de mukarrir olarak görev yapar.²⁵²

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Mehmed Emin Şehrî Hafız Efendi'nin derslerine katılarak icazetname almıştı.²⁵³ Şehrî Hafız Efendi, daha sonra Halidiye tarikatından hilafet icazeti alan talebesi Gümüşhanevî'ye intisap ederek onun müridi olmuştu. Şehrî Hafız Efendi, talebesi Gümüşhanevî'nin telif ve tasnif ettiği *Ramuz el-Ehadis*'e de takriz yazmıştır.²⁵⁴

Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1853), 16 yaşını doldurmuş, 17'sinden birkaç gün almış henüz çocuk denilecek yaşta tahta çıkan oğlu Sultan Abdülmecid'e devlet işlerinde refakat eder.²⁵⁵ Abdülmecid tahta çıktığında İstanbul'da bulunan askerlere padişahın annesi Bezmiâlem Valide Sultan adına paralar dağıtılmıştı. Ancak, yeniçeriler ve diğer ocaklar lağvedildiği için bu durum tam anlamıyla bir cülus bahşişi olarak nitelendirilemez. Dolayısıyla, Sultan Abdülmecid tahta çıktığı ilk anlardan itibaren Valide Sultan devlet yönetiminde etkili olmaya çalışmıştı.²⁵⁶

Hayır hasenat işleriyle meşgul olmayı çok önemseyen Bezmiâlem Valide Sultan devletin kendisine tahsis etmiş olduğu maaş ve diğer gelirlerini kimsesiz ve yoksullara yardım etmek, fakirleri doyurmak, ihtiyaçlarını gidermek ve hayır eserleri yaptırmak için kullandığı gibi tarikat ehlini de gözeterek tekke ve dergâhlara yüksek miktarlarda bağışlarda bulunmuştur.²⁵⁷ Ancak bunların dönemin rutini içinde gerçekleşen uygulamalar olduğu göz ardı edilmemelidir.

²⁵¹ "Dersaadet Ordu-yı Hümâyunu meclisi müftüsü geçen de ders vekaletine tayin kılınmış olan Şehri Hafız Efendi..." Belgede, net olarak hangi tarihte "ders vekaletine" tayin edildiği belirtilmemiş, "geçen de" ifadesi kullanılmıştır. Şehrî Hafız Efendi, yeni bir göreve tayin edilmesinden dolayı masrafları artacağını belirterek vefat eden devlet adamlarından Gürcü Ahmed Efendi'nin münhal maaşından 2.500 kuruşun kendi maaşına zam yapılmasını talep etmişti. Serasker Paşa bir tezkire ile bu konuyu Şeyhülislamlık makamına arz etmiş ve bu konu çeşitli makamlar arasında görüşülmüşse de nihai kararın ne olduğu hakkında bilgi bulunamamıştır (BOA, MVL, 83/48, 16 Rebiülevvel 1266/30 Ocak 1850).

²⁵² BOA, HAT, 1629/90.

²⁵³ Mustafa Fevzi, *Hediyyetü'l-Hâlidîn fî Menâkıb-ı Kutbü'l-Ârifîn Mevlânâ Ahmed Ziyaeddîn b. Mustafa el-Gümüşhanevî*, İstanbul, 1313, s. 24; Zahid el-Kevserî, *İrgâmü'l-Merîd fî Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li-Teveşşülü'l-Mürîd* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ty.), s. 70; Muhammed Zahid Kevserî, *Altun Silsile*, çev. M. Vehbi Şahinalp-M. Zahid Kalfagil (İzmir: Silm Matbaası, 1983), s. 107.

²⁵⁴ N. Yılmaz, *Câmiü't-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 69; Ahmed Ziyaüddin b. Mustafa en-Nakşibendî el-Gümüşhanevî, *Ramuzü'l-Ehadis*, 1275 (1859), İBB Atatürk Kitaplığı, Depo, Nadir Eserler, Bel_Osman_K. 05188.

²⁵⁵ M. Hüdai Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 6, s. 108-109.

²⁵⁶ Ali Akyıldız, *Kral Öldü Yaşasın Kral: Osmanlı'da Cülus, Veraset ve Meşruiyet* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), s. 394; Arzu Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), s. 119.

²⁵⁷ Şentürk, "Bezmiâlem Vâlide Sultan", c. 6, s. 109. Bezmiâlem Valide Sultan, pek çok tarikata olduğu gibi Nakşibendi tarikatına da ihsanlarda bulunmaktaydı. Bezmiâlem'in vakfiyesi incelendiğinde, Nakşî-

Valide sultanların gerek hasekîlik/kadînefendîlik gerekse valide sultanlık dönemlerinde, yani eşlerinin veya oğullarının hükümdarlık sürelerinde elde ettikleri kazançlarla toplum yararına hizmet sunan çok çeşitli hayır eserleri yaptırdıkları bilinmekte olup²⁵⁸ en fazla vakıf ve hayır eseri bırakan valide sultanlardan biri olan Bezmiâlem Valide Sultan da en büyük eseri olan Gurebâ-yi Müslimîn Hastahanesi yaygın kullanılan adıyla Vakıf Gureba Hastanesi'ni yaptırmıştı. Bu eser 12 Mart 1847 (24 Rebiülevvel 1263) tarihinde tamamlanarak Sultan Abdülmecid'in, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa (ö. 1858), Halidiye'ye mensup Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi (ö. 1859) ve devrin önde gelen devlet adamlarının katıldığı bir merasimle hizmete açılmıştı.²⁵⁹

Bezmiâlem Valide Sultan'ın Şam'da Muhammed bin Abdullah el-Hânî'den (ö. 1862) hilafet alıp Abdülmecid zamanında İstanbul'a gelerek tarikat faaliyetlerinde bulunan Muhammed Mehdî Dağıstanî'ye bir tekke yaptırıp maaş bağlatmayı ve karşılığında sultana dua etmesini teklif ettiyse de onun bu teklifi kabul etmediği "Ben, herhalde ona duacıyım" dediği ve daha sonra Medine'ye gittiği kaydedilmiştir.²⁶⁰ Halidî menakıbnamesi niteliğindeki *Hadâiku'l-Verdiyye*'de geçen bu bilgiyi tashih eden arşiv belgeleri incelendiğinde, 5 Ağustos 1849 (16 Ramazan 1265) tarihinde Dağıstan muhacirlerinden Muhammed Mehdî adlı bir şahsın Bezmiâlem Valide Sultan'a (ö. 1854) sunulmak üzere bir dilekçe verdiği görülmektedir. Bu dilekçede, Mehdî Efendi'nin 4 arkadaşının vefat ettiği için onların her birine ödenen üçer kuruş yevmiyelerin boşa çıktığını ve kendi sıkıntılı durumundan bahsederek bu yevmiyelerin kendisine

Müceddidî tekkelerinden Beşiktaş'taki Yahya Efendi Türbesi türbedarı ve aynı zamanda dergâhta postnişin olan şeyhe vakfiyede belirtilen vazifeleri yerine getirmeleri karşılığında çeşitli maaşlar tahsis edilmişti. Hz. Peygamber, ashâb-ı kiram, tabiin, tebe-i tabiin, Osmanlı padişahlarıyla, II. Mahmud'un ruhlarına Sultan Abdülmecid ile Bezmiâlem Valide Sultan'ın iki cihanda selametleri için hatm-i şerif esnasında dua edilmesi şartıyla tekke, türbe ve cami görevlilerine çeşitli maaşlar bağlanmıştı. Bezmiâlem, cildi, tezhibi ve hattıyla devrinin en müstesna Kur'an-ı Kerim'lerini bu dergâha bağışlamıştı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634, s. 101-102). Bezmiâlem Valide Sultan, Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murâd Efendi'nin kıdemli öğrencisi olan, Murad Molla Tekkesi ve Dâru muallimîn'de Farsça hocalığı yapan Seyyid Mehmed Tefvîk Efendi'den (ö. 1858) önemli bir tasavvufî eser olan *Kuşeyrî Risalesi*'ni şerh etmesini istemişti. Bu vakıa, hem Valide Sultan'ın Nakşi-Müceddidî Tekkesi şeyhiyle irtibatı olması hem de tasavvufî eserlere ve konulara ilgisini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Mehmed Tefvîk Efendi de eserinin dibacesinde bahsettiği üzere bu işe ehil olmasa da elinden geldiğince bu işe giriştiğini ve eserin şerhini tamamladığını belirtmiştir. Eserin Bezmiâlem Valide Sultan'a takdim edilmek üzere yazılan müellif hattı nüshası için bkz. Seyyid Mehmed Tefvîk Efendi, *Tercüme ve Serh-i Risale-i Kuşeyriyye*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 3303 (1. cilt); Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 3304 (2. cilt).

²⁵⁸ Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan: Harem'de Hayat ve Teşkilat* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), s. 272.

²⁵⁹ Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan*, s. 348-349.

²⁶⁰ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 921.

bağışlanmasını veya başka bir şekilde kendisinin memnun edilmesini istemişti.²⁶¹ Valide Sultan ve Padişaha dua cümleleriyle başlayan dilekçesinde Nakşibendi tarikatından ve medrese hocası olduğundan bahseden Muhammed Mehdi Efendi, padişahın emriyle Bursa'ya yerleştiğini ve kişi başına üçer kuruş maaşla geçinmekte olduklarını dile getirmişti. Ancak, ailesindeki maaş alan 7 kişiden 4'ünün vefatı nedeniyle kalan 3 kişinin maaşının geçimlerini sağlamaya yetmediğini ifade etmişti. Ailesinin geçindirebilmek için bir ev tahsis edilmesini, vefat eden 4 kişinin maaşının kendisine bağlanmasını talep ederek ömrü boyunca padişah ve ailesine dua edeceğini vurgulamıştı.²⁶² Bu talep, ilgili devlet yetkililerinin görüş ve değerlendirmelerine sunulmuş, ardından yazının iade edilmesi gerektiği belirtilmişti.²⁶³ Dolayısıyla, eldeki verilerle tarikat kaynağında geçen bilginin tam olarak doğrulanamayacağı anlaşılmaktadır.

17 Temmuz 1857 (25 Zilkade 1273) tarihli dilekçede, Muhammed Mehdî Efendi, yaklaşık 4 yıl Bursa'da ikamet ettikten sonra Bursa'nın havasıyla uyum sağlayamadıklarından (*imtizaç edemedikleri*) dolayı padişah izniyle İstanbul'a gelip yerleştiğinden bahsetmektedir. Bursa'da ikamet ettikleri dönemde, Bursa Emval Sandığı'ndan kendisi ve çocukları için günlük üçer kuruş yevmiye tahsis edildiğini, bu yevmiyelerin maaş suretiyle düzenlenerek İstanbul'a naklini ve 4-5 aydır alamadıkları birikmiş maaşlarının da ödenmesini talep etmektedir. Ayrıca, belgeden Üsküdar'da "*tedris-i fûnun-ı mütenevvia*" ile meşgul olmuş oldukları anlaşılmaktadır.²⁶⁴

23 Ocak 1858 (7 Cemaziyelahir 1274) tarihinde Şeyhülislamlığa sunulan tezkirede Emir Buhârî Tekkesi şeyhinin vefat etmesi nedeniyle boşalan meşihat görevine Dağıstanlı Hacı Muhammed Efendi'nin atanması hususu Şeyhülislamın görüşüne sunulmuş ve karar ona bırakılmışsa da²⁶⁵ bu konunun nasıl sonuçlandığını bilemiyoruz. Öte yandan, tekke listelerine ve arşiv belgelerine bakıldığı zaman bu tekkede şeyh olduğuna dair bir bilgiye rastlanmıyor.²⁶⁶ Bu dönemde Fatih'teki Emir Buhârî

²⁶¹ BOA, A.MKT, 217/84-1, 5 Ağustos 1849/16 Ramazan 1265.

²⁶² Mehdî Efendi kendisinin durumunun Bursa reisü'l-meşayih Safiyüddin Efendi, Müşir Mustafa Paşa, Denizlili Şeyh Şirvânî Hacı Ahmed Efendi ve Gülşehirlî(?) şeyhi Hacı İbrâhim Efendi'den sorulabileceğini de beyan etmişti. Böylece, şeyhin kimlerle yakın irtibat halinde olduğu da anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT, 217/84, lef 2, 8 Ağustos 1849/19 Ramazan 1265).

²⁶³ BOA, A.MKT.MHM, 16/32, 9 Ağustos 1849/20 Ramazan 1265.

²⁶⁴ BOA, MVL, 184/84, 17 Temmuz 1857/25 Zilkade 1273.

²⁶⁵ BOA, A.MKT.NZD, 250/39, 7 Cemaziyelahir/23 Ocak 1858.

²⁶⁶ Ahmed Muhyiddin Efendi, *Tomar-ı Tekâyâ*, İstanbul: Tophane Kadirîler Asitanesi Özel Kütüphanesi, s. 37; Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 40a, 41a; Tabibzâde, "İstanbuldaki

Tekkesi'nde başka bir Halidî şeyhin, Abdullah Ferdî Efendi'nin (ö. 1274/1857) postnişin olduğu görülmektedir.²⁶⁷

3.1. Tanzimat Fermanı Bağlamında Halidîlik

Sultan Abdülmecid (1839-1861) 1 Temmuz 1839'da tahta çıktıktan yaklaşık dört ay sonra Tanzimat Fermanı ilan edilmişti. Tanzimat dönemi (1839-1876), Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 3 Kasım 1839'da devlet ileri gelenleri, dinî toplulukların liderleri, yabancı elçilik temsilcileri ve halk huzurunda Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın okuması ile başlatılmakta ve I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 senesine kadar sürmektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ile kadim Osmanlı sosyo-ekonomik ve siyasî düzeni yeni bir çehreye kavuşmuştur. Tanzimat'la ilgili literatürde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hazırlanıp ilan edilmesinde Mustafa Reşid Paşa'ya son derece önemli bir rol atfedilmektedir. Fakat saray, ulema, sivil ve askerî bürokrasi arasında güçlü bir mutabakat sağlanmadan genç bir Osmanlı bürokratinin önderliğinde böylesine mühim bir dönüşümün başlatıldığı iddiası eleştirilmiştir. Zira bu ferman öncesinde 17 Temmuz 1839'da Sultan Abdülmecid'in yayımladığı cülus hatt-ı hümayununda Tanzimat Fermanı'nın mühim kaideleri mevcuttu. Ayrıca, Tanzimat Fermanı'ndan önce Sultan Abdülmecid'in emriyle Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın (ö. 1855) başkanlığında Bâbîâlî'de bir Meşveret Meclisi (Meclis-i Meşveret) toplanmıştı. 38 yüksek bürokrat ve ilmiye mensubunun katıldığı bu genel mecliste kabul edilen prensipler sultan tarafından da onaylanmıştı. Hatt-ı hümayuna esas teşkil etmek üzere kabul edilen metnin altında imzası bulunanların yarısı ilmiyedendir. Ulemanın bu yoğun iştiraki hatt-ı hümayunun yalnızca Mustafa Reşid Paşa'nın önderlik ettiği yüzünü Avrupa'ya dönmüş küçük bir bürokrat grubunun değil; saray, ulema ve bürokrasinin ittifakı sonucu ortaya çıktığını göstermektedir. Sırası değişmekle beraber mazbata ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan maddeler hemen hemen aynıdır.²⁶⁸

Tekkelerin Silsile-i Meşâyihî III", haz. Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Şaban 1401/Haziran 1981, c. V, sy. 2, s. 101, 103.

²⁶⁷ Tabibzâde'ye göre Abdullah Ferdî'nin postnişin olduğu dönem 13 Aralık 1856 (15 Rebiülahir 1273) ile Aralık 1857/Ocak 1858 (Cemaziyelevvel 1274) arasındır (Tabibzâde Mehmed Şükri, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 41a; Tabibzâde, "İstanbuldaki Tekkelerin Silsile-i Meşâyihî III", s. 103).

²⁶⁸ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, İstanbul, 2011, c. 40, s. 1-2.

Filistin asıllı Tarihçi Butrus Abu Manneh (ö. 2018) 1971’de Oxford Üniversitesi’nde Albert Hourani danışmanlığında tamamladığı “Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate” başlıklı doktora tezi kapsamında ve sonrasında yayımladığı bir dizi makalelerde²⁶⁹ Tanzimat Fermanı’nı hilafet ve saltanatın Osmanlı Müslüman kamuoyundaki meşruiyet krizinden kurtulma hamlesi olarak değerlendirmiş ve sultanın hilafete layık bir lider olarak görülen Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın (ö. 1849) desteklenmemesi için Tanzimat’ı Müslüman tebaayı ikna çabası şeklinde yorumlamıştı. Retorik olarak içerisinde şeriata aykırı tek bir cümle bulunmayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun (1839) şer’i dili Abu Manneh’e göre sadece reformları meşrulaştırma amaçlı bir beyandan ibaret değildi. O, Saray ve Babıâli’nin hiçbir zaman Tanzimat ilan edildiği dönemdeki kadar dindar olmadığını, Tanzimat dindarlaşmasının arkasında ise Nakşibendi-Müceddîdi tarikatının ve özellikle Halidî kolunun olduğunu savunmuştur. Özellikle Sultan Abdülmecid ve annesi Bezmiâlem Valide Sultan, hocaları Şehrî Hafız, Akşehirli Ömer Efendi²⁷⁰ (ö. 1851), Reisü’l-kurra Eyyûbî Abdullah, Şeyhülislam Mekkîzade Asım Efendi; Pertev Paşa ve Sadrazam Hüsrev Paşa, nazırlardan Safvetî Paşa, Gürcü Necip Paşa ve benzeri şahsiyetlerin öncülüğünde reformların yapıldığını iddia etmiştir.²⁷¹ 1970’li yıllarda yaptığı arşiv araştırmaları ve literatür bilgileriyle bu sonuçlara ulaşan Butrus Abu Manneh’in fikirlerini destekleyici ve genişletici mahiyette çeşitli makale ve tezler kaleme alınmıştır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu (3 Kasım 1839) hazırlayan danışma meclisinin Babıâli’de iki kez toplandığını ve Fransız ve İngiliz basınından yaptığı titiz araştırmalar neticesinde Meclis-i Meşveret’in toplandığı tarihleri tespit eden Edhem Eldem makalesinde farklı bilgiler vermiştir. 31 Ekim 1839 Perşembe (23 Şaban 1255) günkü ilk

²⁶⁹ Butrus Abu Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands”, s. 1-36; Abu Manneh, “Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun”, *Turkish Historical Review*, 6, 2015, s. 117-137; Abu Manneh, “Between Heterodox and Sunni Orthodox Islam: The Bektâşi Order in the Nineteenth Century and Its Opponents”, *Turkish Historical Review*, 8, no. 2, 2017, 203-218.

²⁷⁰ Müderris, dersiâm, mabeyn-i hümayun hocalığı ve Rumeli Kazaskerliği vazifelerinde bulunmuş olan Akşehirli Ömer Efendi, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz’in muallimliğinde bulunmuştur (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. IV, s. 1317). Ayrıca bkz. Akşehirli Ömer Efendi’nin I. Abdülhamid tarafından XVIII. yüzyıl sonlarında yaptırılan Hamidiye Külliyesi içinde yer alan Hamidiye Medresesi’nde müderrislik yaptığına dair belge için bkz. BOA, D.DRB.İ, 1/29, 9 Safer 1238/ 26 Ekim 1822.

²⁷¹ Abu Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands”, s. 1-36.

toplantıda hattın metninin istişare edildiğini, 1 Kasım 1839 Cuma (24 Şaban 1255) günü ise hattın kamuoyuna ilan edileceği resmî ve görkemli bir törenin yapılmasına karar verildiğini ifade etmiştir.²⁷² Eldem makalesine, Butrus Abu Manneh'in fikirlerini eleştirerek başlamış, dönemin yaygın tarih yazımına aykırı olmasıyla ilgi çektiğini belirtmiştir.²⁷³ Fransız raporuna göre Mustafa Reşit Paşa'nın fermanın ilanında “*merkezî hatta rakipsiz rol üstlendiğini*”²⁷⁴ iddia ederek Butrus'un görüşlerini tenkit etmiştir.

Eldem, Abu Manneh'in analizinin doğrulanabilecek tek noktasının Meclis-i Şura Mazbatası'nda (23-24 Şaban 1255/31 Ekim-1 Kasım 1839) mührü bulunan ulema ve üst düzey bürokratlardan yarısının ilmiyeden olduğu tespiti olduğunu ifade etmiştir. Ulemanın alınan kararlara bu derece yoğun iştiraki hatt-ı hümayunun Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği küçük bir bürokrat grubun değil, Osmanlı Devleti'nin zirvesinde oluşmuş geniş bir ittifakın ürünü olduğunun ispatıydı. Eldem, Abu Manneh'in mantığında iki zaaf olduğunu şu şekilde açıklar:

“Birincisi, Abu-Manneh'in asıl amacı hat ile Nakşibendi-Müceddidi tarikatı arasında bir bağ kurmak olduğuna göre, mazbataya mührünü koymuş ulemanın gerçekten de bu tarikatla bağları olduğunu gösterebilmek gerekirdi. Oysa bu konuda daha önce zikredilen birkaç kişi dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. İkincisi, imzacı ulemanın bu onaylarını başka seçenekleri olmadığından vermediklerinden de emin olmamız gerekir. Oysa yukarıda zikredilen raporun yazarının iddiası tam da ulemanın yeni sisteme sadece çaresizlikten boyun eğdiklerini söylemekteydi.”²⁷⁵

Tezin bu bölümünde Tanzimat bağlamında Meclis-i Şura Mazbatası'nda mührü olan Nakşibendi tarikatına yakınlığı veya mensubiyeti olan devlet adamları ve ulema detaylı bir şekilde incelenecektir. Mazbatada mühürleri olan ulema ve bürokratlardan 38 kişiden 19'unun ilmiyeden olduğunu görmekteyiz. Devlet ricalinin ve ilmiyenin sayısal dağılımı bile bize bu fermanın bürokratların ve ilmiyenin tam bir ittifakı ile onaylandığını göstermektedir. Ulema ve bürokratlardan o sırada veya sonradan Halidiye tarikatı ile irtibatı olan 7 kişi bulunmaktadır. Yani bütün imza sahipleri arasında Halidîlerin oranı

²⁷² Eldem, “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”, s. 21-22.

²⁷³ Eldem, “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”, s. 9.

²⁷⁴ Eldem, “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”, s. 35.

²⁷⁵ Eldem, “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”, s. 37.

%18'dir. Bu oranın temsil gücü bakımından her halükârda anlamlı bir oran olduğunun belirtilmesi gerekir.

Mazbatayı imzalayan kişiler arasında daha sonra Halidiye'ye intisap edenler de bulunmaktadır. Her ne kadar bu kişilerin birkaçı Meclis-i Şura Mazbatası'nın ilanından sonra doğrudan Halidiliğe intisap ettilerse de bu ilginin ne zaman başladığını tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle, ilerleyen kısımda bu kişilerin Halidiye ile irtibatlarına yoğunlaşılacaktır.

Meclis mazbatasında ulemadan Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi, Rumeli Kazaskeri Arapzade Mehmed Sadullah Efendi, Meclis-i Vâlâ Üyesi Melekpaşazade Abdülkadir, Anadolu Kazaskeri Yesarizâde Mustafa İzzet, Cabbarzade Abdülfettah Bey, Çerkeşi Mehmed Efendi, Eski Hekimbaşı ve Karantina Nazırı Abdülhak Molla, Sahafılar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi, İsmetbeyzade Ahmed Arif Hikmet, Anadolu Kazaskeri Abdurrahman Efendi, Eminbeyzade Abdülkadir Beyefendi, Nakibüleşraf Selimmollazade Abdurrahim, Arapzade Hamdullah Efendi, Üryanizade Mehmed Aziz, İstanbul Kadısı Abdülhalim, İstanbul Kadısı Mehmed Raif, Fındıkzade İbrahim Halil Efendi ve İstanbul Kadısı Ömer Ağazade Mehmed Tevfik'in mühürleri bulunmaktadır.

Meclis mazbatasında mühürleri olan devlet ricali ise Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa, Serasker Damad Halil Rıfat Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Mehmed Emin Rauf Paşa, Ticaret Nazırı Damad Mehmed Said Paşa, Darbhane Nazırı Ali Necip Paşa, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Mabeyn Müşiri Hasan Rıza Paşa, Meclis-i Vâlâ Azası Ahmed Fethi Paşa, Ayaşlı Müftizade Mehmed Esad, Ticaret Müsteşarı Mehmed Arif ve Arif beyler, Sadaret Müsteşarı Mehmed Said Muhib ve İbrahim Sârim Efendi, Mukataat Hazinesi Defterdarı Musa Safvetî, Bahriye Müsteşarı Mazlum Beyefendi, Hazine-i Amire Defterdarı İbrahim Edhem, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Seyyid Mehmed Şevki, Mühimmat-ı Harbiye Nazırı Mehmed Necip ve Deavi Nazırı İbrahim Saib Efendi'nin mühürleri yer almaktadır.

Mazbatada mühürler arasında ilk sırada Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa'nın (ö. 1855) mührü yer alır. Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa'nın Nakşibendi tarikatının Halidî koluyla olan irtibatı ve konağının vefatı sonrası Halidî tekkesine dönüştürülmesini vasiyet etmesi onun bu tarikata olan yakınlığının bir işareti olabilir. Hüsrev Paşa'nın konağı vefatından sonra 12 Nisan 1858 (27 Şaban 1274) tarihinde düzenlenen vakfiye ile Halidî tekkesi haline getirilmişti. Sistem içerisindeki Halidî ağırlığının kaynağını göstermesi

bakımından da sadrazamın bu tarikata bağlılığı veya sempatisi anlamlı ve önemlidir. Hüsrev Paşa kurmuş olduğu para vakfının mütevelliliğine kethüdası İzzettin Mustafa Reşid Efendi'yi getirmişti.²⁷⁶ Ayrıca, tekke kütüphanesinde yer alan daha sonra Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal eden Hüsrev Paşa Koleksiyonu'ndaki kitaplar incelendiği zaman Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin *Divân-ı Mevlâna Halid*²⁷⁷, ünlü Nakşî şeyhlerinden Yakub-i Çerhî'nin *Risâle-i Ünsiyye*²⁷⁸, Molla Câmi'nin *Silsile-i Zeheb*²⁷⁹, *Şerh-i Risâle-i Nakşibendiyye*²⁸⁰ ve müellifi Murad Molla Tekkesi Şeyhi Seyyid Mehmed Murad (ö. 1848/1264) olan eserler ve bazı tasavvufî eserler Hüsrev Paşa'nın Nakşibendî tarikatına olan yakınlığını gösteren işaretlerdendir.²⁸¹

Mazbatadaki mühürler arasında Hüsrev Paşa'nın yanı sıra bürokrasiden Halidiye tarikatıyla irtibatı olan üç kişi daha vardır. Birincisi, Mukataat Hazinesi Defterdarı Musa Safvetî, ikincisi Mühimmat-ı Harbiye Nazırı Mehmed Necip, üçüncüsü ise Bahriye Müsteşarı Mazlum Beyefendi'ydî. Mazbatayı imzaladığı dönemde Mukataat Hazinesi Defterdarı olan Musa Safvetî Paşa²⁸² (ö. 1864) Şubat 1841- Eylül 1845 arasında dört buçuk yıl Maliye Nazırı olarak görev yapmıştı. Maliye nazırlarının görev süreleri incelendiğinde en uzun ve kesintisiz süre nazırlık yapan kişi olduğu tespit edilmiştir.²⁸³ Safvetî Paşa, 1845-1848 yılları arasında Şam Valiliği²⁸⁴ görevini icra ederken, Şam'daki Halidî tekkesinin şeyhi Muhammed bin Abdullah el-Hânî ile tanışmış ve 1846 (H. 1262)

²⁷⁶ VGMA, *VKF.İST.d.* nr. 571, s. 277, sıra: 96, 27 Şaban 1274/12 Nisan 1858.

²⁷⁷ Mevlâna Halid-i Bağdadî, *Divân-ı Mevlâna Halid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 529.

²⁷⁸ Yakub-i Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 757-003

²⁷⁹ Molla Câmi, *Silsile-i Zeheb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 405.

²⁸⁰ Molla Câmi, *Şerh-i Risâle-i Nakşibendiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 171.

²⁸¹ Mehmed Murad en-Nakşibendî, *Mâ-Hazar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 585. Hüsrev Paşa Koleksiyonu'ndaki diğer tasavvufî eserler için bkz. nr. 141, nr. 197, nr. 753-006.

²⁸² Kalemîyeye girip Hasip Paşa'nın kâtibi olmuş, Paşa evkaf nazırı olunca uhdesindeki kapı kethüdalıkları kendisine verilmiştir. Sonra cizye muhassılı, 6 Ocak 1837'de (28 Ramazan 1252) Evkaf Nazırı, 1 Temmuz 1837'de (27 Rebiülevvel 1253) Bahriye Müsteşarı, Ağustos-Eylül 1839 (Cemaziyelahir 1255) Hazine-i Mukataat Defterdarı olmuştur. (*Sicill-i Osmani*, c. V, s. 1434.)

²⁸³ Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, sy. 1, 2003, s. 102.

²⁸⁴ Osmanlı Devleti önemli gördükleri eyaletlere vezir rütbeli ve üç tuğlu beylerbeyiler tayin ederek diğerlerinden üstün tutmuştur. Şam eyaleti, merkez tarafından atanan iki tuğlu beylerbeyi tarafından yönetilir ve atama ve azilleri padişah tarafından yapılır, görev süreleri bir- iki yıl ile sınırlı tutulurdu. Fakat 18. yüzyıl ortalarında itibaren Şam valileri uzun dönemli ve geniş yetkilerle donatılarak üç tuğlu vezir ve emirü'l-hacc olarak tayin edilmeye başlanmıştır (Adil Erken, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü'l-Hacc Olarak Hizmetleri" (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), s. 10).

yılında onunla Hacca gitmiş, Şam'daki tekkeye de hizmetleri olmuştu. 1845 (H. 1261) yılında İstanbul'da Fatih (eski Eminönü), Hocapaşa Mahallesi'nde cami ve yanına kendi adıyla anılan bir Nakşî-Halidî tekkesi yaptırmıştı. Tekkenin şeyhliğine de Mevlâna Halid'in önde gelen halifelerinden Muhammed el-Hânî'nin (ö. 1279/1862) halifesi Şeyh Yusuf Efendi (ö. 1260/1844/45) geçmişti.²⁸⁵ Muhammed el-Hânî, Musa Safvetî Paşa'nın davetiyle 1854'te (H. 1270) İstanbul'daki müritleri sevindirmek ve tarikatın burada yayılmasına katkıda bulunmak için İstanbul'a gelmiş ve Paşa'nın konağında 4 ay misafir olarak kalmıştı.²⁸⁶

Tekkesi ile detaylı bilgi ikinci bölümde verilen Safvetî Paşa'nın Nakşibendi tarikatına intisabı “*Eyüp’de medfundur. Muhasip, münşi, uzun boylu, dindar, Nakşibendî idi. Adına bir tekkesi vardır*”²⁸⁷ şeklinde ifade edilir. Safvetî Paşa, 1861’de (1277) Kastamonu’da Ahmed Dede Sultan Camii karşısına Kırkçeşme Nakşî-Halidî Dergâhı’nın yapılmasına yardım etmişti. Safvetî Paşa’nın arzı ve Sultan Abdülmecid’in iradesi ile bu dergâh tesis edilmişti. O dönemde Kastamonu Eyalet Mutasarrıfı olan Ramiz Paşa da dergâhın kurulmasına katkıda bulunmuş, dergâha gelen gidenlerin yemek masrafları onun tarafından karşılanmıştı.²⁸⁸

Mevlâna Halid’in halifesi Muhammed b. Abdullah el-Hânî’nin torunu olan Abdülmecid Hânî, Nakşibendi silsilesinde yer alan şeyhlerin biyografilerinin yer aldığı *Hadâiku’l-Verdiyye* adlı eserde, Safvetî Paşa hakkında şu şekilde bilgi vermektedir:

“Osmanlı vezirlerinin en büyüklerinden Şam valisi salih bir zat olan Hacı Musa Saffetî Paşa da onlarla birlikteydi. Bu zat tarikat büyüklerine karşı içten duyarlı ve sıkı bir şekilde bağlıydı. Efendi dedeme²⁸⁹ şanına layık bir şekilde, üstün makamına uygun, canıyla, malıyla ve adamlarıyla birlikte hizmet ederdi. Yaptığı ikramda o kadar ileriye giderdi ki öylesini kimsenin tasavvur etmesi mümkün değildi. Bu ikramı sırf ona saygıdan ötürü

²⁸⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 365.

²⁸⁶ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku’l-Verdiyye]*, s. 903-907.

²⁸⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. V, s. 1435.

²⁸⁸ M. Zühdi, *Tehassür*: Kastamonu Ecille-i Ulemâ ve Meşâyihinden Şeyh Ahmed Siyâhî Hazretleri’yle Mahdûm-ı Mekerremeleri Şeyh Seyyid Efendi Hazretleri’nin Tercüme-i Hâlini Hâvidir (İstanbul, 1308), s. 19; M. Zühdi, *Tehassür*, *Ahmed Siyahî (k.s.) ve Oğlu Seyyid Ahmed Hicabî (k.s.) Hazretleri*, haz. Muzaffer Ertaş, Kemal Topçu (Kastamonu, 1996), s. 24. “Kırkçeşme Dergâhı”, “Kırkçeşme Halidî Dergâhı”, “Ahmed Dede Sultan Dergâhı” olarak adlandırılan bu tekkede postnişin olan Şeyh Ahmed Siyahî ahirete irtihal ettikten sonra şeyhlik vazifesine oğlu Seyyid Ahmed Hicabî (ö. 1306/1889) geçmiştir (Necdet Yılmaz, “Hâlid-i Bağdâdî’nin Son Halifesi Kastamonulu Ahmed-i Siyâhî”, *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019), s. 46-48).

²⁸⁹ Müellif Abdülmecid Hânî, Muhammed Hânî için dedem demektedir, yani Muhammed Hânî’nin torunudur.

yapardı. Dedemin en ufak işaretiyle durur; emri varsa tutar, nehî varsa sakınırdı.”²⁹⁰

Bu ifadeler, Safvetî Paşa ile Mevlâna Halid’in halifesi Muhammed b. Abdullah el-Hânî arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Mühürler arasında Halidiye ile irtibatlı olan Mehmed Necip Paşa²⁹¹ (ö. 1851), muhtemelen Mevlâna Halid’in ilk İstanbul halifelerinden Abdülvehhâb Sûsî aracılığıyla Halidiye tarikatına intisap etmiş olmalıdır ki Mevlâna Halid bir mektubunda “*Fakir bir kul olan Halid en-Nakşibendi el-Müceddidi’den dostu Muhammed Necip Efendi’ye*” şeklinde hitap etmekte ve Abdülvehhâb Sûsî’nin tarikatın ve şeriatın birçok kurallarını ihlal ettiğini, velayeti dünyalık elde etmek ve dünya ehlinin yanında değer kazanmak için kullandığını belirtmişti. Devlet-i Aliyye’nin merkezinde, Irak ve diğer bölgelerde insanların inkârına neden olduğunu, onun hareketlerinden dolayı insanlarda kuşku ve vesvese oluştuğunu söylemişti. Sûsî’den sadır olan hareketlerin Necip Paşa’nın onu fazlaca tazim etmesinden dolayı meydana geldiğini, gurura kapıldığını ve tarikata aykırı birçok şey yaptığını, böylece ilahî iradenin onu tarikattan tard etmesini istediğini iddia etmişti. Bu mektup eline geçtikten sonra Sûsî ile az ya da çok hiçbir şekilde konuşmamasını tembihlemişti. Eğer ona iltifat gösterirse silsiledeki şeyhlerin ve Mevlâna Halid’in kendisiyle bir alakasının kalmayacağını ifade etmişti.²⁹²

Gürcü Necip Paşa’nın Şam valiliği sırasında,²⁹³ Sultan Abdülmecid’in iradesi üzerine 1842’de Şeyh Halid’in kabri üzerine türbe yaptırılmış; ayrıca, fakirler ve dervişlerin iskânı için 5 odalı ev ve yağmur sularının birikmesi için havuz (*bürke*) da inşa ettirilmişti. Yapım masrafı 66.000 kuruşa ulaşmış, yapım öncesi belirlenen miktardan 9.000 kuruş tasarruf edilmişti. Türbenin kuyusunun üzerine uygun bir tarih kitabesi

²⁹⁰ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku’l-Verdiyye]*, s. 904.

²⁹¹ Kafkasya/Gürcü asıllıdır. Kalemîyeden yetiştikten sonra 1811’de piyade mukabelecisi, sonra da Baruthane nazırı olmuştur. Mora İsyanı’nı bastırmak için giden orduda görevlendirilmiştir. Ağa Hüseyin Paşa kumandasındaki orduya Defterdar olarak tayin edilmiştir. Surre Eminliği, Deavi Nazırlığı, Mühimmat-ı Harbiye Nazırlığı görevlerinde bulunduktan sonra önce Meclis-i Vâlâ azası, 26 Ağustos 1840’ta (27 Cemaziyelahir 1256) Şam Valisi ve Nisan-Mayıs 1842’de (Rebiülevvel 1258) Bağdat Valisi olmuştur. Haziran 1849’da (Recep 1265) azledilmiş ve azledildikten iki yıl sonra 1851’de vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. IV, s. 1246).

²⁹² Mudarris, *Yâdi Mardân*, c. I, s. 363-364; Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, s. 169-170.

²⁹³ Gürcü Necip Paşa önce Şam sonra Bağdat Valiliğine tayin edilmesine rağmen şu eserde yanlış zikredilmiştir: “Mevlâna Halid’in 1242/1827 yılında vefatıyla beraber halifesi Muhammed el-Firakî’nin [ö. 1865] girişimleriyle Sultan Abdülmecid Hân Bağdat Valisi Necip Paşa’yı Şam Valiliğine tayin etmiş, Hâlidîler için Şam’da bir cami, tekke ve bir türbe inşa ettirmiştir” (Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 39).

düzenlenip mermer üzerine işlenmiş ve padişah tuğrası ise süslenmişti. Esad Efendi ve Rumeli Defterdarı Ziver Efendi tarafından hazırlanan tarihler padişahın beğenisine sunulmuştu. Türbe yanına tekke de yapıldığı için orada kalan dervişlerin padişah adına dua etmeleri için Şam Hazinesi'nden veya diğer kaynaklardan yiyecek yardımı tahsis edilmesi için Maliye Nazırı Musa Safvetî Paşa'nın ilgili tarihlerle birlikte bu talebi hilafet makamına iletmişti. Sultan Abdülmecid Ziver Efendi'nin yazdığı tarihin kazınarak gönderilmesi ve dervişler için de ayda 300 kuruş yiyecek yardımı edilmesini emretmişti.²⁹⁴ Mevlâna Halid'in yetiştirmiş olduğu halifelerden Diyarbakır'da bulunan Muhammed el-Firakî Efendi (ö. 1282/1865) türbedar olarak görevlendirilmişti. Türbedarlık vazifesinin Şeyh Muhammed Firakî'ye tevcihi ve türbedara Salihîye'de sade bir ev (*mesken-i muhtasar*) tahsisi için gereken paranın surre-i hümayun vasıtasıyla gönderilmesi konusunda hatt-ı hümayun yazılmıştı.²⁹⁵

Necip Paşa yaklaşık 2 yıl süren Şam valiliğinin ardından Nisan-Mayıs 1842'de (Rebiülevvel 1258) özel yetkilerle donatılarak Tanzimat'ın uygulanması için Bağdat valiliğine atanmıştı. Sultan Abdülmecid'in iradesinde Şam valiliğinde bulunan Necip Paşa'nın Bağdat'a, Bağdat Valiliği'nde bulunan Ali Rıza Paşa'nın ise Şam valiliğine tayin edilmesi, yani karşılıklı yer değiştirmeleri (*becayış-i memuriyet*) meselesinde hassas dengeler olduğu belirtilmişti. Bu tayinde Necip Paşa'nın hem askerî hem idarî yetkinliği ile bilinmesi ve siyasi, sosyal ve ekonomik dengelerin gözetilmiş olması önemli rol oynamıştı.²⁹⁶

Gürcü Necip Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması hakkında literatürde Halidî olmasıyla irtibat kurulmuştur. Bu irtibatın gerekçesi ve kaynağı olan ve yukarıdaki dipnotta gösterilen iradede Halidî olmasına dair hiçbir atıf olmadığından bu iddia doğru değildir. Butrus Abu Manneh bu iradeye atıf yaparak "*Necip Paşa'nın Bağdat'a vali*

²⁹⁴ BOA, İ.DH, 63/3127, 15 Muharrem 1258/26 Şubat 1842. Yücer, Necip Paşa'nın türbenin yanı sıra cami ve tekke yaptırdığı bilgisini vermekte ise de (Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 715.) türbe bir tekke şeklinde yapılmış ve yanında 5 odalı ev ve yağmur sularının birikmesi için havuz (*bürke*) da yaptırılmış, ayrıca taamiye de tahsis edilmişti. Necip Paşa burada türbe ve yanındaki ek yapıları yaptıran değil sadece aracıdır. Türbeyi esas yaptıran Sultan Abdülmecid'dir.

²⁹⁵ ...bundan böyle hüsn-i inşasına bakılmak üzere Şam-ı Şerif cevalisinden 200 kuruş maaş ile türbedarlık cihetinin şimdiden mumaileyhe tevcihi ve civar-ı türbede bir hane tedarikiyle iskân ve davât-ı muvaffakiyet âyat-ı şehinşahileriyle imrar-ı evkat ve ezman etmek için on-on iki bin kuruş dahi atıyye-i seniyye-i mülükaneleri i'tasıyla mumaileyhin surre-i hümayun-ı şahaneleri Emîni kullarına bi't-terfîk Şam-ı Şerif'e tesyîri şan-ı hilafet-nişan-ı şehriyarîlerine şayan ve cesban göründüğüne binaen... (BOA, HAT, 1634/7-2).

²⁹⁶ BOA, İ.DH, 56/2749.

atanmasının kabul edilebilir bir nedeni vardır” demektedir. Necip Paşa’nın Halidiye tarikatına müntesip olmasının Bağdat’a vali olarak gönderilmesinde Bâbîâlî’nin kararını etkilemiş olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁷ Bağdat, Nakşibendiliğin Halidî kolunun neş’et ettiği ve merkezi konumunda olduğundan dolayı oraya devlet tarafından bu tarikata mensup bir valinin atanması anlamlı gözükmektedir. Fakat, Bağdat’tan önce görev yaptığı Şam da Halidiye için önemli bir merkezdi. Şam’da Mevlâna Halid’in kabri ve çeşitli Halidî tekkeleri bulunmaktaydı. Ayrıca, iradenin metni incelendiği zaman alıntıda geçen ibarenin olmadığı görülür. Bu nedenle, Butrus Abu Manneh’in iradeyi tahrif ederek aşırı bir yorumda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Necip Paşa, Şam valiliğinde olduğu gibi 1842-49 tarihleri arasında Bağdat valiliği esnasında da Halidiye’nin bölgedeki tekke ve şeyhlerinin faaliyetlerine destek olmuş, çalışmalarının önünü açmış, bölgede yaygın bir tarikat olan Kadiriye’yi ve Kadiri şeyhlerini desteklemiş ve şehirdeki konumlarını güçlendirmişti. Hatta bu sebeple bazı gözlemciler intisap etmediği halde onun Kadiriye’ye müntesip olduğunu sanmışlardı. Kadiri hankâhlarının vakıflarını yeniden düzenleyerek kötüye kullanılmasının önüne geçmişti.²⁹⁸ Ancak bu durum o dönemin şartları düşünüldüğü takdirde gayet normaldi. Nakşibendiye’nin Halidiye koluna müntesip bir devlet adamının başka tarikatları desteklemesi ve tekkelerine yardım etmesi şaşırlacak bir durum değildir. Mevlâna Halid-i Bağdâdi Kadiri tarikatından da hilafet almış ve bazı mektuplarında kendisini “en-Nakşibendi, el-Müceddidî el-Kadiri” nispetleriyle kaydetmişti. *Buğyetü’l-Vâcid* adlı eserde Nakşibendi silsilesinin hemen ardından Kadirî silsilesi de verilmişti.²⁹⁹

Aydın vilayetinin Tire kazasında kütüphane ve bir Nakşibendî Halidî tekkesi inşa ettirmiş ve bunun için araziler vakfetmiş olan³⁰⁰ Necip Paşa’nın yaptırdığı bu tekkede görev yapan postnişin Şeyh Hacı Ahmed Efendi, 1853 tarihli belgeye göre hava değişikliği için İstanbul’a gelmişti. İzmir Valisi İsmail Paşa’ya gönderilen yazıda, Ahmed

²⁹⁷ Butrus Abu Manneh, “The Wali Nejib Pasha and The Qadiri Order in Iraq”, *Journal of the History of Sufism*, (eds. Th. Zarcone, E. Işın, A. Buehler), İstanbul: Simurg Press, 2000, 1-2, s. 115; Butrus Abu Manneh, “Vali Necip Paşa ve Irak’ta Kâdiriyye Tarikatı”, çev. Hür Mahmut Yücer, *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, September 2012, sy. 1, no. 3, s. 185-186.

²⁹⁸ Abu Manneh, “The Wali Nejib Pasha And The Qadiri Order in Iraq”, s. 119.

²⁹⁹ Sahib, *Buğyetü’l-Vâcid* (Dımaşk: Matbaatu’t-Terakkî, 1334), s. 162-166.

³⁰⁰ Bağdat Valisi Necip Paşa’nın Tire kazasındaki kütüphane ve tekkesine vakfetmiş olduğu araziye muhacirlerin müdahalesinin engellenmesi hakkında bir belge için bkz. BOA, DH.MKT, 1779/66, 25 Rebiülevvel 1308/8 Kasım 1890.

Efendi'nin dönüş güzergâhında gerekli her türlü yardımın yapılması istenmiş; ayrıca, dergâha akan suyun kesintilerinin ve dergâha bağlı arazilerdeki rençberlere yapılan müdahalelerin engellenmesi talimatları da verilmişti.³⁰¹ Başka bir belgede ise Tire kazasında Nakşibendi Zaviyesi hankâhının içinde bulunan camideki hitabet, imamet ve müezzinlik vazifelerinin Necip Paşa'nın kurmuş olduğu vakıftan ödendiği bilgisi yer almaktadır.³⁰² Necip Paşa'nın bir Halidî tekkesiyle birlikte cami ve kütüphane inşa ettirmesi ve bunların idamesi için vakıflar kurması, onun Halidiye ile olan bağlarına güçlü deliller oluşturmaktadır.

Mazbatanın altında mührü bulunanlardan biri olan Bahriye Müsteşarı Mazlum Beyefendi'nin (ö. 1861) Halidî olduğu bilinmektedir. Tezin müteakip bölümünde de görüleceği üzere Mazlum Bey, Halidî meşayihinden Şeyh Feyzullah Efendi'nin (ö. 1876) müridiydi.³⁰³ Mazlum Bey, Mustafa Fehmi adıyla da bilinmektedir.³⁰⁴

Mazbatadaki mühürler arasında ikinci sırada yer alan Halidî meşrep ilmiye mensubu dönemin şeyhülislamı Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'dir (ö. 1846). Devletin sadrazamdan sonraki en güçlü adamı ve ilmiye bürokrasisinin başı olan şeyhülislamın da Halidiye tarikatına mensubiyeti, tarikatın devlet içerisindeki temsilini ve gücünü göstermesi bakımından dikkatle üzerinde durulması gereken bir husustur. Mustafa Asım Efendi, tahsilini tamamladıktan sonra ilmiye mesleğindeki kariyerine 1785'te hariç derecesiyle müderris olarak başlamış, 1797'de Galata kadısı, 1809'da İstanbul kadısı, 1812'de Rumeli kazaskeri ve 27 Ocak 1818'de şeyhülislam olmuştu. 1819'da azledilmiş, fakat 25 Eylül 1823 ikinci defa şeyhülislamlığa getirilmişti. II. Mahmud'un takdir ettiği bir kişi olmasına rağmen Yeniçeri Ocağı'na yakınlığı nedeniyle 26 Kasım 1825'te azledilmiş; 8 yıl sonra 8 Şubat 1833'te üçüncü kez şeyhülislam olmuş ve 19 Kasım 1846'da vefat edinceye kadar bu vazifede kalmıştı.³⁰⁵

³⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 1959/71, 13 Şevval 1269/ 20 Temmuz 1853; BOA, HR.MKT, 65/16, 13 Muharrem 1270/16 Ekim 1853.

³⁰² BOA, EV.BRT, 247/4, 8 Şaban 1290/1 Ekim 1873.

³⁰³ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 7b.

³⁰⁴ Mazlum Beyefendi, Halidiye tarikatı mensubu, “*Mir'ât-ı Şuûnât*”ın yazarı ve II. Abdülhamid döneminde Dahiliye Nazırı olan Mehmed Memduh Paşa'nın (ö. 1925) babasıdır (Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), c. 2, s. 374-375; Mehmed Memduh, *Tanzimat'tan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, sad. Hayati Develi (İstanbul: Nehir Yayınları, 1990), s. 219).

³⁰⁵ Mehmet İpşirli, “Asım Efendi Mekkîzâde”, *DİA*, İstanbul, 1991, c. 3, s. 478; Serhat Başar, *Eserleri Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017), s. 182.

Mustafa Asım Efendi'nin Halidiye tarikatına olan yakınlığı Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin mektuplarından oluşan *Mektûbât* adlı eserinden de anlaşılmaktadır. Mustafa Asım Efendi, Halid-i Bağdadî'ye bir mektupla birlikte hediye olarak bir de *Kamusu'l-Muhit* göndermişti. Mevlâna Halid ise yazdığı mektupta ona şöyle cevap vermişti: (92. Mektup)

“İhlasınızı ve güzel itikadınızı bildiren mektubunuz bize ulaştı. Muhabbet ve sevginizi dile getirmişsiniz. *Kamusu'l-Muhit* kitabının güzel bir nüshasını hediye olarak göndermişsiniz. Hediyeleşmek muhabbeti getirir. Hediyeyi çok nadir olarak kabul etmeme rağmen reddetmekle kalbinizin kırılacağını düşündüm. Daha özel bir hediye ile karşılık vermek düşüncesi ile kabul ettim. Halinize riayet etmek kalbinizi ferahlandırmak ve kırılmasını önlemek için adetlerimize muhalefet ettik. Mukabil olarak sizlere değerli dualar hediye ettim. Bu dualar değil ahiret ehlinin yanında, dünya ehline göre bile hediyenizden daha kıymetlidir.”³⁰⁶

Mevlâna Halid, Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'ye gönderdiği bir başka mektubunda Mekkîzâde'nin mektubunun ve tarikatın (Halidiye) yayılması konusunda ihtimamının şöhretinin kendilerine ulaştığını belirterek Allah'ın iki cihanda kendisini mükafatlandırması ve açık ve gizli zararlardan korunması için dua etmişti. Ayrıca, Mevlâna Halid, şeriatın özü olan bu tarikatın yayılması için Mekkîzâde'nin gösterdiği gayretlerin kendi katında Mekkîzâde'nin muhabbet ve büyüklüğünü artırdığını belirtir.³⁰⁷

Mazbatada mührü olanlardan Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği vazifelerinde bulunan Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi (ö. 1849), ünlü bir Osmanlı hattatı ve celî ta'lik üstadıdır. Babası Mehmed Esad Yesarî gibi hattat olan Mustafa İzzet Efendi'ye ilmiye sınıfından olmadığı halde hat sanatındaki yüksek başarısı sebebiyle mollalık, kadılık, kazaskerlik pâyeleri, 1839'da fiilen Anadolu kazaskerliği verilmişti.³⁰⁸ Bu görevdeyken

³⁰⁶ Sahib, *Mektubat-ı Mevlâna Halid*, 296. (Mektubun Arapça metni için bkz. Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 418-419).

³⁰⁷ Mudarris, *Yâdî Mardân*, c. I, s. 351-352

³⁰⁸ Ali Alparslan, “Mustafa İzzet Efendi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bak. & Tarih Vakfı Yayınları, 1994, c. 5, s. 562; M. Uğur Derman, “Yesârîzâde Mustafa İzzet”, *DİA*, Ankara: 2020, c. 31, s. 307. “Şeyhülislam silsilesinin son büyük zengini” olarak anılan, ardından çok yüklü bir muhallefât bırakan Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Asım'ın vefatı zamanında Rumeli Kazaskeri Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi (ö. 1849) muhallefât işlemlerinin yürütülmesinde yardımcı olmuştur (İlhami Yurdakul, “Şeyhülislam silsilesinin Son Büyük Zengini”, *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İ. Bulunur, Fatih Bozkurt ve Mahmut C. İzgi, İstanbul: Mahya Yayınları, OSAMER Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi, 2018, s. 261; İlhami Yurdakul, *İktidarın Ruhü: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kışzade İmtiyazları (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), s. 243.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesinde toplanan Meclis-i Şûra'da yer aldığı ve o sebeple mazbatada mührünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Yesarîzade'nin Halidiye tarikatına mensup olduğuna dair kesin bir delil bulunamamıştır.³⁰⁹ Ancak, Nakşibendiye'nin Müceddidiye koluna mensup Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin hat hocası olduğu bilinmektedir.³¹⁰

İlmiye sınıfından olan ve mühründe “Mehmed Esad” yazılı bulunan Meclis-i Vâlâ Üyesi Vak'anüvis Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi de (1789-1848) Halidî idi. Esad Efendi'nin eserleri incelendiği zaman diğer tarikatları sadece ismen kaydederken, Nakşibendi tarikatından “Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiyye (Yüce Nakşibendi Tarikatı), “Silsiletü'z-Zeheb-i Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiyye (Yüce Nakşibendî Tarîkatı'nın altın silsilesi)”, “tarîk-i sa'âdet-refîk-i sâdât-ı Nakşibendiyye” (Nakşibendî büyüklerinin mutluluğa götürecek yolu)” şeklinde saygı dolu ifadelerle bahsetmesi, Şah-ı Nakşibend'in menkıbelerinden bahseden bir kasidesinin bulunması ve *Dîvân-ı Es'ad* adlı eserde manzum bir *Silsile-i Nakşibendiyye* kısmı yer almasından³¹¹ hareketle Nakşibendi tarikatına müntesip olduğu düşünülebilir. Mevlâna Halid en-Nakşibendî'den feyz isteyen bir kaside yazması³¹² ise onu Halidiye ile ilişkilendirmek için yeterli olmasa da bir veri

³⁰⁹ Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi, 1839'da (1258) Takvimhâne Nazırı olmuştu (Süleyman Berk, *İstanbul'un 100 Hattatı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2012), s. 101). Sultan III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde yazılan pek çok celi ta'lik kitabeler onun kaleminden çıkmıştır (Derman, *Yesârîzâde Mustafa İzzet*, c. 31, s. 308). Ayrıca Üsküdar Selimiye Tekkesi II. Mahmud tarafından genişletilip (şeyh evi ve derviş hücreleri eklenmiştir.) ihya edilince manzum metni Pertev Mehmed Said Paşa'ya, ta'lik hattı ise Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye ait olan kitabe yazılmıştır. Cümle kapısının üstüne asılan kitabede inşaatın başlangıç ve bitiş tarihleri (1250/1834 ve 1251/1835-36) yer almaktadır (Mehmed Akif Köseoğlu, “İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler ve Bu Yapıların Günümüzdeki Durumları”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 469; Nazan Kıvrakoğlu, “İstanbul Çiçekçi Camii Haziresi Mezar Taşları” (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 15). Aynı kapının iç tarafında ise tekkenin yapımı sırasında görülen bir rüyanın anlatıldığı sülüs hatlı, manzum metinli ikinci bir kitabe bulunmaktadır. Ali Behçet Efendi'nin kabrine açılan niyaz penceresi üzerinde, ismi geçen şeyhe ithaf edilmiş talik kitabe, yine Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye aittir. Bu kitabe yazanı, yazdıranı, hazırlayanı, klasik ifade ile manası ve müeddası bakımından şaheserdir. Bütün güzel sanatları toplamıştır. Kitabeye göre Konyalı Ali Behçet Efendi burada şeyh idi. Ali Behçet Efendi Mevlevî tarikatı ile Nakşibendi tarikatını temsil ediyordu. İki tarikatı kendisinde toplamıştı (Nazan Kıvrakoğlu, “İstanbul Çiçekçi Camii Haziresi Mezar Taşları”, s. 15).

³¹⁰ Derman, “Yesârîzâde Mustafa İzzet”, c. 31, s. 304-305.

³¹¹ Adem Çatal, “Sahaflar Şeyhizâde Mehmed Es'ad Efendi'nin El-Virdü'l müfid fi Şerhi't-Tecvîd İsimli Eseri (İnceleme-Metin)” (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022), s. 15-16.

³¹² Esad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, s. LXXXIV.

olarak değerlendirilebilir. Fakat, daha önemlisi Mehmed Esad Efendi'nin Nakşibendi-Halidî tarikatına olan yakınlığı *Divân*'ında yer alan şu beyitlerden de anlaşılmaktadır:

“Târih-i türbe-i hazret-i Mevlâna
Şeyh Muhammed Halid kuddise sırruhâ der-nâm-ı şerif
Şâh-ı Abdülmecid Han kim odur
Mazhar-ı lutf-ı hazret-i Mevlâ
Türbe-i Şeyh Halid yaptı
Kıldı tevkîr kadr-i Mevlâna
Ola makrûn himmet-i îşân
Tâ ebed ol şeh-i kerem-fermâ
Türbe-i Halidiyye tarihini
İtdi Es'ad bi-feyz-i Hak inşa
Şeh Süleyman hayrını Sultan-ı din Abdülmecid
Sarf-ı zerle itdi ma'mûr açdı dest-i sahibin
Es'ad'a tarih yazdı bede'ini vak'anüvis
Kıldı ihyâ şâh-ı alem tekye buldu sahibin”
(H. 1259/M. 1843/44).³¹³

Halid-i Bağdadî'nin kabri üzerine türbe yapılması hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgede de Mevlâna Halid'in türbesi kuyusu üstüne konulmak üzere mermer üzerine en yukarıya Sultanın tuğrası hak edilerek süslendiği ardından da “*semahatlu Esad Efendi ve Rumeli Defterdarı saadetlü Ziver Efendi'ye tanzim ettirilen tarihler takdim kılınmış...*”³¹⁴ olduğu bildirilmektedir.

Mevlâna Halid-i Bağdâdî'nin Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye gönderdiği bir mektup bu ikili arasındaki ilişkilerin düzeyini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Mektubun metninden daha önceki bir tarihte Esad Efendi'nin gönderdiği mektuba cevabî olarak gönderildiği anlaşılan bu mektupta: “*Dua ve selamlarımı sizlere ilettikten sonra, fazlasıyla vefa ve ihlase işaret eden mektubunuz bana ulaştı*” şeklinde tarikat bağlantısına işaret eden güçlü ifadeler bulunmaktadır. Mevlâna Halid müridi Esad Efendi'ye istikamet üzere olması ve kalbi meşgul eden şeylerden uzak durup Allah'a yönelmesi yönünde çeşitli tavsiyeler vermiş ve sözlerini Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salavat getirerek bitirmişti. Ayrıca mektubun sonundaki “Kullar

³¹³ Fatih Aydoğan, “Sahaflar Şeyhi-Zade Esad Mehmed Efendi Divanı” (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s. 270-271.

³¹⁴ BOA, İ.DH, 63/3127, 15 Muharrem 1258/26 Şubat 1842.

arasında en aciz kul olan Halid en-Nakşibendî el-Müceddidî el-Kadirî” ibaresi dikkat çekmektedir.³¹⁵

Meclis-i Vâlâ Üyesi İsmetbeyzade Ahmed Arif Hikmet (ö. 1859), mühürde geçen haliyle es-Seyyid Ahmed Arif³¹⁶ daha çok tanındığı ismiyle Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’nin Halvetiye-Şabaniye tarikatının Çerkeşiye kolunun kurucusu Çerkeşi Mustafa Efendi’ye (ö. 1814) intisap ettiği belirtilirse de³¹⁷ Ahmed Muhyiddin Efendi *Tomar-ı Tekâyâ*’sında Nakşibendi-Halidî şeyhi Abdullah Ferdi’ye müntesip olduğunu kaydeder.³¹⁸ İbnülemin de “Tarikat-i Nakşibendiyyenin en ârif sâliklerindendi” şeklinde tavsif eder.³¹⁹ Bununla birlikte, Osmanlı devrinde sultanların, devlet adamlarının, ilmiyeden kimselerin birden fazla tarikata mensup olduğu veya icazet aldığı sıklıkla rastlanan bir durumdur. 1859’da vefat eden Arif Hikmet Beyefendi, Üsküdar Nuhkuyusu’nda Kartalbaba Tekkesi (bugünkü Kartalbaba Camii) karşısında bulunan hazîreye, babasının yanındaki kabre defnedilmiştir.³²⁰ Kendisinin vefatından 5 yıl sonra önde gelen Nakşî-Halidî şeyhlerinden Abdülfettah Akrî (ö. 1864) kabir komşusu olarak yakınına defnedilmiştir.³²¹

Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere, Meclis-i Şura Mazbatası’nda mührü olan 38 kişiden yarısı ilmiyeden, yarısı bürokrasiden gelmekte olup bunlar arasında Nakşibendi-Halidî tarikatına kesin olarak yakınlığı tespit edilebilen 7 kişi bulunmaktadır. Fakat, bunların dışında Damat Halil Rıfat Paşa’nın da Nakşibendi tarikatıyla ilişkilerini gösteren veriler mevcuttur. Aşağıda, bu veriler ışığında her iki ismin söz konusu tarikatla bağlantıları incelenecektir.

³¹⁵ Süleymaniye Kütüphanesi’nde Nakşibendiye tarikatının Müceddidiye kolunun kurucusu İmâm Rabbânî’nin *Mektûbat* adlı eserinin Müstakimzâde Süleyman Saadeddin Efendi tarafından tercüme (*Tercüme-i Mektûbat*) nüshasının sonunda geçen ve eserden bağımsız olarak yer alan bu mektup için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1740, vr. 575b; eş-Şeyh el-Müceddid Mevlâna Halid en-Nakşibendi el-Bağdâdî el-Şehrezorî, *Mektûbât*, haz. Muhammed Ali el-Karadağî (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2015), s. 140-141; bkz. Ek 5).

³¹⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. I, s. 311.

³¹⁷ Nihat Azamat, “Çerkeşi Mustafa Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 272, 274.

³¹⁸ “Abdullah Ferdi Efendi: Mumaileyh Şeyhülislam Arif Hikmet Bey’in şeyhidir. Mumaileyh mazanna-i kiramdan bir zat-ı şerifmiş. Rahimallah” (Ahmed Muhyiddin, *Tomar-ı Tekâyâ*, s. 36).

³¹⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. II, s. 934.

³²⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. II, s. 933; Bilal Kemikli, *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi: Hayatı-Eserleri-Şiirleri* (İstanbul: Kitabevi, 2011), s. 36.

³²¹ Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi: Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 14-15.

Halidiye tarikatı ile organik bir bağı olmadığı halde irtibatı olabileceği düşünülen Damat Halil Rıfat Paşa (ö. 1855), Kafkasya'dan getirilip Koca Hüsrev Paşa'nın konağına yerleştirilmiş ve Hüsrev Paşa tarafından yetiştirilmişti. 1834 yılında Sultan II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan (ö. 1843) ile evlenerek Osmanlı hanedanına damat olmuştu.³²² Halil Rıfat Paşa'yı yetiştiren Hüsrev Paşa'nın Halidî olması onun da bu tarikatla bağ kurmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, oğlu Damat Mahmud Celaleddin Paşa da (ö. 1903) Halidiye ile bağlantılıdır. Sultan Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan (ö. 1931) ile evlenen Mahmud Celaleddin Paşa'nın gençliğinde Nakşî-Halidî Şeyhi Hacı Feyzullah Efendi'ye intisap ettiği bilinmektedir.³²³

Yukarıda adı geçen Tanzimat'ın ilanı öncesi toplanan Meşveret Meclisi mazbatasında mührü olan 19 ilmiye mensubundan hareketle literatürde yer alan reformlara karşı muhalefet rolü biçilen ve reformlara karşı koyacak gücü kendisinde bulamayan ulema imajının yanlış olduğu aşikârdır. Meşveret Meclisi'ne yoğun iştiraki olan ulema bize göstermektedir ki, Gülhane Hatt-ı Hümayunu Mustafa Reşit Paşa'nın liderlik ettiği küçük bir bürokrat grubun eseri değildir. Devletin zirvesinde oluşmuş saray, ilmiye ve bürokrasinin ittifakının bir neticesidir. Üst düzey ulemanın burada doğrudan karar alıcılar veya meşrulaştırıcılar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Meclis-i Şura Mazbatasında mührü bulunan üst düzey bürokrat ve ulemadan elde edilen verilerle tespit edebildiğimiz 7 kişinin Nakşî-Halidî tarikatına mensup olması Tanzimat döneminde devlet karar alma mekanizmasında Halidîlerin etkin rol oynadıklarını göstermektedir.

Bu başlık altında, Meclis-i Şura Mazbatasında mührü bulunan ve Nakşibendiye tarikatına yakınlığı veya mensubiyeti olan devlet adamları ve ulema detaylıca incelenmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Nakşibendiye tarikatının Halidiye kolu arasında açık bir bağ kurulabilmektedir. Mazbatada mührü olan 38 kişiden 7'sinin Nakşibendi-Halidî bağlantısı delillerle ortaya konulmuştur.

³²² Hatice Aynur, "Saliha Sultan'ın Düğününü Anlatan Surnameler (1834): İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım" (1 Kısım: İnceleme ve Tenkitli Metin) = The Wedding Ceremony of Saliha Sultan (1834): Textual Analysis, Critical Edition And Facsimile (Part 1: Textual Analysis and Critical Edition), (Yüksek Lisans Tezi, Cambridge: Harvard University, 1995), s. 8-9.

³²³ Ali Akyıldız, "Mahmud Celâleddin Paşa, Damad", *DİA*, Ankara, 2019, c. EK-2, s. 176. (Mahmud Celaleddin Paşa'nın Halidiye tarikatı ile bağlantısı için bkz. Beşinci Bölüm.)

3.2. Halidî Tekke ve Meşayihine Yapılan İhsanlar

Osmanlı padişahları tarikat farklılıklarını gözetmeksizin bütün tekke şeyhlerine ihsanda bulunabilmekte ve tekkelerin tamir ve tecdidi hususunda gayret göstermekteydi. Bu uygulama, genel bir Osmanlı devlet politikası olup 19. yüzyılda da sürdürülmüştü. Yeni bir aktör olarak II. Mahmud döneminden itibaren İstanbul siyasal ve toplumsal hayatına giren Halidilik devlet desteği bakımından iniş çıkışlı bir seyir takip etmişti. II. Mahmud döneminde sürgüne uğrayan ve daha sonra bağlantılarını güçlendiren Halidîler, II. Mahmud sonrasında daha etkili bir pozisyona kavuşmuşlardı. Sultan Abdülmecid döneminde Halidiye tarikatının devlet ve saray nezdindeki pozisyonu değişmiş ve başta Şam'daki hankâh olmak üzere Halidî tekkelerine çeşitli imtiyazlar ve muafiyetler tanınmış, Mevlâna Halid'in *Divân*'ı bastırılmış ve çocukları ve müntesiplerine maaşlar bağlanmıştı.

Sultan Abdülmecid döneminde Mevlâna Halid'in Şam'daki tekkesiyle özel olarak ilgilenilmiş ve tekkeye çeşitli muafiyetler sağlanmıştı. 23 Ekim 1842 (18 Ramazan 1258) tarihli belgeye göre Mevlâna Halid'in Şam'daki hankâhının taamiyesi için satın alınan bir çiftlikten eskiden beri bazı vergiler alına gelmişse de çiftliğin hasılatının az ve taamiyesinin yetersiz olduğu gerekçesiyle muafiyet verilmesi için Mevlâna Halid'in oğlu Necmeddin Efendi ile Hankâh Postnişini Mehmed Efendi'nin sunduğu dilekçe kabul edilerek iradesi çıkmıştı.³²⁴ 2 Kasım 1842 (28 Ramazan 1258) tarihli belgeyle Mevlâna Halid'in Şam'daki hankâhı dervişlerinin taamiyesi için tahsis edilen Eferis Çiftliği ile malikane olarak uhdesinde olan Kenaker Köyü'ne vergi muafiyeti sağlanmıştı.³²⁵

17 Eylül 1844 tarihli belgede Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin türbesinin kurşun kaplamalarının bozulduğu, kar ve yağmur sularının kubbe ve sıvaları tahrip ettiği ve tamir ve kurşun kaplama için 6.000 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Türbenin o halde kalması uygun olmadığı için ilk tamirat masrafının Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden ödendiği ve ikinci masrafın ise Maliye Hazinesi'nden ödenerek onarımın yapılması için Şam Valisi Ali Rıza Paşa'ya³²⁶ emir gönderilir.³²⁷

³²⁴ BOA, İ.DH, 68/3361, 18 Ramazan 1258/23 Ekim 1842.

³²⁵ BOA, C.EV, 466/23600.

³²⁶ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali: (1839-1922)* (İstanbul: The Isis Press-Isis Yayınları, 1999), s. 39.

³²⁷ BOA, İ.DH, 1286/1011191, 4 Ramazan 1260/17 Eylül 1844.

Sultan Abdülmecid döneminde Mevlâna Halid'in Şam'da bulunan kardeşlerine, eş ve çocuklarına maaşlar bağlanır. 6 Kasım 1843 tarihli bir belgeye göre, Mevlâna Halid'in kardeşi Şeyh Sahib Efendi'ye Şam Hazinesi'nden aylık 250 kuruş maaş ve yıllık buğday, sade yağ, koyun eti, pirinç, zeytinyağı, mercimek, sabun, kömür ve odun tahsis edilmişti. Daha önce Mekke'de yaşarken verilen bu yardımlar Şam'dayken de verilmeye devam etmişti. Şeyhin aile sahibi olması ve çok sayıda müridi bulunması nedeniyle bu yardımların yapılması yönünde bir karar alınmıştı.³²⁸ Bu yardımlar, rutin bir uygulama olmanın yanı sıra, Osmanlı yönetiminin tarikatlara ve dinî liderlere verdiği desteğin somut bir örneği olarak da değerlendirilebilir.

Şam Valisi Ali Paşa, Mevlâna Halid'in kardeşi Mahmud Sahib Efendi'ye Ali Rıza ve Mehmed Necip Paşa'nın valiliği döneminde tahsis olunan aylık 400 kuruşun artık düzenli olarak ödenemediğini belirtmiş, bu yardımların, padişahın lütfu olarak Şam hazinesinden ödenmesini istemiş ve Mahmud Sahib Efendi'nin hayır dualarının çok değerli olduğu vurgulamıştı.³²⁹ 19 Mayıs 1846 tarihli başka bir belgede ise Mevlâna Halid'in kardeşi Şeyh Mahmud Sahib Efendi'ye verilen 650 kuruşluk maaşın Şam eyaletinin Tanzimat dönemi düzenlemelerinden sonra kesildiği belirtilmişti. Tahsis edilen maaşın, tekkedeki dervişlerin yemek giderleri için kullanıldığı ve maaşın kesilmesinin dervişlerin üzülmelerine neden olacağı dile getirilmişti. Bu sebeple, dervişlerin padişaha hayır duada bulunmaları karşılığında Şam Hazinesi'nden 650 kuruşun aylık olarak verilmesinin uygun olacağını belirten iradesi çıkmıştı.³³⁰ Bu belge, Tanzimat'ın ilanıya birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezîleşme ve bürokraside standartlaşma ilkeleri bağlamında muafiyetlerin ve her türlü imtiyazın kaldırıldığını göstermektedir.

4 Mayıs 1846 (8 Cemaziyelevvel 1262) tarihinde Şam'da medfun bulunan Şeyh Mevlâna Halid'in vakfettiği ve o sırada oğullarının evinde bulunan kitapların, toplumun istifadesine sunulmak üzere uygun bir mekâna taşınması ve orada muhafaza edilmesi için bir kütüphaneci (*hâfız-ı kütüb*) atanması hususunda Şam valiliğine resmî bir yazı

³²⁸ BOA, İ.DH, 79/3935, 13 Şevval 1259/6 Kasım 1843.

³²⁹ BOA, C.ML, 679/ 27887, 29 Cemaziyelevvel 1261/5 Haziran 1845.

³³⁰ Belge lef 3'te 3 Cemaziyelahir 1262/28 Mayıs 1846 tarihli buyruğunda şöyle denmiştir: "... şeyh-i mumailayh şayan-ı âtifet-i seniyye zevattan olarak maaş-ı mezkur her ne kadar zâtına muhassas ise de fukara ve dervişanın taamiyelerine sarf olunmakta olduğu kat'ı inkisâr-ı kulubu müeddî olacağından tezzekkür ve isti'zan olunduğu vechile meblağ-ı mezburun efendi-i mumailayhe mah-be-mah mahalli emvalinden i'tası zımnında ber-muceb-i mazbata tesviye-i iktizasının nazır-ı müşarünileyh hazretlerine havalesi müteallik ve şeref-sünuh buyurulan emr-i irade-i mekârim-âde-i Cenab-ı mülükâneleri icâb-ı âlisinden bulunmuş..." BOA, İ.MVL, 78/1507, 23 Cemaziyelevvel 1262/19 Mayıs 1846.

gönderilmişti. Bu yazıda, hâfız-ı kütübün maaşının düzenlenmesine ilişkin talimatlar da yer almıştı.³³¹

23 Nisan 1851 tarihli bir irade ile Mevlâna Halid'in Şam'daki eşi, kızları ve müritlerinden 7 kişiye uygun miktarda maaş bağlanması için Şam valiliğine tavsiyede bulunulmuş ve bu talep padişah tarafından da uygun görülmüştü.³³² Ayrıca, 9 Mayıs 1852 (19 Recep 1268) tarihli bir belgede, Mevlâna Halid'in oğlu Necmeddin Efendi'ye vergi muafiyeti tanınmasına dair bir yıl önce Sadaret'ten emir gönderildiği, ancak Şam valisinin bu muafiyete rağmen Necmeddin Efendi'den vergi istemeyi sürdürdüğü görülmektedir. Necmeddin Efendi, vergi alınmaması talebinde bulunmuş ve dilekçesini ilgili makamlara iletmişti.³³³ Sadrazam, tekrar muafiyet talebi için başvuruda bulunan Necmeddin Efendi'nin 25 Kasım 1852'de daha önce var olan muafiyetinin devam etmesi için Maliye nazırından görüş istemişti.³³⁴ 15 Nisan 1854 (17 Recep 1270) tarihli belgede ise Necmeddin Efendi'nin vefat ettiği³³⁵ ve kendisine ait olan yıllık 150 kuruş gelir ile Kenaker Mukataası'nın boşta kaldığı belirtilmektedir. Bu durumda hem Necmeddin Efendi'nin ailesinin geçimi hem de hankâhın görevlilerinin maaşları için bu gelirin yiyecek yardımı şeklinde tahsis edilmesi uygun görülmüş ve gerekli düzenlemelerin yapılması istenmişti.³³⁶

1853 yılında Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınıp Maliye Nezareti'nin bir takriri ile sunulan mazbataya göre Mevlâna Halid'in Şam'da yaşayan eşi Ayşe, kızı Fatıma ve Sare

³³¹ BOA, A.MKT, 41/47, 8 Cemaziyelevvel 1262/4 Mayıs 1846.

³³² BOA, İ.MVL, 207/6676, 20 Cemaziyelahir 1267/22 Nisan 1851.

³³³ BOA, A.DVN, 77/95, 19 Recep 1268/9 Mayıs 1852. (Bu belgede bahsi geçen vergi muafiyeti meselesi Tanzimat Fermanı'nın (1839) getirmiş olduğu vergi reformu bağlamında değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı vergilerin herkesin gelirine göre tahsis edilmesini, vergilendirmede herkesin eşit tutularak kimseye ayrıcalık tanınmamasını gerekli kılmaktaydı. Fakat, Osmanlı'da çok eski zamanlardan beri vergi muafiyeti olan zümreler bulunmaktaydı. Bu nedenle, Tanzimat sonrasında bu muafiyetlerin devam edip etmemesi noktasında çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Tanzimat'ın ilanı sonrası ilk dönemde bazı din adamları, imam ve müftülerin vergiden muaf tutulmadıkları ve sahip oldukları malları beyan ederken eksik ya da yanlış bilgi verenlerin cezalandırılacakları belirtilmiş ancak daha sonra bu durumda yumuşamalar olmuştur. İmam ve hatipler, "sâdât-ı kirâm" denilen Hz. Peygamber soyundan gelen kimseler halka öncülük eden ve dinî nüfuzu olan kişiler olduğundan dolayı vergi muafiyetlerinin devam etmesine karar verilmiştir. Tam da bu safhada, Osmanlı toplumunda birçok imtiyaz ve muafiyete sahip olan tekkelerin ve mensuplarının durumları devlet yöneticilerini düşünceye sevk etmiştir (Bkz. Varol, *Islahat Siyaset Tarikatı*, s. 106-107). Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Sadaret emriyle vergi muafiyeti sağlanmasına rağmen Şam Valisi tarafından kendisinden vergi istenen Mevlâna Halid'in oğlu Necmeddin Efendi'nin dilekçesi ile vergi muafiyetinin devamını talep ettiği görülmektedir.

³³⁴ BOA, A.MKT.NZD, 664/81, 12 Safer 1269/25 Kasım 1852.

³³⁵ Hangi tarihte vefat ettiği net olarak bilinmemektedir.

³³⁶ BOA, İ.MVL, 302/12371, 14 Recep 1270/12 Nisan 1854.

hanımlar ile maiyetindeki 7 kişinin zor durumda bulunmalarından dolayı kendilerine uygun bir maaş tahsisi için irade çıkartılmıştı.³³⁷ Ayrıca, 18 Ocak 1855 (28 Rebiülahir 1271) tarihli bir başka belgeye göre Mevlana Halid'in Şam'da bulunan hanımı ve torununun vergi yükümlülüklerinin kaldırılması ve Kürdistan'daki bazı meselelerin çözümü için Mevlana Halid'in kayını Ömer Efendi İstanbul'a gelerek sunduğu dilekçe Meclis-i Vâlâ'ya iletilmiş ve gerekli incelemelerin yapılması istenmişti.³³⁸

17 Nisan 1855 tarihli belgede “*Şam-ı Şerif’de medfun Mevlâna Halid Hazretleri’nin Hankâhları dervişânının taamiyyelerine*” tahsis olunan Ayn Terma köyü ile Zeytin Mengenesi’nin padişah iradesiyle vergiden muaf olduğu gibi Şam’da Mevlâna Halid’in torunları Mehmed Halid ve Necmeddin efendilerin sakin oldukları evlerin de vergiden muaf olması kararlaştırılmıştı.³³⁹ 10 Mayıs 1861 tarihli belge, Mevlâna Halid’in kızı Fatıma’nın İstanbul’a gelerek yardıma muhtaç olduğunu belirten bir dilekçeyle hükûmete başvurduğunu ve neticede kendisine 500 kuruş tahsis edildiğini göstermektedir.³⁴⁰ Bu belgelerden hareketle Sultan Abdülmecid döneminde Mevlâna Halid’in Şam’da bulunan hanımları, çocukları, kardeşleri, torunları ve hankâhtaki şeyh ve dervişlerin maddî olarak desteklendiği, maaşlar bağlandığı, çeşitli tahsisatlar sağlandığı, bazı vergilerden muaf tutuldukları görülmektedir.

³³⁷ BOA, İ.MVL, 262/9910, 5 Cemaziyelevvel 1269/14 Şubat 1853.

³³⁸ “Maliye Nezareti’ne, Salihîye’de defin-i hâk-i ıtırnâk olan Mevlana Şeyh Halid kuddise sirruhu’l-macîd hazretlerinin Şam-ı Şerif’de harem ve hafidinin ikamet eylemekte oldukları haneleri vergisinin hankâhları taamiyesine mahsus Ayn-ı Terma nam karye misillü muafiyetiyle Kürdistan tarafında olan bazı mesalihin tesviyesi zımında müşarünileyhin kayını Ömer Efendi bu tarafa azimet eylediğinden isâf-ı istid’ası ifadesine dair Şam-ı şerif valisi devletlü [Mehmed Arif Paşa] hazretlerinin tevarüd eden tahriratı Meclis-i Vâlâ’ya lede’l-i’ta siyak-ı işar ve usul ve nizamına nazaran icabının taraf-ı devletlerinden istişarı tezekkür olunarak mezkur tahrirat leffen gönderilmiş olması iktizasının iş’arı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir” (BOA, A.MKT.NZD, 128/37, 28 Rebiülahir 1271/18 Ocak 1855).

³³⁹ BOA, İ.MVL, 329/14103, 1271 Recep 29/17 Nisan 1855. (İrade 1 Şaban’da aynı şekilde çıkmıştır.)

³⁴⁰ BOA, A.MKT.MVL, 127/47, 29 Şevval 1277/10 Mayıs 1861. “Maliye Nezareti Celilesine, Şam-ı Şerif’de defin-i hâk-i ıtırnâk olan Mevlana Halid kuddise sirruhu’l-Vahid hazretlerinin kerimeleri olup mukaddemce li-ecli’l-istitaf gelmiş olan Fatıma Hanım ile Sadr-ı esbak müteveffa Halil Hamid Paşa hafidesi Zehra ve Yenişehirli müteveffa Musa Paşa kerimesi Atiyye hanımlar bi-vaye ve şayan-ı atıfet olduklarına binaen bu kere Şeref Hanım’dan mahlul olan 700 kuruş maaşdan 500 kuruşunun mumailiyyha Fatıma Hanım’a ve 100’er kuruştan 200 kuruşunun dahi Zehra ve Atiyye hanımlara tahsisi ve i’tası Meclis-i Vâlâ’da tensip olunarak bi’l-istizan irade-i ihsan ade-i hazret-i padişahi dahi olmerkezde müteallik ve şeref-sudur buyurulmuş olmağla ber-muceb-i irade-i seniyye icabının hazinece icrasına himmet buyurulmuştur.” BOA, İ.MVL, 448/19950, 21 Şevval 1277/2 Mayıs 1861 tarihli belge de aynı içeriğe sahiptir, ilk lefte Mevlâna Halid’in kızı Fatıma’yı tanımlayıcı ibare bulunmaktadır (Bkz. Ek. 7).

Mevlâna Halid'den sonra Şam'daki Halidî hankâhlarında vazife yapan şeyhlerinin devlet yöneticileriyle olumlu ilişkiler geliştirdiklerini gösteren çeşitli örnekler mevcuttur. Bu bağlamda Şam'da Sultan Süleyman Hankâhı Postnişini Mahmud Sahib Halidî'nin Damat Mehmet Ali Paşa'nın (ö. 1868) 3 Ekim 1852 tarihinde sadrazam olması dolayısıyla onu tebrik edişi ele alınabilir. Belgede Mahmud Sahib Efendi'nin önceki bir tarihte İstanbul'a gelerek Damat Mehmed Ali Paşa ile görüştüğü, o dönemde paşayı düşünceli ve kederli bulduğu ve bunun da sadaret makamının kendisine verilip verilmeyeceği endişesinden kaynaklandığı söz konusu edilir. Sadaret makamının paşaya nasip olması için müritleriyle birlikte hayır dualar ettiğini ve ardından sadrazam olduğu bilgisinin geldiğini belirten Sahib Efendi, dualarına bundan sonra da devam edeceğini söyler. Paşa için “*Dürr-i yektâ-yı derya-yı saadetmend-i meşmul-i nazar-ı kâffe-yi pirân ve sâdât-ı Nakşibendi olan devletlü, fehametlü efendim hazretleri*”³⁴¹ şeklinde son derece yüksek bir saygı ve takdir gösteren bir şekilde hitap eder ve onu hami olarak gördüğünü beyan eder. Osmanlı bürokrasisinde bu tür tebrikleşmeler rutin uygulamalar olmakla beraber Sahib Efendi'nin bu ifadeleri Damat Mehmed Ali Paşa'nın Halidilikle irtibatı olduğunun bir karinesi olarak değerlendirilebileceği gibi, Efendi'nin bir yakıştırması da olabilir.

Damat Mehmed Ali Paşa'nın Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan (ö. 1899) ile evli olduğu ve Adile Sultan'ın da kocasının vefatından sonra Nakşibendi meşayihinden Muhammed Can Efendi'nin hulefasından Bâlâ Tekkesi Şeyhi Şumnulu Ali Efendi'ye (ö. 1880) intisap ettiği³⁴² bilgisi birlikte düşünülünce bu bilgi daha anlamlı olmaktadır. Adile Sultan, Eyüp Sultan Camii'ne yakın Bostan İskeleyi'nde yaptırdığı türbede kocası Mehmed Ali Paşa'nın yanına defnedilmiştir.

Sultan Abdülmecid döneminin Halidilikle ilişkili dikkat çekici ve önemli gelişmelerinden biri, Mevlâna Halid'in bazı eserlerinin devlet tarafından basılmasıdır. Özellikle, Mevlâna Halid'in tasavvufî beyitlerinin yer aldığı *Divan*'ının 1.200 nüsha olarak basılması Osmanlı Devleti'nin Halidîlere yönelik politikası bakımından değerlidir.

³⁴¹ BOA, A.TŞF, 14/30, 15 Muharrem 1269/29 Ekim 1852. Makama getiriliş dolayısıyla sadrazamı tebrik eden Şam Sultan Süleyman Hankâhı Postnişini Mahmud Sahib Halidî'nin yazısı.

³⁴² Divânında Nakşibendiye tarikatına mensup olduğunu gösteren birçok şiir bulunmaktadır (Hikmet Özdemir, *Adile Sultan Divânı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996), s. 49-56).

Takvimhane Nezareti eseri 1844'te basmıştı.³⁴³ Mevlâna Halid'in Arapça, Farsça ve Kürtçe olarak üç dilde kaleme aldığı bu eser onun geniş kültürel birikimini, farklı dillerde yazabilme kabiliyetini ve çok yönlü bir âlim olduğunu göstermekle birlikte, bu dillerin konuşulduğu coğrafyalardaki farklı topluluklara hitap etme arzusunu da yansıtmaktadır.

10 Kasım 1857'de (22 Rebiülevvel 1274) Nakşî-Halidî meşayihinden daha sonra İstanbul Çarşamba'da kendi adıyla anılacak tekkesini kuran Şeyh Hacı İsmet Efendi'ye³⁴⁴ (ö. 1873) te'lif etmiş olduğu manzum bir eser olan *Risale-i Kudsiyye* nedeniyle maaş bağlanmış ve kitabın basılmasına izin verilmesine dair Maarif-i Umumiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın (ö. 1882) tezkiresi ve Meclis-i Maarif'in mazbatası ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne havale edilmişti.³⁴⁵ Şeyh İsmet Efendi bu eserini Sultan Abdülmecid'e ithaf etmiş, Sultanın teveccühünü kazanarak karşılığında kendisine çok yüksek miktarda bir ihsanda bulunulmuştu. İsmet Efendi, bu eser vesilesiyle İstanbul'a gelmiş ve 8 ay kadar burada kalmıştı. Bu süre zarfında, İstanbul'da Mabeyn Başkâtibi İsmail Hakkı Bey başta olmak üzere birçok devlet adamıyla görüştüğü tahmin edilmektedir. Zaten Edirne'deyken de İsmail Hakkı Bey'le irtibatı olduğu birbirlerine yazdıkları mektuplardan anlaşılmaktadır. Bu noktada, padişahın "özel kalem müdürü" gibi vazife yapan Mabeyn Başkâtibine olan yakınlığı bir ölçüde Sultan Abdülmecid'e ulaşma veya yakın olma bağlamında değerlendirilebilir.³⁴⁶ Aslında Sultan Abdülmecid'in de Mustafa İsmet Efendi'den tarikat vazifesi aldığı, müridi olduğu iddia edilmişti.³⁴⁷ Fakat Sultanların, devlet adamlarının birçok tarikata yakınlıkları ve yardımları olduğu ve tarikat mensupları tarafından sultanların, devlet adamlarının kendilerine olan yakınlıkları şifâhî olarak çok anlatıla geldiği için kesin bir belge, delil olmadan bu tür mensubiyetlerden bahsetme imkanı yoktur.

³⁴³ "Kibâr-ı tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye'den Şam-ı Şerif'de defin-i hâk-i rahmet olan Mevlâna Halid Kuddise sırruhu'l-vahid hazretlerinin *Divan-ı belâgat* unvânlarının bin iki yüz nüsha ve eczâ olmak üzere beşer kuruş fî ile tab' ve temsili mukavele olunmuş ve divan-ı mezkûrun beher nüshası üçer kuruş masrafla vücûda geleceği hesap ve tahmin olunarak bahasının suret-i tesviyesi kararlaştırılmış ve ol vechile icrâ-yı iktizası Takvim Nezareti tarafından bâ takrîr istizân kılınmış idüğüne binaen ber-mûceb-i istizân icabının icrası" (BOA, İ.DH, 83/4154, 1 Muharrem 1260/22 Ocak 1844).

³⁴⁴ Şeyh İsmet Efendi, Mevlâna Halid-i Bağdâdî'nin halifelerinden Mekke'de irşad vazifesi yapan Abdullah Mekki'nin 20 yıl kadar hizmetinde bulunmuş, kendisinden hilafet alarak önce Edirne'de sonra da İstanbul'da tarikatı yaymıştı. Kendisi hakkında altıncı bölümde daha detaylı bilgi verilmiştir.

³⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 119/89, 22 Rebiülevvel 1274/10 Kasım 1857.

³⁴⁶ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 430-435.

³⁴⁷ Memiş, *Halid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 193-194.

İstanbul'da devlet izniyle kurulan ilk Nakşî-Halidî dergâhının 1853 (1270) senesinde İsmet Efendi için kurulduğu ve hatta burada Sultan Abdülmecid'in şeyhi ziyaret ettiği nakledilir. Sultan Abdülmecid'in vasiyeti üzere İsmet Efendi Tekkesi'ne yakın mevkide yer alan Yavuz Sultan Selim Camii avlusuna defnedilmek istediği ve vefatıyla o cami avlusunda inşa ettirdiği türbesinin girişinde her cuma (perşembeyi cumaya bağlayan geceler) Şeyh İsmet Efendi ile 10 kadar müridi tarafından "hatm-i hacegan" denilen toplu zikir yapılmasını istediği belirtilir. Bu vasiyet doğrultusunda, İsmet Efendi'nin vefatından sonra da tekkesinde postnişin olan şeyhler tarafından tekkelerin kapatılmasına kadar (1925) bu uygulamanın sürdürüldüğü ifade edilir.³⁴⁸ Fakat literatürde yer alan bu bilgilerin birçok yanlış barındırdığı ortaya konulmuştur. Geç tarihli bir arşiv belgesinden de anlaşılacağı üzere İsmet Efendi Tekkesi 1853'te değil 1872'de Şeyh İsmet Efendi'nin vefatından yaklaşık 6 ay önce satın alınmıştı.³⁴⁹ Dolayısıyla 1861'de vefat eden Sultan Abdülmecid'in bu tekkeye gelme durumu söz konusu değildir.

1898 tarihli bir belgeye göre belgenin düzenlendiği tarihten 15 sene önce yani 1883 tarihinde yanan İsmet Efendi Dergâhı bizzat padişah II. Abdülhamid'in ihsanı ile yeniden inşa edilmişti. Ayrıca, şunu da not etmek gerekir ki, İsmet Efendi Tekkesi'ne maddi yardım talebine dair bir arşiv vesikasının işaret ettiği üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde babası Sultan Abdülmecid'in "*tervih-i ruh-ı pür-fütuhları için*" yani ruhunu rahata erdirmek için bu dergâh müridânı tarafından cuma günleri hatm-i hacegan yapılmasının istendiği kaydedilir. Kendisi gibi babası da bir Halidî olan ve vasiyeti gereği Halidî tekkelerinden İsmet Efendi Tekkesi haziresine defnedilen Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa, dergâhın gelirinin olmadığını belirterek aylık 500 kuruş tahsis edilmesini istemişti.³⁵⁰

³⁴⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi, "Şeyh İsmet Efendi", no: 212/3; Baha Tanman, "İsmet Efendi Tekkesi", *DBİA*, c. IV, s. 216-217; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 248-249; Butrus Abu Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in Istanbul in the Early Tanzimat Period", *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)* (İstanbul: The Isis Press, 2001), s. 102.

³⁴⁹ BOA, ŞD, 3165/5, lef 39/1, 20 Temmuz 1334/20 Temmuz 1918.

³⁵⁰ "İstanbul'da Sultan Selim civarında tarikat-ı Nakşibendiye'den Şeyh Seyyid Mustafa İsmet Efendi merhumun dergâhı 15 sene evvel oradaki harîk-i kebîrde yanmış olduğundan ihsan-ı 'alî-i hazret-i hilâfet-penahi ile inşa edilmişti. Bu dergâhda daima zikir-i ilâhî ve ed'iyye-i mafzuza-i cenab-ı padişâhî tekrar ve tilâvet olunduğu gibi firdevs aşîyan Abdülmecid Han Hazretleri'nin türbe-i münevverelerinde tervih-i ruh-ı pür-fütuhları için hatm-i hacegan kıraati dahi mezkur dergâhın meşihatine ba-berât-ı âlî tevcih buyurulması bir vazife iken dergâhın varidatı olmadığından bazı emsali misillü selâtin-i izâm

Risale-i Kudsiyye telifi nedeniyle Şeyh İsmet Efendi'ye 20.000 kuruş "atiyye-i seniyye" ihsan edilmişti.³⁵¹ Fakat, devletten maaş bağlanması konusunda çeşitli sıkıntılar olmuştu. Padişah iradesiyle kendisine mahlûlâtan³⁵² 1.000 kuruş verilmesi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne havale edilmişse de eline bir kuruş dahi geçmeyen şeyhin tekrar başvurusu üzerine "*ehl-i hal ve erbab-ı fazl ü kemâlden*" olduğundan bahsedilerek 1.000 kuruş maaşın hazineden tahsis edilmesi istenmişti.³⁵³ Yaklaşık bir yıl sonra aynı istek tekrarlanırsa da³⁵⁴ hakkında padişah iradesinin çıktığı maaş şeyh efendinin eline bir türlü geçmemişti.³⁵⁵ Şeyh İsmet Efendi'nin ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek hane bulma ve tekke açma süreci tezin ilerleyen kısmında ele alınacaktır. Zira tekkesini 1872 yılında yani Sultan Abdülaziz döneminde açabilmişti.

Risale-i Kudsiyye adlı eseri incelediğimiz zaman eserin girişi mahiyetindeki "Eûzü Besmele, Hamdele ve Salvele" içerikli birinci bâb sonrasında hemen ikinci bâbda Allah'ın yeryüzünde gölgesi olan padişahlara dua etmenin Nakşibendi-Halidî tarikatının usullerinden olduğu belirtilmiştir.³⁵⁶ Padişah'a dua ifadelerinin de yer aldığı eserde Sultan Abdülmecid için övgü dolu ifadeler yer almakta ve sayesinde çok sayıda tekke kurulduğu belirtilmektedir:

"Dua-yı padişahla cümle ihvan, olurlar hep müdavim leyl ü rûzân,
Zevâl bulmaz cihan durdukça ey can, bu şehinşâhı cihan Abdülmecid Han,
Gönülle yardım et Hakk'a gidelim, cemâl-i bâ-kemâle seyr idelim."³⁵⁷

...
"Cihanda gelmemiş böyle şehinşah, kuruldu sayesinde hayli hankâh
İstanbul-u Şam-u Erzurum'da dahi kâh, anın hem ekseri erkânı agâh

hazerâtı evkafından fazla-i hasılatından taamiye olmak üzere oraya da şehri 500 kuruş tahsis ve i'tasıyla taraf-ı müstecmi'ul-mecid ve eşref-i cenab-ı cihanbânîye isticlâb-ı davât-ı icabet ayât kılınması için merhamet ve müsaade-i seniyyeye iltica eylediğimin arz-ı atebe-i ulya buyurulması menut-ı delâlet-i aliyye-i atûfileride ol babda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir. Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh, 6 Saferü'l-Hayr 1316" (BOA, Y.PRK.DH, 10/63, 6 Safer 1316/26 Haziran 1898).

³⁵¹ BOA, İ.DH, 395/26128, 9 Cemaziyelahir 1274/25 Ocak 1858. 3 gün sonra Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkire ile şeyhin 20.000 kuruşunun Edirne Mal Sandığı'ndan alabileceği bildirilmiştir (BOA, A.MKT.NZD, 250/66, 12 Cemaziyelahir 1274/28 Ocak 1858; Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 434).

³⁵² Geride mirasçı bırakmadan ölen kimselerden vakıflara veya devlet hazinesine kalan topraklar, mallar, miraslar.

³⁵³ BOA, A.MKT.MHM, 156/47, 11 Şevval 1275/14 Mayıs 1859.

³⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, 184/35, 13 Zilkade 1276/2 Haziran 1860.

³⁵⁵ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 435.

³⁵⁶ "*Ve mine'l-usûl-i fi't-tarikati'l-aliyyeti'n-Nakşibendiyyeti'l-Halidiyyeti'l-Deavatü fi Hakkı Zıllillah-i Azze ve Celle*" (Şeyh Mustafa İsmet Garibullah, *Risale-i Kudsiyye*, Şerh ve İzah: Mahmud Ustaosmanoğlu (İstanbul: Ahıska Yayınları, 2023), c. 1, s. 50).

³⁵⁷ Şeyh Mustafa İsmet Garibullah, *Risale-i Kudsiyye*, s. 54.

Gönülden it dua Hakk’a gidelim, cemâl-i bâ-kemâle seyr idelim.”³⁵⁸

Halidî tarikatının önemli kaynaklarından olan Abdülmecid Hânî’nin yazdığı *Hadâiku’l-Verdiyye*’de Keçecizade Fuad Paşa’nın Halidî olduğu iddia edilmektedir. Sultan Abdülmecid devri sonlarında Cebel-i Lübnan’da Müslüman Dürziler ile Katolik Mârûnîler arasında büyük bir çatışma çıkmış ve Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa (ö. 1869) geniş yetkilerle donatılmış şekilde Lübnan’a gönderilmişti. Olayların Şam’a sıçraması ve çok sayıda Hristiyanın ölümü üzerine Fuad Paşa Şam’a giderek sert tedbirler aldı. Olaylarla ilgili gördüğü çok sayıda kişiyi idam ettiren, hapse attıran veya sürgüne gönderen³⁵⁹ Fuad Paşa’nın Mevlâna Halid’in halifesi Muhammed el-Hânî’ye müntesip olması nedeniyle, halkı uzaklaştırırken Şam’da onun tekkesine sığınanları affettiği iddia edilmiştir.³⁶⁰ Şam’da olayların olduğu dönemde Muhammed el-Hânî’nin torunları, dedelerinden dinlediklerini daha sonra kaleme almışlardır. Bu olaylar esnasında kendilerinin kötülük görmediğini ifade etmektedirler. Bu konu, Mevlâna Halid’in halifesi olan Muhammed el-Hânî’nin torunu Abdülmecid el-Hânî’nin eserinde şu şekilde geçmektedir:

“Sultan Gazi Abdülmecid Han, vezirlerinden Mehmed Fuad Paşa’yı Şam’a yolladı. Paşa da Şam ahalisini çeşitli yollarla edebe soktu. Beşinci ordunun müşiri ve Şam valisi olan Ahmed Paşa’yı kurşuna dizdirip, ileri gelenleri, âlimler arasından huysuzları sürgüne yolladı, itibarlı birçok kişiyi boğdurdu. Gençlerin çoğunu askerî hizmete alıp halka da pek ağır vergiler yükledi. Bütün bunların hepsi olurken efendi dedem ve çevresinde toplananlar, olanlardan hiç zarar görmediler, en ufak bir kötülük de isabet etmediği gibi diğerlerinden de ayrı tutuldular.”³⁶¹

³⁵⁸ Şeyh Mustafa İsmet Garibullah, *Risale-i Kudsiyye*, s. 59. 13. beyitte Edirne’de Sultan Camii’nde ikamet ettiğini, gece gündüz Sultana dua ettiğini ve asla bundan gaflet etmediğini şu şekilde ifade etmiştir: “Edirne’de hususa kemter-i İsmet, ki Sultan Camii’ndedir ikamet / Dua-yı padişahla istikâmet, ider leyl-ü nehar yok asla gaflet / Teveccüh üzereyim Hakk’a gidelim, cemâl-i bâ-kemâle seyr idelim.” Devamındaki beyitlerde de Sultan Abdülmecid’e dualar etmeye devam etmektedir: “Vezir-ü askerin Hakk ide mansur, dahi erkanını Hakk ide ma’mur / İde âdamızı tar-ü mar-u makhur, ola vuz cümlemiz ta şâdu mesrur, Hüdâ mesrur ide Hakk’a gidelim, cemâli bâ-kemâle seyr idelim.” Sultan Abdülmecid’in vezir ve askerlerini Allah yardımına mazhar etsin, düşmanlarımızı tarumar etsin, düşmanları kahrettiği zaman hepimiz mutlu olalım, Allah bizleri sevinçli, bahtiyar kılsın diye duaya devam etmektedir (Şeyh Mustafa İsmet Garibullah, *Risale-i Kudsiyye*, s. 62, 70-71).

³⁵⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), c. I-V, s. 161-162; Tuba Yıldız, “Cebel-i Lübnan’da Osmanlı Devleti’nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 204.

³⁶⁰ Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidîlik*, s. 219.

³⁶¹ Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku’l-Verdiyye]*, s. 907-908.

Fuad Paşa'nın doğrudan Halidilikle ilgisi kesin olarak bilinmese de babası Keçecizade İzzet Molla'nın Halidiye'ye muhabbet gösteren bir Mevlevî olduğu bilinmektedir.³⁶² Keçecizade Fuad Paşa'nın Şam'dayken Halidî tekkesine sığınanları affettiği yönündeki iddia da yeterli bir kanıt olmadan doğru kabul edilemez.

Sultan Abdülmecid dönemi, Osmanlı'nın Tanzimat reformlarıyla yeni bir idari ve toplumsal düzen oluşturma çabalarının yanı sıra, dini ve sosyal yapılarla olan ilişkilerin de yeniden şekillendiği bir dönemdir. Ayrıca, Halidilik bu dönemde İstanbul'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde yayılma imkânı bulmuş, birçok tekke kurulmuştur. Bu bağlamda, Halidî şeyhleri ve müntesipleriyle kurulan iletişim ve bağlantılar da dikkat çekici bir boyut kazanmıştır. Halidî şeyhlerine ve tekkelerine yapılan ihsanlar, tahsisatlar ve tayinatlar, dönemin devlet-tarikat ilişkilerini anlamak açısından önemli ipuçları sunar. Ancak, burada not edilmesi gereken önemli bir husus şudur: Bu tür yardımlar ve destekler, yalnızca Halidîlere özgü bir ayrıcalık ya da özel bir muamele olarak değerlendirilmemelidir. Osmanlı yönetimi, daha geniş bir bağlamda, tarikat şeyhlerine ve tekkelerine düzenli olarak ihsanlarda bulunmuş ve bu yapıları desteklemiştir.

Osmanlı geleneğinde, sufi tarikatları devletin meşruiyetine katkı sağlayan sosyal, kültürel ve dini kurumlar olarak görülmüştü. Sultanlar, valide sultanlar ve üst düzey devlet erkânı, bu yapıların toplumsal barışı sağlamadaki rollerini dikkate alarak çeşitli tarikatlara maddi ve manevi desteklerde bulunmuşlardı. Bu yardımlar arasında tekkelerin onarımı, gıda ve yakacak yardımı, tayinatlar ve maaş bağlama gibi uygulamalar yer almıştı. Bu tür yardımların Halidiye'ye yapılması, tarikatın dönemin dini ve siyasi atmosferinde kabul gördüğünün bir göstergesi olarak görülebilir. Ancak, aynı dönemde

³⁶² Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Abdülbâkî Nasır Dede'nin (ö. 1236/1821) müridi olduğu bilinen (Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı* (İstanbul: Vefa Yayınları, 2007), s. 116) İzzet Molla bir şiirinde Mevlâna Celaleddin Rumî'nin bendesi olmasa, Mevlâna Halid'in dergâhına baş koyup kapısının toprağı olacağını şu sözlerle ifade etmişti: "Olmasam ben bende-i Molla Celâleddin eğer / Tâc-ı fakri etmemiş olsam o şâhın zîb-i ser / Baş koyup dergâhına (izzet) olurum hâk-i der / Bari olsun arzuhalimle revân eşk-i ter / Şeyh Halid'dir gül-i ruhsâr-ı millet-i halidin / Asitân-ı huld-i cennet "fedhulûha hâlidîn" ("Tasavvuf ve Nakşibendilik", *Semerikand Aylık Tasavvufî Dergi* 20. Yıl Özel Sayısı, İstanbul, Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2018, s. 194-195). Osman Selahaddin Dede'nin (ö. 1887) postnişin olduğu dönemde Yenikapı Mevlevihanesi'nin Tanzimat dönemi devlet ricalinin ve âlimlerin toplantı merkezi haline geldiği kaydedilmiştir. Keçecizade Fuad Paşa, Âli Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Adile Sultan'ın eşi Mehmed Ali Paşa, Midhat Paşa'nın ve Şeyhülislam Sadeddin ve Refik efendilerin Osman Selahaddin Dede'nin müridi olduğu iddia edilmiştir (Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, s. 122-124). Bu dönemde Yenikapı Mevlevihanesi devlet ricali ve üst düzey bürokratların sıkça ziyaret ettiği bir merkez haline gelmişti. Ancak, mevlevihaneye gelen herkesin Mevlevî tarikatına mensup olduğunu kesin bir delil olmaksızın iddia etmek doğru değildir.

Nakşibendi, Mevlevi, Halveti, Kadiri ve Şazeli gibi diğer tarikatların da benzer şekilde desteklendiği göz ardı edilmemelidir.

Sultan Abdülmecid döneminde bu yardımların bir diğer önemli amacı, tarikatların devletle uyum içinde hareket etmesini sağlamak ve merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Halidî şeyhlerine yapılan ihsanlar, bu bağlamda Osmanlı'nın tarikatları kontrol altında tutma ve onları birer dini otorite olarak destekleme politikasının bir parçasıydı. Ayrıca, bu tür desteklerin, tarikatların bulundukları bölgelerdeki sosyal istikrarı korumada ve devletin nüfuzunu artırmada bir araç olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bu çerçevede, Halidiye tarikatına yapılan yardımlar, Osmanlı'nın genel sufi tarikat politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmeli; sadece bu tarikat için özel bir muamele olarak algılanmamalıdır. Bu yaklaşım, dönemin sufi tarikatlarının devletle olan çok yönlü ilişkilerini daha doğru bir şekilde kavramamıza olanak tanır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDİLİK VE KULELİ VAKASI

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca devletin bütünlüğünü koruma, merkezî otoriteyi güçlendirme ve modernleşme adına birçok adım atılmıştı. Özellikle Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856) ve Avrupa'yı esas alan yapısal reform süreci Osmanlı toplumunun bazı kesimlerince “frenkleşme” ve “gâvurlaşma” olarak nitelendirilerek tepki ile karşılanmış; Tanzimat döneminde yapılan reformlarla, Kırım Savaşı (1853-56) sonucunda devletin malî durumunun sarsılması ve bu ekonomik sıkıntıya rağmen toplumun üst kesimlerindeki alafranga yaşam tarzı, lüks tutkusu ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaaya tanınan hak ve özgürlükler toplumun bazı kesimlerinde memnuniyetsizliğe yol açmıştı. Bu memnuniyetsizlik, Sultan Abdülmecid'i (1839-1861) tahttan indirerek yerine daha muhafazakâr gördükleri kardeşi veliaht Abdülaziz'i getirmek ve yeni bir hükûmet kurarak devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için 1859 yılı başlarında Fedailer Cemiyeti denilen gizli bir örgütün kurulmasına neden olmuştu. 14 Eylül 1859 (16 Safer 1276) tarihinde Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii'nde yapılan toplantı esnasında, hükûmetin yaptığı bir baskınla suçüstü yakalanan cemiyet üyeleri Çengelköy'deki Kuleli Kışlası'na götürülmüş; soruşturma ve yargılama Kuleli'de yapıldığı için tarihe Kuleli Vakası olarak geçmişti.³⁶³ Fedailer Cemiyeti'ni oluşturan grubun devlet ve vükela aleyhinde ittifak kurdukları, Serasker Rıza Paşa tarafından 15 Eylül 1859'da (17 Safer 1276) öğrenilmişti. Bu şahıslardan Tophane Müftüsü, Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi ve Halidî tarikatından Feyzullah Efendi ile bazı askerler tutuklanarak Kuleli'ye götürülmüştü. Bu hadiseye karışanların başında olan ve cemiyetin kurucusu olarak tanınan en önemli kişi Şeyh Ahmed Bağdadî'ydi.³⁶⁴

³⁶³ Zekeriya Türkmen, “Kuleli Vak'ası”, *DİA*, Ankara, 2002, c. 26, s. 356-357; Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, çev. Saadet Özen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), s. 103-104; Zekeriya Türkmen, “Sultan Abdülmecid'e Yönelik Bir Darbe Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Darbeler*, ed. Cevdet Kırpık, Can Deveci, Tekin Aycan Taşcı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), s. 175.

³⁶⁴ “Bir müddetten beri bazı sebük-magzânın devlet ve vükela aleyhine ittifak etmiş oldukları Serasker Rıza Paşa tarafından haber alınarak bunlardan Tophane Müftisi ve Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi ve yüksek kaldırımında sakın Halidi meşayihinden Feyzullah Efendi ile zabitan-ı askeriyyeden bazıları ahz-ü girift olarak Kuleli'de muhakemeleri icra olunmakta olduğu” (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Abdülhamid Ferid Paşa'nın Ruznamesinden”, *Belleten*, Ankara, Nisan 1963, c. XXVII, sy. 106, s. 278).

Bayezid Medresesi müderrislerinden Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Bağdadî³⁶⁵ tarafından kurulan cemiyetin ilk üyesi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ Reisi Çerkes Hüseyin Daim Paşa'dır. Daha sonra sırasıyla, Arnavut asıllı Cafer Dem Paşa, Tophane-i Amire Müftüsü Bekir Efendi, İmalat Meclisi üyesi Binbaşı Rasim Efendi, Tophane-i Amire kâtiplerinden Arif Bey, Fatih Medresesi müderrislerinden Hoca Nasuhî Efendi, Hezargradlı Halidî Şeyhi Feyzullah Efendi ve çeşitli askerî rütbeden subaylar, esnaf, medrese öğrencileri ve hocalar, Sultan Abdülmecid'i tahttan indirmek amacıyla bu cemiyete dahil olmuşlardı. İstanbul Boğaz Muhafızı Mirliva Hasan Paşa'nın³⁶⁶ cemiyete üye olduktan sonra cemiyetin amacını ve faaliyetlerini hükûmete ihbar etmesiyle üyeler yakalanmıştı. Bu vakada birinci derecede suçlu bulunan Şeyh Ahmed Efendi, Ferik Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Arif Bey ve Binbaşı Rasim Bey idam cezasına; diğerleri sırasıyla kürek, kalebent³⁶⁷ ve sürgün cezalarına çarptırılmışsa da daha sonra idam cezaları hafifletilerek Sultan Abdülmecid tarafından müebbet kalebentliğine çevrilmişti. Şeyh Ahmed ve Arif Bey, Magosa'da; Hüseyin Daim Paşa ile Rasim Bey de Akka'da; Şeyh Feyzullah Efendi, Midilli'de kalebent ve diğer suçlular da çeşitli adalara veya memleketlerine sürgün edilmişti. Yalnız Cafer Dem Paşa, Bâb-ı Seraskerî'de sorgusu yapıp Kuleli Kışlası'na getirilirken kayıktan atlayarak intihar etmişti. Askeriyede yer alan diğer sanıkların ordudan atılarak hapis ve sürgün cezası almalarına karar verilmişti.³⁶⁸

Kuleli Vakası'ndan sorumlu olarak tutuklanan 41 sanıktan 15'inin Nakşibendi tarikatıyla ilişkisinin olması; meşayih ve ulemeden bazılarının bilhassa asker ve sivil bürokratların Nakşibendi tarikatına bağlı olması bu isyan girişimini ilginç kılmaktadır.³⁶⁹

³⁶⁵ Şeyh Ahmed'in 1859 öncesi ve sonraki yirmi yılına ilişkin yaşadıkları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgeler ve mektuplar ışığında şu makalelerde detaylı olarak ele alınmıştır: Muharrem Varol, "Siyasi Bir Lider Olarak Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi", *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*, ed. Ali Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2014), s. 65-76; Muharrem Varol, "Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'e Dair Bilinmeyenler", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 35 (Haziran 2015): 97-143.

³⁶⁶ Hasan Paşa (Tatar) Topçu beylerinden olup mirliva ve Karadeniz boğazı muhafızı olmuştur. Ağustos/Eylül 1859'da (Safer 1276) Çerkes Hüseyin Paşa'nın hainliğini haber vermesinden dolayı ferik olduysa da kısa zamanda kendisi de gözden düşmüştür. Emekli olarak 1880/81'de (1298) de vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 2, s. 645).

³⁶⁷ Kalebentlik, devletin görevini kötüye kullanmaktan kaynaklanan siyasal nitelikli suçlarla ilişkilendirilir. Kalebentlik cezasıyla yargılananlar, devletin önceden belirlediği kalelere gönderilir ve kimseyle görüşmeden sürekli olarak gözetim altında tutulurdu.

³⁶⁸ Türkmen, "Kuleli Vak'ası", c. 26, s. 356-357; Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 2009), s. 12-13.

³⁶⁹ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 184.

Cemiyetin lideri olan Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ve üyelerden Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Hezargradlı Şeyh Feyzullah Efendi ve Hurşid Efendi ve Binbaşı Ali Efendi Nakşibendiye'nin Halidiye koluna mensup olduğundan bu kısımda ele alınacak; dönemin diğer Nakşî-Halidî meşayihinde benzer muhalif düşüncelerin olup olmadığı analiz edilecektir. İstintaknamelerde Halidî olduğu düşünülebilecek başka kişiler de vardı. Şeyh Feyzullah Efendi'nin tekkesinde kahvecilik yapan Malatyalı Hasan Efendi ve boşandığı için tekkeye sığınmış olan Mehmed Efendi, Kuleli Vakası çerçevesinde sorgulanmış; ama suçsuz olduklarına hükmedilmişti.

Şeyh Ahmed'in Süleymaniye kökenli olması Süleymaniye'den Süleyman Paşa'nın oğulları Ali, Hasan ve Abdülkadir beyleri cemiyete dahil etmesinde etkili olmuştu. Kırım Harbi'ne iştirak etmesi savaşta tanıştığı asker ve üst rütbeli subayları cemiyete kazandırmasında önemli bir rol oynamıştı. Bayezid Medresesi'nde müderrislik vazifesinde bulunması medresedeki talebelerini, şeyh olması da Nakşibendi-Halidî kolundaki müntesipleri cemiyete dahil etmesini kolaylaştırmıştı.

4.1. Kuleli Vakası'nın Halidî Aktörleri

4.1.1. Şeyh Ahmed Efendi

Kuleli Vakası'nın lider kadrosu ve önderinin Nakşî-Halidî olduğu yukarıda ifade edilmişti. Şeyh Ahmed Efendi, nüfuzunu kullanarak Fedailer Cemiyeti'nin fikrî yapısını oluşturmuş ve pek çok kişinin cemiyete iştirakini sağlamıştı. Bir tarikat şeyhi ve müderris olması ve Kırım Savaşı'na katılarak cepheye gitmesi, tekke ehli, ulema ve askeriye'den oluşan üç farklı camiayla ilişkiler kurmasını kolaylaştırmıştı. Ayrıca, buna hemşerilik bağlarını da ekleyerek geniş bir çevrede taraftar bulmayı başarmıştı. Kırım Savaşı esnasında üst rütbeli subay ve paşalarla kurmuş olduğu ilişkiler Şeyh Ahmed için Kuleli Vakası'nın zeminini oluşturacak ve sultana karşı bir suikast tertibine cesaret etmesini sağlayacak kaynaklar olmuştu.³⁷⁰

³⁷⁰ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 156-157. Sanıklardan Tahir Ağa, Şeyh Ahmed ile Kars'ta savaş sırasında tanıştığını belirtirken, Çerkes Şuayb ise Şeyh Ahmed ile Erzurum'da Hüseyin Daim Paşa'nın kışlada bulunan odasına gittiğinde tanıştığını ifade etmiştir (BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 70, vr. 1b).

Sorgulandığı esnada 36 yaşında³⁷¹ olduğunu beyan eden Şeyh Ahmed kendi ifadesine göre İstanbul'a 12 sene önce yani 1847'de seyahat amacıyla gelmişti. İlk olarak hemşerilerinin konakladığı yer olarak Safvetî Paşa Tekkesi'nde 5-10 gün kadar kaldıktan sonra³⁷² Nuruosmaniye Camii civarında hattat odasında, daha sonra da Sultan Bayezid Medresesi'nde kalmış ve bu süreçte talebeler yetiştirmeye devam etmişti.³⁷³

Bir Nakşî-Halidî şeyhinin oğlu olan Şeyh Ahmed, 1854'te henüz 31 yaşında iken Kürdistan eyaletinden gelen 3.000 kadar müridi ile Kırım Savaşı'na katılmış ve Kars cephesinde savaşmıştı.³⁷⁴ Normal şartlarda Müslümanlar için farz-ı kifaye olan cihat, umumî seferberliği gerektiren bir saldırı ya da tehlike halinde farz-ı ayın olduğu için³⁷⁵ Şeyh Ahmed, Hristiyanlara karşı yapılan bu savaşta Sünni Müslüman bir imparatorluk olan Osmanlı ordusunda yer almak ve Allah yolunda cihat etmek için hacca gitmekten bile vazgeçtiğini belirtir.³⁷⁶

Şeyh Ahmed ve onun gibi düşünenler, şeriata uygun hareket edildiği sürece devletin ve sultanın desteklenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Bu temel öngörü ile şeriatın uygulanmasını sağlamak amacıyla şeriat yolundan sapmış, alafrangalaşmış iktidarın değişmesi gerekiyordu. Kırım Savaşı sonrasında 1856'da Islahat Fermanı'nın ilan edildiğini öğrenen Şeyh Ahmed savaşa iştirak ettiği için pişman olduğunu belirtmişti. Çünkü ona göre İslam'ın zaferi için gayret ve dine uygun hareket edilmiyorsa Osmanlı Devleti'ne hizmet etmenin ve Osmanlı ordusunun muzaffer olması için savaşmanın bir anlamı yoktu. Bu durumda şeriatın uygulanması için devletin en tepesinden başlayarak sağlamak amacıyla halkın ifsadına veya iflahına vesile olan padişahı değiştirmek gerekiyordu.³⁷⁷

Nakşî-Halidî olan Şeyh Ahmed'in liderliği ve onun çevresindeki kişiler tarafından kurulan Fedailer Cemiyeti, iktidarda değişim isteğiyle hareket etmişti. Ancak, sultanı öldürerek hedeflerine ulaşmayı önermek, Nakşibendiliğin bir hareket tarzı olmadığı gibi,

³⁷¹ İstintakname defterine göre (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 2a) 36, fezlekeye göre ise (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 74, v. 2a) 46 yaşındadır.

³⁷² BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 70, vr. 1b. (Çerkes Şuayb'ın istintakı)

³⁷³ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 1b.

³⁷⁴ "...Tarikat-ı Nakşibendiyye-i Halidiyye'den Şeyh Ahmed Efendi'nin Kürdistan eyaleti ahalisinden üç bin kadar müridini cem' ile evvelbaharda Anadolu Ordu-yı Hümayunu maiyyetine gitmek üzere buyuruldu i'tasını müsted'i verdiği takririn gönderildiği ifadesine dair..." (BOA, A.MKT.MHM, 58/60, 10 Şaban 1270/8 Mayıs 1854).

³⁷⁵ Ahmet Özel, "Cihad", *DİA*, İstanbul, 1993, c. 7, s. 528.

³⁷⁶ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2b.

³⁷⁷ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 215-217.

tarikatin İstanbul’da bulunduğu süre boyunca devletle kurduğu müsbet ilişki biçiminden de ayrılmaktadır.³⁷⁸ Ayrıca, iktidarı “meşru” yöntemlerle değil, padişahı öldürerek değiştirmek bu cemiyete dahil olan tüm bireylerin yegâne amacı değildi.

Şeyh Ahmed’in kurmuş olduğu cemiyete çok sayıda taraftar toplamasındaki etmenlerden biri de toplumun nabzını iyi yoklama ve toplumda ortak ve yaygın olarak bahsedilen kaygıları dile getirme becerisiydi. Mesela, Çerkes Şuayb sorgusunda Şeyh Ahmed’in kendisine (muhtemelen Sultan Abdülmecid ve hükûmeti kastederek) Anadolu ve bütün dünyanın batırılmasından, hırsızlıklarından beytülmalde para kalmadığından, şeriatı batıl ettiklerinden, her ne işleri varsa “gavur” kanunlarına tatbik ettiklerinden, bundan sonra Fransa’dan bir kanunname alınacağından ve evlerin kapılarının açılarak herkesin evine “gavurların” istediği gibi girip çıkacağından ve kadınlardan “*yaşmak, ferace*”nin kalkacağından bahsettiğini söylemişti.³⁷⁹ Buradan hareketle, savaşlardaki toprak kayıplarının ve mali anlamda sıkıntıların artması, Kırım Harbi ile birlikte dış borçlanmaya gidilmesi ve devlet hazinesinde para kalmaması gibi hususlar, yani siyasî, askerî ve ekonomik alanda yaşanan gerilimler Kuleli Vakası’nın lideri olan Şeyh Ahmed’i bu isyanı tertip etmeye sevk etmişti. Müslümanların yaşantısındaki bozulmalar, giyim kuşamda Avrupa’nın etkisiyle yaşanan değişimler Şeyh Ahmed ve kurduğu gizli cemiyetteki bazı üyelerin başlıca argümanlarıydı.

Kuleli Vakası’nın müsebbibi olan cemiyete farklı zümrelerden kişilerin katıldığı görülmektedir. “Fedai” denilen bu kişilerin cemiyete katıldıklarının bir işareti olarak üzerinde Arapça ibareyle “*Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ile aramdaki ahdi kabul ettim ve ben muahhid fedaiyim*” yazan bir kâğıdı mühürlüyorlardı.³⁸⁰ Buradan, Şeyh Ahmed’in bu ekibi toplayabilmek için Sultan Abdülmecid’e muhalif kişilerle özel görüşmeler yaptığı ve sözlü yeminin yanı sıra yazılı ahit (*arabiyyü’l-ibâre yazılı olan muahede pusulası*³⁸¹) olarak cemiyete bağlılıklarını pekiştirdiği anlaşılmaktadır.³⁸² Hatta “*ifşa-yı sır edenler[in] itlaf olunacağı*”³⁸³ dahi kararlaştırılmıştı. Cemiyete Halidîlerin yanında Halidî olmayan Nakşibendilerin, farklı zümrelerden yetkin kişilerin katılması ve lider

³⁷⁸ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 217.

³⁷⁹ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 70, vr. 2b. (Çerkes Şuayb’ın istintaknamesi içinde.)

³⁸⁰ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 74, vr. 1b. (قبليت عهدالذى بنى و بين اشيع احمد اسليماني و انا المعاهد فدائي)

³⁸¹ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 50, vr. 5a.

³⁸² BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2a.

³⁸³ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 50, vr. 3b.

olarak Halidî Şeyh Ahmed'in kabul edilmesi akla iki sebebi getirmektedir. Birincisi, Şeyh Ahmed kayıtlardan anlaşıldığı üzere ilim sahibi ve iletişimi güçlü biridir.³⁸⁴ Bu sebeple, devlet erkânı, askeriye, ilmiye ve meşayihden pek çok kişi onu doğal bir lider olarak görüp takip etmiş olabilir. İkinci sebep ise 19'u askeriye, 10'u ilmiyeden (şeyh, medrese hocası veya talebesi) yaklaşık 40 kadar kişinin cemiyete üye olması³⁸⁵ ve aralarından bir paşanın veya askeriye'den bir yetkilinin cemiyet lideri olarak seçilmemesi, bu kişilerin herhangi bir vaka ortaya çıktığında sorumlu tutulmamak veya ikinci dereceden sorumlu olmak gibi bir niyet güderek Şeyh Ahmed'i ilk safa ittikleri düşünülebilir.

İstintaknamede yer alan “tebaa-i şahanenin derece-i müsavatta bulundurulması kazıyyesi kendisine bais bir dert olup”³⁸⁶ ifadesinden anlaşıldığı üzere Müslümanlar Osmanlı Devleti içinde millet-i hâkime konumunda iken 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerle eşit konuma gelmişti. Bu durum, Şeyh Ahmed Efendi ve cemiyet üyelerinin tepkisine yol açmış olmalıdır. Şeyh Ahmed Tanzimat'ın getirdiği yüklerin kaldırılması ve şeriatın uygulanmasını amaçlamıştı.³⁸⁷ Fakat, sorgu sırasında suikast niyetini reddetmiş, ulema, askerler ve dindar esnafı bir araya getirerek Bâbiâli'ye ya da Bâb-ı Meşihat'e arzuhal sunmak niyetinde olduklarını ifade etmişti.³⁸⁸ “Suikast niyetinde değildim, muradım ahkâm-ı şer'iyyenin icrasındır” cümlesi inandırıcı bulunmayan Şeyh Ahmed, sorgulanan kişilerin bazılarının suikast niyetlerini itiraf etmeleri sonucunda birinci dereceden suçlu bulunmuştu.³⁸⁹ Yapılan sorgulamalar neticesinde Şeyh Ahmed idam cezasına çarptırılmış; ardından Sultan Abdülmecid'in affıyla müebbet kalebent ve hapis cezası verilerek Magosa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı.³⁹⁰

³⁸⁴ Feyzullah Efendi Tekkesi'nde geçici olarak ikamet eden Hasan Efendi'yi sorgulayan memur “Bir de böyle ilm ü kemali yerinde Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi namında birisini dahi biliyor musun?” demiş, O da “Vakıan bunun şöretini burada işitiyorum, ancak kendisini görmedim” demiştir (BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 60, vr. 5b). Alay Emni Mehmed Efendi ise “Merkum böyle bir mütedeyyin ulemadan bir zat olduğunu ve gazaya gidip orada dahi bulunduğu mübarek ve temiz adem olup fevkinde bulunur evliyadan ve keramet me'mul olunur diye Rasim Bey sena eyledi...” (BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 52, vr. 6a).

³⁸⁵ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 107-108. Asker ve ulema kategorilerine eski askerler, Tophane-i Amire medrese personeli ve sakinleri eklenirse sanıkların tamamına yakınının askerî ya da dinî muhitlerden geldiği söylenebilir (Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 108).

³⁸⁶ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2a.

³⁸⁷ “...adem tedarik edecek olur ise onlarla müttehiden Bâbiâli'ye ve Bab-ı Meşihatpenahi'ye tecemmu'la Tanzimat-ı Hayriyye'nin def'i ve şeriat-ı seniyyenin ikmalî icrasının çaresine sa'y edeceği efkarını...” (BOA, İ.DH. 445-1/29437, lef 50, vr. 2a).

³⁸⁸ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 105, 125.

³⁸⁹ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 74, vr. 2a. Fezlekelerin tamamı daha önceden Uluğ İğdemir tarafından çalışılmıştır (İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 43-76).

³⁹⁰ BOA, İ.DH. 445-1/ 29437, lef 16, lef 18.

1861’de Sultan Abdülmecid’in vefatı ve Abdülaziz’in cülusuyla Kuleli Vakası’nın sorumluları affedilmiş ve sürgünden dönmelerine müsaade edilmişti. “*Devlet aleyhine alenî ihanet cinayeti*”³⁹¹ şeklinde tanımlanan bir suçun normal şartlarda affedilmesi neredeyse imkânsızdı. Geleneksel patronaj ilişki ağlarının gücü sayesinde, o dönemde önemli bir rol oynayan Valide Kethüdalığı gibi kritik bir pozisyonda bulunan Mustafa Mazlum Bey’in (Paşa) Kuleli mahkûmlarının affedilmesini talep eden girişimi ilginçtir. Mazlum Bey’in oğlu II. Abdülhamid dönemi önde gelen devlet adamlarından Mehmed Memduh Paşa’dır (ö. 1925). Nakşibendi-Halidî olduğu belirtilen baba ve oğlunun özellikle Kuleli Vakası’nın üçüncü dereceden suçluları arasında yer alan Hezargradlı Şeyh Feyzullah Efendi’nin Mustafa Mazlum Bey’in şeyhi olduğu bilinmektedir. Sadrazam Âlî Paşa’nın (ö. 1871), Mazlum Bey gibi aracıları cevapsız bıraktığı ve umumî bir af çıkmasına karşı çıktığı da bilinmektedir. Fakat, sonuç olarak Sultan Abdülaziz’in cülusuyla umumî af çıkmış, suçlular affedilmiş ve üst rütbeli devlet görevlilerinin bir kısmı tekrar devlet görevine getirilmişlerdi. Şeyh Ahmed Efendi’nin cezası hafifletilmiş, ancak Kıbrıs Adası’nda ikamet mecburiyeti getirilmişti. Şeyh Ahmed’in sürgünden kurtulması ve maaş bağlanması konusu, Meclis-i Vâlâ’da gündeme getirildikten sonra 18 Temmuz 1862’de bütün kısıtlamalardan kurtularak kendisine 400 kuruş aylık bağlanması için padişah iradesi çıkarılmıştı. Affedilerek özgürlüğüne kavuşan Şeyh Ahmed İstanbul’a dönmüş, fakat uzun süre geçmeden tekrar sürgünden sürgüne gönderilmişti. Bağdat, Tahran, Trablusgarp ve ardından Magosa’ya geri gönderilen Şeyh Ahmed fiilî kalebentlik cezasını çekmeye devam etmişti. Affedilmiş olmasına rağmen tekrar sürgün edilmesi, Şeyh Ahmed’in işlediği suçun kötü ününden dolayı cezalandırılmaktan kaçamadığını göstermektedir.³⁹²

Sultan Abdülaziz döneminde aylık 500 kuruş maaşla Bağdat’a sürgüne gönderilen Şeyh Ahmed, Şam ya da başka bir yere nakledilmesi için Bâbiâli’ye bir talepte bulunmuştu. Şura-yı Devlet, Şeyh Ahmed’in “*cinayet-i cesime ashabından*” olduğu, yani teşebbüs ettiği Kuleli Vakası’ndaki suçun büyüklüğüne dikkat çekerek onun müebbet

³⁹¹ BOA, C.ZB, 47/2316, 29 Zilhicce 1282/15 Mayıs 1866.

³⁹² Tanzimat sonrası devlet bürokrasisinin bu tür suçlulara yaklaşımının incelendiği bu makalede, sürgünden sürgüne gönderilen bir tarikat liderinin taşra idaresindeki yetkililer, bölge halkı ve merkezi bürokratlarla bazen çatışma bazen de uyum içinde hareket eden davranış kalıpları çeşitli açılardan ele alınmış ve hakkında pek az bilgi bulunan bu şahsın özellikle Kuleli Vakası’ndan sonra yaşadığı olaylar aydınlatılmıştır (Varol, “Kahramanlıktan Kalebendliğe”, s. 111-130).

kalebentlik cezasıyla kalebentliğe mahkûmken affedilerek ve 500 kuruş maaş tahsis edilerek Bağdat'a gönderildiğini belirtmiş, fakat bu affin kıymetini bilmeyerek bir takım uygunsuz davranışlarda bulunduğuna işaret etmişti. Şam'a gönderilmesi de mahzurlu görülerek koruma altında Trablusgarp'a gönderilmesi ve maaşının Trablusgarp Mal Sandığı'ndan ödenmesi kararlaştırılmıştı.³⁹³ Trablusgarp'tayken mahalli memurların aleyhinde bazı "*tahrikat ve fesadata cür'et*" ettiği gerekçesiyle orada bulunması sakıncalı görülmüş ve sürgün yerinin değiştirilmesine karar verilmişti.³⁹⁴ Şeyh Ahmed'in Bağdat ve Trablusgarp'ta tam olarak nasıl faaliyetlerde bulunduğu, devlet yetkililerini tedirgin eden ne tür halleri olduğu belgelerde açıkça belirtilmemiştir. 11 Ağustos 1870 tarihli bir irade ile Şeyh Ahmed'in sürgün yerinin değişmesi ve muhafaza altında Magosa'ya sürgün edilmesine hükmedilmişti.³⁹⁵

Magosa, Şeyh Ahmed için yeni bir yer değildi; çünkü ilk sürgüne gönderildiği yer de orasıydı. Bağdat, Trablusgarp ve Kıbrıs'ta geçen yaklaşık 13 yıllık ikinci bir sürgün hayatından sonra 1875'te Sultan Abdülaziz'in iradesiyle başka bir yere gitmemek üzere doğruca memleketine gönderilmesi şartıyla affedilmişti.³⁹⁶ Sürgündeyken Şura-yı Devlet'e ve Bâbiâli'ye gönderdiği mektuplar incelendiğinde resmî makamların anlatımının tam tersi bir içeriğe sahip olduğu görülür. Şeyh Ahmed, yerel yöneticilerin padişah kararına uymayarak kendisine bağlanan maaşın bir kısmını keserek verdiklerini, kendisine isnat edilen suçların iftira olduğunu ve hangi suçlardan dolayı sürgün edildiğini bilmediğini ifade eder. Şeyhin taleplerini değerlendiren Ahkâm-ı Adliyye Dairesi affedilmesinin daha uygun olduğuna karar verir ve sonuçta Şeyh Ahmed affedilerek memleketi Süleymaniye'ye gönderilir.³⁹⁷

Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin önde gelen mensuplarından Namık Kemal (ö. 1888) 9 Nisan 1873'te kalebent olarak Magosa'ya gönderilince Şeyh Ahmed'le tanışmıştı. "*Erbâb-ı hürriyetin şeyhü'r-reisi*"³⁹⁸ olarak nitelediği Şeyh Ahmed'den

³⁹³ BOA, A.MKT.MHM, 410/31, 18 Safer 1285/10 Haziran 1868.

³⁹⁴ BOA, ŞD, 2393/9, 28 Rebiülahir 1287/28 Temmuz 1870.

³⁹⁵ BOA, İ.ŞD, 19/796, lef 2, 13 Cemaziyelevvel 1287/11 Ağustos 1870.

³⁹⁶ BOA, İ.DA, 15/633, lef 8, 20 Muharrem 1292/26 Şubat 1875. Şeyh Ahmed'in suçsuzluğunu ifade eden arzuhali, Zaptiye Nazırı'na gönderilen raporda yer alan "*ıslah ve tashih-i nefis ve meslek*" etmiş olduğu bilgisi ve İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesi talebi üzerine memleketine dönmek şartıyla affedildiğini belirten padişah iradesi çıkmıştır (Varol, "Kahramanlıktan Kalebendliğe", s. 122).

³⁹⁷ Varol, "Kahramanlıktan Kalebendliğe", s. 114-122.

³⁹⁸ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında* (İstanbul: MEB, 1949), c. II, Kısım I, s. 386.

sitayişle bahseden Namık Kemal, adeta Şeyh'in üstün niteliklerini, yaşadığı zorlukları kendi özgün üslubuyla oldukça açık ve özlü bir şekilde tasvir etmiştir.

“Doğrusu şehrimiz menfâ hususunda dahi enmûzec-i âlem denmeye şayestedir. İlmi diyanetine, diyaneti himâyetine muâdil bulunan ve Kuleli Vakı'ası'nda herkesce malum bir sırrın ketmini fedâkârâne iltizâm ettiği için evvel-emirde katle mahkûm ve muahharen katilden şen'i bin türlü ta'zibât ve belâya giriftâr olan Şeyh Ahmed Efendi burada...”³⁹⁹

Ona göre, ölümden beter sıkıntılar ve felaketlere maruz kalan Şeyh'in neden sürgünde olduğunu bilmediğini belirterek ironik bir şekilde kendi durumuyla karşılaştırır ve en azından sürgün sebebini bildiği için kendi haline şükreder.⁴⁰⁰ Namık Kemal, zaman zaman yazdığı şiirleri şeyhe göstererek fikrini almıştı. Örneğin, Yeni Osmanlılar'ın aktif bir üyesi olan Ebüzziya Tevfik'e (ö. 1913) yazdığı bir mektupta geçen şiirini ve “*üstad-ı muhterem*” olarak nitelendirdiği Şeyh Ahmed'in öncelikle okuyup çok beğendiğini belirten⁴⁰¹ Namık Kemal, Ahmed Efendi'nin affedilip memleketi Süleymaniye'ye gönderilmesi ve maddi ihtiyaçlarının karşılanması için tahsisat çıkarılması isteğiyle iki dilekçe yazmıştı. Ayrıca, 1874 Ekim'inde yazıldığı tahmin edilen bir mektupta Namık Kemal, Şeyh Ahmed'in affı ve maişet konusunda yardımcı olması için Midhat Paşa'nın⁴⁰² aracılığı olmasını da istemişti. Mektupta şeyhten övgü ve derin bir saygıyla bahseden Namık Kemal, onun gibi birini daha önce hiç görmediğini belirtir. Şeyhin, takva, bilgelik, irfan ve erdem gibi özelliklerinin yanı sıra, peygamber torunu olmanın tüm niteliklerini taşıdığını, Hz. Hüseyin gibi belalara sabır ve tahammül gösterdiğini edebî bir ustalıkla ifade eder.⁴⁰³ Namık Kemal gibi devrinin önde gelen bir aydını tarafından yakından tanınmış ve hakkında övgüyle bahsedilmiş Şeyh Ahmed Efendi'nin karizmatik bir figür olduğu ve Kuleli Vakası sonrasında 16 yıl boyunca devletin sıkı bir denetimi altında kaldığı açıktır.

³⁹⁹ Feyziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları* (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 2. baskı, c. I, s. 240.

⁴⁰⁰ Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, c. I, s. 234-235; 241-242.

⁴⁰¹ Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, c. I, s. 256.

⁴⁰² Midhat Paşa'nın o tarihten 15 sene önce Kuleli Kışlası'nda onu sorgulayanlar arasında olması da kaderin garip bir cilvesi olsa gerektir (İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 28; Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 126).

⁴⁰³ Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, s. 383; Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, s. 308-311.

4.1.2. Hüseyin Daim Paşa

Şeyh Ahmed'in kurmuş olduğu cemiyete ilk dahil olanlar Çerkes Hüseyin Daim ve Arnavut Cafer Dem Paşa ile Arif ve Rasim beylerdi. Şeyh Ahmed'in kurmuş olduğu cemiyete “*muahid*” olarak ikinci kişi sıfatıyla katılmış ve başkan vekili olmuş olan Hüseyin Daim Paşa, Şeyh Ahmed ile Şam'dayken Kırım Harbi başlayıp cihad ilan edilince Osmanlı ordusuna katılırken tanışmıştı. Şam'dan Hicaz'a gitmek niyetinde olan Şeyh Ahmed savaşın başlamasıyla 1853 sonbaharında gönüllü olarak Arabistan Ordusuna katılarak Hüseyin Daim Paşa ile Anadolu'ya geçmişti. Önce İstanbul'a sonra orduyla birlikte Trabzon, Erzurum ve Kars'a gönderilen bu iki şahıs, Kafkas cephesine gitmişti. İstanbul'a döndükten sonra da Şeyh Ahmed ile dostluk ve samimi ilişkileri devam eden Paşa'nın, zaman zaman Şeyh Ahmed'i medresesindeki odasında ziyaret ettiği; zaman zaman da Şeyh Ahmed'in Paşa'nın Tophane'deki konağına gittiği kaydedilmiştir.⁴⁰⁴

Kafkas kökenli Bâb-ı Seraskeri Dâr-ı Şura Reisi Hüseyin Daim Paşa da Halidî idi. Kuleli sorgulamaları sırasında Şeyh Ahmed'in kendisine “*icra-yı ahkâm-ı şer'iyye ve ıslahat-ı umur-ı umumiye*” şeklinde bir cemiyet kurmayı teklif ettiğini ve bu sebeple cemiyete dahil olduğunu belirtmişti.⁴⁰⁵ Soruşturma esnasında, Şeyh Ahmed'in kendisine Anadolu, Arabistan ve Lazistan'da şeriatın tamamıyla icra olunması ve beytûlmalın israftan korunması için ulema ve çeşitli zümrelerin ittifak etmekte olduklarını ve bu iddianın din ve şeriat davası olduğunu belirtmişti. Anlaşılan, Şeyh Ahmed sadece kendisinin değil ulemadan ve meşayihden de birçok kişinin şeriatın icra olunmasını, israfın önlenmesini, padişahın güç ve kudret kazanmasını istediğini iddia ederek Hüseyin Paşa'yı cemiyete kazandırmıştı.⁴⁰⁶

İstintaknamede ve fezlekede belirtildiği üzere cemiyete hem nakdî hem fiilî yardımda bulunduğu belirtilen Hüseyin Paşa, kendini savunmak veya suçunu hafifletmek için kan dökülmeden amaca ulaşılmasını istediğini belirtmişti. Görüşmeler sırasında Hüseyin Daim Paşa “*Allah rızası ve din ve milletimiz için biz ölelim ve cumhur edelim ve*

⁴⁰⁴ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 154-155.

⁴⁰⁵ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 34.

⁴⁰⁶ “...şeriatın icrası ve beytûlmalın israf olunmaması ve askere iyi bakılması ve sefayin-i bahriyenin ziyadeleştirilmesi ve memalik-i şahane tesviye ve vüs'at ve padişahımızın kudret ve şevket kesb etmesi kendinin inkârında bulunmayacağından ulema misillü şu suretle olan gidişe kendinin dahi rızası olmadığını ve dahil-i muahede olduktan sonra ulemanın verdikleri fetva-yı şerife mucebince vükela-yı fiham efendilerimize bir suretle arz olunmasının çare ve esbabını müzakere ve müşavere eylediğini...” (BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2b).

beyan-ı hal eyleyelim eğerce kabul etmezler ise padişah ve vükelayı istemeyerek ...[Abdülaziz]i tahta çıkaralım”⁴⁰⁷ gibi yanlış tedbirlerle ayaklanmanın tüm millet ve devletlerin İslam milletine düşman olmasına, devlet ve milletin kötü bir duruma düşmesine, İstanbul’daki gayrimüslimlerin zarar görmesine ve şehirde kargaşaya yol açabileceğine, hayır işlemek isterken şerre alet olunacağına dikkat çekmişti.⁴⁰⁸ Ayrıca, Hüseyin Paşa bu gidişatın devam etmesi halinde kendisinin de razı olmayacağını, Abdülaziz’i isteyeceğini ve Şeyh Ahmed ve ekibiyle beraber olacağını; fakat kan dökülmesine ve fesat çıkmasına razı olmadığını belirtmişti. Bu şekilde herkesin önünü almamış olsa o zamana kadar çoktan bir fesat meydana gelmiş olacağını söyleyerek cemiyetin fesadını engelleyici bir rol üstlendiğini iddia etmişti. Ancak, Hüseyin Daim Paşa’nın cemiyetin içindeki fonksiyonlarını yalnızca kendi ifadelerinden yola çıkarak öğrenmek mümkün değildir. Her ne kadar sözlerinde samimi görünse de asıl amacı padişahı tahttan indirmek olan bir topluluğa katılmış, ifadesinde de Şeyh Ahmed’i desteklediğini açıkça belirtmişti.⁴⁰⁹

Kuleli Vakası sanıklarından birisi olan Cafer Paşa, Hüseyin Paşa’ya bir cuma günü Sultan camiye gittiğinde caminin kapılarını tutup ...[Abdülaziz]’i tahta çıkarsınlar dediğinde Hüseyin Daim Paşa’nın cevaben “*sefaretlere ve ahali-yi Hristiyana telaş ve korku düşmekten hazer edip Avrupa usulünce ...[Abdülmecid]i ve vükela-yı devleti kâmilten tebdil ve tahvil eyleyelim*”⁴¹⁰ dediğini iddia eder.

Kuleli Vakası’nın gerçekleştiği ortam ve sonrasında bağlantılı olarak şu tarihsel vakıayı hatırlatmakta fayda vardır: Osmanlı başkentindeki gelişmeleri yakından takip

⁴⁰⁷ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2b-3a.

⁴⁰⁸ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 2b-3a. “Allah rızası ve din ve milletimiz için biz ölelim ve cumhur edelim ve beyan-ı hal eyleyelim eğerce kabul etmezler ise padişah ve vükelayı istemeyerek ...[Abdülaziz]’i tahta çıkaralım diye su-i tedbir olarak söz söyleyenlere kendisi maazallah su-i tedbir ile cumhur kılıklı bir şey yapılacak olur ise cemi’ düvel ve milel millet-i İslamiyye’ye hasım olup devlet ve millet fena hale giriftar olarak hayır işlenecekken şerre alât olunacağını ve böyle bir iş ayak takımının eline ve ağızına düşer ise bir takım Hristiyan ve ecnebiye zarar isabet ile derun-ı İstanbul’un hercümerç olmasına sebep olunur dünya ve ahirette cevaba kadir olunamaz...” (İ.DH, 445-1/29437, lef 50, v. 2b-3a). Büyük devletlerin kapsamını genişletip, çıkarları için kullandığı kapitülasyonlar, diplomat ve konsolosların himayesi ile Osmanlı Hristiyanları korunmaktaydılar. Kırım Savaşı sırasında İstanbul’a gelen yabancı askerler ayaktakımı çeşitli asayiş problemlerine ve suç oranlarının artmasına neden olmuştur (Roderic H. Davison, *Osmanlı Türk Tarihi: 1774-1923 Batı Etkisi*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa Tarih, 2016), s. 183).

⁴⁰⁹ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 3a.

⁴¹⁰ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 50, vr. 3b. (İstintaknamelerde Sultan Abdülmecid ve Veliht Abdülaziz’in isimleri/unvanları yerine noktaların kullanılması tercih edilmiştir. Bu durum, padişaha yönelik bir suikast teşebbüsünün açıkça konuşulmasından duyulan endişeyle ilişkilendirilebilir.)

eden Avrupa devletleri Kuleli Vakası'ndan kısa bir müddet sonra mali krizin şiddetlendiği ve vaat edilen idari-hukuki reformların gerçekleştirilmediği hususlarında Bâbîâlî'yi ortak bir notayla uyarmışlardı. Bu sırada İstanbul'un bazı yerlerine “*Hasmin kadı olursa yardımcın Allah olsun*” cümlesiyle başlayan bildiriler asıldığı, mabeyin başkâtipliğine içinde bir mektup bulunan bir küfe kavun gönderildiği belirtilmişti. Mektupta yer alan “Millet Âlî ve Fuad paşaları istemiyor, bunlar çıkarsa devlet idare olunmaz zannolunmasın. İdare edecek kimlerdir denilirse, Kıbrıslı Mehmed Paşa ve Rüşdî Paşa pederlerimiz ile Vefik Efendi ve Rıza Bey'dir” şeklindeki ifadeler, açıkça bir kabine değişimi istendiğini göstermektedir. Bu gerilimli ortamda Sultan Abdülmecid Sadrazam Âlî Paşa'yı huzura çağırıp, giderek derinleşen mali krizi çözmek konusunda gerekli adımları atmasını istemişti. Âlî Paşa, hazinenin iflas noktasına geldiğini, padişahın yardımına ihtiyaçları olduğunu sert bir dille belirtince 18 Ekim 1859'da görevden alınmış ve yerine gerginleşen kamuoyunu teskin etmek maksadıyla Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (ö. 1871) getirilmişti.⁴¹¹

Hüseyin Daim Paşa kendini savunma gayretlerine rağmen, soruşturmalar esnasında kendisi hakkındaki iddialara cevap vermekte zorlanmıştı. Kendisine yapılan suçlamalar, Çerkesleri cemiyete dahil etmek, cemiyetin ilannamesini kaleme aldirmek,⁴¹² olayın tertibine katkıda bulunarak toplum içinde fesat çıkarmak ve devletin düzenine karşı gelmek şeklinde sıralanmıştı. Paşa, Fedailer Cemiyeti'nin hem kurucusu hem suç ortağı olması hasebiyle birinci dereceden suçlu bulunarak idam cezasına çarptırılmış; daha sonra cezası müebbet kalebentlik cezasına çevrilmişti.⁴¹³ Sonuçta, Hüseyin Paşa'nın askeriyeden ihracı ile Akka'da müebbet ve mahbusen kalebent olmasına karar

⁴¹¹ Yüksel Çelik, Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), s. 207-208.

⁴¹² “...suikasdle yazılmış olan ilannameleri ne güne ve ne mealde olduğu ve ilannameyi kimin emriyle yazdığı Hüseyin Paşa'nın muvacehesinde Arif Bey'den sorulduktaki malum olan ilannamelerin müsvettesini konağında Hüseyin Paşa'nın emriyle kaleme alarak cülus vukuu günü neşrolacağını ve Hüseyin Paşa'nın efkârında cülus ve tebdilat-ı devlet keyfiyeti var ise de ancak suikasd dahi icra olunsun diye söyler iken işitmeyip fakat Şeyh Ahmed Efendi keseceğim ve telef edeceğim dedikçe Hüseyin Paşa bir şey söylemeyip tefekkür ve mülâhaza ile... (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 3a).

⁴¹³ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 49.

verilmişti.⁴¹⁴ Akka Kalesi muhafızına mahkûmun cezasını çekerken kalebentlik hükümlerine uyulması ve firarının önlenmesi emredilmişti.⁴¹⁵

1861'de Abdülaziz tahta geçtikten sonra Kuleli mahkûmlarının affedilmesiyle Hüseyin Daim Paşa da affedilerek askerî vazifesine geri dönebilmişti. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere 29 Ekim 1864'te (28 Cemaziyelevvel 1281) Dâr-ı Şura-yı Askerî üyeliğine atandığı⁴¹⁶ ve 22 Nisan 1865 (26 Zilkade 1281) tarihinde de Dâr-ı Şura-yı Askeri Reisi vekili vazifesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴¹⁷

4.1.3. Şeyh Feyzullah Efendi

Kuleli Vakası'nın üçüncü önemli figürü Şeyh Feyzullah Efendi'dir (ö. 1876). Bir Halidî şeyhi olması dolayısıyla konumuz açısından önemlidir. Şeyh Ahmed gibi Feyzullah Efendi de döneminin tanınmış bir simasıdır. Şeyh Ahmed ile müşterek yanı her ikisinin de Halidî ve farklı cephelerde olsa bile Kırım Harbi'ne (1853-1856) katılmış olmalarıydı.

İstintaknamelerdeki sorgu kayıtlarından anlaşıldığı üzere 53 yaşındaki Feyzullah Efendi Hezargradlı olup Şehremini'de ikamet etmekteydi. Nakşibendi-Halidî meşayihindendi. 1847'de (1264) İstanbul'a gelmiş olmasına rağmen Kırım Savaşı sırasında memleketi civarındaki muharebelere katılmak için Vidin'e dönmüştü. Şeyh Ahmed'in yanında Bâb-ı Seraskeri Dâr-ı Şura Reisi Hüseyin Daim Paşa'nın bulunması gibi Şeyh Feyzullah'ın yanında da Vidin Valisi Abdurrahman Sami Paşa⁴¹⁸ (ö. 1881) vardı. Bu durumdan anlaşılabacağı üzere, her iki şeyh efendi de bulundukları bölgenin üst düzey yetkilileriyle irtibatlıydı. Feyzullah Efendi, Abdurrahman Sami Paşa'nın⁴¹⁹ azledilmesinden 2 yıl sonra yani 1855'te Paşa ile İstanbul'a gelmişti.⁴²⁰

⁴¹⁴ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 16, lef 18.

⁴¹⁵ Ömer, Kılıç, "4 Numaralı Nefy ve İtlak Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 214-215. (Evâhir-i Rebiülevvel sene [12]76)

⁴¹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 316/24.

⁴¹⁷ BOA, İ.DH, 535/37181.

⁴¹⁸ Abdurrahman Sami Paşa, Haziran 1852 ile Mart 1853 arasında Vidin Valiliği yapmıştı (Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali*, s. 42).

⁴¹⁹ Halvetî şeyhi Moralı Ahmed Necib Efendi'nin oğlu olan ve Osmanlı Devleti'nin ilk Maarif Nazırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın Fatih Karagümrük'te medfun Şeyh Nureddin-i Cerrahi'nin tarikine mensup olduğu kaydedilmiştir (İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, haz. İbrahim Baştuğ, c. IV, s. 2105; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. V, s. 1478).

⁴²⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2a; İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullâh Kudsi*, vr. 29a.

Feyzullah Efendi, İstanbul'a gelişinin ardından evini tekke olarak kullanmıştı.⁴²¹ Cuma günleri Deniz Abdal Camii'nde hatm-i hâcegan yaptırdığı görülmektedir. Aralarında Sami Paşa'nın Divan Efendisi Edhem Bey, Meclis-i Maârif Muavini Kâzım Efendi, Sofular'da Cami İmamı Şükrü Efendi, tarikat şeyhlerinden Edirneli Mehmed Efendi'nin de bulunduğu 150 kadar müridi olan Feyzullah Efendi bir miktar da asker ve subay müridi olduğunu belirtir.⁴²²

Kuleli Vakası sorgulamalarında Şeyh Feyzullah Efendi de diğer şüpheliler gibi ifade vermeye çağırılmıştı. İlkinde yalnız sorgulanmış, diğerinde ise Şeyh Ahmed, Kâtip Hurşid Efendi, Müftü Bekir Efendi ile yüzleştirilmişti. Feyzullah Efendi ilk sorgulamada kendisine yöneltilen, Kuleli Vakası'nın lideri olarak kabul edilen Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi'yi tanıyıp tanımadığı sorusuna “*Ben bilmiyorum. Bir kere göreyim eğerçe bildiğim adam ise söylerim*”⁴²³ demişti. Şeyh Ahmed Efendi ile yüzleştirildikleri ikinci sorguda söz konusu kişinin Tophane'de Edib Efendi'nin gulamı Hurşid Efendi ve Tophane Müftüsü Bekir Efendi'nin aracılığıyla evine geldiklerini ve görüştüklerini ifade etmişti. Bu mahrem konuşmanın içeriği dikkate alındığında Feyzullah Efendi'nin Şeyh Ahmed Efendi'yi unutmuş olması ya da hatırlamaması pek makul görünmemektedir.

Sanıkların ifadelerine göre, Şeyh Ahmed Efendi Sultan Abdülmecid'in tahttan indirilmesi konusunda kendilerine manevi yardım⁴²⁴ alabileceğini düşündüğü Feyzullah Efendi ile görüşmek istemişti. Bu durumda, İstanbul'da Sultan'a duacı olabilecek ya da muhalifi olan birçok şeyh bulunmasına rağmen, Şeyh Ahmed Efendi'nin kendisiyle aynı tarikata mensup, üstelik ilk defa tanıştığı Feyzullah Efendi'ye başvurması dikkat çekicidir.⁴²⁵ Şeyh Ahmed, Feyzullah Efendi'ye onun duası vesilesiyle Sultan

⁴²¹ 1856'da (1272) halkın “tehcümü” hızlıca toplanması, teveccüh göstermesi üzerine evinin bahçesinde küçük bir mescit inşa ettirmiştir. Kendi adıyla anılacak tekkenin inşa edilmesi 1866 (1283) yılını bulmuştur (Bkz. Tezin 6. Bölümü; Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 312).

⁴²² BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2a.

⁴²³ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2a.

⁴²⁴ Kuleli Vak'ası müştekilerinden Tophane Müftüsü Bekir Efendi sorgu esnasında bu beklentilerini şöyle ifade etmiştir: “Ancak bu Şeyh Ahmed Efendi'nin onunla görüşmeleri ve gidip görmeleri muradı, ben istihare ediyorum zât-ı şâhâne bu zâtın duası üzere duruyor ancak onu görüp duasını onun üzerinden öbürünün üzerine tahvil ettirmek emelinde olduğunu ve o emel üzerine gittiğini söylediyse de ancak mahremâne ettikleri ifadesi ne olduğunu sonradan bana tarafeyn açmadı” (BOA, İ.DH. 445-1/29437, lef 61, vr. 3a-3b).

⁴²⁵ Şeyh Feyzullah Efendi, dönemin saygıdeğer, müridi ve çevresi çok bir kanaat önderiydi. Bu nedenle, Şeyh Ahmed'in onun duasının etkili olacağını düşünmesi oldukça doğaldır. Ayrıca, bu düşüncesini müritlerine aktarmışsa, sultan yanlılarının sayısının artmasına ve Sultan lehine bir kanaatin gelişmesine de katkı sağlamış olabilir. Şeyh Ahmed, tüm bu olası etkilerin önüne geçmek istemiş olabilir.

Abdölmecid'in tahtta kaldığını eğer o duasını “öbürünün üzerine”⁴²⁶ değiştirirse hedefe ulaşabileceklerini söyler. Böylece Şeyh Ahmed Efendi, Feyzullah Efendi'nin müridi Hurşid ve arkadaşı Bekir Efendi⁴²⁷ ile şeyhin Şehremini'deki evinde buluşmuşlardı. Şeyh Ahmed Efendi sorgulamasında Şeyh Feyzullah Efendi'yle ilk defa bir ay kadar önce, bir sefere mahsus ve duasını almak üzere Şehremini'de mescit gibi bir yerde görüştüğünü, ayrı bir odada meseleyi açtığını ve onun da “Peki”⁴²⁸ dediğini ifade etmişti. Şeyh Ahmed'in Sultan Abdölmecid'in öldürölmesinden bahsetmediği bu konuşmada Feyzullah Efendi'nin bin müridi ile kendisini destekleyeceğini ve kendisinin müttefiki olduğunu beyan ettiğini söylemektedir. Müftü Bekir Efendi ise ifadesinde Feyzullah Efendi'ye “Biz sizin hüsn-i nazarınızı taleb ederiz ancak birtakım zevât... [Abdölmecid]i telef etmesini istiyorlar ancak ben kan dökölmesin diyorum”⁴²⁹ demişti. Buradan Şeyh Ahmed Efendi'nin padişahın öldürölmesinden bahsetmediğini söylese bile Şeyh Feyzullah Efendi'nin Müftü Bekir Efendi'nin ifadeleri doğrultusunda olaydan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bu niyete “Bu işe razı değilim ve ben her vakit duacıyım”⁴³⁰ dediği görölmektedir. Ayrıca Feyzullah Efendi soruşturmanın ileriki aşamalarında görölleceği üzere, padişahın Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin (ö. 1827) Şam'daki türbesini tamir ettirdiğini için ona ihtiram gösterdiğini ve duacısı olduğunu belirtmişti. Bu çabasıyla Padişaha bir garezinin bulunmadığını ve tahttan indirilmesine taraftar olmadığını söyleyerek Sultan Abdölmecid'e olan sadakatini ispatlamaya çalışmıştı.⁴³¹

Yüzleşme esnasında Şeyh Feyzullah Efendi ifadesine devam ederek Şeyh Ahmed'e böyle bir işe nasıl cesaret ettiklerini sormuştu. Ayrıca bir destek alıp almadıklarını öğrenmek maksadıyla “bundan dolayı bir el tuttunuz mu”⁴³² diye sormuş, “Var.” denildiğinde ise sayılan isimlerin aklında kalmadığını bildirmişti. Anlaşılan Feyzullah Efendi isimleri hatırlasa da durumu daha da karmaşık hale getirmekten kaçınmıştı. Ancak Abdurrahman Sami Paşa'nın⁴³³ müdahalesinin olup olmadığını

⁴²⁶ “Öbürü” nden kasıt Sultan Abdölmecid'in kardeşi Veliht Abdölaziz'dir (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 3a).

⁴²⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2a.

⁴²⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b.

⁴²⁹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b.

⁴³⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b.

⁴³¹ Sultan Abdölmecid 1842 yılında Mevlâna Halid'in kabri üzerine türbe ve yanına büyük bir zaviye yaptırmıştır. Bu konuyla ilgili belge için bkz. BOA, İ.DH, 63/3127, 15 Muharrem 1258/26 Şubat 1842.

⁴³² BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b.

⁴³³ Vidin Valisi Abdurrahman Sami Paşa (ö. 1882) ile Feyzullah Efendi, Kırım Harbi'nde bulunmuş ve 1855 senesi başında birlikte İstanbul'a geri dönmüşlerdir. Tanıdığı nüfuzlu kişilerden Sami Paşa'nın bu

öğrenmek istemiş, o yoksa kendisinin de bu işte yer almayacağını belirtmişti.⁴³⁴ Müridi Kâtip Hurşid Efendi ifadesinde Sami Paşa'nın dahli olduğunu ifade etse de sorgu kayıtlarında ifadesine rastlanılmadığı gibi diğer sanıklar da ondan pek bahsetmemişlerdi. Kâtip Hurşid Efendi Sami Paşa'nın adını anarak şeyhini korumak gayesiyle hedef saptırmaya çalışmış olabilir.⁴³⁵

Şeyh Ahmed Efendi, Feyzullah Efendi ile yaptığı görüşmede Sultan Abdülmecid'in öldürülmesinden⁴³⁶ bahsetmemiş, ancak Feyzullah Efendi'nin bu konuda kendisiyle iş birliği içinde olduğunu belirtmiş; hatta Feyzullah Efendi'nin, 1.000 müridi olduğunu ve onları çağırıp toplayacağına dair kendisine söz verdiğini iddia etmişti. Başlangıçta bu maddenin ikisi arasında gizli olduğunu söyleyen Şeyh Ahmed Efendi, daha sonra Müftü Efendi'nin de Feyzullah Efendi ile Şeyh Ahmed'in çıktığı odada gizlice bir saat görüştüklerini söylemişti. Eğer Şeyh Ahmed Efendi'nin ifadesi doğru değilse, Müftü Efendi'nin de sorgulanması gerektiğini belirtmişti. Feyzullah Efendi, bu olaya dahil olduğu iddiasını kabul etmeyerek ısrarla “*ben duacıyım*” cevabını vermişti.⁴³⁷

Tophane Meclis Müftüsü Bekir Efendi sorgusunda Feyzullah Efendi'nin rüyasında telgraf⁴³⁸ tellerinin bozulmuş ve kendi eliyle düzeltilmiş olduğunu gördüğünü ve bu rüyayı yorumladığını belirtmişti. Feyzullah Efendi'nin “*Ben de bu işe bâtinen yardım ederim her bir hususta inşallah bu işe kan dökülmeden suhûletle muvaffak*

olaya dahil olması için gerçekten haber gönderip göndermediği kesin olarak bilinmemekle birlikte Kuleli Vak'ası sanıkları arasında paşanın ismi bulunmamaktadır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullâh Kudsi*, vr. 27b-28a. Sami Paşa'nın Feyzullah Efendi'nin müridi olduğuna dair bilgi için bkz. “...hatta Sami Paşa hazretleri dahi Feyzullah Efendi'nin müridi olarak Sami Paşa konağına gidip gelmekte olan...” BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 3a. (Hüseyin Paşa'nın istintakı içinde)

⁴³⁴ “Siz böyle bir işi tutuyorsunuz amma böyle iş tutmadan neden cesaret ediyorsunuz, bundan dolayı bir el tuttunuz mu?” dedim. Ol vakit “Var” dediler ise de birkaç zatın isimlerini beyan ederek fakat hatırımda kalmadı ve dönüp bana “Sen de büyüklerden kimi biliyorsun?” diye sordular ve dönüp yine onlara “Sami Paşa dahi bu işte var mıdır?” dedim. Ol vakit “Yoktur” demesiyle “Benim bildiğim Sami Paşa’dır” dedim (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b).

⁴³⁵ Feyzullah Efendi müridinin ifadesinin aksine kendisine büyüklerden kimi tanıdığı sorulduğunu, “*Sami Paşa bu işte var mıdır?*” diyerek soruya soruyla yanıt verdiğini sorgulayanların da “*yoktur*” demesiyle “*Benim bildiğim Sami Paşa’dır*” dediğini fakat Sami Paşa’ya bu konuyu açmadığını, Hurşid Efendi ile de haber göndermediğini beyan etmiştir (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 2b).

⁴³⁶ İstintaknamede öldürme yerine “telef” kelimesi geçmektedir.

⁴³⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 3a.

⁴³⁸ Telgraf Osmanlı’da ilk defa Kırım Harbi (1853-1856) esnasında kullanılmaya başlanmıştır (Mehmet Çetin, Recep Kök, “Kırım Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nda Yaşanan Lojistik Problemler”, *Journal of Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, İstanbul, (01 Ocak 2015), sy. 10, c. 10, s. 325).

oluruz...’’⁴³⁹ sözlerini aktaran Bekir Efendi de şeyhten dua istemişti. Feyzullah Efendi’nin ihtilale müritleriyle yardım edip etmeyeceği sorulunca “*Evet, benim dahi 1.000 veyahut 500 müridim vardır, bu iş için her cihetle yardım ederim*”⁴⁴⁰ dediğini ağzından işittiğini söylemişti. Bekir Efendi’den sonra Feyzullah Efendi çağrılarak yüzleştirildiğinde Bekir Efendi’nin ifadelerini onaylayarak rüya bahsini detaylıca anlatmıştı. Feyzullah Efendi o miktarda müridi olduğunu, ancak bu işin kan dökülmeden meydana çıkması ve o kişilerin amaçlarına ulaşmamaları için çalıştığını, teşebbüs gerçekleşmeden açığa çıkması için dua ettiğini, nihayet böyle meydana çıktığını ve devlet haini olmadığını tekrar ifade etmişti.⁴⁴¹ Tophane-i Âmir Meclisi Üçüncü Kâtibi Hurşid Efendi ise sorgulamasında Feyzullah Efendi’ye “*gönül yardımı etmek üzere*”⁴⁴² gittiklerini söylemişti.

19 Eylül 1859 (21 Safer 1276) günü Feyzullah Efendi tekrar çağrılarak sorgulanmıştı. Önceki sorgulamasında bilgisi derecesinde cevap vermediği, bazı cevapları vermekten kaçındığı ve ifadeleri kabul edilmediğinden tekrar sorgulanması gerektiği belirtilmişti. Başlangıçta Ahmed Efendi’nin derin düşüncelerini tamamıyla Feyzullah Efendi’ye açıklayıp açıklamadığı ve başlangıçtan itibaren birlik içinde olup olmadığı sorulunca kendisinin Ahmed Efendi’yi daha önceden tanımadığını belirtmişti. Ayrıca Şeyh Ahmed’in şanlı, şöhretli, müridleri ve tanıdığı paşaları çok zannıyla kendisine başvurduğunu ifade ettikten sonra buluşmalarının nasıl cereyan ettiğini tekrar anlatmıştı. Ancak bu defasında farklı bilgiler de vermişti. Büyüklerden Ömer Cemal Efendi’yi tanıdığını, fakat vefat ettiğini, Mazlum Bey⁴⁴³ ve paşalardan Sami Paşa’yı tanıdığını söylemiştir. Şeyh Ahmed’in Feyzullah Efendi’yi ikna için kendilerini kalabalık bir grup gibi göstermesi dikkat çekmektedir. “Bu ortalığın ahvâli bozulmuş, şeriatın hükmünü icra etmiyorlar ve askerın çoktur aylığı verilmemiş ve harem-i hümâyûna bu kadar masarif olur imiş, onun üzerine bizim bir ittifakımız vardır. 30.000 kadar asker ve hayli de paşalar vardır. İttifak üzere olmuşlardır.”⁴⁴⁴ Askerî sınıftan ve devlet adamlarından kalabalık bir grubun bu olay için birleşmesi Feyzullah Efendi’nin Kuleli

⁴³⁹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 3b.

⁴⁴⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 3b.

⁴⁴¹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 3b.

⁴⁴² BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 4a.

⁴⁴³ Bu kişi Dahiliye Nazırı Memduh Paşa’nın babası Mustafa Mazlum Paşa olmalıdır. Zira içlerinde şeyhi Feyzullah Efendi’nin de bulunduğu Kuleli Vakası sorumlularının affedilmesi için sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa’ya başvurmuş ancak bu isteği reddedilmişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 1, s. 51; Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 232).

⁴⁴⁴ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 7b.

Vakası'na dahil olmasını kolaylaştırmış olabilir. Ayrıca “*devleti tebdil etmek*”⁴⁴⁵ niyetinde olduklarını söylemeler de devlet kelimesinden burada kastedilenin Sultan Abdülmecid ve hükûmet olduğu aşıkardır. Şeyh Ahmed, Sultan Abdülmecid'in de birisinin duası ile ayakta durduğunu ve o sebeple o kişiyi yanlarına almadan hedeflerine ulaşamayacaklarını manevi yolla anladığını ve o kişinin de Şeyh Feyzullah Efendi olduğunu belirtmişti.⁴⁴⁶

Feyzullah Efendi sorgusunun devamında Sultan Abdülmecid'in tahta çıktığı sene Şam'daki Mevlâna Halid'in türbesini yaptırdığını ve türbenin vakfını kurarak gelir kaynakları tahsis ettiğini ve birçok din adamının Sultan için dua ettiğini ifade etmişti. Kendisinin de Sultan'ın duacısı olduğunu, fakat hayırlısına dua ettiğini söyleyince, Şeyh Ahmed'in “Sen gönlünü onun üzerinden alsan bizim muradımız hâsıl olurdu. Ol zaman biz de senin hemen duanı isteriz”⁴⁴⁷ dediğini ve konuşmanın orada sona erdiğini; istediğini elde edemeyen Şeyh Ahmed'in üzgün bir şekilde oradan ayrıldığını belirtmişti. Burada, Feyzullah Efendi'nin ceza almaktan kurtulmak için Abdülmecid'in tahta çıktığı sene Mevlâna Halid'in türbesini yaptırdığı, gelir kaynakları oluşturduğu ve bunun da tarikat mensuplarında bir memnuniyet oluşturduğunu belirtmesine rağmen⁴⁴⁸ bahsettiği bu olay 1842 yılında meydana gelmişti.⁴⁴⁹

Sorgu memuru Midhat Efendi (ö. 1884) Feyzullah Efendi'nin bu görüşme sırasında Şeyh Ahmed'in asıl niyetlerini anlamış olup olmadığını sorgulamıştı. Şeyh Ahmed'in toplamış oldukları askerler ile Sultan Abdülmecid'i ortadan kaldırıp iktidarı değiştirmeyi amaçladıklarını ima ederek yardımcı olup olmayacağı sorusuna Feyzullah Efendi'nin “*Ben böyle şeye karışmam, ben hayırlısına dua ederim*”⁴⁵⁰ cevabından sorgu memuru tatmin olmaz ve başka sorularla konuya açıklık getirmesini ister. Çünkü, hangi tarafa dua ettiği açık değildir ve böyle bir ihanet girişiminde bulunmak isteyen birine ret cevabı vermek yerine hayırlısına dua etmesi o tarafa yakın olduğunu düşündürmüştü. Feyzullah Efendi, Şeyh Ahmed tarafına dua etmenin hiç aklına gelmediğini belirtir. Sorgu

⁴⁴⁵ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 7b.

⁴⁴⁶ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 5b.

⁴⁴⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 8a.

⁴⁴⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 8a.

⁴⁴⁹ Önceki bölümde incelendiği üzere Sultan Abdülmecid, tahta çıktığı 1839 senesinde değil 1842'de Mevlâna Halid'in türbesini yaptırmıştı. Şeyh Feyzullah Efendi, yanlış hatırlayarak tahta çıktığı sene yaptırdığını söylemiş olmalıdır.

⁴⁵⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 8a.

memuru ayrıca Şeyh Ahmed'in, Feyzullah Efendi'nin duasının Padişah üzerine olduğunu bilse, onun sadık kulu olduğunu da anlayacağını söyler. Şeyh Feyzullah'ın niyetini ve mizacını anlamadan Şeyh Ahmed'in amacını anlatmasına ve Feyzullah Efendi'ye duasını değiştirmesi talebinde bulunmaya cesaret etmesine şüpheyle yaklaşır. Şeyh Feyzullah, cevaben özünü Allah'ın bileceğini, sözleri ve işlerinin şeriata uygun olduğunu Ceza Kanunnamesini yanında taşıyıp her zaman incelediğini ve şeriata aykırı bir şey bulamadığını ifade eder. Ardından böyle bir müdahaleye cesaret edildiyse, bunun ilgili mercilere bildirilmesi gerektiğini belirten sorgu memuruna “*ben duacıyım, böyle şeye karışmam*”⁴⁵¹ şeklinde kaçamak cevap vererek bu konuda sorumluluk almaktan kaçınır. Şeyh Feyzullah, Ceza Kanunnamesi'ni⁴⁵² ve kendisine verilecek cezaların dayandığı, devletin tabi olduğu modern hukuku bildiğini belirterek bu çerçevede suç işlemediğini savunmaya çalışır. Şeyh Feyzullah'ın devletin modern ve laik bir hukuk sistemine referans vermesi dikkate değerdir. Fransız hukukundan adapte edilen Ceza Kanunnamesi, tercüme ve adapte edilirken Sultan'a yönelik suikast suçlarına dair cezaların belirlenmesi kısmının alınmadığını ve dolayısıyla da Şeyh Feyzullah kanuna bakılırsa suç işlemediğini de ima etmiş olabilir.

Feyzullah Efendi'nin rüya olayı da ayrıca sorgulanmıştı. Rüyasında telgraf tellerinin bozulduğunu ve kendisinin bu telleri düzelttiğini görmesi, Şeyh Ahmed ve işbirlikçileriyle birlikte hareket ettiği şeklinde yorumlanmıştı. Aksini iddia etse de Feyzullah Efendi'nin açıklamaları ikna edici bulunmamıştı. Müftü Bekir Efendi ile ne konuştuğu sorulduğunda “*Biz hayırlısına dua ederiz, öyle şeye karışmam*”⁴⁵³ dediğini

⁴⁵¹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 8b.

⁴⁵² Ceza kanunnameleri, Osmanlı Devleti'nde üç önemli tarihî dönemeçte düzenlenmiştir: 1840, 1851 ve 1858 yıllarında. 1858 tarihli Ceza Kanunu ile şahsa karşı işlenen suçlarda, özellikle katil ve müessir fiillerde, şer'i hükümlerin uygulanmasına devam edilmiştir. Hanefi mezhebi içinde ihtilafli olan bazı meselelerde ise padişah'tan alınan irade-i seniyye ile bir görüş tercih edilmiştir. Avrupa kanunlarına göre, bir şahsın birini öldürmeye teşebbüs edip, araya giren engeller nedeniyle suçu gerçekleştirememesi kürek cezasıyla sonuçlanırken, hükümdara yönelik suikast girişimi idam cezasını gerektirirdi. Osmanlı Ceza Kanunname-i Hümayunu'nun taslağı hazırlanırken bu doğrultuda bir madde eklenmişti. Ancak Meclis-i Tanzimat üyesi Şevket Paşa, “Padişah hakkında suikast kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp ilan etmek uygun olmaz.” diyerek bu maddenin çıkarılmasını sağladı. Sonrasında gerçekleşen Kuleli Vakası'nda, Sultana suikast girişimi açığa çıksa da bu madde kanunda yer almadığından suçlular idam yerine kürek cezası gibi hafif cezalara çarptırılmak zorunda kaldı. Bu durum, Kanunname'nin eksikliğini ve hazırlanmasında Avrupa kanunlarından etkilenildiğini ortaya koymaktadır (Ahmet Akgündüz, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten*, Nisan 1987, c. 51, sy. 199, s. 170, 164-165).

⁴⁵³ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 9a.

ifade etmişti. Ancak, sonrasında rüyasını Bekir Efendi'ye anlattığı ve 1.000 veyahut 500 müridiyle yardımcı olacağını söylediği iddiaları gündeme gelmişti. Yüzleştirilmesi sırasında bu sözleri söylediğini kabul etmiş ancak müritleriyle yardımda bulunacağını değil, “*duada bulunurum*”⁴⁵⁴ dediğini belirtmişti. Feyzullah Efendi bu ifadeden kastının öncelikle Sultan'a dua etmek olduğunu savunsa da burada duasını ihtilal planlayanlardan yana yaptığını itiraf etmişti. Feyzullah Efendi'nin çelişkili ifadelerinden suçlu bulunmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Müritleriyle birlikte yardımda bulunacağını söylemediğini ifade etmesine rağmen, “*duada bulunurum*” demesi de bir çeşit yardım ve destek olarak değerlendirilmiş olması muhtemeldir.⁴⁵⁵

Sorgulamanın devamında Abdurrahman Sami Paşa'ya (ö. 1882) haber verip vermediği sorulmuştu. Kuleli Vakası'na Sami Paşa'nın dahil olduğu haberinin müridi Hurşid Efendi ile Şeyh Ahmed'e iletildiği ve tüm cemiyet üyelerinin bundan haberdar olduğu şeklindeki ifadeye karşılık olarak Feyzullah Efendi kendisinin paşalardan sadece Sami Paşa'yı bildiğini başkasını bilmediğini belirtmek amacıyla söylediğini, yoksa “*Sami Paşa'yı size tabi ederim demek değildir ve Hurşid Efendi ile dahi haber göndermedim ancak fesadlarını takviye üzere Sami Paşa'yı lisanlarına aldılar*”⁴⁵⁶ demişti. Buradan hareketle, cemiyet mensuplarının kendilerini kalabalık ve kuvvetli göstermek için yanlarında çeşitli paşaların var olduğunu iddia ettikleri görülmektedir. Feyzullah Efendi gerçekten Sami Paşa'yı haberdar edip etmedi mi bilmiyoruz, fakat; Feyzullah Efendi'nin bir araya geldiklerinde dünyevî işlerle ilgili konuşmayıp kitap okudukları ve ilimden bahsettikleri⁴⁵⁷ beyanı doğru kabul edilirse Sami Paşa'nın haberinin olmadığı da kabul edilebilir. Ayrıca, Kuleli sanıkları arasında Sami Paşa'nın bulunmayışından da onun suçlu görülmediği anlaşılmaktadır. Feyzullah Efendi'nin sorgulamasında ise kendisine bu muahede planı anlatıldığı zaman neden gizleyip devlete ihbar etmediği sorulunca

⁴⁵⁴ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 9a.

⁴⁵⁵ Fezleke'de geçtiği ve aşağıda da değinileceği üzere Müftü Bekir Efendi ve Şeyh Ahmed'in Feyzullah Efendi'nin kendilerine her yönden yardım edeceği iddiası ve bu bağlamda Şeyh Feyzullah'ın gördüğü rüyayı kendi düşüncelerine uygun şekilde yorumlamalarından dolayı üçüncü dereceden suçlu bulunmuşlardır. BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 74, vr. 5b, 6a; BOA, A.VKN, 1/20, lef 1 vr. 5b-6a. (Kuleli Kışlası Vakası'nın fezleke-i tahkikiyyesi ve cezaların tertibi-Lûtfi Efendi'nin notu)

⁴⁵⁶ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 9a.

⁴⁵⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 9b.

Feyzullah Efendi işin devam etmediğini, kendilerinin duası ile mevzunun kapandığını bu sebeple de devleti durumdan haberdar etmediğini ve bunda kusur ettiğini söylemişti.⁴⁵⁸

Bu noktada, Halidî Şeyhi Feyzullah Efendi'nin müritlerinden Mehmed Nesib Bey'in⁴⁵⁹ 1859 yılında telif ettiği *Kenzü'l-Füyûz* isimli eserde sunduğu bilgiler, Şeyh Feyzullah'ın Kuleli Vakası'ndaki rolüne daha fazla ışık tutmaktadır. Nesib Bey, bu eserde Şeyh Feyzullah'a nasıl intisap ettiğini, şeyhinin hayatını, menkıbe ve kerametlerini ayrıntılı şekilde anlatmış ve eseri şeyhine takdim etmişti. Nesib Bey daha sonra istinsah ettiği bu esere şeyhinin Midilli'den gönderdiği ve kendi el yazısı ile kaleme almış olduğu tercüme-i hali "*Tercüme-i Hâl-i Hakâyık-Meâl-i Cenâb-ı Füyûzât-penâhî*" başlığı ile *Kenzü'l-Füyûz* içinde sunmuştur. Feyzullah Efendi Tekkesi'ne bağışlanan bu eserin Cibâli Yangını'nda yok olduğu kaydedilmiştir.⁴⁶⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (ö. 1957) 1912'de yaptığı istinsah sayesinde bahsi geçen eserde yer alan bilgiler kısmen günümüze ulaşmıştır.⁴⁶¹

Şeyh Feyzullah Efendi'nin İstanbul'a gelişi bu eserde manevî alemde Sultan Abdülmecid'in kendisini İstanbul'a davet ettiği ve bu davete icabet ederek şeyhin İstanbul'da ikamet etmeye başladığı şeklinde aktarılır.⁴⁶² İstanbul'da ilk olarak Mevlâna Halid'in İstanbul halifelerinden Abdülfettah el-Akrî'nin (ö. 1864) postnişin olduğu Alaca Minare Tekkesi'nde ikamet ettiği; ardından Abdülfettah Efendi'nin yönlendirmesiyle sur

⁴⁵⁸ "İş muattal olup ve bizim duamız ile bitti artık lazım bir iş kalmadı diye söylemedim vakîâ onda kusur ettim" (BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 61, vr. 9b).

⁴⁵⁹ Dürrişâde Mehmed Nesib Bey, Harem-i Şerif-i Nebvî Müdürü Mehmed Eşref Bey'in oğlu ve Esad Muhlis Paşa'nın (ö. 1850) damadıdır. 1247 (1831-32) yılında İstanbul'da doğmuştur. Özel hocalardan Arapça, Farsça ve fıkıh tahsil etmiştir. 14 yaşından itibaren devlet kademelerinde çeşitli vazifeler üstlenmiştir. Sicil defterinde yer alan bilgilerden hareketle vefatının 1897 veya sonrası olduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH.SAİD.d, 7/79; İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullâh Kudsi*, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi, nr. 2760, vr. 17a).

⁴⁶⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 313.

⁴⁶¹ İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Koleksiyonu 2760 numarada yer alan bir yazma mecmua içerisinde bulunan bu istinsahın bir yüksek lisans tezinde hem çevirim yazısı hem de analizi yapılmıştır. 2019'da tamamlanan Fatma Kaymakçı'nın yüksek lisans tezi vasıtasıyla dikkatlerimize sunulan *Kenzü'l-Füyûz* adlı eser sayesinde Şeyh Feyzullah Efendi'nin Kuleli Vakası'ndaki rolü hakkında daha detaylı malumat edinmek ve kendi anlatımıyla olayın nasıl cereyan ettiğini öğrenmek mümkün olabilmıştır (Fatma Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi ve Tasavvufî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁴⁶² "64 tarihinde şeref vâki' olan zuhûrât-ı ma'nevîyyede şevketlü Abdülmecid Han canibinden bâ-ferman Der-i Aliyye'ye davet ve icabet ise sünnet-i seniyye-i Cenab-ı Fahr-i Risâlet ediniz" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsi*, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu, no. 2760, vr. 28a; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 102).

içi İstanbul'da Cerrahpaşa, Saraçhane, Kazgancılar, Nahılbend, Şehremini, Çeraği Hamza Dede ve Sultan Selim semtlerinde ikamet ettiği kaydedilmişti. Şeyh Feyzullah Efendi'nin İstanbul'a geldiği 1847-48 (1264) senesinden 1855-56 (1272) senesine kadar 8 sene zarfında İstanbul'da pek tanınmadığı, onun vasıtasıyla sadece 12 erkek ve 4 kadının Halidiye tarikatına intisap ettiği belirtilmişti.⁴⁶³

1853-54 (1270) senesi başında Osmanlı askerlerinin İstanbul'dan Kırım Savaşı dolayısıyla ayrılması üzerine Şeyh Feyzullah Efendi de Kırım Savaşı'na (1853-1856) katılarak Eflak'ta Ruslara karşı savaşıyordu.⁴⁶⁴ Ruslar savaşın başlarında Eflak ve Boğdan'a girdiyse de Tuna boylarında Osmanlı ordusu karşısında tutunamamış; Silistre önlerinde hezimete uğramıştı.⁴⁶⁵ Şeyh Feyzullah Efendi, daha sonra Vidin Valisi Abdurrahman Sami Paşa ile İstanbul'a gelerek Şehremini semtinde geçici olarak bir eve yerleşmiş⁴⁶⁶ ve Halidiye usulü üzere irşad vazifesinde bulunmuş, şeyhi Muhammed el-Kudsî'nin (ö. 1852) işaret ettiği şekilde 1855-56 yılına kadar İstanbul'un bir köşesinde bilinmeden bir süre gizli bir hayat geçirmişti. Şeyh Feyzullah Efendi oturdukları evin bir odasında sabah ve akşam hatm-i haccan yaptırmış, zeminin altında müritlere süluk ve erbain çıkarttırmıştı. Halktan ve ileri gelenlerden (*havâs u âvâm*) meclisine gelenlerin çoğalmasından dolayı evlerinin bahçesinin bir köşesinde Mevlâna Halid'in manevî işaretiyle küçük bir mescit inşa ettirmişti.⁴⁶⁷ Feyzullah Efendi'nin meşhur bir Halidî şeyhi olması Kırım Harbi sonrasına denk gelmektedir. Cephede birlikte bulunduğu askerî zümrenin İstanbul'a döndükten sonra sohbet halkasına katılmasıyla mürit sayısı arttığı için Deniz Abdal Veli Mahallesi'nde bir konak kiralamıştı.

Mehmed Nesib Bey, konağın bir odasının mescit kabul edilerek farz namazların cemaatle kılındığını, sabah ve ikindi hatmelerinin orada yapıldığını, kalabalık olduğunda sofada ve cuma günleri Deniz Abdal Camii'nde namaz kılındığını ve hatm-i haccan

⁴⁶³ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 28b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 102-103.

⁴⁶⁴ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 28b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 103.

⁴⁶⁵ Ömer Çakır, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının Kaynaklarından Biri Olarak Harpler I: Kırım Harbi (1853-1856)", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 4, sy. 1-2, yıl. 2009, s. 1828-1829.

⁴⁶⁶ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 29a; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 103.

⁴⁶⁷ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 29a, 29b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 102-103. Daha önce de belirtildiği üzere mescidin yapımı 1856 yılına denk gelmektedir (Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 312).

yapıldığını kaydetmişti. İşte bu konağa geçilmeden bir ay önce Bayezid Medresesi'nde ikamet eden “*erbâb-ı tama' ve ağrâz u fesâddan*” Bağdadî Şeyh Ahmed isimli bir şahsın konağa geldiğini⁴⁶⁸ ve zamanın fesadından ve şer'i ahkâmın uygulanmamasından şikâyet ettiğini belirtir. Nesib Bey, Tophane-i Amire Müftüsü Bekir Efendi'nin kendisini şeriat taraftarı gibi göstererek Tophane, Tersane ve Nizamiye'de ferik, liva, ümera, ulema, memurlar ve kâtiplerden bir hayli kimseyi kandırarak ihtilal taraftarı yaptığını belirtir. Bir gün Şeyh Ahmed ile Bekir Efendi'nin Şeyh Feyzullah Efendi'nin yanına gelerek Şeyh Ahmed Efendi'nin gizlice maksadını arz ettiğini, Feyzullah Efendi'nin de kendileriyle beraber olmasını rica ve niyaz ettiklerini belirtmişti. Şeyh Ahmed bu “*hayır*” niyetlerinin gerçekleşebilmesi için ne zaman meşgul olsa Feyzullah Efendi'nin büyük bir kalkan ile önüne geçerek maksatlarının gerçekleşmesine mâni olduğunu söylemişti. Bu sebeple bu manevî engellemenin kalbî yardıma dönmesini istirham etmişti. Şeyh Ahmed maksadını açıkladıktan sonra ayrıca 3.000 kadar kişinin müttetikleri olduğunu belirtmişti. Feyzullah Efendi, Müftü Bekir Efendi ve Şeyh Ahmed'e hitaben “Bizim vazife-i me'mûriyetimiz halîfe-i rûy-i zemîn sultân-ı dîn-i mübîn ve umûm-ı millet-i İslâm ve muvahhidînin karîn-i tevfikât ve te'yîd-i feyz u fütûhât olmaları dua-yı hayriyyesidir. Sizin işbu ifadât ve meramınızdan bir şey anlaşılmıyor. Hem hafîdir hem de 3.000 nüfus müttetikimiz vardır diyorsunuz”⁴⁶⁹ dediği kaydedilmiştir.

Şeyh Feyzullah'ın ikna olmadığı ve birden fazla kişinin bildiğinin sır olmayacağı ve yayılacağı, 3.000 kişilik gizli bir cemiyetten şüphe duyduğu anlaşılmaktadır. Ancak Şeyh Ahmed ve Bekir efendiler çıkarken “*Huzûr-ı kudsınızden me'yûs çıkmayız. Niyâz ve istidâmız is'âf u kabul buyruluyor ümidindeyiz*”⁴⁷⁰ demişlerdi. Bu olaydan 3 hafta sonra da Şeyh Ahmed Efendi harekete geçmeden bir askerin durumu haber vererek açığa çıkardığı ve Şeyh Ahmed ve Müftü Bekir Efendi'nin tutuklandıklarını söylemişti. Sorgulamada Şeyh Feyzullah'ın da 1.000 nefer müridiyle bu işte kendilerine destek olacağını bildirmeleri onun da tutuklanmasına neden olmuştu. Deniz Abdal Camii'nde Cuma namazını kıldıktan sonra, 1.000'i aşkın ihvanla hatm-i şerif yapıldıktan sonra Şeyh Feyzullah'ın evine geçtiği, ikindi

⁴⁶⁸ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 30b; Kaymakçı, “Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi”, s. 104-105.

⁴⁶⁹ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 31b; Kaymakçı, “Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi”, s. 105-106.

⁴⁷⁰ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 31b; Kaymakçı, “Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi”, s. 106.

namazı ve hatm-i şerifi sofada icra ettikten sonra, akşam vakti yaklaşırken Feyzullah Efendi'nin "Mevlâ'ya emanet olun"⁴⁷¹ dediği ve ciğer yakan bir ah çektiği kaydedilmişti. Feyzullah Efendi'nin müridi Mehmed Nesib Bey'in, süt kardeşi Vâkıf, eniştesi Abdülkerim beyler, Sadrazam Âli Paşa ve Tanzimat Meclisi Reisi Musa Safvetî Paşa, imamları Hacı Sadık ve Ali, Sahhaf Hacı Osman ve dergâhın müezzini İbrahim Efendi ile Nesib Bey'in evine gittikleri ve akşam namazını cemaatle kılıp yemek yedikten sonra ilahiler söyledikleri esnada dışarıdan gelen sesleri sorarak sükût ettiklerini belirtmişti. Şeyh Feyzullah'ın da yakalanarak sorguya götürüldüğünü gören tarikat mensuplarının şeyhin ihtilale dahil olmadığını ancak hasetçilerin ve inkârcıların şerrine uğramış olduğunu düşündüğünü ifade etmişti. Şeyh Feyzullah'ın yakalanmasından büyük bir üzüntü duyan Nesib Bey, Yorgancı Aziz Efendi'nin dükkânına ardından Langa-i Kebir'de ihvandan Kağıtçı Abdullah Efendi'nin evine gittiğini, orada baş halife Örucü Baba ve bazı büyük ihvanın toplanmış ve mahzun bir şekilde oturmakta olduklarını görmüştü. Feryat figanla ağlaşıp, birbirlerine sarıldıklarını ve Bağdadî Şeyh Ahmed ve Müftü Bekir efendilerin yakayı ele verince "manevî himmetiyle" canımızı kurtarırız ümidiyle Şeyh Feyzullah'ın kendileriyle müttefik olduğunu beyan ettiklerini söylemişlerdi.⁴⁷² Bu bilgilerin Şeyh Feyzullah'ın müridi olan Nesib Bey tarafından kaleme alındığı göz önüne alındığında, içerdikleri bilgilerin subjektif olduğu ve güvenilirliğinin sorgulanması gerektiği açıktır.

Şeyh Feyzullah'ın çevresinde ve muhipleri arasındaki kişiler dikkat çekicidir. Bunlardan Sadrazam Âli Paşa ve Tanzimat Meclisi Reisi Musa Safvetî Paşa öne çıkmaktadır. Safvetî Paşa'nın Hocapaşa'da kurduğu Halidî tekkesinden, Halidî tekkelerine yaptığı bağışlardan hareketle Halidî olduğu bilinmesine rağmen Sadrazam Âli Paşa'nın bu tarikata olan yakınlığı hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır. Nesib Efendi'nin eserinde geçen bilgiye istinaden Âli Paşa'nın Halidiye'ye olan muhabbeti ve ömrünün son yıllarında bu tarikata intisap ettiği iddia edilir.⁴⁷³ Esnaftan yorgancı ve kâğıtçıların, baş halife Örucü Baba'nın, dergâhın imam ve müezzinlerinin, bu olaya verdikleri tepkilerden, bu olayla ilgili düşüncelerinden Nesib Efendi'nin eseri

⁴⁷¹ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 32b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 107.

⁴⁷² İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 33a, 33b, 34a, 34b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 107-109.

⁴⁷³ "Sadrazam Ali Paşa dahi böylece feyz-i teveccühât-ı hazretle kesb-i afiyet ederek bir buçuk sene sonra irtihal eyledi" (İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 43b; Kaymakçı, "Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 119).

vesilesiyle haberdar olmak mümkündür. Fakat, bu bilgilerin Feyzullah Efendi'nin taraftarı olan biri tarafından aktarıldığını dikkate alarak sorgulamak gerekir. Ayrıca 1.000'i aşkın ihvanla hatm-i şerif okunduğu bilgisi⁴⁷⁴ ile Şeyh Feyzullah ve Müftü Bekir Efendi'nin istintakında geçen “Benim dahi 1.000 veyahut 500 müridim vardır, bu iş için her cihetle yardım ederim”⁴⁷⁵ ifadelerindeki sayıların birbiriyle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Mehmed Nesib Bey'in aktardığına göre Feyzullah Efendi, tutuklandığı gün 1.000'i aşkın mürit toplanmıştı. Feyzullah Efendi, sorgu esnasında ağzından çıkan 1.000 rakamının fazla bulunup devlet görevlilerini korkutabileceği endişesiyle 500'e düşürmüş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca, müritlerinin sayısını az göstererek Kuleli Vakası'ndaki rolünü önemsizleştirmeye çalışmış olabileceği de diğer bir ihtimaldir. Bunun yanı sıra, Feyzullah Efendi'nin irşad makamına sahip 114 halifesi olduğu kaydedilir.⁴⁷⁶ Ancak, İbnülemin'in de Halidiye tarikatına mensubiyeti göz önünde bulundurulduğunda, bu rakamın abartılı olabileceği söylenebilir.

Şeyh Feyzullah Efendi'nin sorgulama kayıtlarında (*istintakname*) yer alan kendi ifadeleri ve müritlerinden Mehmed Nesib Bey'in anlatıları analiz edildiğinde, muhtemelen sorgulamalardaki bazı çelişkili ifadeleri, “dua ile yardım” bahsi ve bu suikast planından devleti haberdar etmemesi nedeniyle üçüncü dereceden suçlu bulunmuş ve beş yıl müddetle Midilli'ye kalebent olarak sürgün edilmesine karar verilmişti.⁴⁷⁷ Midilli Kalesi'nde kalebent olarak bulunduğu sırada, 17 Nisan 1861 tarihli bir dilekçeyle Şeyh Feyzullah Efendi ailesi ve çocuklarının sıkıntıda olduğunu belirterek affedilmeyi talep etmişti.⁴⁷⁸ Bu talep ilk başta uygun görülmemiş⁴⁷⁹ ve vaktinden önce tahliye edilmeyeceğine dair kendisine cevap verilmişti.⁴⁸⁰ Ancak, kısa bir süre sonra, 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla affedilmiş ve memleketi Hezargrad'a gönderilmesine karar verilmişti. Ailesi ve akrabalarının İstanbul'da bulunduğunu belirterek İstanbul'a gitmek isteyen Feyzullah Efendi'nin

⁴⁷⁴ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 32a, 32b; Kaymakçı, “Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi”, s. 107.

⁴⁷⁵ BOA, İ.DH, 445-1/ 29437, lef 61, vr. 3b.

⁴⁷⁶ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 104a; Kaymakçı, “Nakşbendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi”, s. 166.

⁴⁷⁷ Kılıç, “4 Numaralı Nefy ve İtlak Defteri'nin”, s. 211.

⁴⁷⁸ BOA, MVL, 367/56, 6 Şevval 1277/17 Nisan 1861.

⁴⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 200/16, 4 Cemaziyelevvel 1277/18 Kasım 1860.

⁴⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM, 200/94, 12 Cemaziyelevvel 1277/26 Kasım 1860.

talebi kabul edilmişti.⁴⁸¹ Şeyh Feyzullah Efendi, İstanbul'a döndükten sonra adıyla anılan tekkede tarikat faaliyetlerini sürdürmüştü.⁴⁸²

4.1.4. Kâtib Hurşid Efendi

Kuleli Vakasında suçlu bulunup ceza alan dördüncü kişi Tophane-i Amire Meclisi üçüncü kâtibi Hurşid Efendi'dir. Hurşid Efendi, sorgusunda babasının adının Abdullah ve 30 yaşından büyük olduğunu belirtmişti. Tophane katiplerinden ve cemiyetin önde gelen üyelerinden Arif Bey ile görüştüğünü, fakat evine hiç gitmediğini ifade etmişti. “*Senin tarikatta elin var mıdır?*” sorusuna herhangi bir tarikata mensup olmadığı cevabını vermişti. “*Meşayihden Feyzullah Efendi namında birisini bilir misin? Ne vakitten beri bilirsin?*” sorusuna ise, 5 yıldır tanıdığını zoraki şekilde itiraf etmiş, ancak Şeyh Ahmed'i tanımadığını söylemişti.⁴⁸³ Şeyh Feyzullah Efendi'nin, Şeyh Ahmed'i tanıyıp tanımadığı sorulduğunda da tanımadığını söylemişti. Feyzullah Efendi'nin, Hurşid Efendi'nin yüzüne Ahmed Efendi'yi bildiğini söylese dahi bunu da inkâr edecek misin sorusuna ısrarla bilmediğini söyleyeceğini ifade etmişti.⁴⁸⁴ Yüzleştirme sırasında, Arif Bey, Hurşid Efendi'yi Şeyh Ahmed ile kendisinin tanıştırdığını ve Şeyh Ahmed'i bildiğini itiraf ettiyse de Hurşid Efendi yine de bilmediğini, eğer tanısaydı mührünün ortaya çıkacağını söyleyerek inkârını sürdürmüştü.⁴⁸⁵ Dolayısıyla bu yüzleştirme, Hurşid Efendi'nin gerçekte bilgi sahibi olduğunu ve bunu gizlemeye çalıştığını ortaya çıkarmış olmalıdır.

Tophane-i Amire Müftüsü Bekir Efendi'nin ifadesine göre, olaydan 4 ay önce Tophane-i Amire Ruznamçe Kâtibi olan Arif Bey, meslektaşı Hurşid Efendi'ye ve kendisine (Bekir Efendi'ye) Beyazıt Medresesi'nde sakin bir kâmil şeyhten ve bu şeyhin *İhya-ı Ulum*⁴⁸⁶ kitabını şerh ettiğinden bahsetmişti. Şeyh Ahmed'in çoğunlukla Hüseyin Daim Paşa'nın konağında bulunduğunu söyleyerek, Hurşid ve Bekir Efendi'nin paşanın konağında Şeyh Ahmed ile tanışarak cemiyete katılmalarını sağlamıştı. Hurşid Efendi,

⁴⁸¹ BOA, A.MKT.UM, 509/63, 18 Rebiülahir 1278/23 Ekim 1861.

⁴⁸² Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 312.

⁴⁸³ Edib Efendi'nin gulamı olan Hurşid Efendi sorgulamada “Ne cihetle muarefe etdiniz?” sorusuna “Edib Beyefendi Anadolu'da Ordu Yoklamacısı iken o [Şeyh Feyzullah Efendi] dahi Ordu vekilharcı idi. Efendi'nin yanına gelüp giderdi” demiştir (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 2a).

⁴⁸⁴ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 2b.

⁴⁸⁵ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 3a.

⁴⁸⁶ *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere özellikle amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren mühim bir eseridir (Mustafa Çağrırcı, “İhyâü Ulûmi'd-dîn”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. 22, s. 10).

Şeyh Ahmed ve Müftü Bekir Efendi'yi Şeyh Feyzullah'a götürerek tanışmalarına ve konuyu açmalarına aracılık etmişti.⁴⁸⁷

Hurşid Efendi, olaydan ilk olarak Ferik Hüseyin Paşa'nın İstanbul'daki konağına Arif Bey aracılığıyla davet edildiğinde haberdar olduğunu söylemişti. Bekir Efendi'yle birlikte bu davete katıldığını, yemek yedikten sonra konakta kaldıklarını ve ihtilal planını konuştuklarını anlatmıştı. Bu sırada, Şeyh Ahmed Efendi ayetler ve hadisler okuyarak şeriatın hükmünün kalmadığını dile getirmişti. Hüseyin Paşa, Bekir Efendi ve Hurşid Efendi'nin ellerini tutup “*Bizim bir efkârımız vardır, siz de bu efkâra dahil mutlaka olunuz*”⁴⁸⁸ diyerek katılmaları için ısrar etmişti. Müftü Bekir Efendi, bu fikirlerin ne olduğunu sorduğunda Hüseyin Paşa “*Zât-ı şahaneyi ıslah etmek*”⁴⁸⁹ cevabını vermiş, ancak bunun kan dökülmeden, sadece arz-ı hal veya dua yoluyla yapılacağını vurgulamıştı. Bu bilgiler ışığında, ilk olarak bu olayı planlayanların Şeyh Ahmed ve Hüseyin Paşa olduğu, planlarına dahil etmek istedikleri kişileri, dönemin gündemine uygun bir şekilde şeriatın kalmadığı ve dinin uygulanmasında sorunlar olduğu söylemleriyle ikna etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Hurşid Efendi daha sonraki sorgulamalar esnasında mecburen gerçekleri itiraf etmek zorunda kalmıştı. Bir ay önce Ruznamçe Odası katiplerinden Arif Bey, Hüseyin Paşa'nın konağına giderken Tophane Meclisi Müftüsü Bekir Efendi ile Hurşid Efendi'yi de yanında götürmüştü. Şeyh Ahmed Efendi bir süredir Hüseyin Paşa'nın konağında ikamet ettiği için emellerini orada anlatmıştı. Hüseyin Paşa, Hurşid Efendi ile Bekir Efendi'nin ellerinden tutarak gruba katılmalarını istemişti. Hüseyin Paşa “...[Abdülmecid]i ıslah etmek veya itlaf edilmek” veyahut Şeyhülislamlığa arzuhal sunarak beyan-ı hal etmek düşüncesine sahip olduklarını söylemişti. Hurşid Efendi, müzakereler sonucunda “...[Abdülmecid]in itlafına sarf-ı nazarla fakat arzuhal takdimiyle”⁴⁹⁰ olmasına karar verildiğini ve bir daha Şeyh Ahmed ve Hüseyin Paşa'yı görmediğini belirtmişti. Hurşid Efendi devamında muahede talimatını içeren bir şeyler kaleme alınmış olduğunu ve bir gece okuması için konağa davet edildiğini, fakat gitmediği için talimatın içeriği hakkında bilgisi olmadığını söylemişti. Daha sonra Rumeli

⁴⁸⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 5b.

⁴⁸⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 4a.

⁴⁸⁹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 61, vr. 4a.

⁴⁹⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 7a.

tarafına giden Hüseyin Paşa'nın Fedailer Cemiyeti'nin işlerini yürütmesi için vekil bıraktığı Cafer Paşa'nın zımmî asker tedarik etmek, kibârdan müttelik bulmak şeklinde cemiyete katkıda bulunduğunu bildirmişti. Hurşid Efendi bu sırrı açan olursa mutlaka onun canına kastedileceği için kimseye anlatamadığını söylemişti.⁴⁹¹ Kendisinin sadece bir kere Şeyh Ahmed ve Hüseyin Paşa ile görüştüğü; daha sonra davet edildiğinde gitmediğini belirtmişti. Halbuki Şeyh Feyzullah ile Şeyh Ahmed'in tanışmasını sağlayan kişi Hurşid Efendi olmuştu. Çapraz sorgulama ve yüzleştirmeler sonucunda Hurşid Efendi'nin beyanlarının yanıltıcı olduğu ortaya çıkmıştı.

Hurşid Efendi bu gruba Arif Bey'in aracılığıyla girdiğini ifade etmiş, ilk sorgulamada grubu bildiğini ve Şeyh Ahmed'i gördüğünü inkâr etse de yüzleştirmede gruba nasıl girdiğini itiraf etmişti. Sonuç olarak ittifaka adam kazandırmaya çalıştığı, bazılarını cemiyete soktuğu ve hatta Müftü Bekir Efendi ile Şeyh Ahmed'i Şeyh Feyzullah'a götürdüğü belirlendiği için ikinci dereceden suçlu bulunarak⁴⁹² küreğe bedel müebbet kalebent olarak Vidin Kalesi'ne sürgün edilmişti.⁴⁹³

4.1.5. Binbaşı Ali Efendi

Kuleli Vakası nedeniyle sorgulanan bir başka Halidî olan 47 yaşındaki Ali bin Abdullah, sorgusunda Sakızlı olduğunu, Dersaadet Ordusu Topçu Alayında ihtiyat binbaşısı olarak görev yaptığını, Tophane'de Çukurcuma Mahallesi'nde oturduğunu, mühtedi⁴⁹⁴ olduğunu ve 36 yıldır devlete hizmet ettiğini belirtir. “*Bayezid Medresesi'nde oturan Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi size hiçbir şey söylemiş midir?*” sorusuna bundan 3,5 ay önce redif taburunun sevkine memuren Konya Karaman'a gittiğini ve hastalandığı için 20 gün önce İstanbul'a döndüğünü ifade etmişti. Bir gece eski bacanağı olan Tophane katiplerinden Hurşid Efendi'nin kendi evine geldiğini ve şimdiki bacanağı olan Kılıç Ali Paşa Camii İmamı Ahmed Efendi'nin de orada olduğunu, o bir aralık dışarı çıktığında Hurşid Efendi'nin “*Sana söyleyecek nelerim var neler...*” dediğini ancak Ahmed

⁴⁹¹ “... mumaileyh Feyzullah Efendi'nin bildiği mervi olan müşire mumaileyh Feyzullah Efendi bilahare hatta dahil-i ittifak ettiğini merhum Hurşid Efendi'den işittiğini mukaddem ve muahharan alınan istintakta beyan etmişse de merhum Hurşid Efendi ile muvacehe olundukta merhum Hurşid Efendi öyle lakırdı söylemediği ifadesinde ısrar eylemiş olduğu...” (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 7b).

⁴⁹² BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 74, vr. 4b. (12 nolu karar)

⁴⁹³ Ömer Kılıç, “4 Numaralı Nefy ve İtlak”, s. 209.

⁴⁹⁴ Mühtedi, mensup olduğu dinden dönüp İslâmiyet'i kabul eden, Müslüman olan, hidâyete eren kimse.

Efendi'nin tekrar yanlarına gelmesiyle sözüne devam edemediğini belirtmişti.⁴⁹⁵ Buradan hareketle, Binbaşı Ali ve Hurşid Efendi'nin eskiden hısımlar ve birbirlerinin evine gidecek ve özel mevzuları konuşacak kadar yakın oldukları anlaşılıyor.

O gece mevzuyu açamayan Hurşid Efendi 5-6 gün sonra Ali Efendi'ye gelerek bütün vükelanın ...[Sultan Abdülmecid]den yüz çevirip ittifak yaptığını ve toplanıp ...[Sultan Abdülmecid] bir gece Talimhane'den giderken keseceklerini ve sonra biraderini saraydan Bâbiâli'ye götüreceklerini söylemişti. Hurşid Efendi dışarıdan 15.000 askerin getirildiğini, şehirde saklı olarak beklediklerini ifade edince Ali Efendi, kendisinin asker yani emir kulu olduğunu, bunun fena bir iş olduğunu söylemişti. Kuleli tutuklamalarından 11 gün önce Hurşid Efendi tekrar evine geldiyse de Ali Efendi önceki görüşmelerindeki sözleri üzerine kendisine darılmış olduğundan konuyla ilgili bir şey açmadığını ve sonra bir daha görmediğini belirtmişti. Ali Efendi, Şeyh Ahmed Efendi ile de Kırım Harbi esnasında Gürcistan'da görüştüğünü ve bundan 5 gün önce tesadüfen tekrar bir mektepte karşılaştıklarını söylemişti. Sonra Serasker Hasan Rıza Paşa'nın yanına çağırılarak gidince, Şeyh Ahmed'e Binbaşı Ali Efendi gösterilerek tanıyıp tanımadığı sorulmuştu. O da tanıdığını ve geçen gün mektepte karşılaştıklarını söyleyince ikisinin de doğru söylediği anlaşılmıştı. Mektepte tesadüfî karşılaşma dışında Şeyh Ahmed'in Binbaşı Ali Efendi için yanına gelip gitmediğini söylemesi onun mevzuyu Hurşid Efendi'den öğrendiğini teyit etmişti. Binbaşı Ali, Hasan Rıza Paşa ile başka odada yalnız sorgulanmasında Şeyh Ahmed'le mektepte karşılaştıklarında konuya dair bir şey söylemediğini, muahede planından Hurşid Efendi vasıtasıyla haberdar olduğunu, hasta olduğu için bu durumu evde düşündüğünü ve başkalarına anlatmaktan korktuğunu belirtmişti. *"İşte benim malumatım budur ben pek namuslu ve pek korkak adamım ve düşman karşısında dahi pek gayretli ve cesaretliyim"* demişti.⁴⁹⁶

15.000 askerin niteliği, nereden getirildikleri kimin komutasında oldukları, ittifak eden vükelanın kimler olduğu Binbaşı Ali'ye sorulduğunda, başı bozuk asker olduğunu söylemişti. Hurşid Efendi'nin sözlerine inanıp inanmadığı sorulunca hasta olmasına rağmen, duydukları karşısında üzüldüğünü ve endişelerle boğuşarak kararsız kaldığını, konuşursa eğer Hurşid Efendi'nin kendisine zarar vermesinden endişe duyduğunu belirtmişti. Neden gerekli kişilere gizlice söylemediği sorgulanınca ise Bab-ı Seraskeri'ye

⁴⁹⁵ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 16b.

⁴⁹⁶ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 16b-17a.

çağrıldığı günün öncesinde hastalıktan yeni kalkabildiğini, dışarı çıkamadığını ve ne yapacağını düşünmekten bile korktuğunu itiraf etmişti. Soru sormak alışkanlığı olmadığı için başka birinden sormadığını ve “*vükelanın cümlesi beraberler*” dediği için söyleyeceği kişinin de cemiyet mensubu olabileceğinden korkarak herhangi bir yere gizlice haber vermekten imtina ettiğini söylemişti.⁴⁹⁷ Bu ifadelerden ve yüzleştirmelerden sonra Binbaşı Ali Efendi suçlu bulunmuş ve askerlik mesleğinden atılmasına karar verilmiştir. Fezlekede, Ali Efendi’nin bu cemiyete ve planlarına ilişkin bilgi sahibi olduğunu kabul ettiği ve bu bilgileri hemen üstüne bildirmesi gerekliken bu vazifeyi yerine getirmediği için dördüncü dereceden suçlu bulunarak askerlikten çıkarılmasına karar verilmişti.⁴⁹⁸

Binbaşı Ali Efendi’nin sorgusu esnasında Halidiye tarikatı ve Şeyh Feyzullah Efendi ile olan bağlantısının sorgulanmadığı görülmektedir. Ancak, geçici olarak Feyzullah Efendi Tekkesi’nde ikamet eden Hasan Efendi’nin sorgusunda Binbaşı Ali Efendi de çağırılarak sorgulandığında bir tarikata intisabının olup olmadığı sorulmuştu. Ali Efendi de 1851/52 (1268) senesinde Şeyh Feyzullah Efendi’den inabe alarak onun müritlerinden olduğunu ve tekkeye gidip geldiğini, Ali Efendi bu defa, Konya’dan geldiğinde tekkede şeyhini bir defa ziyaret ettiyse de bu konulardan kendisine bir şey açmadığını, hatta Hurşid Efendi’den bile Şeyh Feyzullah hakkında bir şey duymadığını belirtmişti.⁴⁹⁹ Ayrıca, Feyzullah Efendi Tekkesi’nde kahvecilik yapan Mehmed Efendi, Hurşid Efendi ve Ali Efendi’nin tekkeye gelip gittiklerini ve şeyhin müritlerinden olduklarını söylemişti.⁵⁰⁰

Bu bölümde şimdiye kadar, Kuleli Vakası sanık listesinde yer alan ve çeşitli derecelerden suçlu bulunan, Halidî olduğu açıkça bilinen Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim Paşa, Şeyh Feyzullah, Hurşid Efendi ve Binbaşı Ali’nin istintaknameleri ve alınan kararlar incelendi. Bu sanıklar dışında Çerkes olarak bilinen ve özellikle istintaknamelerinde Şeyh Şamil’e⁵⁰¹ (ö. 1871) referans verenlerin⁵⁰², Kırım Savaşı

⁴⁹⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 17a-17b.

⁴⁹⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 74, vr. 7a, no. 30.

⁴⁹⁹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 60, vr. 6a.

⁵⁰⁰ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 60, vr. 4b.

⁵⁰¹ Şeyh Şamil hakkında detaylı bilgi için beşinci bölüm bakınız.

⁵⁰² Çerkes Şuayb’ın kardeşinin isminin “Şamil” olması, babalarının Kafkasya’daki Ruslara karşı direnişin sembol şahsiyeti olan Şeyh Şamil’e (ö. 1871) olan hayranlıktan ya da irtibattan kaynaklandığı söylenebilir (Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 171; BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 69, vr. 6b). Çerkes Şuayb’ın istintakında Şeyh Ahmed’le ilgili şu sözleri yine Şeyh Şamil ile olan bağlantıyı gözler önüne

sonrası İstanbul'a göç eden mültecilerin, Şeyh Ahmed'in Süleymaniye'den hemşerisi olan Süleyman Paşa'nın oğullarının da Nakşibendiye'nin Halidî koluna mensup olması ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla, muahidler arasındaki Halidîlerin sayısının daha fazla olması muhtemeldir. Ancak bu bölümde Halidî olduğu kesin olarak bilinen sanıkların istintaknameleri analiz edilmiştir.

Halidî olduğu bilinen ancak yapılan sorgulamalar sonucunda suçsuz oldukları karara bağlanan sanıkların ifadeleri kısaca değerlendirilecektir. Fedailer Cemiyeti hakkında bilgisi olmadığını söyleyen Malatyalı Mehmed Efendi ise sorgulamasında 26 yaşında olduğunu, Kurban Bayramından birkaç ay sonra Feyzullah Efendi Tekkesi'nde kahveci olarak vazife yapmaya başladığını söylemişti. Tekkede başka kimlerin kaldığı sorusuna, Hasan Efendi'nin misafir olarak kaldığını ve Mehmed isminde biri daha misafir olarak varsa da vilayetine döneceğini söylemişti. Tekkeye gelip gidenler sorulunca da yeşil sarıklı bir Bekir Efendi ile beyaz sarıklı birini bir kere gördüğünü; Kâtip Hurşid Efendi ve Binbaşı Ali Efendi'nin bazen geldiklerini ve şeyhin müritleri olduğunu ifade etmişti. Zabitan ve askeriyeden tekkeye kimler geldiği sorusuna, Abdi Paşa'nın akrabası İbrahim Bey'in ziyaret ettiğini belirtmişti.⁵⁰³

Feyzullah Efendi Tekkesi'nde kalan Niksarlı Hasan Efendi, 45 yaşında ve tüccar olduğunu ve boşandığı için tekkede geçici olarak konakladığını; İstanbul'a geleli 30 yıl kadar olduğunu, daha önce Devlet-i Aliyye vekillerinden Arif Paşa, Meclis-i Âli Tanzimat Reisi Mehmed Rüşdü Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa ve bazı taşra vezirlerine hizmet ettiğini söylemişti. Hasan Efendi, Kağıtçıbaşı Abdullah, kâtiplerden Kerim Bey ve subaylardan çeşitli kimselerin tekkeye gelip gittiğini, Feyzullah Efendi'nin bazen Sami Paşa'nın konağını ziyaret ettiğini hatta bir gece kendisinin de şeyhin yanında bulunduğunu söylemişti. Hurşid Efendi'yi ismen bildiğini, fakat yüzünü görmedikçe tanımayacağını; Şeyh Ahmed'i ise Kahveci Mehmed Efendi'den işittiğini, ancak kendisini görmediğini belirtmişti. Şeyh Ahmed, Müftü Efendi ve Hurşid Efendi'nin tekkeye gelip Şeyh Feyzullah ile görüşmesinden haberdar olup olmadığı sorulduğunda bilgisi olmadığı cevabını vermişti. Müftü Bekir Efendi ve Hurşid Efendi yalnız olarak

sermektedir: “Yedi sekiz gün evvel gördüm dahi eve gelip *İhya-ı Ulum* kitabını yedimden isteyerek aldı ol vakit bana “Burada din gayreti eden yoktur. Seninle buradan ya Çerkes'e veyahut Şeyh Şamil'e gidelim” diye söyledi” (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 70, vr. 3b). Sanıklardan Tahir Ağa'nın ise Şeyh Şamil'in eski askeri olduğu bilinmektedir (Bkz. Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 170).

⁵⁰³ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 60, vr. 4b-5a.

sorgulandığında, tekkede kalan Kahveci Mehmed ve Hasan Efendi'yi tanımadıklarını beyan etmişlerdi.⁵⁰⁴ Hasan Efendi'nin “*Bizim şeyhimiz dahi o makule işlere karışmaz kendi halinde ve ezkârında bir adamdır*”⁵⁰⁵ ifadesinden Hasan Efendi'nin hem Feyzullah Efendi'nin müritlerinden olduğu hem de şeyhinin böyle bir olayla ilişkilendirilmesini kabul etmediği anlaşılmaktadır. Kahveci Mehmed Efendi ve Hasan Efendi sorgulamalar ve yüzleştirmeler sonucu suçsuz bulunarak herhangi bir ceza almamışlardır.

Bu kısımda Kuleli Vakası'nda adı geçen, Halidî olduğu bilinen şahısların istintaknamelerde yer alan bilgileri esas alınarak bir inceleme yapılmıştır. Kuleli Vakası'nı anlayabilme, cemiyet üyelerinin karakteristik özelliklerini belirleme ve bu yapılanmanın nasıl oluştuğunu kavrayabilme açısından, sanıkların sorguları şüphesiz büyük bir önem taşımaktadır. İstintaknameler bu hadise hakkında detaylı bilgiler sunarak tarihi olayın belirsiz kalan yönlerini aydınlatmaya yardımcı olmaktadır.

4.2. Kuleli Vakası'na Halidîlerin Katılmasının Muhtemel Sebepleri ve Sonuçları

Kuleli Vakası sorgulamalarında Şeyh Ahmed ve Fedailer Cemiyeti'nin birçok üyelerinin ifadelerinde sıkça dile getirdikleri; “*biz bu Tanzimat'ı kabul etmeyiz*,”⁵⁰⁶ “*...Tanzimat'ın kaldırılıp şeriatın icrası*,”⁵⁰⁷ “*...asıl kasıt Tanzimat'ın kaldırılması olup*,”⁵⁰⁸ “*illa Tanzimat kalkacaktır*”⁵⁰⁹ ve benzeri sözlerinden, Kuleli Vakası'nın bu kaygı doğrultusunda veya bu kaygının kullanılması sonucunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hedef, doğrudan Tanzimat'ın kendisi olmasa bile Tanzimat sonrası Osmanlı hükûmetlerinin uygulamaları ve özellikle de Tanzimat sürecinin devamı olarak kabul edilen Islahat Fermanı'nın oluşturduğu siyasal ve toplumsal düzendi. Muhalifler bu düzenlemeleri “Müslümanları küçük düşürücü” olarak değerlendirerek şiddetle karşı çıkmışlardır.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 60, vr. 5b-6a.

⁵⁰⁵ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 60, vr. 6a.

⁵⁰⁶ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 66, vr. 4a.

⁵⁰⁷ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 57, vr. 10a.

⁵⁰⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 66, vr. 4a.

⁵⁰⁹ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 66, vr. 4a.

⁵¹⁰ Sinekli Medresesi talebelerinden Bekir bin Bekir sorgulamasında “...şeriat-ı mutahhara icra olmuyor deyu şeriat-ı mutahhara üzere amel olunup Tanzimat'ın ref'i için ittifak edip muahhid olduk ve kâğıt dahi mühürledik” demişti (BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 66, vr. 2b). Bu kişiler, Tanzimat'ı kaldırıp şeriatı getirme idealine, kimliklerini dahi ortaya çıkaracak yazılı bir belgeyi imzalayacak kadar samimiyetle bağlıdılar.

The Levant Herald Gazetesi'nde, Kuleli Vakası'nın sorgulama sürecine dair detaylar verilirken, "komplocuların" bazı yüksek devlet makamlarındaki suistimalleri dile getirdikleri ve sorgulamalarda cesurca açıklamalarda bulundukları vurgulanmaktadır. "...cesaretleri neredeyse hayranlık uyandıran bir şekilde, bu kişilerden birkaçı komployu tam niyetleri ve motivasyonlarıyla ifade etmiş, bu ifadelerde, en önemlisi olarak, en azından birine daha önce dikkat çektiğimiz iki yüksek idarî birimlerdeki suistimalleri belirtmişlerdir" şeklindeki ifadeler, Kuleli Vakası sanıklarının yalnızca bir darbe girişiminde bulunmadıklarını, aynı zamanda Osmanlı yönetimindeki yapısal dönüşümlere özellikle de Tanzimat sonrası düzenlemelere karşı olduklarını göstermektedir.

Haberde, bazı sanıkların yönetimdeki suistimalleri dile getirdiği belirtilerek vakaya yalnızca bir darbe girişimi olarak değil, Tanzimat sonrası Osmanlı idaresine yönelik eleştirilerin de bir yansıması olarak bakılabileceği ima edilmektedir. Bu bağlamda, sorgulamalarda dile getirilen "*Tanzimat'ın kaldırılması*" ve "*şeriatın icrası*" talepleriyle, "komplocuların" devlet yönetimine yönelik eleştirileri arasında bir paralellik kurmak mümkündür.⁵¹¹

18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı sosyal, siyasî, iktisadî, idarî neticeleri bakımından modernleşme sürecinin önemli aşamalarından biri olmuş,⁵¹² fakat, Müslümanlar arasında büyük bir tepki de doğurmuştu. Bu durum, Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın çeşitli zümreler tarafından çeşitli şekillerde eleştirilmesinin yolunu açmıştı. Islahat Fermanı ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Tanzimat kanunlarıyla gayrimüslim tebaaya vaat edilen şartlar teyit ve tekrar edilmişti. Islahat Fermanı hükümleri içinde yer alan ve Kuleli Vakası'na katılanları harekete geçirmesi muhtemel gözüken hususlar şunlar olabilir; her din ve mezhebin törenleri serbest olacak, hiç kimse dinî törenini yapmaktan men olunmayacak, millet farkı gözetmeksizin herkes devlet memurluklarına kabul edilecek, ırk, mezhep, dil farkı nedeniyle Osmanlı tebaasından bir sınıfı diğerleri nezdinde küçültücü, hakaret taşıyan bütün tabirler kesin olarak kaldırılacak, Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa arasında vergi açısından eşitlik sağlanacak, cizye vergisi kaldırılacak, patriklere, rahiplere ve cemaat önderlerine maaş tahsis edilecek, Osmanlı tebaası hiçbir ayırım yapılmaksızın okulların nizamlarında yer alan yaş ve imtihan

⁵¹¹ *The Levant Herald*, 28 Eylül 1859, İSAM Kütüphanesi, sy. 36, s. 285.

⁵¹² Y. Çelik, F. Yeşil, *Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, s. 193.

hususunda belirlenmiş şartları yerine getirdiği takdirde devletin asker ve sivil okullarına kabul edilecekti. Vergide eşitlik vazifelerde de eşitliği icap ettireceğinden gayrimüslim tebaa Müslüman halk gibi askerlik yapacaktı.⁵¹³ Müslim ve gayrimüslim unsurları birçok yönden eşit seviyeye getiren maddeler ve bunların toplumsal, siyasal, idarî ve iktisadî hayata yansımaları Halidîleri şeriatın elden gittiğine inandırmış olmalıdır. Cizyenin kaldırılması, devlet memuru olabilme, il genel meclislerine üyelik, Patrikhane'nin hukukî davalara bakabilmesi ve bedelli askerlik gibi ayrıcalıklar, asırlardır süregelen “hâkim millet” anlayışını ve Müslümanların ayrıcalıklı konumunu alaşağı ettiği için bu durumu devletin düştüğü acze ve hükûmetin ihanetine atfeden Müslümanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktu.⁵¹⁴ Dolayısıyla, Müslim ve gayrimüslimlere sağlanan eşitlik hükümleri Kuleli Vakası'na katılan herkes gibi Nakşibendi-Halidîleri de motive etmiş olabilir.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarına tepkisel yaklaşımlar Fedailer Cemiyeti üyelerinin de en önemli argümanlarındandı. Çerkes Şuayb'in sorgulama kayıtlarından hareketle de bu rahatsızlığın bir dışa vurumunu görmek mümkündür. Çerkes Şuayb, Sultan Abdülmecid ve devlet yöneticilerini kastederek Anadolu'yu ve Osmanlı coğrafyasını perişan ettikleri, usulsüzlük yaparak devlet hazinesine zarar verdikleri, her işin “gavur” kanunlarına tatbik edilmesi, Fransa'dan bir kanunname geleceği ve evlerin kapısının açılıp herkesin evine gavurların istediği gibi girip çıkacağı, kadınlardan yaşmak ve feracenin kalkacağı gibi hususlardan bahsederek kamuoyundaki tepkileri aktarmıştı.⁵¹⁵

Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi askere alınması, devlet kurumlarına girebilmeleri Fedailer Cemiyeti üyelerinden Hüseyin Daim Paşa'nın soruşturma tutanaklarında yer bulmaktadır. Hüseyin Daim Paşa sorgusunda, askerin durumunun güçlendirilmesi gerektiğini, maaşların ödenmesini, devletin topraklarının genişlemesini istediklerini ifade etmekte “*şu suretle olan gidişe*”⁵¹⁶ ulema gibi kendisinin de razı olmadığını belirtmektedir. Bu sebeplerin bağlantıları araştırıldığında o dönemde pek çok cephede savaşların kaybedildiği, toprak kayıplarının gerçekleştiği, 1853-56 arasında Ruslarla yapılan Kırım Savaşı ile iç ve dış borçlanmaya gidildiği, askerlerin

⁵¹³ Y. Çelik, F. Yeşil, *Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, s. 200.

⁵¹⁴ Y. Çelik, F. Yeşil, *Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, s. 205.

⁵¹⁵ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 70, vr. 2b.

⁵¹⁶ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 50, vr. 2b. (İstintaknamelerin fezleke ve hülasasıdır.)

maaşlarının verilemediği,⁵¹⁷ diğer taraftan Avrupai tarzda inşa edilen şatafatlı yeni bir sarayın (Dolmabahçe) 1856'da inşasının tamamlanması, harem kadınlarının masraflarıyla ilgili dedikoduların Sultan Abdülmecid ve hükûmet aleyhinde böyle bir cemiyetin oluşmasına yol açtığı görülmektedir. Fedailer Cemiyeti içindeki şeriatın uygulanmasına dair kaygılar güden grup ile askeri ve siyasi emelleri olan bir diğer grup güç birliği oluşturmuşlardı. Benzer şekilde askeriyeden Cafer Paşa'nın "...Beytülmal-i Müslimîn israf oluyor. Cümlesi devletten bunu sual edecekler her bir devlet kuvve-i berriye ve bahriyelerini gün be gün ziyade etmektedir. Hala bizim devletimiz bu kadar binalara masraf ederek beytülmal-i Müslimîni telef etmektedir. Bunun için cümlemiz devletten bunu sual edeceğiz"⁵¹⁸ sözlerinden hareketle benzer kaygılardan ötürü bu kalkışmaya teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır.

İhtilalci Halidîlerin durumu, Nakşibendî-Halidî tarikatının İstanbul'daki geçmiş deneyimlerinden farklıdır. 1820'li yıllarda İstanbul'a geldiğinde kendine yer edinmeye çalışan bu tarikat zaman içerisinde şehrin siyasetine katılmış; hatta mevcut padişahı kendisinden beklenilmeyecek bir yol yani ayaklanmalar ve farklı kesimlerle iş birliği halinde suikast yoluyla değiştirmeye cüret edecek hale gelmişti. Ancak, Halidîlerin bütün kesimlerinin aynı düşüncede olduğu ve ihtilalci bir yaklaşımı benimsediği de söylenemez. Halidîliğin İstanbul'da sağlam bir şekilde yerleşmesini sağlayan ilk temsilcilerinden Abdülfettah el-Akrî (ö. 1864) ve Nakşî-Halidî Şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) bu muhalif hareketlere katılmamıştı. Zaten Gümüşhanevî'nin diğer Halidî şeyhlerinden farklı olarak daha ılımlı bir yaklaşıma sahip olduğu bilinmektedir.⁵¹⁹

Kuleli Vakası, Halidîlerin şehrin siyasetine uyum sağladıklarını, karar alma mekanizmalarına katıldıklarını göstermektedir. Osmanlı tarihi bağlamında padişahların

⁵¹⁷ M. Çetin, R. Kök, "Kırım Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda Yaşanan Lojistik Problemler", s. 324, 333-334; Mehmet Ali Kahraman, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Asker Maaş Ödemelerinde Yaşanan Aksamalar ve Sosyal Sonuçları", *History Studies*, sy. 15/3 (09 Ağustos 2023), s. 456-457.

⁵¹⁸ BOA, İ.DH, 445-1/29437, lef 73, vr. 2a.

⁵¹⁹ Butrus Abu Manneh de bu hususla bağlantılı olarak "Gümüşhanevî bir militan değildi. Diğer katı Halidî şeyhler gibi tam tersine, toplum içerisinde ayrılık olduğu noktada ılımlılığa davet etti herkesi, siyaseti sessizliğe davet etti ve kesinlikle çatışma ortamının engellenmesine davet etti." Ayrıca *Ramuz el-Ehadis* adlı eserde yer alan "İmamlarımıza baş kaldırmayacağız, ya da bizim içimizde otoriteye sahip olanlara, imamlara, ulu'l-emre karşı gelmeyiz" ifadelerinden anlaşıldığı üzere Gümüşhanevî'de sultana karşı bir başkaldırı durumu yoktur (Butrus Abu Manneh, "Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî ve Halidiyye Kolu", *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhanevî Sempozyumu: "İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür" Bildiriler*, 1-2 Haziran 2013, İstanbul = International Gumushanevi Symposium, 1-2 June 2013, 2014, s. 187).

tahttan indirilmeleri “saray darbeleri” yahut yeniçeri ayaklanmaları ile gerçekleştirilmişti. Başarısız olsa da Kuleli Vakası içinde barındırdığı pek çok toplumsal kesimle birlikte başını ulemanın çektiği halk darbesi teşebbüsünün önemli bir örneğidir. Kuleli Vakası, 1826’da Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra eski ulema-asker ittifakını hatırlatır biçimde cereyan eden, fakat kuvveden fiile geçememiş bir harekettir.

Sultan Abdülmecid’in 25 Haziran 1861’de vefatından sonra yerine geçen Sultan Abdülaziz’in (1861-1876) ilk dönemlerindeki faaliyetlerinden biri, Kuleli Vakası ile ilişkilendirilen ve çeşitli cezalara çarptırılan kişileri affetmek olmuştur. Bu kapsamda, sürgüne gönderilen Hüseyin Daim ve Cafer Dem paşalar, Arif ve Rasim beyler gibi ömür boyu kalebentlik cezası alanlar affedilmiş; bazı Kuleli suçlularına ise İstanbul’a dönme izni verilmişti. Fedailer Cemiyeti’nin lideri Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi’nin ömür boyu kalebentlik cezası affedilmiş; fakat İstanbul’a dönmesi uygun görülmediği için Kıbrıs’ta ikamete memur edilmişti. Şeyh Ahmed Efendi, 18 Temmuz 1862’de affedilmesine rağmen Kıbrıs’ta zorunlu ikamete tabi tutulmuştu.

Bu kadar ciddi bir suça karışan bu kişilerin sonuçta affedilerek tekrar eski görevlerine gelip faaliyetlerine devam etmeleri ilginçtir. II. Mahmud döneminde Bektaşî takibatı siyasetinin Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde yumuşaması devlet politikası olarak bu reaksiyonun önce güçlü sonra zayıflayan bir karakterde seyrettiğini göstermektedir. Devlet, tekkelerin öneminin farkındaydı. Devlet erkânı, bürokrasi ve ulema sınıfı içinde yer alan tekke mensuplarının toplumsal ihtiyaçları karşılama ve toplumsal taleplere cevap üretme rolünü de önemsemekteydi. Tekkeler de aynı şekilde, talep ettikleri maaş, tayinat, iâşe gibi kamu hizmetleri ile devlete olan ihtiyaçlarının farkındaydı. Bu sebeple, zaman zaman değişen koşullar her iki kitle içinde gelip geçici dalgalanmalara yol açsa da menfaate dayalı bu ilişki Osmanlı tarihi boyunca karşılıklı olarak sürmüştü.

Kuleli Vakası kuvveden fiile geçememiş başarısız bir ihtilal teşebbüsü olmasına rağmen Osmanlı muhalefet hareketlerinin tarihinde önemli bir yer tutacaktı; çünkü bu vakaya katılanlar bir şey yapmamış olmalarına ve sorgulamalar vekiller heyetince gizli şekilde gerçekleştirilmesine rağmen fikir ve tasarıları geniş kitleler tarafından duyulmuş ve tartışılmıştı. Bâbîâli, halk arasında var olan huzursuzluğun, henüz ele geçirilmemiş ihtilal üyeleri ya da dolaşan söylentiler nedeniyle bir isyana dönüşmesinden endişe ederek bazı somut tedbirler almak zorunda kalmıştı. Eski Yeniçeri isyanlarından miras kalan bir

refleksle, İstanbul'daki birliklerin gecikmiş maaşlarını tutuklamaların ikinci haftası dolmadan ödemişti. Bu başarısız ihtilal girişiminin bir neticesi de bürokrasinin üst kademelerinde değişikliğe gidilmesine neden olmasıdır. Fedailer Cemiyeti tutuklamalarından yaklaşık bir ay sonra, 18 Ekim 1859'da Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın (ö. 1871) yerine sadaret makamına Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (ö. 1871) getirilmesi, Kuleli Vakası'nın bir başarısı, en azından sultanın Osmanlı kamuoyunu sakinleştirmeye yönelik tavrının bir yansıması olarak değerlendirilir.⁵²⁰

Kuleli Vakası, bazı kimselere göre Osmanlı topraklarında meşrutiyetçi bir monarşi isteyenlerin planladığı gizli bir siyasî oluşumdur. Türk milliyetçiliğinin fikir babası olarak kabul edilen Yusuf Akçura (ö. 1935), 1933'te bu hareketi Genç Osmanlılar ve Genç Türkler (Jön Türk) hareketinin mukaddimesi olarak kabul etmiş ve Osmanlı tarihinde yeniçeri isyanları döneminden sonra gerçekleşen ilk inkılap hareketi olarak yorumlamıştı. Cumhuriyet tarih yazımının etkisiyle Kuleli Vakası'nın lideri olarak Şeyh Ahmed'in adı geçmezken, hareketin başında Çerkes Hüseyin Paşa gösterilir.⁵²¹ Çünkü Akçura'nın döneminde “şeyhler” ve “ilericiler” kelimelerinin aynı cümle içinde yer alması pek tasvip edilen bir durum değildi.⁵²² Yusuf Akçura'dan 2 yıl sonra, 1937'de Türk Tarih Kurumu genel sekreteri Uluğ İğdemir, Akçura'nın fikirlerini eleştirmiş ve Kuleli Vakası'nı Hazine-i Evrak'ta bulduğu yeni belgeler ışığında Cumhuriyet'in siyasi ihtiyaçlarına uygun bir bağlamda yeniden değerlendirmiş ve Kuleli Vakası'nı planlayan isyancıların birtakım “ilerici” hedefleri olamayacağını ve tamamen “gerici” bir hareket olduğunu iddia etmişti.⁵²³

Kuleli Vakası'nın doğası üzerindeki tartışmalar, genellikle “ilerici” ve “meşruti” bir hareket mi, yoksa “gerici” ve “köktendinci” bir kalkışma mı olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak bu ikilikçi yaklaşım yerine çok yönlü bir yaklaşım ile çeşitli analizler ve yorumlar yapılabilir. Bu analizler genellikle sınırlı kavramsal çerçevelerle ve

⁵²⁰ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 243-245.

⁵²¹ Yusuf Akçura, *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi: Tarih-i Siyasi Ders Notları 1929-1930-1931 4'üncü, 5'inci, 6'ncı Tedris Seneleri*, haz. E. Kılınç (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), s. 536.

⁵²² Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 99-100.

⁵²³ “Hulasa: Şimdiye kadar yanlış olarak Osmanlı tarihinde meşrutiyet ve hürriyet istihdaf eden ilk inkılâp hareketi addedilen Kuleli vak'asının - elimize başka bir vesika geçinciye kadar ileri bir hareket olmaktan ziyade o zaman bilhassa hristiyanlar lehine yapılan bazı ıslahatı hazmedemiyenlerin, belki de Abdülmecid'in israfatından mütevellit hoşnutsuzluklardan cesaret alarak, sırf Abdülmecid'in şahsını istihdaf eden bir hareketi olduğunu kabul etmek icap etmektedir” (İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, s. 38).

güncel siyasi çıkar arayışlarıyla şekillenmiştir. Öncelikle, bu vakaya katılan isyancıların hepsinin aynı fikri savunduğunu söylemek mümkün değildir, bu da daha karmaşık bir tabloyu gösterir. Dolayısıyla Kuleli Vakası içinde indirgemeci ve birbirine tamamen zıt olan varsayımları destekleyen unsurları bulabilmek mümkündür. Kuleli Vakası, Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda ortaya çıkmış ve imparatorluk tarihinde ayrılmaya yol açacak pek çok muhalif akımın ve ileri darbe teşebbüslerinin zeminini üretmiştir denilebilir.⁵²⁴

Kuleli Vakası'nda yargılanan ve ceza alan 5 Halidî'den, Şeyh Ahmed ve Şeyh Feyzullah'ın ilmiye, Hüseyin Daim Paşa ve Binbaşı Ali'nin askeriye, Katib Hurşid Efendi'nin ise kalemiyeden geldiği görülmektedir. Farklı sosyal kökenlere mensup bu kişileri aynı hedefte birleştiren temel unsur, Tanzimat ve Islahat reformlarının mevcut siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî düzeni kökten değiştirecek bir tehdit olarak algılanmasıdır. Reformların toplumsal yansımaları, Osmanlı toplumunda farklı kesimler arasında ittifakların kurulmasına ve muhalif hareketlerin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Şeyh Ahmed ve Hüseyin Daim Paşa, Kuleli Vakası'nda lider konumunda yer almış ve aktif roller üstlenerek ceza almışlardı. Katib Hurşid Efendi, olayın örgütlenme aşamasında aracılık etmiş, bazı kişileri cemiyete kazandırmış ve liderler arasındaki iletişimin sağlanmasında rol oynamıştı. İstintakname kayıtları ve İbnülemin'in yazma eserine yer alan bilgiler incelendiğinde, Şeyh Feyzullah Efendi'nin Kuleli Vakası'nda aktif bir rol üstlenmediği anlaşılmaktadır. Şeyhin kendi ifadeleri ve müridinin yazdıklarının subjektif niteliği, onun rolüne dair kesin bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmakla birlikte, bu kaynaklar doğrultusunda Şeyh Feyzullah'ın olayla dolaylı bir bağlantısının bulunduğu ve olayın planlama sürecine doğrudan dahil olmadığı kanaati ortaya çıkmaktadır. Ancak, suikast planından haberdar olup devleti uyarmaması ve bazı çelişkili ifadeleri, onun üçüncü dereceden suçlu bulunmasına neden olmuştu. Binbaşı Ali'nin de aktif bir rolü olmadığı, fakat vakanın planından haberdar olup devleti bilgilendirmemesi nedeniyle suçlu bulunarak askeriyeden ihraç edilerek cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu olay, reformlar karşısında oluşan ortak rahatsızlıkların dinî bağlamda birleşerek siyasi ve toplumsal muhalefete dönüşebildiğini göstermektedir. Ancak

⁵²⁴ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 101.

sanıkların rollerinin farklılık göstermesi, bu muhalefetin heterojen yapısını ve bireysel düzeydeki farklı motivasyonlarını da gözler önüne sermektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ'NDE HALİDİLİK (1861-1876)

Sultan Abdülmecid, Kuleli Vakası'ndan bir müddet sonra ve İstanbul'daki hem devlet ileri gelenleri hem halk arasında iktidarına karşı oluşan eleştiri ve tepkilerin yaşandığı bir dönemde, hastalık nedeniyle 25 Haziran 1861'de vefat etmiş ve yerine Sultan Abdülaziz (1861-1876) geçmişti.

Sultan Abdülmecid'e göre daha doğulu ve geleneksel değerlere sahip bir kimse olduğu düşünülen Sultan Abdülaziz, tezin Kuleli kısmında belirtildiği üzere, batılılaşma hareketlerinden rahatsız olan kesimlerin muhabbet duyduğu bir kişiydi. Kırım Savaşı'nın ülke ekonomisini sarsmasıyla birlikte, saray ve üst kesimlerde artan sefahat ve israf artık kamuoyuna yansımış, halk arasında da huzursuzluğa sebep olmuştu. Bu durumlardan padişahı sorumlu tutan kesimler, içki içmeyen, dindar ve mütevazı bir insan olarak tanımladıkları Abdülaziz Efendi'nin bir nevi ülkenin tek kurtuluş umudu olduğu düşüncesini yaymaya başlamışlardı. Bu durumun farkında olan Sultan Abdülmecid son dönemlerinde kardeşi Abdülaziz'in yerine, oğlu Murad Efendi'yi veliaht yapma gayretleri içine girmişti. 1859 yılında meydana gelen Kuleli Vakası'nın da etkisiyle sarayda Abdülaziz'i daha sıkı bir gözetim altında tutma siyaseti ve daha önemlisi tahta yeni çıkacak padişahın cülûs ve biat töreni için gönderilen teşrifat pusulalarında yani davetiyelerde cülûs edecek sultanın isim yerinin boş bırakılıp sonradan doldurulduğunun anlaşılması Abdülaziz Efendi ve annesi Pertevniyal'in endişe duymasına neden olmuştu. Veraset değişikliği dedikodularından etkilenen ve suikasta hedef olmaktan endişe duyan Abdülaziz Efendi'nin, annesi tarafından hazırlanan yiyecek ve içecekler dışında bir şey tüketmediği ifade edilir. Ayrıca, Abdülaziz ile Murad arasında veliahtlık konusunda devlet adamlarının da kararsız olduğu ve Abdülaziz'in biat töreni esnasında bile devlet adamlarının bir kısmının Abdülaziz'in, bir kısmının ise Murad Efendi'nin tahta çıkmasına taraftar olduğu ve gönderilen cülûs davetiyelerinde padişahın isim yerinin boş bırakılıp daha sonra Abdülaziz olarak doldurulduğu bilinmektedir.⁵²⁵

⁵²⁵ Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk Tesadüfleri, Festschrift für Kemal Beydilli/Kemal Beydilli'ye Armağan*, ed. Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, Berlin 2013, s. 509-512; Ali Akyıldız, *Saray, Harem ve Mahrem* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), s. 123-124.

Sultan Abdülaziz, seleflerinin uygulamalarını takip ederek tahta geçtikten sonra “valide sultan” olan annesine, güvendiği dürüst devlet adamlarından birini kethüda olarak tayin etmişti. Valide sultan, hem padişah haremının tüm sorumluluğunu üstlenmiş hem de yeri geldikçe padişahın gücünü ve iktidarını kullanan etkili bir şahsiyet haline gelmişti. Bu sebeple, valide sultanın dış dünyayla ilişkilerini yürüten ve satın alma işlemlerinin neredeyse tamamını yöneten kethüdanın son derece güvenilir bir kişi olması gerekirdi. Sultan Abdülaziz müsteşarlık görevi de üzerinde kalmak şartıyla Tersane Müsteşarı Giritli Mazlum Bey’i valide kethüdası olarak belirlemişti. Mazlum Bey’in aradan bir yıl bile geçmeden kethüdalıkla birlikte Hazine-i Hassa nazırlığına ve ardından da paşalığa yükseltilmesinde, şüphesiz yeni görevinin, yani valide sultana yakın konumda bulunmasının büyük etkisi vardı.⁵²⁶ Mazlum Bey ile oğlu Mehmed Memduh’un, önceki bölümlerde belirtildiği üzere, Nakşibendi-Halidî tarikatına mensup olduğu bilinmektedir.

Pertevniyal Valide Sultan’ın tarikatlarla ilişkisinde Kuyubaşı Emin Baba Tekkesi önemli bir yer tutar. Seyyid Halilürrahman el-Kazanî’nin (ö. 1312/1894) postnişin olmasıyla 1888’de Halidiliğe geçen fakat daha önce 1867-68’de bir Bektaşî tekkesi olarak kurulan Kuyubaşı Emin Baba (Valide Sultan) Tekkesi’nin Pertevniyal Valide Sultan ile ilişkisi ilginçtir. Valide Sultan, Emin Baba Tekkesi’ni⁵²⁷ oğlu Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinden kısa sürede döneceğini haber veren Bektaşî tarikatından Emin Baba (ö. 1304/1886-87) için inşa ettirmişti. Emin Baba Tekkesi’nin olduğu yerde daha önceleri bir namazgâh, su kuyusu ve Emin Baba’ya ait küçük bir kulübe vardı.⁵²⁸ Topluma faydalı hizmetler sunmak için kurduğu birçok vakıf eseriyle tanınan Pertevniyal Valide Sultan, tekkenin Bektaşî tarikatının kontrolünde olduğu dönemde düzenlediği 12 Mayıs 1868 (19 Muharrem 1285) tarihli vakfiyesinde tekke zaviyedârının her cuma ve pazartesi geceleri bu tekkede Nakşibendi hatm-i haccanını yaptırmasını şart koşmuştu. Vakfiyede zaviyedâra 200 kuruş aylık maaş bağlanmıştı.⁵²⁹ Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz

⁵²⁶ Akyıldız, *Saray, Harem ve Mahrem*, s. 124-125.

⁵²⁷ Bu tekke hakkında detaylı bilgi için Bkz. Halidi tekkeleri bölümü.

⁵²⁸ Fahri Maden, “Edirnekapı’da Bir Bektaşî Ocağı: Emin Baba Tekkesi ve Haziyesi”, *Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri* 27-29 Mayıs 2014, s. 475-476.

⁵²⁹ “...bi’l-cümle evkaf-i şerifem gallâtından (gelirler) ba-berat-ı ali mütevelliyesi bulunduğum ashab-ı hayratdan Derviş Mehmed ibni Yusuf Vakfı müstegallâtından Edirnekapısı haricinde Kuyubaşı demekle meşhur ve mütearif tahdid ve tavsifden müstağni mahale bundan akdem teberruan li’l-vakf malımdan ma’lumu’l-mikdar meblağ harc u sarfla bina ve inşa eylediğim üç bâb oda ve bir suffe ve bir aşhane ve ism-i celâl hüccesini müştemil kargir bir bâb zaviye Tarikat-i Aliyye-i Nakşibendiyye’ye mahsus olub zaviyedarı bulunan zat beher cuma ve isneyn geceleri hatm-i haccan kıraat...” VGMA, *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634, s. 159, 35. sıra.

dönemlerinde Bektaşiler üzerindeki baskıların azalmasıyla birlikte, tekkelerini yeniden açabilmek, sarayın desteğini alabilmek için çaba göstermeye başlamış olmalarına rağmen, 1826'da Bektaşiliğin yerine Nakşibendiye'nin ikame edilmesi politikasının devam ettiği görülmektedir. Bu vesileyle, Bektaşî tekkelerine Nakşî şeyhlerin tayin edilmesinden dolayı yaşanan gerginliklerin tamir edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Devlet, her ne kadar Bektaşiliği desteklemeye, onlara paye vermeye yeniden başlasa da Nakşibendiliğin Bektaşilik üzerindeki kontrolünün bir müddet daha devamından yana bir politika izlemiştir.

Osmanlı devlet erkânı, padişahlar, valide sultanlar, her zaman dikkate değer figürler olarak görülen tarikat şeyhlerine desteklerini sürdürmüştü. Bunu tekkelere ve şeyhlere yapılan yardımlar, verilen destekler, ihsanlar, tekkelerin tamir ve bakım faaliyetleri kapsamında görmek mümkündür. Söz konusu kişilerin genel olarak tarikatlara ve halk nezdinde kıymetli kabul edilen kişilere iltifatları söz konusudur. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan da İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan dergâhlara, tekke şeyhlerine ve türbedarlara zaman zaman önemli yardımlarda bulunmuştu. Saray mensupları tarafından büyük bir tazim ve hürmet gösterilen Nakşibendiye'den Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Tekkesi'nin 1873'te türbeler dışındaki kısmının büyük bir tamirden geçmesi ve bugünkü halini almasını sağlamıştı.⁵³⁰ Yine, tekke postnişini için aylık 850 kuruş taamiye parası tahsis etmişti.⁵³¹ Ayrıca her Ramazan ayında 3.000 kuruş taamiye parası da buna ilave edilmişti.⁵³² Valide Sultan'ın yaptırdığı ve yardım ettiği tekkeler sadece Nakşibendilikle sınırlı kalmamış, aynı zamanda birçok farklı tarikat ve tekkeye de benzer hizmetleri sunmuştu.

Pertevniyal Valide Sultan'ın vakfiyeleri incelendiğinde Osmanlı coğrafyasında yer alan çeşitli tarikatlara ve türbelere yardımlarda bulunduğu görülmektedir. 2 Nisan 1877 (18 Rebiülevvel 1294) tarihli vakfiyeye göre Yenişehir-i Fenar Kasabası'nda Sa'diye tarikatından Şeyh Hafız Efendi Dergâhı'na taamiye olmak üzere Ramazan ve Kurban bayramları ve mübarek gecelerde hatm-i şerif yapmaları ve mukabele günlerinde hayır

⁵³⁰ M. Baha Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), s. 626; M. Baha Tanman, "Yahyâ Efendi Külliyesi", *DİA*, 2013, c. 43, s. 247.

⁵³¹ Atatürk Kitaplığı Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (AKPVSE), nr. 3235, 22 Mayıs 1301; Oğuz Seyhun, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Vakıfları ve Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 45.

⁵³² AKPVSE, nr. 4266, 21 Şevval 1283.

dua etmeleri karşılığında yıllık 60 kile buğday verilmesi istenmişti. Eyüp Sultan semtinde Kalenderhane, Topkapı haricinde Merkez Efendi, Çarşamba Pazarı'nda Bayramiye tarikatından Mehmed Ağa, Davudpaşa civarında Sa'diye tarikatından Kadem-i Şerif, Üsküdar'da Miskinler Tekkesi postnişinlerine Ramazan ayında derviş ve fukaraların taamiyelerine sarf edilmek üzere Şaban ayı sonlarında 750'şer kuruş, Eyüp Sultan civarında medfun Abdullah Kaşgarî türbesi için zeytinyağı alınması için şeyh olan zata aylık 50 kuruş verilmesi istenmişti. Önceleri Nakşibendiye'nin Kasaniye koluna ait olup 1919'da Halidiye koluna geçen Kaşgarî Tekkesi'nde Ramazan ayında dervişleri ve fakirleri doyurmak için 1.000 kuruş taamiye tahsis edilmişti.

Yahya Efendi Tekkesi'ne Regaip, Miraç, Berat ve Kadir Gecesi ve Kurban Bayramı'nda hatim indirmeleri karşılığında her sene Kurban Bayramı arefesinde 350 kuruş verilmesi emredilmişti. Tekkeden bir hafızın *Sahih-i Buhârî* kitabını her gün okuyarak yılda bir hatim etmesi ve hatim sonrası dua etmesi için her yıl 350 kuruş, Muharrem ayında aşure pişirilmesi için senelik 1.800 kuruş, Ramazan'da tekke dervişleri ve fakirler için her akşam iftar verilmesi için 3.000 kuruş verilmesi istenmişti. Tekkenin taamiye ve diğer ihtiyaçları için tahsis edilen para yeterli olmadığından, tekke postnişinine dervişlerin ve fakirlerin taamiye ve diğer masrafları için aylık 850 kuruş tahsis edilmişti. Mekke'de bulunan Halidî şeyhlerinden Abdullah Mekki Efendi tekkesine hatm-i şerifler ve hayır dualar edilmek üzere taamiye için postnişin olan şeyhe aylık 7.500 kuruş tahsis edilmişti.⁵³³ Keşf-i Cafer Tekkesi'ne belirli şartlar çerçevesinde her sene Ramazan ayında 200 kuruş, tekkedeki derviş ve fukaralar için yılda 1.000 kuruş tahsis edilmesi vakfiyede belirtilen diğer bir husustur.⁵³⁴

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Şam'daki tekkesinde mübarek geceler ve Kurban Bayramı'nda bir Kur'an hatmi yapılması, vakfiyesinde belirlendiği üzere hatm-i haccan yapılarak sevabının Hz. Peygamber, onun ailesi, ashabı, diğer peygamberler, velilerin ve tüm Osmanlı sultanlarının, özellikle Sultan Abdülaziz'in ruhuna hediye edilmesi, Valide Sultan'ın da hayatında selamet, vefatından sonra ise rahmet ve mağfiret bulması için dua edilmesi niyetiyle tekkede bulunan dervişler ve fakirlerin taamiyesi için 1291 senesi Haziran başından (13 Haziran 1875) itibaren aylık 1.000 kuruş verilmesi vakfiyede

⁵³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634, s. 184, sıra no. 40. (18 Rebiülevvel 1294/2 Nisan 1877)

⁵³⁴ VGMA, *Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634, vr. 142, sıra. 30. (1 Zilkade 1280/8 Nisan 1864)

belirtildiği.⁵³⁵ Bu tip yardımlar, rutin Osmanlı uygulamaları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, Pertevniyal Valide Sultan'ın Halidiliğe özel bir önem verdiğinin bir işareti olarak değerlendirilemez. Ancak, saray mensubu biri tarafından yapılan bu yardımların Halidiye'nin Osmanlı toplumundaki konumunu güçlendirmeye katkı sağladığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda harem kadınları arasında tasavvufî eğilimlerin ve dinî kurumlardan birisi olarak tekkelerin desteklenmesinin yaygın olduğu bilinmektedir.⁵³⁶ Osmanlı tarihinde en etkili valide sultanlarından biri olan Pertevniyal Valide Sultan'ın vakfiyeleri incelendiği zaman Halidî şeyhlerine yönelik şu ifadeler dikkat çekicidir. Mevlâna Halid için vakfiyede “*Şam-ı Şerif’de safh-i Cebel-i Kasiyun’da defn-i hâk-i ıtırnak olan Mevlâna Halid kaddese sırrahu’l-Vâhid Hazretleri,*”⁵³⁷ Abdullah Mekki için ise “*ekâbir-i hulefa-i Nakşibendiye’den merhum Şeyh Abdullah Efendi Hazretleri*”⁵³⁸ ifadesi kullanılmıştı.

Nakşibendi tarikatının Müceddidî ve Halidî kollarının uzun süredir imparatorluk genelinde yaygın bir şekilde faaliyet gösterdiği ve Osmanlı hanedanı ve üst düzey devlet yetkilileriyle güçlü bağlara sahip olduğu bilinmektedir. Gerek Nakşibendi tarikatının gerekse diğer tarikatların, çoğu zaman hanedan yönetimini destekleyen etkili araçlar haline geldiği ifade edilmiştir. Pollock, 1839 ile 1876 yılları arasında kurulan yeni kurumların, din veya dinî tarikatlarla belirli bir mesafe oluşturmayı gerektirmediğini ortaya koymaktadır. Tanzimat dönemi padişahlarının ve valide sultanlarının, Osmanlı hanedanını güçlendirmek için bu tarikatları aktif bir şekilde kullandıklarını ve bu politikanın II. Abdülhamid dönemi boyunca daha da yoğunlaştığını iddia etmektedir. Ayrıca, dönemin padişahları ve valide sultanlarının oldukça güçlü dinî eğilimler sergilediklerini ifade etmiştir.⁵³⁹

⁵³⁵ VGMA, *Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634, s. 184, sıra. 40. (18 Rebiülevvel 1294/2 Nisan 1877)

⁵³⁶ Gülrü Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2005), s. 268-292.

⁵³⁷ Şam-ı Şerif’te Cebel-i Kasiyun Dağı’nın eteklerinde, güzel kokulu toprağa defnedilen Mevlâna Halid anlamına gelmektedir.

⁵³⁸ Nakşibendiye tarikatının büyükleri anlamına gelmektedir.

⁵³⁹ Bahar Suzan Yolaç Pollock, “Ottoman Women’s Contribution to the Tanzimat (1839-1876): The Case of Pertevniyal and Bezmialem Valide Sultans” (Doktora Tezi, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 77-79.

Pertevniyal Valide Sultan'ın Halidiye tarikatı ile olan ilişkisini gösteren bir durumun da Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Efendi'nin 1859 yılında Fatma Sultan Camii'ni tekke ittihaz etmesi esnasında yaşandığı iddia edilmişti. Süvari Binbaşısı Çerkes Mehmed'in arızasında belirttiği üzere cami olan yapının tekke olarak kullanılması, kapılarının kapatılarak “*gayet esrarane*” bir şekilde hatm-i haccan yapılması bazı kişilerin tepkisini çekmiş ve Gümüşhanevî'nin bu camiden ve Babıali civarından başka yere nakledilmesi için birçok şikâyetler olmuştu. Hatta o zamanki Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa (ö. 1871) ve Boşnak Şeyhülislam⁵⁴⁰ ve Evkaf Nazırı Abdülhamid Ferid Paşa (ö. 1871) ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (ö. 1871) tarafından Gümüşhanevî'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması istenmişse de Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Valide Sultan'ın müdahalesiyle bu teşebbüs durdurulmuştu. Valide Sultan tarafından bahsedilen devlet adamlarına tezkireler gönderilerek Gümüşhanevî'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasına engel olunmuştu.⁵⁴¹ Neticede, Gümüşhanevî tekkeden uzaklaştırılmayarak irşad faaliyetlerine devam etmişti. Pertevniyal Valide Sultan'ın, dönemin en yüksek devlet yetkililerinin taleplerine rağmen Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'yi koruma yönündeki tavrı, dinî ve tasavvufî kişilere yönelik saygı ve desteğinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Çerkes Mehmed'in arızasında dikkat çeken önemli hususlardan biri, Halidiye'nin İstanbul'a girdiği ilk yıllarda yapılan eleştirilerden birinin, camilerde “hatm-i haccan” zikrinin yapılarak kendi tarikatlarına mensup olmayan kişilerin camiye girmesine izin vermeme uygulamasının 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiş olduğudur. Halidiye'nin esas prensiplerinden biri kabul edilen “kapıyı kapatmak” (*iğlâk-ı bâb*) ilk dönemlerde olduğu gibi İstanbul'da bazı kesimlerin dikkatini çekmeye devam etmiş ve tepkilere yol açmıştı. Şeyh Ahmed Efendi'nin çok merkezî bir konumda, Bâbîâlî'de yer alan bir camide tarikat faaliyetlerine başlaması dikkat çekmişti. Belgede belirtildiği üzere Şeyh Ahmed Efendi'nin “*küberadan*” devlet ileri gelenlerinden müritleri vardı. Üsküdar'da yaşayan Münib Paşa gibi önemli şahsiyetlerden müridi ve Şazeli Dergâhı müezzinlerinden Abdülgani Efendi adında bir yeğeni olduğu belirtilmişti. Ayrıca, Eski

⁵⁴⁰ Bahsi geçen şeyhülislam Bosnalı Mehmed Refik Efendi (ö. 1871) olabilir, çünkü 1866-1868 arasında Şeyhülislamlık yapmıştı.

⁵⁴¹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 81; BOA, Y.EE, 14/174, 18 Teşrinisani 1306/30 Kasım 1890.

Şeyhülharem Emin Paşa'nın kızıyla evliydi.⁵⁴² Bu bilgiler, Şeyh Ahmed Efendi'nin sadece dinî çevrelerde değil, siyasî ve bürokratik kesimlerde de nüfuz sahibi olduğunu gösterir. Eski Şeyhülharem Emin Paşa'nın kızıyla evlenmiş olması hem sosyal statüsünü yükseltmiş hem de Osmanlı sarayı ve bürokrasisiyle daha doğrudan bir ilişki kurmasına olanak tanımış olabilir. Şeyh Ahmed Efendi'nin *Levâmiu'l-ukûl* adlı eserinde kendisini “*Mezheben Hanefî, itikâden Mâturîdî, tarikaten Nakşbendî, meşreben Şâzelî*” olarak tanıttığı kaydedilmiştir.⁵⁴³ Dolayısıyla, bir Şâzelî tekkesinde Şeyh Ahmed Efendi'nin yeğeninin müezzin olarak bulunması garipsenecek bir durum değildir. Ancak, Şeyh Ahmed Efendi'nin kendisini bu şekilde tanımlaması, dönemin Osmanlı toplumundaki tarikat anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

5.1. Meclis-i Meşayih'in Kurulması ve Halidiliğe Etkisi

Sultan Abdülaziz döneminin tekke ve tarikatlar açısından en önemli icraatı 15 Kasım 1866'da (7 Recep 1283) Şeyhülislam'lık'a bağlı bir kurum olan Meclis-i Meşayih'in kurulmasıdır. Meclis-i Meşayih'in kuruluş sürecindeki uygulamalar ve Meclis'in oluşumu, bu dönemde tasavvuf ve tarikatların deneyimlediği çeşitli merkezileşme ve modernleşme odaklı adımların bir parçasıdır. Diğer bir deyişle, Tanzimat dönemindeki modernleşme ve merkezileşme girişimlerinin tarikatlar ve tekkeler üzerindeki en belirgin ve en sistemli uygulaması Meclis-i Meşayih'in kurulması olmuştur.⁵⁴⁴

Meclis-i Meşayih, tekkelerin denetlenmesi, merkezî otorite altına alınması ve idarî işlerinin yürütülmesi hususunda en önemli kurum olmuştur. Daha önce III. Selim (1789-1807) döneminde “Şeyhler Meclisi”nin kurulması⁵⁴⁵, II. Mahmud döneminde 1812 tarihli ferman, 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin tesisi ile kademeli olarak ilerleyen tekkeleri kontrol etme süreci, Abdülaziz döneminde müstakil anlamda bir meclisin tesisi ile daha da güçlenmiştir. Tekkelerin devlet kontrolüne alınmasına yönelik düzenlemelerin temelinde, yaşanan Yeniçerilik ve Bektaşilik deneyiminin ardından 1859 Kuleli Vakası'nın da etkili olduğunu belirtmek gerekir. Zira, kuvveden fiile çıkamamış bu darbe girişiminde Halidî şeyh ve askerlerden çok sayıda isim bulunmaktaydı. Bu darbe

⁵⁴² BOA, Y.EE, 14/174, 18 Teşrinisani 1306/30 Kasım 1890.

⁵⁴³ N. Yılmaz, *Câmiü't-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 77-78.

⁵⁴⁴ O. S. Arı, “Meclis-i Meşâyih Arşivi'ne Göre”, s. 34-35.

⁵⁴⁵ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), s. 326-327.

teşebbüsünden sorumlu tutulan 41 kişiden 15'inin Nakşibendiye tarikatına mensup olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁶ Önceki bölümde incelendiği üzere 15 Nakşibendî mensubunun 5'i Halidiye koluna mensuptu.

Meclis-i Meşayih'in oluşturulmasıyla ilgili bilgileri içeren en eski belge, 15 Kasım 1866'ya (Recep 1283) ait bir iradedir. Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin (ö. 1871) arz tezkiresinin de ekli olduğu bu iradeden Meclis-i Meşayih'in aslında 1864'te (1281) kurulduğu ancak Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin meclisin şeyh atamalarına ilişkin yazılarını dikkate almadığı için faaliyete geçmediği anlaşılmaktadır. Mehmed Refik Efendi, sadarete gönderdiği bir tezkireyle Meclis-i Meşayih'in yeniden tesis edilmesi ve sağlamlaştırılması talebinde bulunmuştu.⁵⁴⁷

Meclis-i Meşayih'in iki mühim görevinden birincisi, tekkelerde vazife yapacak olan şeyhleri belirlemek; ikincisi ise tekkelerde ortaya çıkan sorunları çözmektir. Meclis-i Meşayih'in ilk reisinin kim olduğu konusu ihtilaflıdır; çünkü Şeyhülislam'ın Meclis-i Vâlâ'ya havale ettiği isimlerin yer aldığı belgede sadece 7 meclis üyesinin isimleri mevcuttur. Bu isimlerden hangisinin reis, hangilerinin meclis üyesi olduğu belirtilmemiştir. Bir görüşe göre, Meclis-i Meşayih'in ilk reisi Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'ydı (ö. 1887) ve 1868-1878 (1285-1296) arasındaki yıllarda vazife yapmıştı. Bu bilgiden hareketle; Osman Selahaddin Dede'nin bu göreve getirilmesinde, devrin padişahı Abdülaziz'in Mevlevî muhibbi olması ve neyzen olmasının etkili olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴⁸ 1868-69 (1285) tarihli Devlet Salnâmesi'ne göre Meclis-i Meşayih'in reisi Osman Selahaddin Dede ve azaları, her biri farklı tarikatlara mensup olan 5 üyeden teşekkül etmişti. Meclis reisi dışında Sa'diye, Kadiriye, Sümbüliye, Halvetiye ve Nakşibendiye tarikatlarının birer temsilcisi bulunmaktaydı. 1874'ye üye sayısı 6'ya çıkarılmış ve Rifâiye tarikatı da bir üye ile temsil edilmeye başlanmıştı. 1875 yılında reis ve azaların yanı sıra meşayih'ten olmayan bir nazır görevlendirilmiş ve müderris menşeli bir de kâtip tayin edilmişti.⁵⁴⁹ Diğer bir görüşe göre,

⁵⁴⁶ Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 184.

⁵⁴⁷ Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâyih", *DİA*, Ankara, 2003, c. 28, s. 247; Varol, *Islahat, Siyaset, Tarikat*, s. 239-262; BOA, İ.MVL, 563/25320, 15 Kasım 1866/7 Recep 1283.

⁵⁴⁸ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 696; O. S. Arı, "Meclis-i Meşâyih Arşivi'ne Göre", s. 34-35.

⁵⁴⁹ Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayih'in Şeyhülislâmlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, sayı: 7, Güz 1998, s. 94.

Meclis-i Meşayih'in ilk reisi Murad Molla Tekkesi'nin Müceddidi Şeyhi Feyzullah Efendi'ydi.⁵⁵⁰

Her ne kadar ilk reisin kim olduğu net olarak bilinmese de 1867'de Nakşi-Müceddidî Şeyhi Feyzullah Efendi vefat ettiği için zaten ilk reis kendisiyse bile vazifede çok kısa bir süre kalabilmişti. Mevlevî tarikatından Osman Selahaddin Dede 1868-1878 tarihleri arasında 10 yıl boyunca Meclis-i Meşayih'in reisi olmuştu. Meclisin kurulmasında etkin rol oynayan Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin⁵⁵¹ (ö. 1871) ise Nakşibendiye'nin Halidiye koluna mensup olduğu, Abdülfettâh el-Akrî'den icazet aldığı bilinmektedir.⁵⁵² Bilindiği üzere, Bektaşiliğin ilgası sonrasında Mevlevî ve Nakşibendî tarikatları ön plana çıkmıştı. Burada Nakşi-Halidiye'ye müntesip bir şeyhülislamın riyasetinde olan Şeyhülislamlık kurumu altında oluşturulan Meclis-i Meşayih'in reisi olarak Mevlevî birinin tercih edilmesi devletin izlediği bir denge politikası gereği olabilir. Ayrıca, zihnimizde tutmamız gereken önemli bir nokta da Osmanlı döneminde tarikatlar arasında keskin ayrımların olmadığıdır. Şeyh Murad Efendi Tekkesi Şeyhi Feyzullah Efendi, Nakşibendiye'nin Müceddidiye koluna mensup olmasının yanı sıra ünlü bir Mesnevihan'dı. Feyzullah Efendi'nin 1867'de vefat etmesinin ardından Nakşibendiye'yi temsilen Murad Molla Tekkesi'nde postnişin olan Mehmed Arif Efendi (ö. 1889) Meclis-i Meşayih'e üye olmuş ve 1889-90 (1307) yılına kadar bu vazifede kalmıştı. Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin 30 Nisan 1868'de Mecâlis-i Aliyye üyeliğine seçilmesiyle de yerine herhangi bir tarikat bağlantısını henüz tespit edemediğimiz Hasan Fehmi Efendi (ö. 1881) Şeyhülislam olmuştu.⁵⁵³

Meclis-i Meşayih'in kurulduğu 1866 tarihinden 1876'ya, Sultan Abdülaziz'in halline kadar geçen 10 yıllık sürede meclis başkanlığında Mevlevî bir şeyh, yani Osman Selahaddin Dede bulunmuştu. II. Abdülhamid döneminde bu durum değişmiş, ağırlıklı

⁵⁵⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 400; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 207.

⁵⁵¹ Mehmed Refik Efendi 9 Ağustos 1866'da (27 Rebiülevvel 1283) şeyhülislâm olmuştu. Bu makamda bir yıl dokuz ay dokuz gün kalmış ve 30 Nisan 1868'de azledilmişti (*İlmiyye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilâtı ve Şeyhülislâmlar*, haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998); Muhammed Aruçi, "Mehmed Refik Efendi", *DİA*, Ankara, 2003, c. 28, s. 517-518).

⁵⁵² Mustafa Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), s. 303-304; Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 262-263; O. S. Arı, "Meclis-i Meşâyih Arşivi'ne Göre", s. 34-35.

⁵⁵³ Mehmet İpşirli, İlyas Çelebi, "Hasan Fehmi Efendi", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 16, s. 320-322.

olarak Celvetî ve Kadirî şeyhler riyasete getirilmişti.⁵⁵⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde ve 1914 yılında iki kere Meclis-i Meşayih üyeliğine, kısa bir süre sonra da Meclis-i Meşayih başkanlığına atanan tek Halidî şeyhi, Esad Erbilî'dir (ö. 1931).⁵⁵⁵ Esad Erbilî, reisliği zamanında tekkelerin ıslahı, meşihatlarla ehil ve erbabının tayini ve meşayih çocuklarının iyi eğitilmesinin temini için çalışmıştı.⁵⁵⁶ Ancak, Sultan V. Mehmed Reşad tarafından surre emini olarak hacca gönderilen Esad Efendi, yaklaşık bir yıl vazifede kaldığı Meclis-i Meşayih başkanlığından 1915'te istifa etmişti.⁵⁵⁷

Halidî tekkelerinden, Safvetî Paşa Dergâhı Şeyhi Ali Asım Efendi (ö. 1316/1899),⁵⁵⁸ salnâmedeki listelere göre 1890'da (1307) Meclis-i Meşayih azası olarak görev yapmaya başlamıştı. 1891 ve 1892 (1308-1309) senesi salnamesindeki listelerde adı yer almamakta, 1893'ten (1310) 1900'e (1317) kadar mecliste üye olarak gözükmemektedir. Fakat, meclis defterleri incelendiğinde Ali Asım Efendi sadece 1891 (1308) ve 1892 (1309) yıllarında görev yapmıştı. Yukarıda meclis reisliğine değinilen Kelâmi Dergâhı Şeyhi Esad Erbilî, salnâme listelerine göre 1892 (1309) yılından itibaren Meclis-i Meşayih azalığına tayin olmuş ve 1900'e (1317) kadar bu vazifede kalmıştı. Yine salnâme listesine göre önceki bahsi geçen tarihten farklı olarak 1897 ve 1901 yıllarında Meclis-i Meşayih'te görev yapmıştı.⁵⁵⁹ Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl için sıkça başvurulanan bir kaynak eser olarak "salnâme"lerin dikkatli kullanılması gerektiği ve içinde yer alan bilgilerin yanıltıcı olabileceği göz ardı edilmemelidir.⁵⁶⁰ Meclis-i Meşayih defterlerine göre hazırlanan yeni bir doktora tezinde Ali Asım

⁵⁵⁴ Mine Durmuş, *Meclis-i Meşâyih: II. Abdülhamid Devrinde Tarikatlar* (İstanbul: Sufi Kitap, 2024), s. 95-96.

⁵⁵⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, "Esad Erbilî", *DİA*, İstanbul, 1995, c. 11, s. 348; Vahit Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi* (Ankara: İlâhiyât, 2013), s. 59-63.

⁵⁵⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 353.

⁵⁵⁷ Ethem Cebecioğlu, Vahit Göktaş, *Muhammed Es'ad-ı Erbilî (K.S) (Hayatı-Görüşleri-Hâtıralar)* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), s. 39-40.

⁵⁵⁸ Ali Asım Efendi, Safvetî Paşa Tekkesi Şeyhi Ankaralı Hacı Hasan Efendi'nin halifesi ve Bayezid dersiamlarındandı. 1878-79 (1296) tarihinde Nakşi tarikatından icazet ve hilafet olarak Safvetî Paşa Tekkesi'nde şeyhlik makamına geçmişti (Mustafa Koç, *Fatih-Revnaoğlu'nun İstanbul'u (İstanbul'un İç Tarihi)* (İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), c. 5, s. 2113-2114).

⁵⁵⁹ M. Durmuş, *Meclis-i Meşâyih*, s. 105.

⁵⁶⁰ Ali Akyıldız, "Yakınçağ Osmanlı İdari Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler-Problemler-Teklifler)*, ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2007), s. 60.

Efendi'nin 1888-1889 (1306-1307) arasında Meclis-i Meşâyih azalığında bulunduğu kaydedilmiştir.⁵⁶¹

5.2. Halidî Tekke ve Meşayihine Yapılan İhsanlar

5.2.1. Halidî Meşayihine Yapılan Tevcihat

Yukarıda önemli bir toplumsal katalizatör görevi gören tarikat mensuplarına ve tekkelere devlet ricali ve saray mensupları tarafından yardımlar ve atıyyeler verildiğine değinilmişti. Tekkeler, devlet ve halk arasındaki iletişim noktaları olarak devletten aldıkları yardım ve ihsanları hizmet, barınma, yemek yedirme gibi faaliyetler ile halka ulaştırıyorlardı. Ayrıca halkın iltifat ettiği kimse ve kurumlara gösterilen itibar devlet ve yöneticilerin halk nazarındaki itibarını sağlamlaştıran bir aracı konumundaydı. Ek olarak, aynı toplumun bireyleri olarak devlet ve yöneticilerinin şeyhlere ve tekkelerine yaptıkları ihsanlar kendi şahsi inanç ve hürmetlerini de izhar etmekteydi. Burada, bütün bu faydaları gözeterek bir devlet geleneği haline gelmiş olan ihsanların, Sultan Abdülaziz döneminde Halidîlere yapılan tevcihat, çeşitli devlet görevlerine atanmalarını içeren örnekler ele alınacaktır. Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de devlet tarafından çeşitli ihsanlar verilen Halidîlerin çeşitli görevlerde istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Bir Halidî şeyhi olan Hafız Ali Asım Efendi'nin modern bir eğitim kurumu olan rüşdiyede müdür olarak istihdamı ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Daha önce Safvetî Paşa Tekkesi'nde imamlık vazifesinde bulunan Hafız Ali Asım Efendi, 28 Ocak 1872 tarihinde Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli Camii imam ve hatipliğini talep etmişken Safvetî Paşa Tekkesi'ne yakın bir mevkide bulunan Hocapaşa'da Hobyar Mahallesi'ndeki İnas Rüşdiye Mektebi müdürü olarak atanmıştı.⁵⁶²

1880'ler itibariyle Hacı Beşir Ağa Tekkesi, Murad Molla Tekkesi, Kuyubaşı Emin Baba Tekkesi gibi tekkelerle başlayan “Halidileştirilme” girişimlerinin başarısız bir örneği olarak Murad Buhârî Tekkesi'ni (Şeyh Murad Efendi) gösterebiliriz. Sultan Abdülaziz döneminde, bir Müceddidî tekkesi olan Murad Buhârî Tekkesi'ne Halidî şeyh atanması talebi Halidiliğin güçlenen konumuna ve diğer Nakşi tekkelerinin bu yönde

⁵⁶¹ Meliha Aydın, “Meclis-i Meşâyih: Birimler, İşleyiş ve Kararlar (1879-1909)” (Doktora Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024), s. 117.

⁵⁶² BOA, A.MKT.NZD, 874/70, 17 Zilkade 1288/28 Ocak 1872; BOA, MF.MKB, 2/101, 15 Safer 1289/24 Nisan 1872.

evrilmesine dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. 1853 yılında içinde ailesinin de bulunduğu kalabalık bir kabileyle Afgan topraklarından göç ederek Osmanlı coğrafyasına intikal eden ve Mevlâna Celaleddin Rûmî'nin soyundan gelen Nakşî-Müceddidî-Melamî Şeyhi Süleyman el-Belhî (ö. 1877) ve kabiledekiler Mevlâna'yı ziyaret maksadıyla Konya'ya gitmişlerdi. Konya'da 4 yıl yaşadktan sonra Bursa'ya oradan da Sultan Abdülaziz'in davetiyle 1862'de (1278) İstanbul'a gelmişlerdi. Bir müddet kabileyle beraber devlet misafirhanesinde kalan Belhî'ye devlet tarafından maaş bağlanmış,⁵⁶³ şeyh ve maiyetindekiler ise misafirhaneden ayrılarak İstanbul'un çeşitli semtlerinde kiracı olarak ikamet etmişti. 1867 yılında Meclis-i Meşayih Reisi Hafız Feyzullah Efendi'nin vefatı üzerine, Meclis-i Meşayih'in yeni reisi Osman Selahaddin (ö. 1887) ve beraberindeki 12 meclis üyesi, kendisini ziyaret ederek Nakşî şeyhi ve Mesnevîhân Feyzullah Efendi'den boşalan Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi meşihatine atandığını bildirmişlerdi.⁵⁶⁴ Murad-ı Buhârî Tekkesi ile alakalı arşivde bulunan bir belgede Şeyhül-kurra Müceddidî Şeyh Feyzullah Efendi'nin vefat etmesiyle Şeyh Murad Tekkesi meşihatının boş kaldığından Nakşibendi-Halidî Meşayihinden İsmet Efendi'nin postnişin olması için Şeyhülislamlık makamına tezkire yazıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁵ Burada ismi geçen İsmet Efendi'nin İsmet Efendi Tekkesi'nde şeyhlik yapacak olan İsmet Efendi olması muhtemeldir. Zira bu tarihte İstanbul'da Kocamustafapaşa semtinde evinde tekke faaliyetleri yürütmekteydi. Kendisine ait tekkesi ancak 1872-73'te tesis edilebilmişti. Bu belgeden anlaşıldığı üzere, Murad-ı Buhârî Tekkesi'nde Süleyman Belhî'nin şeyhlik makamına geçmesiyle İsmet Efendi'nin meşihate geçirilme isteğinin kabul edilmediği anlaşılmaktadır.

⁵⁶³ BOA, İ.MVL, 472/21373, vr. 9, 28 Safer 1279/ 25 Ağustos 1862.

⁵⁶⁴ Yusuf Öz, "Afgan Türkistan Muacirlerinden Süleyman Belhî ve "Defter-i Kuyûdat" Fihristi", *Bilig*, Güz 2002, sy. 23, s. 163.

⁵⁶⁵ İsmet Efendi için belgede şu ifadeler geçmektedir: "daileri hakikaten duasıyla iğtinam olunur zevattan bulunduğuna mebni saye-i mualla vaye-i hidivânelerinde bir kat daha isticlâb-ı da'vât-ı hayriyyesi için zaviye-i mezkurenin efendi-yi mumailayhe ihsanı babında taraf-ı vâlâ-yı meşihat-penahiye bir kıt'a tezkire-i aliyye-i hazret-i veli-ni'metlerinin tasdir buyurulması istirhamına cesaret eyledim. Her halde emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir." Bende Memduh (BOA, A.MKT.NZD, 669/3, 2 Cemaziyelahir 1284/1 Ekim 1867, benzer belge için bkz. BOA, A.MKT.NZD, 668/94, 18 Eylül 1283/30 Eylül 1867).

5.2.2. Halidî Meşayih ve Mensuplarına Maaş Tahsisatı

Halidî tekke ve şeyhlerinin genel itibariyle devletten azade ve yardımlarından müstağni kurumlar olduğu ifade edilmesine rağmen çeşitli belgelerde tıpkı diğer tekkeler gibi Halidî şeyhlerinin de maaş ve yardım aldıkları, maaş ve yardım talebinde bulundukları görülmektedir. Sultan Abdülaziz döneminde Mevlâna Halid'in Şam'daki yakınlarına, tekke şeyhlerine, türbedarlara çeşitli yardımlar ve maaş tahsislerinin devam ettiği görülmektedir. Şam'da Mevlâna Halid'in türbedarı olan Hızır Efendi'ye 18 Eylül 1861 (13 Rebiülevvel 1278) tarihinde maaş tahsis edilmesi bu politikanın devamı bakımından önemlidir.⁵⁶⁶

Dağıstan ulemasından ve Dağıstan ahalisinin mürşidi, aynı zamanda Şeyh Şamil'in mürşidi ve kayınpederi olan Cemaleddin Gazi-Kumukî (ö. 1869) Hz. Peygamber'in soyundan ve Nakşibendî tarikatının Halidî koluna mensup bir kişidir. Cemaleddin Efendi Sultan Abdülaziz'e sunulmak üzere saraya takdim ettiği 15 Eylül 1862 tarihli Arapça arzuhalinde, Dağıstan'da Şeriat-ı Muhammedi'yi ve Nakşibendî tarikatını yayıp ihya ettiğini belirtmiştir. Cemaleddin Efendi, uzun yıllar boyunca damadı Şeyh Şamil ile birlikte Ruslara karşı cihat ve gaza faaliyetlerinde bulunduğunu ve zaman içerisinde hallerinin değiştiğini, Allah'ın takdiriyle üzerlerinde ilahî gazabın tezahür ettiğini ve damadının Ruslara esir düşerek ailesiyle birlikte Hristiyan topraklarına sürüldüğünü aktarır. Kendisinin ise Rusların elinde yalnız, üzgün ve çaresiz bir halde kaldığını dile getiren ve başlarına gelenlerin kendi fiillerinden kaynaklandığını düşünen Cemaleddin Efendi, Rusların teklif ettiği maaş ve görevleri reddetmiş, onların niyetlerini fark etmesi üzerine 6 hanelik müridi ve 10 kişilik ailesiyle birlikte Kars'a göç ettiğini bildirmişti. Burada kendisi ve ailesinin geçiminin yanı sıra, kendisiyle aynı tarikat (Halidiye) halifelerinden olup Hicaz dönüşü yanına gelen Muhammed Efendi için de yardımcı olunmasını istemişti.⁵⁶⁷ Sonuç olarak 18 Haziran 1863 tarihli irade ile kendisine maaş tahsis edilmişti.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD, 367/18, 13 Rebiülevvel 1278/18 Eylül 1861.

⁵⁶⁷ BOA, MVL, 408/15, lef 2, 20 Rebiülevvel 1279/15 Eylül 1862. Arapça arzuhalin tercümesi de aynı belge fonunun içinde yer almaktadır. Bu belge daha önce Mustafa Özsaray'ın eserinde transkribe edilmiş haliyle sunulmuştur (Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya 2: Kuzey Kafkasya İmamı Şeyh Şamil* (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2021), s. 89-90).

⁵⁶⁸ “Dağıstan ulemasından ve tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye meşayihinden olup müteallikat ve müridanıyla Kars'a hicret eylemiş olan Şeyh Şamil Efendi'nin kayınpederi Seyyid Cemaleddin Halidi Efendi'nin zaruret-i halinden bahisle kendisiyle yanında bulunan Hacı Muhammed Efendi'ye mikdar-ı

Kars'tan Erzurum'a geçince devletin tahsis etmiş olduğu 2.000 kuruş maaşının Erzurum Mal Sandığı'na havale edilmesini isteyen Kumukî, Cemaleddin el-Halidî Nakşibendî imzasını kullanır.⁵⁶⁹ Rusya'nın baskılarına daha fazla dayanamayan Kafkas halkı, 1860'ların başlarında kara yoluyla Kars'a göç etmeye başlamıştı. Bu göçler genellikle kabileler halinde gerçekleşiyor ve bazen büyük sayılara ulaşıyordu. Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirler öncelikle geçici yerleşim bölgelerine yönlendirilir ve daha sonra kalıcı iskân yerleri belirlenirdi. Bu bağlamda, Kars'ın Çerkes muhacirlerinin geçici yerleşim alanı olarak kullanıldığı ifade edilebilir. Bu bölgede bir süre kalan kalabalık Çerkes kabileleri, daha sonra Erzurum'a gitmek ve oradan kalıcı iskân yerlerine doğru yola çıkmak üzere hareket ettirilir. Ancak Kars'ta kalıcı olarak yerleştirilen birçok Çerkes kabilenin olduğu da belirtilmelidir.⁵⁷⁰

Bağdat ulemasından ve “*sülale-i tahire-i Halidiye*” ye mensup olan Abdurrahman Efendi hiç maaşı olmadığı ve geçim sıkıntısı çektiği gerekçesiyle Osmanlı hükûmetine başvurmuş ve kendisine maaş tahsis edilmesine karar verilmişti.⁵⁷¹ 1862 yılında Nakşibendî-Halidî Meşayihinden Şehrizorlu Yahya Efendi irade ile kendisine tahsis edilen 300 kuruş maaşın az geldiğini belirterek babasından kalan eski yurtluklar, ocaklıklar ve mülklerin kendisine tahsisini veya 2.000 kuruş maaş verilmesini talep etmişti.⁵⁷² Nakşibendi-Halidî halifelerinden Seyyid Mehmed Emin Efendi ise 1863 yılında geçim sıkıntısı dolayısıyla kendisine 300 kuruş maaş verilmesini istemişti.⁵⁷³

Bağdadî Şeyh Abdülfettah el-Akrî Efendi'nin kendisine tahsis edilmiş olan arazi gelirlerinin bir imtiyaz olarak devam ettirilmesi talebi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yurtluk ocaklık gibi arazi gelirlerinin devletin yeni politikaları çerçevesinde maaşa tahvil edilmek istenmesi ilginç bir gelişme olarak değerlendirilebilir. 18 Temmuz 1864 tarihli belgede Mevlâna Halid'in önde gelen halifelerinden Bağdadî Şeyh Abdülfettah Efendi'nin vefatıyla zevcesi Fatıma Hanım ile üç kızının kimsesiz ve yardıma muhtaç durumda kaldıkları belirtilmişti. İhtiyaçlarının giderilmesine dair

kâfi maaş tahsisini müsted'i takdim eylediği arızası üzerine isti'lam-ı keyfiyeti şamil tastir buyurulan emirname-i samîye cevaben Kars meclisine varid olup Meclis-i Vâlâ'ya havale buyurulan bir kıt'a mazbata mealine nazaran...” (BOA, MVL, 646/69, 1 Muharrem 1280/18 Haziran 1863).

⁵⁶⁹ BOA, HR.TO, 445/2, 17 Şaban 1280/27 Ocak 1864.

⁵⁷⁰ Jülide Akyüz-Orat ve Mustafa Tanrıverdi, “Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk”, *1864 Kafkas Tehciri Savaş ve Sürgün*, İstanbul, Türkiye, 5-07 Aralık 2010, s. 227.

⁵⁷¹ BOA, A.MKT.UM, 572/62, 18 Zilhicce 1278/16 Haziran 1862.

⁵⁷² BOA, MVL, 405/110-1, 110-2, 10 Cemaziyelahir 1279/3 Aralık 1862.

⁵⁷³ BOA, MVL, 428/153, 1 Cemaziyelevvel 1280/14 Ekim 1863.

Osmanlı hükûmetine ilettikleri arzuhal üzerine kendilerine maaş tahsis edilmesine karar verilmişti.⁵⁷⁴ Şeyh Abdülfettah Efendi'nin vefatı nedeniyle Musul Sancağı'ndan 31.300 kuruş yıllıkla, Bağdat eyaletine bağlı Kerbela Kaymakamlığı mukataalarından mutasarrıf olduğu yıllık 52.500 kuruş hasılatlı Kemaliye Nehri gelirlerine devlet tarafından el konulması üzerine, Abdülfettah Efendi'nin zor durumda kalan 6 yaşındaki Ayşe ve 4 yaşındaki Nefise adlı kızlarına 300'er kuruş aylık maaş bağlanmasına karar verilmişti.⁵⁷⁵

15 Kasım 1865 tarihli bir belgeden, Mevlâna Halid'in kızı Fatımatü'z-Zehra Hanım'ın zaruret halinde olduğu ve bu sebeple uygun miktar maaş tahsis edilmesine dair Sultan Abdülaziz'e arzuhal gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu konu, Mevlâna Halid'in damadı Hânîzade Mehmed Efendi tarafından verilen başka bir arzuhal üzerine Meclis-i Vâlâ'ya gönderilerek görüşülmüştü. Fatıma Hanım'ın erkek kardeşi Necmeddin Efendi'nin vefatıyla elinde bulunan malikaneleri boşa kaldığından kendisine tevcih veya maaş tahsis edilmesini istemişti.⁵⁷⁶

Mevlâna Halid'in Şam'da bulunan türbesinde türbedarlık vazifesinde bulunan Şeyh Muhammed Firâki Efendi'nin vefat etmesiyle türbedarlığın Firâki'nin oğlu Muhammed Said Efendi'ye verilmesi ve türbenin fukara ve dervişlerine özel maaş ve tayinatın her kim şeyh olursa ona verilmesi meşrut olduğundan onların da Muhammed Said Efendi'ye tahsisi kararlaştırılmıştı.⁵⁷⁷ Buradan hareketle Mevlâna Halid'in türbesine türbedar olan kişinin, aynı zamanda türbenin yanında bulunan tekkede şeyhlik vazifesi yaptığı anlaşılmaktadır.

Halidiye'nin dünyadaki birçok coğrafyaya ulaşmasında, Mevlâna Halid'in Hicaz bölgesine tayin ettiği halifesi Abdullah Mekkî (Erzincanî)⁵⁷⁸ önemli bir rol oynamıştı. Onun müritleri arasında sadece Türkler, Kırım ve Kazan Tatarları değil, aynı zamanda Halidiye'yi Güneydoğu Asya'ya taşıyan kişiler de bulunmaktaydı. Abdullah Mekkî'nin Mekke'deki dergâhını hac ve umre için kutsal topraklara gelen Müslümanlar ziyaret etmiş ve ondan icazet ve hilafet alarak Halidiye'yi kendi yaşadıkları coğrafyalarda yaymışlardı.

⁵⁷⁴ “Tarikat-ı aliyye-i Halidiyye ekâbir-i hulefa-yı kiramından olup akdemce Dersaadet'e gelmiş olan Bağdadi Şeyh Abdülfettah Akri bu kere irtihal-i dâr-ı bekâ eylemesi cihetiyle zevcesi Fatıma Hanım ile 3 nefer kerimleri...” (BOA, MVL, 863/64, 13 Safer 1281/18 Temmuz 1864).

⁵⁷⁵ BOA, İ.MVL, 521/23430, 20 Cemaziyelahir 1281/20 Kasım 1864.

⁵⁷⁶ BOA, MVL, 483/97, 25 Cemaziyelahir 1282/15 Kasım 1865.

⁵⁷⁷ BOA, İ.MVL, 574/25767, 30 Muharrem 1284/3 Haziran 1867.

⁵⁷⁸ Hakkında detaylı bilgi için bkz. H.İ. Şimşek, “Halid Bağdadi'nin Abdullah Mekkî Vasıtasıyla”, s. 409-417.

Abdullah Mekkî'nin ölümünden sonra tekkede irşad vazifesinde bulunan halifeleri Şeyh Yahya Dağıstanî ve Şeyh Süleyman Kırımî olmuştur.⁵⁷⁹ Şeyh Süleyman Efendi'nin vefatından sonra oğullarına maaş ve buğday tahsisi konusu Osmanlı belgelerine yansımıştır. Nakşî-Halidî halifelerinden, Mekke mücavirlerinden Kırımî Şeyh Süleyman Efendi'nin oğulları Abdullah Hilmi ve Mehmed Bahaeddin efendilere fakr u zaruret içinde bulundukları gerekçesiyle aylık 50'şer kuruş maaş ve bir miktar buğday tahsis edilmesine karar verilerek Hicaz Vilayeti'ne yazı gönderilmişti.⁵⁸⁰

Şeyh Abdullah Mekkî'den sonra Mekke'deki tekkede oğlu Abdullah Mekkî halife olmuşsa da hemen babasının vefatından sonra mı yoksa Şeyh Yahya Dağıstanî ve Şeyh Süleyman Kırımî'den sonra mı postnişin olduğu açık değildir. Arşivde yer alan bir belgeye göre 25 Haziran 1894 tarihinde Abdullah Mekkî'nin oğlu olan Abdullah Mekkî vefat etmiş ve kendisinden kalan 3 kalem 590 kuruş maaş ile 69,228 gram (54 kıyye) buğday, 19,23 gram (15 kıyye) pirinç ve 6,41 gram (5 kıyye) mercimek boş kaldığı için Mekkî'nin oğlu Şeyh İbrahim Efendi ve 2 kızı boşta kalan maaş ve erzağın kendilerine tahsisini istemeleri⁵⁸¹ üzerine maaş ve tayinat oğlu ve iki kızı arasında eşit olarak paylaşılmıştır.⁵⁸²

25 Ağustos 1871 tarihinde Mevlâna Halid'in kızı Fatıma ve erkek kardeşi Şeyh Saib Efendi'nin kızları Saliha ve Hasibe hanımların vefatlarından dolayı aylık 669 kuruş maaştan 200 kuruşunun Fatıma Hanım'ın kızı Behiyye Hanım'a ve 130 kuruşunun diğer kızı Sare Hanım'a tahsisi kararlaştırılmıştır.⁵⁸³ Örneklerde görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde boşta kalan maaşın başka birine verilmesi yaygın bir uygulamaydı. Hatta devletin malî olarak sıkıntıda olduğu, maaşların ödenmesinde zorlukların yaşandığı 19. yüzyılda, kişiler kendilerine hazineden özel maaş tahsis edilmesinin mümkün olmadığını bilerek vefat eden kimseleri takip edip onlardan kalan maaşın kendilerine devredilmesini istemişlerdi. Yine görüleceği üzere bu kişiler arasında Nakşî-Halidîler, şeyhler, türbedarlar da vardı. Genel olarak da Halidiye tekke ve mensuplarının devlet yardımı ve ihsanlarından faydalanmaya devam ettikleri görülmektedir.

⁵⁷⁹ Algar, "Halidiyye", c. 15, s. 296.

⁵⁸⁰ BOA, A.MKT.UM, 1126/8, 16 Cemaziyelevvel 1288/3 Ağustos 1871; 1232/33, 16 Cemaziyelevvel 1288/3 Ağustos 1871.

⁵⁸¹ BOA, Y.MTV, 101/82, 29 Muharrem 1312/2 Ağustos 1894.

⁵⁸² BOA, BEO, 502/37630, 23 Rebiülahir 1312/24 Ekim 1894.

⁵⁸³ BOA, İ.DH, 637/44315, 8 Cemaziyelahir 1288/25 Ağustos 1871.

5.2.3. Halidî Meşayihine Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti, genel olarak bütün tarikatlara yardım ve ihsanlarda bulunmuştu. Bu kısımda Halidî meşayihine yapılan yardımlar incelenecektir. Arşivde yer alan çeşitli belgeler incelendiğinde Kırım ve Kafkaslardan gelen Halidî ulema ve meşayihe, Şeyh Şamil ve yakınlarına büyük bir saygıyla muamele edildiği, ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Göç eden ulema ve meşayihe maaş bağlandığı, çeşitli yardım ve ihsanlar yapıldığı görülmektedir. Dağıstan'da Şeki Kabilesi'nden ve Nakşibendi şeyhlerinden biri olan Hacı Resul Efendi, yakınlarıyla birlikte yerleşmek üzere gittiği Şam'da, meşihatı boş bulunan bir tekke olursa kendine tahsis edilmesi talebiyle Şam Valisi Emin Paşa ve Muhacirin Komisyonu Reis Vekili İzzet Paşa'ya yazı göndermişti.⁵⁸⁴

Mevlâna Halid'in⁵⁸⁵ yeğeni, yani kız kardeşinin oğlu olan Şeyh Hacı Hüseyin'in imzası bulunan 30 Ocak 1863 tarihli bir belgede, iş icabı İstanbul'a geldiği ve Şam'a dönüşü sırasında Burun İskeleyi'ne kadar kendisi için gerekli vapur ulaşım ücretinin padişahın sadakası olarak karşılanması talebinde bulunur.⁵⁸⁶

Önceki bölümde ifade edildiği üzere, Sultan Abdülmecid'i tahttan indirmek amacıyla planlanan başarısız darbe girişiminde yer aldığı gerekçesiyle Midilli'ye sürgüne gönderilen İstanbul'daki önde gelen Halidî şeyhlerinden Feyzullah Efendi Abdülaziz'in tahta geçmesiyle affedilmişti. Bu dönemde tekkesini inşa etmek için devletten yardım istediği görülmektedir. 11 Ekim 1863 tarihli bir dilekçe ile Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'ya başvuran Feyzullah Efendi, 16 yıldır yani 1847'den beri İstanbul'da farklı semtlerde kiracı olarak oturdukları ve ikamet ettikleri evleri tekke olarak kullandıkları için bir takım dedikodu ve sıkıntılardan hâli olmadıklarından tekke için uygun bir mekâna şiddetle ihtiyaç duyduklarını beyan etmişti. Eyüp Sultan civarında Eski Mahkeme tabir olunan yeri 20.000 kuruş ile satın almalarına rağmen mülk bir arsa olmasından dolayı tekkeye dönüştürülmesi için bir 20.000 kuruş daha sarfına muhtaç olduklarını belirtmişti. Bu miktarın sağlanmasının Feyzullah Efendi tarafından Kâmil Paşa'nın üstün şahsiyetine uygun bir davranış olarak değerlendirildiği ve böylelikle Nakşibendi tarikatının ihyası adına önemli

⁵⁸⁴ BOA, A.MKT.UM, 477/1, 30 Zilkade 1277/9 Haziran 1861.

⁵⁸⁵ Belgelerde Mevlâna Halid için sıkça kullanılan bir ifade olan "*Şam-ı Şerif'de defn-i Hâk-i ıturnâk olan Mevlâna Halid Kuddise sirrahu'l-vahid Hazretlerinin*" bu belgenin de başında yer almaktadır.

⁵⁸⁶ BOA, TS.MA.e, 1171/38, 9 Şaban 1279/30 Ocak 1863.

bir adım atılmış olacağı ifade edilmişti.⁵⁸⁷ Bu dilekçeye ne cevap verildiğini bilemiyoruz, ancak Meşihat Arşivi'nde yer alan bir belgede Dîvân-ı Muhâkemât-ı Mâlîye azasından Rıfat Efendi tarafından Feyzullah Efendi için Halıcılar'da Nakşî-Halidî tekkesi inşa ettirildiği bilgisi yer almaktadır.⁵⁸⁸ Rıfat Efendi'nin Feyzullah Efendi'nin müritlerinden ve hayır sahiplerinden olduğu ve Çarşıkapı'da Kemânkeş Mustafa Paşa Türbesi karşısında köşe başındaki câminin mütevellisi olan şahsın torunlarından olduğu kaydedilmiştir.⁵⁸⁹ Şeyh Feyzullah Efendi bu tekkede vefat tarihi olan 10 Temmuz 1876'ya kadar irşad faaliyetlerinde bulunmuştu.⁵⁹⁰

Çerkeslerin Şapsıh kabilesinden ve Nakşî Halidî Meşayihinden Devlet Efendi'nin 61 hanelik maiyetiyle birlikte Düzce'de iskân ettirildiği bilgisinin yer aldığı belgede tarlalarına müdahale edildiği ve hane ve öküz bedellerinin yetersiz kaldığı bu hususun tahkiki için Bolu Kaymakamlığı'na emirname gönderildiği belirtilmektedir.⁵⁹¹

Kırım muhacirlerinden Sivas'ta iskân edilenler için arazi fazlasının bir bölümünün Nakşibendî-Halidî tekkesi inşa edilmesi için verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁹² Kırım muhacirlerinden Halidî olanların Osmanlı topraklarına geldiğinde dini vecibelerini yerine getirmeleri ve tarikat bağlarını devam ettirmeleri amacıyla Halidî tekkesi kurulmasına destek olunmuştu. Çünkü, Kırım ve Kafkas muhacirlerinden Halidî olanların sayısı azımsanmayacak ölçüdedir, bu durum arşiv belgelerinden de izlenebilmektedir.

Tezin ikinci bölümünde Musa Safvetî Paşa'nın Suriye Valiliği döneminde Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin vefatından sonra Şam'daki tekkede dördüncü olarak

⁵⁸⁷ "...bu misillü hayrata muvaffak olmak ve ile'l-ebed ibkâ-yı nam hayır eylemek ancak zât-ı inayet-simât-ı dâver-i ekremilerine layık ve seza ve emsaliyle müdellel ve müberhen bulunduğundan merahim-i aliyye-i rahimanelerinden hayrat-ı mezkurun ihyasına lutf ve inayet buyrulur ise tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye'yi ihya buyurmuş olacağı arz ve ifadesi babında ve her halde emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir" (BOA, MVL, 428/110, 27 Rebiülahir 1280/11 Ekim 1863).

⁵⁸⁸ Rıfat Efendi'nin 13 Cemaziyelahir 1288/30 Ağustos 1871 tarihli vakfiyesinde dergâhın meşihat ve tevliyet cihetinin tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye-i Halidiyye meşayihinden Feyzullah Efendi'ye ve vefatı sonrasında erkek evladının erşed ve ehil olana bırakılması şartı konulmuştur. "evladının ve evlad-ı evladının ve evlad-ı evlâd-ı evlâdının zükûrunun batnen ba'de batnin erşed ve meşihate ehil ve müstahak olana şart eylediği..." kaydedilmiştir (*İST.MŞH.DFT2.d*, nr. 1772, vr. 279).

⁵⁸⁹ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Revnakoğlu Arşivi, nr. 147.

⁵⁹⁰ Tekkeye Feyzullah Efendi'den sonra oğlu Mehmed Sadık Efendi postnişin olmuş, sürgüne gönderilmesiyle yerine önce Safvet Efendi ardından Hasan Visâlî Efendi vekil olmuştu. Hasan Visâlî Efendi'nin vefatından sonra tekke bir müddet boş kalmıştı. Meşrutiyet'in ilanına kadar Ebü'l-Hüdâ (ö. 1909) halifesi ve Meclis-i Meşâyih reisi Şeyh Sükûti, Hacı Şahin ile Şumnulu Haffâf İsmail efendiler nöbetleşerek hatm-i hacgan yaptırmışlardı. Sadık Efendi sürgünden döndükten sonra tekrar postnişin olmuş, vefatından sonra oğulları Mahmud İhsan Efendi ve Mehmed Bedreddin Efendi (ö. 1942) buranın şeyhlik görevini birlikte yürütmüşlerdi.

⁵⁹¹ BOA, A.MKT.NZD, 763/20, 24 Muharrem 1281/29 Haziran 1864.

⁵⁹² BOA, MAD.d, 9780, 6 Cemaziyevvel 1290/2 Temmuz 1873.

postnişinlik vazifesinde bulunan Abdullah el-Hânî'ye (ö. 1862) intisap ettiği, ardından kendisiyle hacca gittiği kaydedilmişti. 1853'te İstanbul'da bulunan Safvetî Paşa'nın davetiyle Abdullah el-Hânî ve oğlu Muhammed el-Hânî'nin İstanbul'a gelerek 4 ay boyunca Musa Safvetî Paşa'nın Eyüp'teki konağında misafir olduğu ve Sultan Abdülmecid ve çeşitli kademelerden devlet adamlarıyla görüştüğü belirtilmişti. Sultan Abdülaziz döneminde de bu ailenin İstanbul'la olan irtibatının devam ettiği görülmektedir.

17 Nisan 1866 tarihli Suriye Vilayeti'ne gönderilen belgeden anlaşıldığı üzere vefat etmiş olan Abdullah el-Hânî'nin oğlu Şeyh Muhammed Efendi'nin İstanbul'a gelip tekrar Suriye'ye dönmesi ve hürmetle karşılanıp işlerinde gerekli yardım ve kolaylığın gösterilmesi istenmişti. Şam'daki Halidî tekkesinde postnişin olan Şeyh Muhammed el-Hânî için Suriye Valiliği'ne gönderilen belgede kendisinin oranın eşrafından ve hürmet ve saygıya layık olduğundan bahsedilmiştir.⁵⁹³ Şeyh Muhammed Efendi Şam'dan gönderdiği 15 Mayıs 1872 (7 Rebiülevvel 1289) tarihli Arapça arizada öncelikle devletin ve yöneticilerin muvaffak olması için dua ettiğini, devlet yöneticilerinin ve sadrazamın Halidiye tarikatı hakkında hüsn-i teveccühü için minnettar olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁴ Bu durumdan gururlandığını belirten Muhammed Efendi vilayetçe dahi hürmete mazhar olabilmeleri için Sadaret tarafından Suriye Vilayeti'ne bir yazı gönderilmesini isteyen bir dilekçe yazmış⁵⁹⁵ ve bunun üzerine Suriye Vilayeti'ne bir yazı gönderilerek Muhammed Efendi'nin iyi hal ve hareketi görüldükçe kendisine hürmet gösterilmesi istenmişti.⁵⁹⁶

Arap dünyasında Nakşibendiye'nin Halidiye kolunun en yaygın olduğu bölge Suriye topraklarıydı. Tarikatın özellikle Şam ve çevresinde yaygınlaşmasında Hânî ailesinin büyük katkısı olmuştu.⁵⁹⁷ O dönemde sadaret makamında Mahmud Nedim Paşa'nın⁵⁹⁸ (ö. 1883) bulunduğu, onun da babasının Halidî ve eski Bağdat Valilerinden Gürcü Mehmed Necip Paşa (ö. 1851) olduğu ayrıca göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.

⁵⁹³ BOA, A.MKT.UM, 900/31; A.MKT.UM, 900/33, 1 Zilhicce 1282/17 Nisan 1866.

⁵⁹⁴ BOA, HR.TO, 456/15, 7 Rebiülevvel 1289/15 Mayıs 1872.

⁵⁹⁵ BOA, A.MKT.UM, 1186/50 6 Rebiülahir 1289/13 Haziran 1872.

⁵⁹⁶ BOA, A.MKT.UM, 1187/93, 12 Rebiülahir 1289/19 Haziran 1872.

⁵⁹⁷ Algar, "Halidiyye", c. 15, s. 296.

⁵⁹⁸ Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa", *DİA*, Ankara, 2003, c. 27, s. 374-376.

Mekke’de Cebel-i Kubeys’teki Halidî Tekkesi’nde postnişin olan Abdullah Mekki’nin kendisinden sonra tekkede postnişin olan oğlu Ubeydullah Efendi babası hayattayken verilen tahsisatın kesilmesiyle fakr ü zaruret içinde kaldığını Hicaz Vilayeti’e bildirmişti. Hicaz vilayeti ise merkeze gönderdiği arizada Ubeydullah Efendi’nin Dersaadet’e geldiğini ve kendisine yardımcı olunmasını istemişti.⁵⁹⁹

Osmanlı’da alimlere, şeyhlere bir yolculuğa çıkacakları vakit devlet tarafından verilen belgeler sayesinde yöre halkı tarafından tanınmaları sağlanır ve hürmette kusur edilmemesi yerel yöneticilerden istenirdi. Bu uygulamadan Halidî şeyhleri de faydalanmıştı. Nitekim, Musul’daki Halidî Dergâhı Postnişini Hacı Hasan Efendi Dersaadet’ten Trabzon ve Erzurum’a gidecek olup kendisine gereken hürmetin gösterilmesi ve işlerinde kolaylık sağlanması hususu 4 Mayıs 1873 tarihli belgeyle Trabzon ve Erzurum valiliklerine bildirilmişti.⁶⁰⁰ 10 Şubat 1876 tarihinde ise Hacı Hasan Efendi’ye İstanbul’dan Trabzon’a giderken işlerinde yardımcı olunması hususunda Trabzon valiliğine yazı gönderilmişti.⁶⁰¹

Tekke ehline yapılan en yaygın yardımlardan biri hac yolculuklarında görülür. Halidî tekkelerinden Şeyh Feyzullah Efendi Tekkesi’nde misafir olarak ikamet eden Nakşibendi dervişlerinden Seyyid Muhyiddin Efendi, Hicaz’a giderken yol masraflarının karşılanması için talepte bulunmuştu.⁶⁰² Halidiye tarikatından olduğu bilinen ve 20 seneden beri Şam’dan Hicaz’a giden kafiye başkanlık eden Kudurî Efendi binek ve maişeti için her sene verilen tahsisatın tekrar verilmesi için Suriye ve Cidde Vilayeti’ne başvurmuştu.⁶⁰³ Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti’nin şeyhler ve tekke mensuplarına tanıdığı imtiyazlardan Halidî şeyhler ve tekkeleri de istifade etmişti.

5.2.4. Halidî Tekkelerine Verilen Taamiyeler

Tekkelerin sosyal fonksiyonlarından biri de asırlar boyu ihtiyaç sahipleri için sığınacak bir liman vazifesi görmesidir. Zira, onların temel misyonlarından biri yolculuk yapanların, fakirlerin, kimsesiz ve muhtaç kişilerin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını

⁵⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 1276/20, 20 Cemaziyelevvel 1290/16 Temmuz 1873.

⁶⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 1265/65, 6 Rebiülevvel 1290/4 Mayıs 1873.

⁶⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 1442/67, 14 Muharrem 1293/10 Şubat 1876.

⁶⁰² BOA, A.MKT.UM, 1344/42, 18 Recep 1291/31 Ağustos 1874.

⁶⁰³ BOA, HR.MKT, 569/39, 7 Şevval 1283/12 Şubat 1867.

karşılacaktır. Bu bağlamda, devlet tarafından tekkelere yapılan yardımlardan biri de taamiye adı verilen yiyecek yardımıdır.

Sultan Abdülaziz döneminde alınan malî tedbirlerin bir parçası olarak, bütçe açığını kapatmak ve hazinenin durumunu düzeltmek amacıyla 13 Mayıs 1867'de maaşlarda yapılan genel kesinti⁶⁰⁴, Halidî tekkeleri gibi dinî kurumların tahsisatlarına da yansımıştı. Bu bağlamda, Bağdat'taki Halidî tekkesi ve Özbekler Tekkesi'ne tahsis olunan taamiyenin altıda bir oranında verilmesi kararlaştırılmış ve bir süre bu şekilde uygulanmıştı. Ancak, Mart/Nisan 1867 (Mart 1283) ile Şubat/Mart 1874 (Şubat 1289) tarihleri arasında altıda bir olarak verilip sonra geri alınmasına teşebbüs olunmuş olan 13.482 kuruşun geri alınmasından vazgeçilerek kaydının silinmesi ve bu zaviyelere gelen misafir, fukara ve seyyahlar için sarf edilmesine karar verilmişti.⁶⁰⁵

Halidiye tarikatı şeyhlerinden ve mücavirlerden olan Şeyh Taceddin Efendi için Hicaz Vilayeti'ne gönderilen belgede duasının ganimet⁶⁰⁶ ve hürmete layık zatlardan biri olduğu belirtilerek kendisine Muhacirin Tahsisatından 18 kilo (2 *erdeb*)⁶⁰⁷ buğday verilmesi ve hürmet gösterilmesi istenir.⁶⁰⁸

5.2.5. Halidî Meşayihinin Yazdığı Bazı Eserler ve Verilen Atiyyeler

Osmanlı padişahlarına veya paşalara ithafen yazılan eserlere Halidîler arasında da rastlamak mümkündür. Bu eserler doğrudan hükümdarın atiyyesine mazhar olmak için yazılmasa da sonunda bir şekilde ödüllendirilmiş olur. Ayrıca, devletin sadece ekonomik desteklerle değil, kültürel açıdan da tarikatı terviç ettiği eser telif ve basımı noktasındaki yardımlarıyla da gösterilmiştir. Nakşibendî tarikatı müntesibi ve Kars ulemasından Süleyman Şâdî Efendi'nin (ö. 1900) Farsça telif ettiği *Bahrü'l-Meani* adlı manzum risalesini saraya sunduğu ve bundan duyulan memnuniyetin kendisine tebliği hakkında 16 Mart 1864 tarihli bir belge bulunmaktadır.⁶⁰⁹ Süleyman Şâdî Efendi 1830 yılında Kars'ta doğmuş ve çeşitli devlet vazifelerinde bulunmuş, rüştiyelerde ders vermiş âlim

⁶⁰⁴ Ali Akyıldız, *Yusuf İzzeddin: İkbâl İdbâr İntihar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), s. 485.

⁶⁰⁵ BOA, İ.DH, 694/48530, 21 Zilkade 1291/30 Aralık 1874.

⁶⁰⁶ Osmanlı belgelerinde şeyh efendilerden bahsedilirken sıkça kullanılan “*duasıyla iğtinam olunur da 'îyândan*” ibaresi burada da geçmektedir.

⁶⁰⁷ Arap şehirlerinde kullanılan ve İstanbul kilesiyle dokuz kileyi karşılayan büyük bir ölçek (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2009), s. 271).

⁶⁰⁸ BOA, A.MKT.UM, 1483/91, 16 Cemaziyelahir 1293/9 Temmuz 1876.

⁶⁰⁹ BOA, A.MKT.UM, 755/52, 5 Şevval 1280/16 Mart 1864.

ve sufi bir şahsiyettir. Nakşibendi halifelerinden olduğu belirtilen Süleyman Şâdî Efendi 1864 (1280) yılında tamamladığı⁶¹⁰ bu eseri Sultan Abdülaziz’e ithaf etmişti. Şâdî, Mevlâna’nın *Mesnevî*’si tarzında yazdığını belirttiği bu eserde besmele, hamdele ve salveleden sonra dört halifeyi ardından “*Der Sitayiş-i Hazret-i Şehenşâh-i Cihân*” başlığı altındaki 13 beyitle Sultan Abdülaziz’i methetmişti. Ardından Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa’yı ve Kars Mutasarrıfı Mehmed Emin Fehim Paşa’yı öven beyitler yazmıştı. Eser 1865 yılında İstanbul’da basılmıştı.⁶¹¹

Sultan Abdülmecid döneminde eserini yazmış ve devlet matbaasında bastırmış olmasına rağmen Sultan Abdülaziz döneminde yazdığı eserin toplatılmasına karar verilen bir Nakşî-Halidî şeyhi de bu kısımda ele alınabilir. Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî en önemli eserlerinden biri sayılan *Ramuzü’l-Ehadis* adlı eserinin basılması için hükûmete başvurmuş; Evkaf Nazırı Safvetî Paşa kitabın incelenmesi ve gerekenin yapılması için eseri Maarif Nezareti’ne havale etmişti. 27 Mart 1860 (5 Ramazan 1276) tarihinde Maarif Nezareti’nin kitabı incelemesi sonucunda Peygamber hadislerinin daha önce basılması gibi bir örnek olmadığı için *Ramuz*’un basımının da caiz olmadığı belirtilerek izin verilmemişti.⁶¹²

Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk defa 1727 yılında Sultan III. Ahmed’in fermanı ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1743) verdiği fetva ile İbrahim Müteferrika tarafından kurulan matbaada⁶¹³ III. Ahmed’in fıkıh, tefsir, hadis ve kelâm ilmine dair eserlerin basılmaması şartıyla izin verdiği bilinmektedir.⁶¹⁴ Bu sebeple, uzun yıllar Kur’an-ı Kerim ve dinî eserlerin basımı yapılmamıştı. Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin *Ramuzü’l-Ehadis* adlı eserinin basım tarihine bakıldığında zaman ilk defa 1858-59’da (1275) Taşkışla-yı Hümayun Matbaası’nda basıldığı görülmektedir.⁶¹⁵ Gümüşhanevî’nin eserinin basılmasında dönemler arasındaki zihniyet farkı belirleyici rol

⁶¹⁰ “Ey Şâdî, ebedi olan Allah’a her daim yüz binlerce hamdolsun / Beş vakte kadar felek tarih söyledi ve böylelikle bu *Bahrü’l-Meânî* tamam oldu. / Sene 1280” (Süleyman Şâdî, *Bahrü’l-Meânî*, İstanbul, 1282, s. 16).

⁶¹¹ Ahmet İçli, “Süleyman Şâdî’nin Yayınlanmamış Türkçe Şiirleri”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020, sy. 3, s. 12-13; Çetin Kaska, “Karşı Süleyman Şâdî’nin Bahrü’l-Meânî Adlı Farsça Eseri”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, Çanakkale, 2024, sy. 20, s. 1-27.

⁶¹² BOA, MVL, 356/51, 5 Ramazan 1276/27 Mart 1860.

⁶¹³ Turgut Kut, “Dârü’ttîbâa”, *DİA*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 10.

⁶¹⁴ Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), s. 90.

⁶¹⁵ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Râmu’l-Ehâdis* (Beyoğlu: Taşkışla-yı Hümayûn Matbaası, 1275). Bu eser daha sonra 1312, 1316, 1320, 1326, 1330 yıllarında da basılmıştır (Bkz. N. Yılmaz, *Câmiü’t-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 194).

oynamış olabilir. Gümüşhanevî, eserinin basılmasının gerekçesi olarak o dönemde hadis kitaplarının nüshalarının mevcut olmadığını, dolayısıyla talebelerin elinde bulunmadığını, hatta birçok müderris ve meşayihin bile bu kitapların bir nüshasına sahip olmadığını belirtmişti.⁶¹⁶ Özetle, Gümüşhanevî hadislerin öğrenilmesini ve hadis derslerinin verilmesini kolaylaştırmak, yaygınlaştırmak için kitap basımını gerekli görmüştü. Bu nedenle, Osmanlı döneminde hadis alanında matbaada basılan ilk eser, içinde 7.000’den fazla hadis bulunan *Ramuzü’l-Ehadis* olmuştur.⁶¹⁷ Gümüşhanevî, bu eserin basılmasıyla hadis alanındaki eserlerin basılmasına öncülük etmişti. Bunun yanı sıra, ulema tarafından dinî kitapların basımının caiz görülmediği bir dönemde, kendi hazırladığı hadis kitabını matbaada bastırması onun yenilikçi yönünü göstermektedir.

Gümüşhanevî sadece hadis alanındaki bu eserini değil aynı yıl içinde, yani 1858-59’da (1275) Arap Dili, hadis ve tasavvuf alanındaki şu eserlerini de matbaada bastırmıştı: *Letâifü’l-Hikem*, *Müstağni’ş-şürûh*, *Ruhu’l-ârifîn*, *Risaletü fî beyanı’ş-şerî’a ve’t-tarika ve’l-harika ve’l-ma’rife*. *Câmi’u’l-Mütûn* 1856-57’de (1273) ve *Kitâbü’l-âbir fî’l-Ensâr ve’l-Muhâcir* 1859’da (1276) basılmıştı.⁶¹⁸ 16 Ağustos 1869 tarihinde Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin telif ettiği ve ruhsatsız olarak tab ettirdiği gerekçesiyle *Ehadis* şerhinin dağıtımı engellenmişti.⁶¹⁹ Bu engellemeler, tarikatın toplumda ve devlet nezdinde aldığı tepkilerin ve devletin dinî ve toplumsal düzeni korumaya yönelik uyguladığı sınırlamaların bir parçası olarak değerlendirilebilir.⁶²⁰

6 Eylül 1873 (13 Recep 1290) tarihli belgeye göre Eskişehirli Halidî Şeyhi Mustafa Hüdavendî Efendi (ö. 1310/1892) saraya posta vasıtasıyla tezhipli bir Kur’an-ı Kerim ve *Delâil-i Şerif* göndermiş olduğunu, fakat, bundan dolayı beklediği atıyyeyi

⁶¹⁶ “Mahzâ kütüb-i hadisînin nüshası bulunmadığından talebe yedinde değil belki ekser-i müderris ve kibâr-ı meşâyihin bile yedlerinde nüshası bulunmayup...” (Gümüşhanevî, *Râmuzu’l-Ehâdis* (Beyoğlu: Taşkıışla-yı Hümâyûn Matbaası, 1275), s. 7).

⁶¹⁷ Mustafa Celil Altuntaş, “Osmanlı Döneminde Hadis İlmî” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 421; Mustafa Celil Altuntaş, “Hadîth Indexes of the Ottoman Period Before Concordance (al-Mu’jam al-Mufahras)”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2019, sy. 7, nu. 1, s. 50-51.

⁶¹⁸ Ayşe Tek Başaran, “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831–1863” (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 370, 427, 428, 448, 451. Gümüşhanevî’nin bütün eserleri için bkz. N. Yılmaz, *Câmiü’t-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 175-212.

⁶¹⁹ BOA, A.MKT.NZD, 737/12, 8 Cemaziyevvel 1286/16 Ağustos 1869.

⁶²⁰ Gümüşhanevî ilerleyen dönemde tekkesi için matbaa satın alarak kitaplar bastırması ve İslam coğrafyasının dört bir tarafına bu kitapları göndererek ilmin yayılmasına katkıda bulunmuştu. Matbaada basılan kitapların hangi bölgelere, hangi şehirlere ve kaç adet gönderildiği hususundaki bilgiler Gümüşhanevî Tekkesi’nde tutulan bir deftere kaydedilmişti (Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî Arşivi, 3/26 ve Mustafa Fevzi, *Hedîyyetü’l-Hâlidîn*, s. 35’ten aktaran N. Yılmaz, *Câmiü’t-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 100-101).

alamadığını ifade etmişti. Mekke'ye hicret niyetiyle Ramazan'dan önce İstanbul'a gitmek niyetinde olduğunu beyan ile yol masraflarının karşılanmasını istemişti.⁶²¹ Şeyh Mustafa Hüdavendî'nin bu talebi tekke şeyhlerinin, görevlilerinin vakıflardan aldığı tahsisatların yüksek olmadığını, bu sebeple çeşitli vesilelerle atıyye, yani ek gelir beklentisine girdiklerini göstermektedir. Osmanlı Devleti de bu durumun farkında olarak onlara muharremiye, taamiye, kurbanlık koyun dağıtımı gibi ödenek ve ihsanlarda bulunmuştu.⁶²²

Sultan Abdülmecid döneminde, hem Nakşî-Halidî⁶²³ hem Kadiri hem de Şâzelî-Derkâvî tarikatlarına müntesip olan ve Fransız sömürgeciliğine karşı efsanevî direnişiyle tanınan, Cezayir direniş hareketinin lideri Emir Abdülkadir ibni Muhyiddin El-Cezayirî⁶²⁴ (ö. 1883) 1852'de İstanbul'a gelmişti. 5 Kasım 1852 (22 Muharrem 1269) tarihli belgede Fransa tarafından menfiyyen Osmanlı topraklarına gönderilen Abdülkadir'in muhafazası için Devlet-i Aliyye'den taahhüt alındığı ifade edilmiştir. Bursa'da ikamet etmek isteyen Emir Abdülkadir'e izin verilmiş ve bir müddet Bursa'da yaşamıştı.⁶²⁵ Sultan Abdülmecid döneminde kendisine 500.000 kuruş atıyye verilmişti.⁶²⁶ Abdülkadir Efendi 3 Kasım 1859'da yeni sadrazamı tebrik eden bir belge göndermiştir.⁶²⁷ O dönem sadaret makamında Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (ö. 1871) bulunmaktadır.

⁶²¹ BOA, A.MKT.UM, 1288/36, 23 Recep 1290/16 Eylül 1873. Şeyh Mustafa Hüdavendî, Mevlâna Halid'in halifelerinden Abdullah Mekki'nin gözetiminde 23 sene tasavvufî eğitimin ardından icazet alarak İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar'da ikamet etmiştir. Ahmet Çelebi Camii'nde hatm-i haccan yaptırdığı belirtilen Şeyh Mustafa Hüdavendî'nin Üsküdar'da bulunan ve bir müddet Halidî tekkesi olarak faaliyet gösteren Balabânî Tekkesi'nde vekaleten şeyhlik yaptığı düşünülmektedir. Kabri Balabânî Tekkesi haziresinde bulunmaktadır. Bu tekkenin ismi, tekkede en son postnişin olan Balabanî Hasan Hüsnü Efendi'den gelmektedir. Balabanî Hasan Hüsnü Efendi de Nakşî-Halidî icazetini Abdullah Mekki'nin bir başka halifesi olan Halil Hamdi Paşa'dan (ö. 1896) almıştır (H.İ. Şimşek, "Halid Bağdadî'nin Abdullah Mekki Vasiyetiyle", s. 412; Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 464).

⁶²² Özsaray, 19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri Işığında, s. 362.

⁶²³ Emir Abdülkadir'in babasıyla birlikte 1825-1828 yılları arasında hac yolculuğu esnasında Şam'dayken Mevlâna Halid'in halifelerinden birine intisap ederek Halidiye mensubu olduğuna dair bilgi için bkz. Michel Chodkiewicz, *The Spiritual Writings of Amir Abd al-Kader* (Albany: State University of New York, 1995), s. 8; Hadia Gherbi, "Sufi Tradition in Ottoman and French Algeria: The Case of Emir Abdulkadir (1807-1883)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), s. 22-23.

⁶²⁴ Abdülkadir bin Muhyiddin'in uzun süren çatışmalar ve başarılı bir ülke direniş liderliği 1847'de Fransızlara teslim olmasıyla sona ermişti (Ercüment Kuran, "Abdülkadir el-Cezâirî", *DİA*, İstanbul, 1988, c. 1, s. 232-233; Adil Baktıaya, "1830: Fransa'nın Cezayir'i İşgali, Abdülkadir'in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda 'Abdülkadir' Hayranlığı", *Ortadoğu Etütler*, Ocak 2010, c. 1, sy. 2, s. 154).

⁶²⁵ BOA, İ.HR, 92/4481, 22 Muharrem 1269/5 Kasım 1852.

⁶²⁶ BOA, HR.MKT, 210/81, 19 Safer 1274/9 Ekim 1857.

⁶²⁷ BOA, A.M, 20/57, 7 Rebiülahir 1276/3 Kasım 1859.

Sultan Abdülaziz döneminde de Şeyh Abdülkadir Efendi ile kurulan irtibatın, kendisi ve yakınlarına yapılan ihsanların devam ettiği görülmektedir. 5 Haziran 1865 tarihli belge Cezayirli Şeyh Abdülkadir Efendi'nin Şam'dayken oturmuş olduğu konağının kira (*icar*) bedelinin devlet hazinesinden verildiğini göstermektedir.⁶²⁸

19 Mart 1868'de Abdülkadir Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönüşü dolayısıyla tahrirat gönderdiği görülmektedir.⁶²⁹ Sultan Abdülaziz Avrupa seyahatine 21 Haziran 1867'de çıkmış, 7 Ağustos 1867'de İstanbul'a dönmüştür. Hem iç hem de dış politikada belirli bir öneme sahip olan bu seyahatten Sultan'ın sağ salim dönüşünü kutlamak ve bu önemli olayı resmi olarak belgelemek amacıyla Emir Abdülkadir'in tahrirat gönderdiği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülaziz Osmanlı tarihinde seyahat maksadıyla Avrupa'ya seyahat eden ilk padişah ve ilk İslam halifesi olmuştur.⁶³⁰ Cezayirli Şeyh Abdülkadir Efendi'nin oğulları Mehmed ve Muhyiddin efendiler ile mensuplarından Kutlu Said Efendi'ye dördüncü rütbeden birer kıt'a Osmanî Nişanı, amcasının oğlu Seyyid Ahmed Efendi'ye, mensuplarından Kara Mehmed Ağa'ya ve tercümanı Nikola Efendi'ye beşinci dereceden birer kıt'a Mecidiye Nişanı verilmesine karar verilmişti.⁶³¹ Sultan Abdülhamid döneminde de Abdülkadir Efendi'nin oğullarına maaş bağlandığı arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir.⁶³²

1865 yılında Emir Abdülkadir İstanbul'a gelip Sultan Abdülaziz'i ziyaret etmiş; Sultan da kendisini birinci dereceden Osmani Nişanı ile ödüllendirmişti. Abdülkadir'in Şeyh Şamil'le de olan irtibatı dikkat çekicidir. Emir Abdülkadir, gittiği her yerde dünya çapında tanınmış bir figür haline gelmiş; hatta Rusya'da esarete olan Şeyh Şamil'den dahi bir mektup almıştı. Şeyh Şamil mektubunda emirin cesareti ve karakterine olan hayranlığını ifade etmiş; Emir Abdülkadir de Şeyh Şamil'e yakın bir zamanda serbest bırakılması dileğinde bulunduğu bir mektup yazmıştı.⁶³³

Emir Abdülkadir ve Şeyh Şamil örneklerinde görüldüğü üzere Nakşibendi-Halidî bu liderler ülkelerinin millî mücadelelerini bizzat yönetmişlerdi. Emir Abdülkadir, 1832-

⁶²⁸ BOA, A.MKT.MHM, 333/84, 10 Muharrem 1282/5 Haziran 1865.

⁶²⁹ BOA, A.MKT.MHM, 404/53-2, 25 Zilkade 1284/19 Mart 1868.

⁶³⁰ Abdulkirim Buğrahan Bulut, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 71; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, İstanbul, 1988, c. 1, s. 180.

⁶³¹ BOA, A.MKT.MHM, 336/91, 14 Safer 1282/9 Temmuz 1865.

⁶³² BOA, İ.DH, 1079/84673; İ.DH, 1084/85048; İ.MMS, 94/3935.

⁶³³ Gherbi, "Sufi Tradition in Ottoman and French Algeria", s. 52.

1847 arasında Cezayir’de Fransız işgaline karşı, Şeyh Şamil 1834-1859 arasında Kafkasya’da Ruslara karşı direniş göstermişti. Osmanlı Devleti İslam dünyasının koruyucusu ve lideri olarak kendini konumlandığı için çeşitli yollarla bu direniş liderlerini desteklemişti. Osmanlı’nın bu desteği Avrupa ve Rusya’nın yayılmacı politikalarına karşı dolaylı bir savunma mekanizması olarak değerlendirilebilir. Bu liderlerin sadece askerî ve siyasî liderler değil aynı zamanda manevî önder olmaları, halklarında millî ve dinî bir uyanışı da beraberinde getirmiştir.

5.3. Halidî Şeyhlerinin Sadaret ve Bürokrasiyle İlişkileri

Tebrikleşmeler, Halidî şeyhlerinin devlet makamlarında gördükleri itibarın bir ifadesi oldukları için önemlidir. Benzer şekilde devlet erkânı arasında kurdukları veya kurmaya çalıştıkları ilişkiler bakımından da önemli ip uçları içermektedir. Bu kişiler arasında sadrazamlar, valiler ve çeşitli bürokratlar bulunmaktadır. Burada bir kısmı ele alınacaktır.

Nakşî-Halidî Meşayihinden Şeyh Mustafa Hüdavendî Efendi, 21 Nisan 1873 tarihli belgede geçtiği üzere sadrazamlık makamına yeni geçen Şirvânîzade Mehmed Rüşdü Paşa’yı (ö. 1874) tebrik etmişti.⁶³⁴ Şirvânîzade 16 Nisan 1873 tarihinde sadaret makamından azledilen Sakızlı Ahmed Esad Paşa’nın (ö. 1875) yerine sadrazamlığa getirilmişti.⁶³⁵ Nakşibendi tarikatının Halidî kolu şeyhlerinden İsmail Sirâceddin Efendi’nin oğlu olan Mehmed Rüşdü Paşa’nın⁶³⁶ sadarete gelişini bir Nakşî-Halidî şeyhinin tebriği anlamlı gözükmemektedir. Zira, bir Halidî şeyhi olan İsmail Sirâceddin Şirvânî’nin oğlunun yüksek bir makama gelmesinden dolayı sevincinin yanı sıra kendisinin devlet kapısında tanınma arzusunun da göstermektedir. 1 yıldan az bir süre bu makamda kalan Mehmed Rüşdü Paşa 13 Şubat 1874’te sadareten azledilerek önce Halep sonra Cidde Valisi olarak atanmış ve vazife yerine giderken Taif şehrinde vefat etmişti.⁶³⁷ Aynı tarihli farklı bir belgede ise Bağdat’ta Halidiye Dergâhı’nda ikamet eden Süleyman Efendi’nin yeni sadrazamı tebrikini ve yazdığı Arapça kasideyi içeren şukkasından dolayı memnuniyet duyularak kendisine teşekkür mahiyetinde bir cevap yazılması istenmişti.⁶³⁸

⁶³⁴ Belgede şeyhin ismi Mustafa Nakşibendî el-Halidî Üsküdarî, olarak geçmektedir (BOA, A.MKT.UM, 1262/98, 22 Safer 1290/21 Nisan 1873).

⁶³⁵ BOA, HSD.AFT, 3/57, 17 Safer 1290/16 Nisan 1873.

⁶³⁶ Ömer Çiftçi, “Fatîn Davud Hatimetü’l-Eş’âr (Fatîn Tezkiresi)” (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s. 172.

⁶³⁷ Mehmet Ali Beyhan, “Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. 39, s. 209-210.

⁶³⁸ BOA, A.MKT.UM, 1271/16, 14 Rebiülahir 1290/11 Haziran 1873.

19. yüzyılda Kuzey Kafkasya’da Rus işgaline karşı direniş hareketini yöneten Şeyh Şamil de bir Nakşi-Halidî idi. Şeyh Şamil, ileride kayınpederi olacak olan Nakşi-Halidî Şeyhi Cemâleddin Gazi-Kumukî’den dinî ilimleri tahsil etmiş ve irşad icazeti almıştı.⁶³⁹ Hüseyin Vassâf, “Mutasavvifin-i kirâm arasında müşârünileyh hazretleri kadar, mücâhedât-ı maddiyye ile uğraşmış (kimse) hemen yok gibidir” diyerek tavsif ettiği Şeyh Şamil’in tarikat hilafetini Şirvan’da bulunan Muhammed el-Yerağî’den, onun da Mevlâna Halid-i Bağdadî’nin halifelerinden Şeyh İsmail Şirvânî’den aldığını kaydetmiştir.⁶⁴⁰

Ruslarla uzun yıllar mücadele ettikten sonra 1859’da Ruslara esir düşen Nakşi-Halidî Şeyh Şamil’in ve Kafkas kumandanlarının Osmanlı devlet yönetimiyle irtibatı vardı. 5 Haziran 1862 (7 Zilhicce 1278) tarihli dilekçede Muhacirlerin Vekilharcı Hayrullah Efendi Sultan Abdülaziz’e Şeyh Şamil’in 25 seneden beri Ruslarla savaştığını, sonunda onlara esir düştüğünü, birkaç defa hacca gitmek ve Kâbe yakınında bir hücrede kalmak için izin istediye de Rusların buna müsaade etmediğini belirtir. Halbuki Cezayirli Abdülkadir Efendi’nin Fransa ile savaştıktan sonra yakalandığı halde Şam’da ikamet etmesine izin verildiği Şeyh Şamil’e izin verilmemesinin devletler usulüne aykırı olduğunu, eğer kefalet isteniyorsa Cezayirli Abdülkadir Efendi’nin, tüm Dağıstan ve Çerkes muhacirlerinin ona kefil olacağını söyler ve Rusların elinden kurtarılmasını talep eder. Şeyh Şamil’in bu isteğinin nefsi olmayıp çoluk çocuğunun ileride Hristiyanlaşmasından korktuğu için olduğunu ifade eder.⁶⁴¹ Şeyh Şamil’in esaretten kurtarılacak hacca gitmesini sağlamak için Dağıstan ve Çerkes muhacirleri de sultana bir Arapça arzuhal göndermişlerdi.⁶⁴²

Şeyh Şamil’in hacca gitme talebi, temsilcisi ve müridi Hayrullah Efendi’nin 22 Nisan 1862 (22 Şevval 1278) tarihli dilekçesi üzerine Meclis-i Vâlâ’ya havale edilmiş ve ardından Hariciye Nezareti aracılığıyla Rusya’ya iletilmişti. 8 aydır Rusya’dan cevap alamayan Hayrullah Efendi, misafirhaneye yerleştirilmesini talep etmiş, bunun üzerine konu tekrar Hariciye Nezareti’ne havale edilmişti. Ayrıca, Hayrullah Efendi’nin ikamet sorununun çözümü için teşrifâtçı görevlendirilmiş ve kendisine iki aylık yevmiye tahsis

⁶³⁹ Mustafa Budak, “Şeyh Şâmil”, *DİA*, İstanbul, 2010, c. 39, s. 67.

⁶⁴⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 361. Vassâf, aynı eserde başka sayfada Şeyh Şamil’in İsmail Şirvânî’nin hulefasından olduğunu kaydeder (Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 363-364).

⁶⁴¹ BOA, MVL, 396/49, 7 Zilhicce 1278/5 Haziran 1862.

⁶⁴² BOA, MVL, 398/41.

edilmişti.⁶⁴³ Ancak, Şeyh Şamil'in hacca gönderilmesine yönelik bu girişimler o yıllarda neticesiz kalmıştı.

1869 yılı sonlarında Rusya'daki esaretinden kurtulan Şeyh Şamil, hacca gitmeden önce maiyetiyle birlikte İstanbul'a gelerek çeşitli devlet görevlileriyle görüşmüş ve Sultan Abdülaziz'i ziyaret etmişti. 6 Ekim 1869 tarihli iradeye göre Şeyh Şamil'in İstanbul'da ikameti için konak tahsis edildiği, gerekli eşya ve erzığın satın alındığı ve 44.980 kuruşluk masrafın Maliye Hazinesi'nden karşılanmasına karar verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴ 17 Ocak 1870 (14 Şevval 1286) tarihli Sadaret tezkiresine göre hac vazifesini yerine getirdikten sonra Şeyh Şamil'in İstanbul'a gelerek ikamet etmesi uygun görülmüş ve padişah tarafından kendisine bir konak tahsis edilmesi emredilmişti. Koska'da bulunan Zarif Mustafa Paşa Konağı'nı görüp beğenen Şeyh Şamil onun alınmasını istemişti. Sultan Abdülaziz, 1.500 kese civarındaki konağın ücretinin Maliye Hazinesi'nden karşılanmasını istemişti. Misafirlik süresinde geçici olarak Şeyh Şamil'e verilen aylık 22.500 kuruşun maaşa tahviliyle Hicaz'a gitme masrafının karşılanması için 100.000 kuruş harcırah verilmesi padişahın onayına sunulmuş ve iradesi 18 Ocak 1870'te çıkmıştı.⁶⁴⁵ *Basiret*'te çıkan bir haberde Zarif Mustafa Paşa Konağı'nın döşenmekte ve düzenlenmekte olduğu, Şeyh Şamil'in hac vazifesini yerine getirdikten sonra İstanbul'a gelerek padişaha dua ederek huzur içinde yaşayacağı ve Rusya'da bulunan oğlunun İstanbul'a getirilmesi için hükümetten yardım isteyeceği söz konusudur.⁶⁴⁶

17 Ocak 1870'te (14 Şevval 1286) yazılan diğer bir tezkirede Şeyh Şamil'in, Hicaz'a gitmeden önce padişah huzuruna kabul edilme arzusunda olduğu bildirilmişti. 18 Ocak 1870'te padişah iradesiyle, Şeyh Şamil'in perşembe günü saat 6'da Mabeyn-i Hümayun'a gönderilmesi emredilmişti.⁶⁴⁷ Sultan Abdülaziz'e veda ziyaretinde bulunup iltifatına mazhar olan Şeyh Şamil Hicaz'a gitmiş ve hac farızasını yerine getirdikten sonra 1871 yılında Medine'de vefat etmişti. Cenazesini bizzat Şeyhülharem Hacı Emin Paşa

⁶⁴³ BOA, MVL, 394/107, 6 Muharrem 1279/4 Temmuz 1862.

⁶⁴⁴ Mustafa Özsaray, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İmam Şâmil'in Tasavvufi Şahsiyeti", *Vefatının 150. Yılında İmam Şamil Uluslararası Sempozyum Tam Metin Bildiri Kitabı*, (Çevrimiçi, 19, 20, 21 Şubat 2021) (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2022), s. 89; BOA, İ.DH, 599/41780, 29 Cemaziyelahir 1286/6 Ekim 1869.

⁶⁴⁵ Mustafa Özsaray, "Şeyh Şamil'in Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 39-40 (2017), s. 86; BOA, İ.DH, 605/42163, 15 Şevval 1268/18 Ocak 1870.

⁶⁴⁶ *Basiret*, nr. 82, 22 Safer 1287/24 Mayıs 1870, s. 1-2.

⁶⁴⁷ BOA, İ.DH, 605/42165, 15 Şevval 1268/18 Ocak 1870.

yıkamış ve kefenlemişti. Cenazesi Cennetü'l-Bakî Mezarlığı'na defnedilmişti.⁶⁴⁸ Hacı Emin Paşa'nın ünlü Nakşî-Halidî Şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin eşi Havva Seher Hanım'ın babası yani kayınpederi olması dikkat çeken bir ayrıntıdır.⁶⁴⁹

5.4. Halidî Şair, Edip ve Tarihçilerin Kültürel ve Edebî Katkıları

Devrin önemli şair ve edipleri arasında Halidî olan Leskofçalı Galib (ö. 1867), Hamza Nigarî (ö. 1886), Damat Mahmud Celaleddin Paşa (ö. 1903) ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal (ö. 1957) dikkat çekmektedir. İsmail Paşa'nın oğlu olan Leskofçalı Galib Şeyh Feyzullah Efendi'den tarikat dersi almış ve şiirlerinde tasavvufî öğeler kullanmıştı. Leskofçalı Galib'in divanı İbnülemin Mahmud Kemal tarafından derlenip *Leskofçalı Galib Bey: Divan* adıyla ve hal tercümesini içeren geniş bir önsözle birlikte 1917 (1335) yılında yayımlanmıştı. Bu eserin mukaddimesinde, şairin tasavvufî kimliği ve Feyzullah Efendi'ye müntesip oluşu hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Leskofçalı Galib'in edebî ve kültürel çevresinde Namık Kemal, Hersekli Arif Hikmet başta olmak üzere Encümen-i Şuara şairleri bulunmaktaydı.⁶⁵⁰ Leskofçalı Galib, Şeyh Feyzullah Efendi'ye olan intisabını *Divan*'ında yer alan şu beyitle ifade etmişti:

“Râbîta-bend-i hulûsuz sırr-ı Feyzullâh'tan

Rûz-ı mahşer mazhar-ı dil-hâh olan Nakşîleriz”⁶⁵¹

Azerbaycanlı Hamza Nigârî (ö. 1886) ise Mevlâna Halid'in halifelerinden İsmail Sirâceddin Şirvanî'ye intisap etmişti. Nigârî'nin İstanbul, Erzurum, Amasya ve Merzifon'daki tarikatı yayma faaliyetleri sonucu birçok insan Halidî olmuştu. Amasya Müftüsü Hacı İsa Efendi'nin müftülükten istifa ederek kendisine inabe ettiği, fakat daha sonra aralarının açıldığı kaydedilmişti. Hakkında çıkan söylentiler sonucu daha yüksek bir maaşla gönderildiği Harput'ta 1886 yılında vefat etmiş, ancak, vasiyeti gereği na'şı Amasya'ya getirilerek defnedilmişti. Nigârî'nin şiirlerinde dinî-tasavvufî öğeler ve ehl-i

⁶⁴⁸ Tarık Mümtaz Göztepe, *Dağıstan Arslanı İmam Şamil*, 8. bs. (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993), s. 425-440.

⁶⁴⁹ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 87.

⁶⁵⁰ İskender Pala, “Leskofçalı Galib”, *DİA*, Ankara, 2003, c. 27, s. 140-141.

⁶⁵¹ Leskofçalı Galib, *Divan* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335), s. 47; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Divan Mukaddimeleri*, haz. Mustafa Bâki Efendi, Büşra Kartal (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), s. 85.

beyt sevgisi öne çıkmaktadır.⁶⁵² İsmail Şîrvânî'ye olan muhabbeti şu beyitlerden anlaşılabilir:

“Ne pîr ki ismi Beng virür cân
İsmâîl-i şâh-ı taht-ı Şîrvân”⁶⁵³

Nigârî, Türkçe *Divan*'ının sonuna eklenmiş mesnevî türünde yazılmış Çaynâme adlı eserin 15. bölümünde 31 beyit içeren “Der Beyân-ı menâkıb-ı câmi'u kemâlâtî's-şerî'at ve hâviyü rumûzâtî't-tarîkat ve gavvâsu bihari'l-ma'rifet ve muhîtu esrârî'l-hakikat şeyhu's-şüyûh cenâb-ı cennet-meâb Hacı İsmail Efendi eş-Şîrvânî kaddesa'llâhü tebâreke ve te'âlâ ve tekaddese esrârühü'l-'azîz” başlıklı kısımda mürşidi İsmail Sirâceddin Şîrvânî'nin özelliklerinden geniş bir şekilde bahseder. Şeyhini Allah'a ve Hz. Peygamber'e derin sevgi ve bağlılık duyan, zamanının nadir lideri, elinde binlerce doğru yol, gönlünde sürekli bir huzur ve selamet taşıyan ve düşkünlerin yardımcısı gibi sıfatlarla över.⁶⁵⁴

Osmanlı devlet adamlarından Damat Mahmud Celaleddin Paşa (ö. 1903) aynı zamanda şairliğiyle öne çıkmış bir şahsiyetti. Mahmud Celaleddin Paşa, Halidî Şeyhi Feyzullah Efendi'nin önde gelen müritlerindendi. Paşa'nın Halidî Şeyhi Feyzullah Efendi ile irtibatı Sadeddin Nüzhet Ergun'un eserinde şu şekilde anlatılmıştır: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısı Sultan Abdülaziz tarafından Damat Mehmet Ali Paşa'ya verilmek istenmiş, Celaleddin Paşa, yalıyı elinde tutabilmek için çeşitli çareler aramış ve saraya sık sık gidip gelmeye başlamıştı. Bir gün Beylerbeyi İskeleyi'nde kendi istimbotuna binmek üzereyken iskelede Halidiye tarikatından Şeyh Feyzullah Efendi ve halifesi Edirneli Mehmed Nurî Efendi ile karşılaşmış; vapur beklemekte olduklarını öğrenince kendilerini Sirkeci İskeleyi'ne götürmek üzere istimbotuna davet etmişti. Yolculuk esnasında, Celaleddin Paşa yalısının kendisine geri verilmesi için Feyzullah Efendi'den yardım istemişti. Feyzullah Efendi bir müddet murakabeden sonra “*Mahmud Bey! Allah mübarek eylesin*” demiş ve Celaleddin Paşa birkaç gün sonra yalının

⁶⁵² İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, haz. Hidayet Özcan, c. III, s. 1627-1628; Fatih Çınar, “Hamza Nigari'nin Hayatı Eserleri ve Tasavufî Düşüncesi” (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 18-19, 23.

⁶⁵³ Hamza Nigari, *Divan-ı Seyyid Nigârî*, haz. A. Azmi Bilgin (İstanbul: Kule İletişim Hizmetleri Yayınları, 2003), s. 317.

⁶⁵⁴ Nigari, *Divan-ı Seyyid Nigârî*, s. 317-318.

kendisine iade edildiğini öğrenmişti.⁶⁵⁵ Yücer, Mahmud Celaleddin Paşa'nın bu olay üzerine Feyzullah Efendi'ye intisap etmiş olduğunu belirtirse de⁶⁵⁶ bu konuyu destekleyen herhangi bir veriye sahip değiliz. Ama 1884-85'te (1302) tanzim eylediği aşağıdaki beyitler onun Feyzullah Efendi'ye intisap ettiğini gösterir:

“Himmet-i kulzümündür Hazret-i Feyzullah'ın
Âbımız katre iken gitgide deryâ oldu

Başkadır âlemimiz mastaba-i feyzinde
Bize dünyâ bile ukbâ gibi uhrâ oldu

Âsaf ol pîrimizin hüsn-i teveccühleridir
Veled-i kalbimize bâ'is-i ihyâ oldu.”⁶⁵⁷

Halidî Şeyhi Feyzullah Efendi'nin tekkesinin bitişiğinde⁶⁵⁸ yer alan taş türbesinde Mahmud Celaleddin Paşa'nın aşağıdaki övgü dolu dörtlüğü asılıyken Paşa, Avrupa'ya gittikten sonra türbeden kaldırılmış, Meşrutiyet'in ilanından sonra kitabe yeniden asılmıştı. Ancak büyük bir yangında türbe ile beraber yanmıştı.

“Bu kabre gurûb eyledi hurşîd-i hakikat
Bundan dil-i uşşâka hüviyyet mütecellî
Âdâb ile gir sâha-i gülzârına zirâ
Bu ravzadadır feyz-i velâyet mütecellî”⁶⁵⁹

Son devir Osmanlı devlet adamları, şairleri, musikişinasları ve hattatları üzerine biyografileri ve tarih bilgisiyle tanınmış âlim İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (ö. 1957), henüz 3-4 yaşındayken, babası Mehmed Emin Paşa tarafından müntesip olduğu Nakşi-Halidî Şeyh Feyzullah Efendi'ye götürülerek dua ve teveccühlerinin talep edildiği ve gençlik yıllarında Halidî şeyhi Abdülmennân Osman Efendi'ye⁶⁶⁰ (ö. 1856) intisap ettiği kaydedilmişti. İbnülemin, bu olayı şu ifadelerle anlatmaktadır:

⁶⁵⁵ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, haz. Numan Aytaş (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023), c. 1, s. 141-142.

⁶⁵⁶ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 722.

⁶⁵⁷ Ömür Ceylan, *Hânedânda Bir Âsî-Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa-Âsaf Dîvânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), s. 23.

⁶⁵⁸ Feyzullah Efendi Tekkesi günümüze ulaşmamıştır, tekke hakkında detaylı bilgi için bkz. 6. Bölüm.

⁶⁵⁹ Koç, *Fatih-Revnakoğlu'nun İstanbul'u*, c. 4, s. 1789; Ergun, *Türk Şairleri*, c. 1, s. 141.

⁶⁶⁰ Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı dahilinde Yaka karyesinde 1828'de (1244) dünyaya gelen Abdülmennân Osman Efendi, Sivrihisarlı Şeyh Osman Afif Efendi'den, o da Şîrvânî Şeyh Hacı Ahmed-i Gıyâsî Efendi'den, o da Mevlâna Halid'in halifesi Şeyh İsmail Şîrvânî'den hilafet almıştı (Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 362-363).

“Vâlid-i mükerrerim -üç dört yaşımda bulunduğum hâlde- mürşid-i âlî-kadri, ârif-i billâh Mevlânâ Şeyh Feyzullâh el-Hâlidî en-Nakşibendî (kaddesallâhu esrâahu) hazretlerine takdim ve da'avât-ı Hayriye ve teveccühât-ı seniyelerini temenni eylediğinden, aziz-i müşârûn ileyh, feyz-i nazar u nefes-i Mesîha-eser-i velâyet-penâhîlerini râyegân buyurmuşlardır.”⁶⁶¹

İbnülemin ayrıca büyükannesi Hüşyâr Hanım tarafından Nakşî-Halidî şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'ye takdim edildiği ve hayır dualarının alındığını şu şekilde ifade etmiştir:

“Büyük validem sâliha-i kâmile Hüşyâr Hanım da mürşid-i fâzılı Mevlânâ Şeyh Ahmed Ziyaeddin-i Gümüşhanevî (kuddise sırruhu) hazretlerine takdim ve ed'îye-i hayriye istihsâl eylemiştir. Bilâhare diğer asfiyâ-ı kirâmın teveccüh ve iltifat-ı aliyyelerine nâiliyetle müşerref oldum. Kabiliyet olsaydı, teveccüh-i asfiyâ bu abd-i mürde-dili ihya ederdi.”⁶⁶²

İbnülemin, abisi Ahmed Tevfik Bey'in de “bir veli hüviyetini haiz” olduğunu, Şeyh Abdülmennân Osman Efendi'nin Denizli'den gelerek bir gece İbnülemin'in evinde kaldığını ve hiç niyeti olmadığı halde bir sabah namazından sonra tarikat telkininde bulunduğunu belirtir. Rezaizade'nin ifadeleriyle İbnülemin'in konağı bir dergâh hüviyetindeydi ve sohbetlere merkezi yer verilmekteydi.⁶⁶³

Osmanlı Devleti'nin sonlarında yaşamış önemli bir tasavvuf tarihçisi ve mutasavvıf olan Hüseyin Vassâf'ın (ö. 1929) annesinin Nakşibendiye'nin Halidiye kolundan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'ye, babasının ise Halvetiye'nin Sinaniye koluna müntesip olduğu kaydedilmişti. Küçük yaşlarından itibaren tasavvufi çevrelerde yetişen, birçok mühim ulema ve meşayihden beslenen Hüseyin Vassâf'ın Nakşibendî şeyhi Abalı Hâfız ile Sünbül Efendi Dergâhı Şeyhi Ziyaeddin Efendi'nin sohbetlerine katıldığı, 1896'da Şam'dan İstanbul'a gelen ve evinde misafir kalan Şabanî-Bekrî Şeyhi Muhammed Sultan Efendi'ye intisap ettiği bilinmektedir. Şeyhi Muhammed Sultan Efendi'nin vefatının ardından sık sık mektuplaştığı Gülşenî Şeyhi Şuayb Şerefeddin Efendi'nin davetiyle Edirne'ye giderek kendisine intisap etmişti. Daha sonra Uşşakiye ve Kadiriye tarikatlarından da hilafet alan Vassâf dört kişiye de hilafet vermişti. Vassâf'ın

⁶⁶¹ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl Kemâlî'l-Kemâl*, haz. Fatih M. Şeker ve İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), s. 71.

⁶⁶² Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin*, s. 71.

⁶⁶³ Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin*, s. 38, 41.

1925 yılında Kasımpaşa Uşşakî Asitanesi'nde şeyhlik makamına geldikten altı ay sonra tekke ve zaviyeler kapatılmıştı. *Sefîne-i Evliyâ* adlı beş ciltlik meşhur eseri tarikat silsileleri ve meşayih biyografilerini ihtiva etmektedir ve Osmanlı tasavvuf ve tarikatlar tarihi araştırmacıları için temel başvuru kaynağıdır. İbnülemin Mahmud Kemal'in yakın dostu olan Hüseyin Vassâf *Kemâlû'l-Kemâl* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde İbnülemin'in hayatını anlatmaktadır.⁶⁶⁴

Sonuç olarak, Sultan Abdülaziz döneminde Halidiye tarikatının artan bir ivme ile İstanbul'da yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde İstanbul'daki etkin Halidî tekkeleri Üsküdar'da Alaca Minare Tekkesi, Fatih'te Feyzullah Efendi Tekkesi, Hocaşâh'da Safvetî Paşa Tekkesi, Bâbü'lî karşısında Gümüşhanevî Tekkesi ve Eyüp'te Hüsrev Paşa Tekkesi idi. Bu tekkelere 1873 yılında İsmet Efendi Tekkesi eklenmişti. Bektaşiliğin lağvı (1826) ve Kuleli Vakası'ndan (1859) sonra devletin tekke ve tarikatlar üzerindeki artan denetim ve kontrolleri ve merkezîleşme-modernleşme hareketleri kapsamında kurulan Meclis-i Meşayih'te Halidî şeyhler de gerek üye gerek başkan olarak görev yapmıştı. Bu durum, Halidiye tarikatının devletle olan ilişkilerini derinleştirirken, aynı zamanda tarikatın toplumsal ve dini etki alanını da güçlendirmiş olabilir. Ayrıca, Halidî şeyhleri ve tekkelerine yapılan yardımlar ve ihsanlar daha önce de belirtildiği üzere diğer tarikatlara da yapılan rutin uygulamalar kabilindendir. Halidiye tarikatının artık diğer tarikatlar gibi İstanbul'da devlet-tarikat ilişkilerinin içine girdiğini ve kabul edildiğini göstermektedir. Zaman zaman örneklerine yer verildiği gibi devletin kontrol mekanizmasına takılan, ya da şikâyetler sonucu İstanbul'dan uzaklaştırılması istenen Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî gibi Halidî şeyhleri olsa da Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan gibi devletin üst kademelerindeki figürlerin müdahalesiyle faaliyetlerine devam edebilmişlerdi. Abdülaziz döneminde tarikatın İstanbul'daki etkisi ve devletle olan ilişkisi önemli ölçüde devam etmişti. Bu dönem, Halidiye tarikatının Osmanlı'daki dinî, siyasî ve toplumsal yapıda mühim bir rol oynamaya ve devletin tarikatlar üzerindeki denetim ve düzenlemelerine devam ettiği bir zaman dilimi olarak değerlendirilebilir.

⁶⁶⁴ Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatcı, "Hüseyin Vassâf", *DİA*, İstanbul, 1999, c. 19, s. 18-19; Hüseyin Vassâf, *Vâkıât: Keşif Günlüğü: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Abdullah Taha Orhan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012), s. 22-33.

ALTINCI BÖLÜM

İSTANBUL HALİDÎ TEKKELERİ

Yukarıda çeşitli bölümlerde ifade edildiği gibi, Mevlâna Halid-i Bağdadî (ö. 1827) 1810 civarında Hindistan'da Nakşi-Müceddidî şeyhi Abdullah Dihlevî'den (ö. 1824) icazet aldıktan sonra memleketi Süleymaniye'ye dönerek hızlı ve etkin bir biçimde tarikatı yaymaya çalışmış, halifeler yetiştirerek dünyanın farklı coğrafyalarına göndermişti. Osmanlı Devleti'nin başkenti ve hilafetin merkezi olarak İstanbul'a ve İstanbul halifelerine özel bir önem göstermişti. Bu bölümde Halidî şeyhlerinin ve tekkelerinin İstanbul tekke-dergâh panoramasının içine nasıl girdiği ele alınacak; İstanbul'da kurulan Halidî tekkelerinin coğrafi konumları ve İstanbul'un sosyal ve kültürel yaşamı içindeki yerleri analiz edilecek ve Halidî tekkeleri kuruluş yıllarına göre incelenip değerlendirilecektir. Ancak vurgulanması gereken önemli bir husus şudur ki Halidî kolu İstanbul'a ulaşmadan önce Nakşibendiye'nin Ahrariye, Kasaniye, Cüryaniye, Müceddidiye kolları ile Abdullah Dihlevî'nin halifesi Hintli Muhammed Can'dan (ö. 1850) gelen kollar İstanbul'da tarikat faaliyetlerinde bulunuyorlardı.

Halidiye kolu İstanbul'a geldiği zaman Halidî halifelerinin bazıları Nakşibendiye'nin diğer kollarına ait tekkelerde, bazıları cami ve medreselerde irşad faaliyetlerinde bulunmuştu. Nakşibendiye tarikatında ayin icrası için özel bir mekâna gerek duyulmaması, sohbetin esas olması nedeniyle bu tarikatın İstanbul'daki etkinliğinin bu tekkeler, cami ve medreselerle sınırlı olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Çünkü tekkesi olmayan ve evlerinde tarikat faaliyetlerini yürüten çok sayıda şeyhin bulunduğu muhtelif kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁶⁶⁵

⁶⁶⁵ Tanman'ın ev-tekke olarak adlandırdığı (Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", s. 131, 466) evlerinde tarikat faaliyetlerinde bulunan Halidî şeyhlere örnek vermek gerekirse Yusuf Efendi (ö. 1260/1844-45) gösterilebilir. Şam'da Mevlâna Halid'in önde gelen halifesi Muhammed b. Abdullah el-Hânî'nin (ö. 1279/1862) tasavvufi terbiyesinden geçtikten sonra hilafetnâme alarak İstanbul'a irşad vazifesiyle görevlendirilen Şeyh Yusuf Efendi hane-tekkesinde tarikat neşri yapmasının yanı sıra Safvetî Paşa Tekkesi 1845'te kurulunca ilk postnişin olmuştu. Şeyh Yusuf Efendi tekkede şeyhliğin yanı sıra Ayasofya Camii'nde baş vaiz olarak görev yapmıştı (Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 325 ve 943; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 365). Osmanlı Devleti'nde selâtin camilerine tarikat şeyhlerinin Cuma vaizi olarak görevlendirilmeleri ve bu vesileyle şeyhlerin vaaz ve nasihatlerle büyük halk kitlelerini etkiledikleri bilinen önemli bir vakıdır. Fetih'ten sonra en mühim mabetlerden birisi haline gelen Ayasofya Camii'ne kürsü şeyhi olarak 16 Mart 1830 (21 Ramazan 1245) tarihinde tayin edilen el-Hac Yusuf Efendi'nin konumu, Ayasofya vaizi selatin camileri arasında itibar ve iltifat sıralamasında ilk sırada olduğu için oldukça dikkat çekicidir. İstanbul Şer'iye

Halidî halifeleri İstanbul'a geldiklerinde Sultan Mehmed Türbesi odalarında ve Şehzade Türbesi civarında kayyım odalarında ikamet etmiş oldukları ve tarikat faaliyetlerini yürütmeye çalıştıkları ifade edilmişti.⁶⁶⁶ Süleyman Fâik *Mecmuası*'nda geçen bu bilgilerden hareketle İstanbul'da ilk mekan olarak sur içi İstanbul'unda Fatih ve civarını seçtikleri söylenebilir. Sultan Mehmed Camii ve Şehzade Camii birer külliye oldukları için türbeler civarındaki kayyım odalarından kasıt külliyenin bakımını ve temizliğini üstlenen kişilerin kaldıkları odalar olabilir.

Genel halk kitlesiyle etkileşimin en yüksek olduğu mekânlar olarak camilerde tarikat faaliyeti yapan Halidî halifeleri de vardı. Örneğin; Arpacılar Camii imamı Hafız Ahmed Efendi (ö. 1306/1888) 1856'da (1273) halife olmuş ve cami merkezli olarak tarikat neşrinde bulunmuştu.⁶⁶⁷ Mustafa Hüdâvendî Efendi (ö. 1310/1892-93) Mevlâna Halid'in (ö. 1827) halifesi Abdullah el-Mekkî'den icazet alarak İstanbul'a gelmiş ve 15 yıl kadar Üsküdar'da Eski Hamam civarında bir mektepte oturmuştu. Mustafa Hüdâvendî Efendi, Ahmed Çelebi Camii'nde de cuma ve pazartesi geceleri hatm-i hâcegan yapmış, Halidî usulünde mürit yetiştirmiş, halkasını genişletmişti. 1893'te Halidilere tahsis edilen Üsküdar'daki Sa'diye'den Balaban Tekkesi haziresinde medfundur.⁶⁶⁸

Nakşibendiye'ye mensup Beşikçizade Tekkesi ve Tahir Ağa Tekkesi ise ilk Halidî halifelerinin İstanbul'a geldiğinde yerleştikleri ilk tasavvufî kurumlar olmuştu. Beşikçizade Tekkesi'nde vazife yapan şeyhler arasında Halidî şeyh bulunmasına rağmen

Sicilleri Arşivi'nde bulunan tarik defterlerin ilki 1829-1830 tarihli 1 numaralı defterde yer alan Zeyl-i Meşayih kayıtlarına göre Ayasofya Camii vaizi el-Hac Yusuf Efendi ve Sultanahmed Cami vaizi Şeyh Ahmed ve Şeyh Abdullah Efendi'nin maaşlarının 160 kuruş olduğu anlaşılmaktadır (Reyhan Akbalık, "İstanbul'da Selâtin Camii Kürsü Şeyhleri (Cuma Vaizleri) (1826-1876)" (Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s. 28, 87; Arzu Güldöşüren, "Ayasofya'da Din Hizmetleri ve Bu Görevi Yürüten Meşhur Şahsiyetler", *Ayasofya Fethin Nişanesi Fatih'in Emaneti* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), s. 146-147). Yine Osmanlı son döneminin en nüfuzlu Nakşibendî-Halidî meşayihinden birisi olan Ankaralı Küçük Hüseyin Efendi'nin (1826-1930) tekkesinin olmadığı ve evinde tarikat faaliyetleri yaptığı bilinmektedir (Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", s. 131). Küçük Hüseyin Efendi'nin Kocamustafapaşa'daki Nuh Efendi Medresesi'ni dergâh olarak kullandığı bazı kaynaklarca kaydedilmiştir (Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliya* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), c. 2, s. 328; *Süheyl Ünver'in Defter-i Meşâhirleri*, haz. Ömer Faruk Şerifoğlu, Şaban Özdemir ve İsmail Kara (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), s. 70-71). Halidî şeyhlerinin tekkeye ihtiyaç olmadan hanelerinde ya da medresede hizmet verebildikleri örneklerden anlaşılmaktadır. Diğer yandan Halidilerin İstanbul'a geldiklerinde ilk yerleştikleri mekanlardan birinin Sinan Ağa Medresesi olması (*Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a) Halidîlerin İstanbul'da medreseler ve medrese mensuplarıyla kurdukları ilişkinin başlangıç noktası kabul edilebilir.

⁶⁶⁶ *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, vr. 4a.

⁶⁶⁷ Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed Hânî, *el-Hadaikü'l-Verdiyye fî Ecillai'n-Nakşibendiyye* (Kahire: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1890), s. 275.

⁶⁶⁸ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 372; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 249.

Tahir Ağa Tekkesi'nde postnişin olan Halidî şeyh yoktur. Bu sebeple, bazı kaynaklarda⁶⁶⁹ Tahir Ağa, Halidî tekkesi olarak zikredilse bile bu tezde Halidî tekkeleri arasında ele alınmayacaktır. Zira, Halidî şeyhleri İstanbul'a geldikleri zaman bu tekkede ikamet etmiş olsalar bile postnişin olduklarına dair bir kayda rastlanmamıştır.⁶⁷⁰ Mevlâna Halid'in, İstanbul halifelerinden Abdülvehhâb es-Sûsî'den kaynaklanan olayları teftiş etmek üzere İstanbul'a gönderilen Abdülfettâh el-Akrî ise öncelikle Üsküdar'da bulunan Nakşibendî-Müceddidî tekkesi olan Alaca Minare Tekkesi'nde kalmıştı. 1845 (1262) yılında bu tekkede altıncı postnişin olarak irşad faaliyetlerine başlayan Akrî, yaklaşık 20 yıl bu tekkede Halidî usulünde tarikat neşrinde bulunmuştu. Son devrin ünlü Nakşibendi-Halidî şeyhlerinden Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) de bu tekkede Akrî'nin sohbetlerine katılmış, kendisinden tarikat icazeti almak istese de Akrî'nin buna yanaşmadığı ve ileride gelecek bir başka Halidî şeyhine işaret ettiği rivayet edilir. Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifelerinden Trablusşam Müftüsü Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî İstanbul'a halife olarak gönderildiğinde Alaca Minare Tekkesi'nde Abdülfettah el-Akrî'ye misafir olmuştu. Gümüşhanevî 1848 yılında (1264) Ervâdî'den tarikat icazeti almıştı.⁶⁷¹ Bir Nakşî-Halidî halifesinin, uzun yıllar önce İstanbul'a gelerek yaygınlık kazanmış bir tarikat olan Nakşibendi-Müceddidî tarikatına ait bir tekkeye yerleşmiş olması bu tarikata mensup farklı kollar arasında herhangi bir anlaşmazlık veya çatışmanın olmadığını düşündürebilir. 1845 civarında Osmanlı devlet adamlarından Musa Safvetî Paşa'nın Hocapaşa'da kendi adıyla anılan büyük bir Halidî tekkesi kurması bir dönüm noktası teşkil eder.

6.1. 1876'ya Kadar Faaliyet Gösteren Halidî Tekkeleri

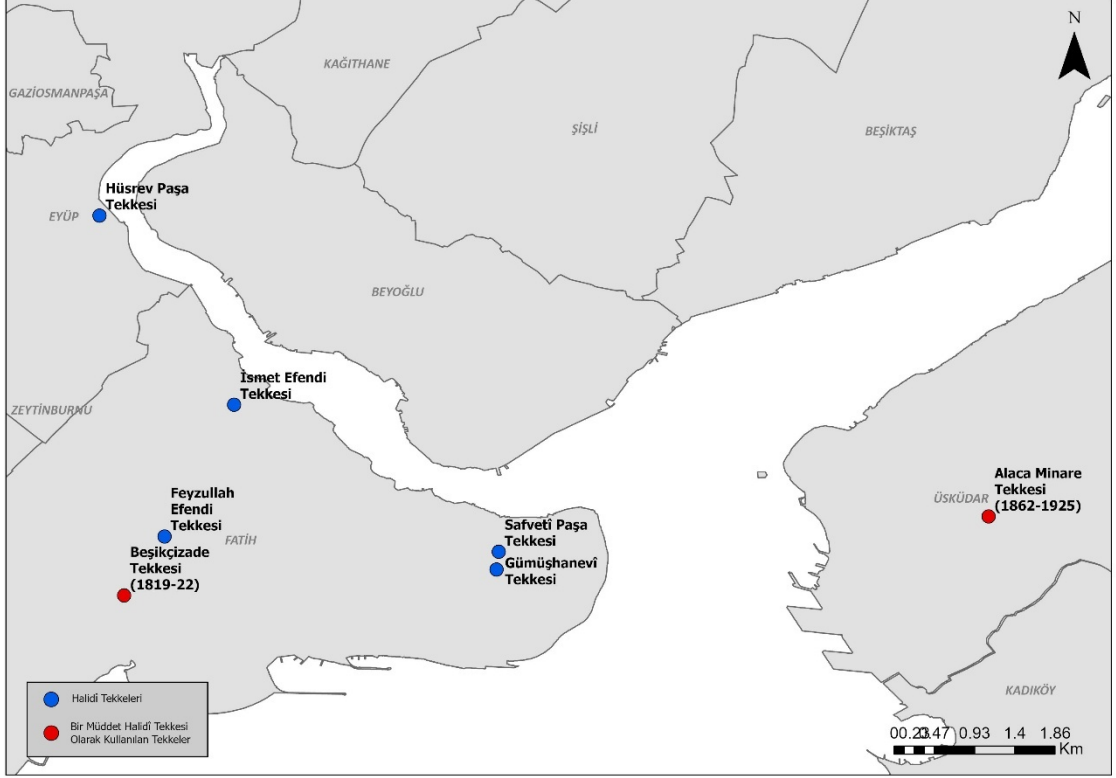
Tezin bu bölümünde yarım asırlık bir sürede İstanbul'da kurulan Halidî tekkeleri incelenecektir. İstanbul'da faaliyet gösteren Halidî tekkelerinden bazıları baştan sona kadar Halidî kolunda faaliyet göstermişken, bazıları sadece kısa bir dönem Halidî tekkesi olmuştur. Başka tarikatlardan veya Nakşibendiye'nin diğer kollarından Halidiye'ye

⁶⁶⁹ Memiş, *Halid-i Bağdadî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 227-228; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 373.

⁶⁷⁰ Bahsi geçen yıllarda Tahir Ağa Tekkesi'nin, Halvetiye'nin Uşşakî koluna bağlı Salâhîye şubesinin asitanesi olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir (M. Baha Tanman, "Tâhir Ağa Tekkesi", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 39, s. 394).

⁶⁷¹ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 366-367.

intikal eden ve tezin tarih kapsamına girmeyen tekkeler ise ayrı bir başlıkta kısaca ele alınacaktır. 1876 tarihine kadar olan sürede İstanbul’da faaliyet göstermiş Halidî tekkelerinin ve zaman zaman Halidî tekkesi olarak kullanılan tekkelerin İstanbul’daki konumlarını aşağıdaki haritada görmek mümkündür (Bkz. Harita 8).

Harita 8. 1876 Tarihine Kadar İstanbul’daki Halidî Tekkeleri ve Bir Müddet Halidî Tekkesi Olarak Kullanılan Tekkelerin Konumunu Gösteren Harita

6.1.1. Beşikçizade Tekkesi (Çavuş Hamamı Tekkesi)

Fatih’te Haseki Sultan Mahallesi, Kızılelma Caddesi, Topçu Emin Bey Çıkma Sokağı’nda yer almakta olan tekke Beşikçizade Süleyman Efendi (ö. 1799) tarafından 1780’den önceki bir tarihte inşa ettirilmişti.⁶⁷² Tekkenin bânisi olan ve 15 Ağustos 1798 (13 Rebiülevvel 1231) tarihli bir vakfiye düzenleyen Süleyman Efendi, Kaşgarî Tekkesi Şeyhi Abdullah Nidâî’nin (ö. 1174/1760-61) halifesi olup Nakşibendiye’nin Ahrariye kolunun Kasaniye şubesine mensuptu. 1799’da Süleyman Efendi’nin vefatından sonra

⁶⁷² R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 11-18. Beşikçizade Tekkesi’nin günümüzdeki hali ve haziresinin fotoğrafı için bkz. Ek 11-12. Bu tekke günümüzde Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi (BETİM) olarak kullanılmaktadır.

yerine halifesi Hafız Seyyid Muhammed Tahir Efendi geçmişti. Beypazarlı Ali Efendi⁶⁷³ Halveti tarikatının Şabaniye kolunun Çerkeşiye şubesinin pîri Mustafa Çerkeşi'den hilafet alarak 1817'de tekkede üçüncü postnişin olarak vazife yapmıştı. 2 yıl şeyhlik vazifesinden sonra 1819'da vefat eden Ali Efendi tekke haziresine defnedilmişti. Ardından Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifelerinden Ahmed el-Bağdadî tekkede postnişin olmuş ve Halidî usulünce faaliyet göstermişti. 1819 Mevlâna Halid'in İstanbul'a gönderdiği ilk halifelerin irşad faaliyetlerine başladığı ilk yıllara tekabül etmektedir. Arşivdeki bir belgeye göre Beypazarlı Ali Efendi'nin vefatıyla boşalan Beşikçizade Tekkesi meşihatine Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Asım'ın işaretleriyle, 19 Ağustos 1819 (27 Şevval 1234) tarihinde Ahmed el-Bağdadî getirilmişti.⁶⁷⁴ Mekkizâde'nin Mevlâna Halid'in müntesibi olduğu⁶⁷⁵ göz önünde bulundurulduğunda onun İstanbul'a gönderdiği halifelerden birisine şeyhlik tevcihinde bulunarak bir tekkede istihdam etmesi anlamlı gözükmektedir. Ayrıca, Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifelerinden Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi'nin ve el-Eşherî es-Seyyid Muhammed Efendi'nin tekke haziresinde yer alan mezar taşı İstanbul'a gelen ilk Halidî halifelerinin bu tekke ile irtibat kurduğuna bir delildir.⁶⁷⁶

Önceki bölümde anlatıldığı üzere muhtemelen ilk Halidî halifelerinin İstanbul'da sorunlu bir başlangıç yaşamaları ve tepkiyle karşılanmalarından veya bilmediğimiz başka bir sebepten dolayı Ahmed Efendi Bağdat'a gitmişti. Tekkenin banisi Süleyman Efendi'nin halifelerinden Ahmed Nazif Efendi, 1822 yılında Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi'ye (ö. 1833) bir ariza yazarak Ahmed el-Bağdadî'nin “*bir müddetten beri diyar-ı aherde olup hizmet-i lazimesi muattal olmağla*”⁶⁷⁷ şeyhliğin kendisine verilmesini talep etmişti. Ayrıca, belgede Beşikçizade Süleyman Efendi'nin tekke vakfiyesinde vefatından sonra kendisinin halifelerinden mukabele ve fıkıh ilminde âlim kimselerin şeyhlik makamına geçmesini şart ve tayin eylediği belirtilmişti.

⁶⁷³ Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin (ö. 1846) de şeyhidir (Koç, *Fatih-Revnakoğlu'nun İstanbul'u*, c. 4, s. 1949).

⁶⁷⁴ BOA, C.EV, 140/6992, 22 Recep 1237/14 Nisan 1822; R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 32-34.

⁶⁷⁵ Bu konu üçüncü bölümde detaylıca anlatılmıştır.

⁶⁷⁶ Daha önce Halidilik üzerine yapılmış doktora tezlerinde ve Beşikçizade Tekkesi hakkında bilgi veren eserlerde Ahmed el-Bağdadî'nin postnişin olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Köseoğlu ve bu arşiv belgesinden haberdar olan Rıdvan Özdiç eserinde Ahmed el-Bağdadî'den bahsetmektedir. Ayrıca Halidilik üzerine yapılan çalışmalar ve tezlerde ilk Halidi halifeleri arasında bu isimler yer almamaktadır. Dolayısıyla literatüre yeni bir katkı sağlanmıştır (R. Özdiç, *Beşikçizade Tekkesi*, s. 95, 97).

⁶⁷⁷ BOA, C.EV, 140/6992, 22 Recep 1237/14 Nisan 1822.

Süleyman Efendi'nin halifelerinden olduğunu beyan eden Nazif Efendi'ye görevin resmi olarak tevcih edilmesi ve beratının verilmesi, üst makamların onayı ile gerçekleşmişti. Böylece, Şeyh Ahmed el-Bağdadî'den sonra tekke vakfiyesindeki şart gereğince şeyhlik Beşikçizade Süleyman Efendi halifelerinden Ahmed Nazif Efendi'ye (ö. 1837) verilmiş ve tekke tekrardan Nakşibendiye'nin Ahrariye koluna geçmişti. Aynı zamanda Ayasofya Camii hatipliği vazifesinde de bulunan Ahmed Nazif Efendi 1837'de vefat edince yerine oğlu Ahmed Kâmil Efendi (ö. 1861) geçmişti. Babası gibi Ayasofya Camii hatibi olan Kâmil Efendi 1852'de (1269) bu tekkenin şeyhliğinden feragat etmiş ve tekke Sadeddin Efendi (ö. 1866) ile Halvetiye'nin Sünbüliye koluna intikal etmişti. Sadeddin Efendi'den sonra oğlu Ahmed İhsan Efendi ve İgciler Mescidi İmamı Mehmed Emin Efendi Sünbüliyye usulünde irşad faaliyeti yürütmüştü. Terzi Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1912) ve Arapgirli Hasan Kâmil Efendi'nin (ö. 1912) tekkede sırasıyla şeyhlik yaptığı dönemde tekke tekrardan Nakşibendi tarikatına geçmişti.⁶⁷⁸

Nakşibendiye'nin Ahrariye kolunun ardından sırasıyla Halvetî-Şabanî, Halidî, Ahrarî, Halvetî-Sünbülî ve en sonda tekrar Nakşibendi tekkesi olarak hizmet veren Beşikçizade Tekkesi Mevlâna Halid'in İstanbul'a gönderdiği ilk halifelerinden Şeyh Ahmed el-Bağdadî'nin şeyhlik yapmasından dolayı önemlidir. Bu tekke yaklaşık 3 yıl gibi kısa bir süre Halidî usulde faaliyet göstermişti.

6.1.2. Safvetî Paşa Tekkesi

Fatih'te Hocapaşa Mahallesi, Ebussuud Caddesi'nde, Saffeti Paşa Sokağı'nda bulunmaktadır. Maliye Nâzırı Musa Safvetî Paşa (ö. 1864) tarafından 1845 (1261) yılında yaptırılan Safvetî Paşa Tekkesi, Halidiliğin İstanbul'da kökleşmesinde ve devlet ricali arasında revaç bulmasında önemli bir rol oynamıştı.⁶⁷⁹ Musa Safvetî Paşa'yı tekke yaptırmaya sevk eden sebepler içerisinde Halidiliğe müntesip olması ve tarikatın İstanbul'da yayılmasını istemesi başlıca motivasyon kaynağı olmuştu. Bu bağlamda,

⁶⁷⁸ Özdiç, *Beşikçizâde Tekkesi*, s. 36-58; Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi*, s. 150-151.

⁶⁷⁹ "Teveccüh kıldım üçler savbına Ziver dedim tarih / Bu âlâ dergâhı yaptı cenâb-ı Safvetî Paşa." Osmanlı devlet adamı ve şair olan Ziver Paşa (ö. 1862) tarafından yazılan bu beyitler, dergâhın 1845 (1261) tarihinde yapıldığını göstermektedir (Nuri Seçgin, "Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, 2016, s. 151, 157). Safvetî Paşa Tekkesi'nin günümüzdeki hali için bkz. Ek 13.

Safvetî Paşa'nın öncülüğü Halidiliğe meşruiyet kaynağı olması bakımından da önemlidir.⁶⁸⁰

Safvetî Paşa Şam valisi olarak görev yaparken⁶⁸¹ Halidî şeyhi Muhammed bin Abdullah el-Hânî (ö. 1279/1862) ile tanışmış ve kendisine intisap etmişti.⁶⁸² Safvetî Paşa Tekkesi'nin ilk postnişini, Şam'da Hânî'nin tasavvufî terbiyesinden geçtikten sonra hilafetnâme alarak İstanbul'a irşad vazifesiyle görevlendirilen Şeyh Yusuf Efendi (ö. 1264/1848)⁶⁸³ olmuştu. Şeyh Yusuf Efendi tekkede şeyhliğin yanı sıra Ayasofya Camii'nde baş vaiz olarak görev yapmış; ondan sonra oğlu Muhammed Arif Efendi⁶⁸⁴ (ö. 1278/1861-62) tekkede irşad vazifesini üstlenmişti.⁶⁸⁵ Muhammed Arif Efendi'nin vefatı üzerine tekke şeyhliğine o dönem İstanbul'da bulunan Mevlâna Halid'in halifesi Şeyh Abdülfettah el-Akrî teklif edilmişse de Üsküdar'daki Alaca Minare Tekkesi şeyhi olduğu için kabul etmemişti. Sonrasında sırasıyla Hacı Hasan Efendi (ö. 1871), İskilip Müftüsü Hacı Muhammed Emin Efendi (1872'de feragat etti), Hacı Muhammed Ragıp Efendi (ö. 1878), Beypazarlı Seyyid Ali Asım Efendi (ö. 1899) ve Ahmed Refik Efendi (ö. 1932) bu tekkede şeyhlik vazifesinde bulunmuşlardı.⁶⁸⁶ 1925'te tekkeler kapatıldığında, Ali Asım Efendi'nin oğlu Ahmed Refik Efendi (ö. 1932) şeyhlik vazifesinde bulunmaktaydı.⁶⁸⁷

⁶⁸⁰ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 364-365.

⁶⁸¹ Musa Safvetî Paşa Şubat 1846-Mart 1848 arasında Şam valiliği görevinde bulunmuştu (Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali*, s. 108). Ayrıca, Şam Eyaleti'ne Safvetî Paşa'nın tayin edildiğine dair Divan-ı Hümayun kalemine ilmühaber için bkz. BOA, A.DVN, 15/39-1 Rebiülahir 1262/29 Mart 1846.

⁶⁸² Osman Türer, "Muhammed b. Abdullah Hânî", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 16, s. 30-31; Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet Tekke Münasebetleri*, s. 253.

⁶⁸³ Abdurrahman Memiş vefat tarihini 1844 (1260) vermekten (Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidilik*, s. 220) Revnakoğlu vefat tarihini 13 Kasım 1848 (16 Zilhicce 1264) olarak kaydeder. Revnakoğlu'nun verdiği tarih daha doğru görünmektedir, zira tekkenin 1845 yılında kurulduğu bilinmektedir (Koç, *Fatih Revnakoğlu'nun İstanbul'u*, c. 5, s. 2114).

⁶⁸⁴ Abdülmecid el-Hânî, bu tekkede görev yapması için Muhammed Arif Efendi'yi gönderen kişinin Şam'daki Muhammed b. Abdullah el-Hânî olduğunu belirtmektedir. Mevlâna Halid'in halifesi Muhammed el-Hânî'nin İstanbul'dan Şam'a dönmüş olsa bile hilafet merkezi olan İstanbul'daki Halidî tekkesine olan ilgi ve irtibatını devam ettirdiğini anlamaktayız (Hânî, *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 920).

⁶⁸⁵ Ahmed Muhyiddin Efendi, *Tomar-ı Tekaya*, 1901, s. 85; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 365; Koç, *Fatih-Revnakoğlu'nun İstanbul'u*, c. 5, s. 2115.

⁶⁸⁶ Mehmed Akif Köseoğlu, "Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), s. 345.

⁶⁸⁷ VGMA, *Tekâyâ ve Zevâyâya Mahsus Defterdir*, 35/194.

Safvetî Paşa Tekkesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiye kaydına göre; cami, kütüphane⁶⁸⁸, hamam, mutfak, ahır, meşruta, abdesthane, kiler, mahzen ve derviş odaları gibi yapılardan oluşmaktaydı. Büyük bir taş bina halindeki tekkede şeyh efendi için ayrıca bir meşrutahane yoktu. Ahşap ve büyük bir konak şeklindeki ilk tekke binası ve ahşap cami 6 Eylül 1865 (15 Rebiülahir 1282) Hocapaşa Yangınında yanınca Safvetî Paşa'nın kardeşi Mustafa Efendi tarafından tekke iki katlı kâgir olarak yeniden inşa edilmişti.⁶⁸⁹

Bu tekke vakfiyesinde, vakfın yönetiminin (*tevlîyet*) sağ olduğu müddetçe Musa Safvetî Paşa'da, ölümünden sonra Tersane-i Amire Müsteşarı olan kardeşi Mustafa Efendi'ye geçeceği, daha sonra erkek çocuklarının nesilden nesile mütevellî olacağı, eğer erkek çocuk bulunmazsa kız çocuklarının aynı yöntemle tevliyet makamını üstleneceği, mütevellînin nesli tamamen kesilirse vakıf yönetiminin Evkaf-ı Hümayun Nazırı'na geçeceği kayıtlıdır. İlk şeyh olarak Ayasofya Camii vaizi, Nakşî-Halidî tarikatından icazet sahibi Şeyh Yusuf Efendi'nin atandığı, onun vefatından sonra Nakşî-Halidî tarikatından icazetnameye sahip ehil bir halifesinin bu makama gelmesi, eğer mevcut şeyh kendisinden sonra uygun bir halife belirlerse, meşihatın o kişiye intikal etmesi, değilse şeyh seçim sürecinin müritler ve mütevellî tarafından belirlenen usullere göre işleyeceği belirtilmiştir. Şeyhliğin yalnızca Nakşibendi-Halidî tarikatına mensup, Hanefî mezhebine bağlı kişilere verileceği, ancak Hanefî bir halife bulunmazsa, şartları taşıyan Şafîî bir halifeye de tevdi edilebileceği yazılmıştır.⁶⁹⁰

1925 (Rûmî 1341) yılına ait Vakıflar İdaresi tarafından tutulan bir deftere göre de tekkeyle birlikte cami ve evin de (*bir bâb menzil*) akarlarıyla birlikte vakfedildiği, cami imametinin ve tekke meşihatının Halidiye hulefasından en layık kimselere şart koşulduğu belirtilir. Ayrıca, tekkenin içindeki odalardan birinin şeyhe tahsis edildiği ve başkaca

⁶⁸⁸ Musa Safvetî Paşa'nın tekke kütüphanesine bağışladığı kitaplar hakkında C. Server Revnakoğlu şu bilgiyi vermektedir: "Bu tekkenin içinde bir câmi-i şerif ile çoğu yazma eserlerden teşekkül eden küçük, zarif bir kütüphane de vardı ki dergâhların seddi münasebetiyle altın yaldızlı fihristi ve vakfiyenamesi ile beraber Evkaf tarafından teslim alınmış, fakat üç araba dolduran, yazılması üç gün süren bu nadide kitaplarla yazma Mushaflar hakkında hangi kütüphaneye devredildiğine dair Evkaf'tan şimdiye kadar hiçbir malumat alınmamıştır" (Koç, *Fatih-Revnakoğlu'nun İstanbul'u*, c. 5, s. 2113).

⁶⁸⁹ VGMA, *Safvetî Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, nr. 581/107, Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016), s. 163-164; Seçgin, "Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi", s. 151; Köseoğlu, "Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri", s. 343.

⁶⁹⁰ VGMA, *Safvetî Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, nr. 581/107, s. 211-212.

meşrutahanenin olmadığı kaydedilir.⁶⁹¹ Ayrıca Safvetî Paşa vakfiyesinde, tekke hücrelerinde kalacak kişilerin evli olmaması şartını koymuştu. Meşihat ciheti için aylık 300 kuruş taamiye, müritler için aylık 500 kuruş ve diğer hizmetler için 50'şer kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı. Pazartesi ve perşembe geceleri akşam ve yatsı namazı arasında hatm-i haccan ve diğer günlerde sabah namazında sonra Kuran hatmi yapılması istenmişti. Ayrıca, şeyh efendinin görüşüne bırakılarak lâlettâyin haftada iki gün Nakşibendiye tarikatına ait olan ve herkesçe bilinen hatm-i haccan icra edilecekti.⁶⁹²

Abdülmecid Hânî, bu tekkenin şeyhinin Nakşibendi tarikatının Halidiye koluna mensup olması şartının yanı sıra, Safvetî Paşa'nın tekkeyi Kürt olmayan Nakşibendî-Halidî şeyhlerine tahsis ettiğini iddia etmiştir.⁶⁹³ Ancak, bu şartın tekke vakfiyesinde yer almadığı görülmektedir.⁶⁹⁴

6.1.3. Hüsrev Paşa Tekkesi

İstanbul'daki üçüncü önemli Halidî tekkesi Sadrazam Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) tarafından Eyüp'te bir külliye içerisinde yaptırılmıştı. Bu tekke, Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi, Sultan Reşat Caddesi'nde Bostan İskeleyi Sokağı ile eski Boyacı Sokağı'nın birleştiği yerde bulunmaktadır.⁶⁹⁵ Türbe, tekke, çeşme ve kütüphaneden oluşan külliye yapıları farklı tarihlerde yapılmıştı. Kütüphanenin tamamlandığı yılın 1839 (1255) olduğu bilinirken, türbenin ise paşa hayattayken yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Hüsrev Paşa'ya ait olan bir konak, paşanın vefatından sonra vasiyeti gereği değiştirilerek ortaya çıkan iki katlı, kâgir olan tekke binasının vakfiyesi 1857-58 (1274) tarihlidir. Çeşme ise külliye yapılarına 1858-59'da (1275) eklenmişti. Nakşibendiye'nin Halidiye koluna bağlı olarak kurulan tekkenin bütün şeyhleri tespit edilememiştir. Ancak, 1889-90 (1307) tarihli *Mecmua-i Tekâyâ*'ya göre, 1889 yılında Murad Efendi'nin tekkede şeyhlik yaptığı

⁶⁹¹ VGMA, *Tekâyâ ve Zevâyâya Mahsus Defterdir*, 35/194; Hânî, *Nakşibendilerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, s. 920.

⁶⁹² VGMA, *Safvetî Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, 581/107, s. 212; Ahmed Muhyiddin Efendi, *Tomar-ı Tekaya*, s. 85.

⁶⁹³ Hânî, *el-Hadaikü'l-Verdiyye fî Ecillai'n-Nakşibendiyye*, s. 272; Abdülmecid Hânî, *Nakşibendilerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*, çev. Mehmet Emin Fidan (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2003), s. 920. Bu eserin Semerkand Yayınları'ndan çıkan tercümesinde “Kürt olmayacak” şartının çıkarıldığı görülmektedir (Bkz. Abdülmecid Hânî, *Hadâiku'l-Verdiyye [Nakşi Şeyhleri]*, çev. Mehmet Emin Fidan (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011), s. 888).

⁶⁹⁴ VGMA, *Safvetî Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, 581/107, s. 209-215.

⁶⁹⁵ Hüsrev Paşa Tekkesi'nin günümüzdeki fotoğrafı için bkz. Ek 14.

anlaşılmakta olup son postnişinin Şeyh Mehmed Şefik Eryuvası olduğu belirtilir.⁶⁹⁶ Derviş hücreleri, tekkenin karşısında, Hasan Hüsnü Paşa Türbesi'nin sol tarafındaydı.⁶⁹⁷

12 Nisan 1858 (27 Şaban 1274) tarihli vakfiyesinden⁶⁹⁸ külliye giderleri için Hüsrev Paşa'nın para vakfı kurduğu ve müteveli olarak da kethüdası İzzettin Mustafa Reşid Efendi'yi tayin ettiği anlaşılmaktadır. Paşa, 110.000 kuruşu vakfetmişti. Bahsi geçen meblağ “*irbah ve istirbah*”⁶⁹⁹ olunup gelirinden Hüsrev Paşa Tekkesi giderleri karşılanacaktı. Vakfiyede, bu Nakşibendi-Halidî hankâhına Şeyh Mehmed Ragıp Efendi'nin postnişin olması, Nakşî-Halidî tarikatı ayini üzere hazır bulunan dervişler tarafından her gün hatm-i hâcegan icra edilmesi istenmişti. Tekke şeyhine aylık 150 kuruş verilmesi, tekkede kalan fakir dervişlerin yemek masrafları ve gerekli olan diğer masraflar için 350 kuruş ayrılması kararlaştırılmıştı. Mehmed Ragıp Efendi hayatta olduğu müddetçe tekkede postnişin olacak ve vefatı sonrasında nesilden nesile evlatlarından en büyük (*ekber*), en olgun (*erşed*) ve en salih (*aslah*) olanı postnişin olacaktı. Eğer yine sekteye uğrarsa Halidî tarikatı halifelerinden tarikat usulünü bilen istikamet üzere olan birinin araştırılarak şer'i kurallara uygun şekilde şeyh tayin edilmesi ve şeyhlik vazifesini icra etmesi istenmişti.⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ Konaktan bozma olan tekkenin alt katı tevhidhâne, üst katı ise haremdir. Dış görünüş itibarıyla Tanzimat dönemi kâgir meskenlerini çağrıştıran bir yapısı vardır. Cümle kapısının arkasında koridorun sağında tevhidhâne-harem binasıyla selamlık arasında küçük bir avlu yer almaktadır. Avlunun güney sınırında mutfak ve kiler bölümleri, koridordan avluya geçilen bölümde kitabesiz küçük bir çeşme bulunmaktadır. Derviş hücreleri 1930'da yıktırıldığı için özellikleri hakkında bilgi yoktur. Bunların yerine yaptırılan boyahane de 1986'da yıkılarak mezarlığa dahil edilmiştir. Tekkede hatm-i hâcegan perşembe günleri icra edilmekteydi (Bandırmalizâde es-Seyyid Ahmed Münib Üsküdarî, *Mecmua-i Tekaya* (İstanbul: Alem Matbaası, 1307), s. 13; M. Baha Tanman, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bak. & Tarih Vakfı Yayınları, 1994), c. 4, s. 109; Semavi Eyice, “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. 19, s. 48-49).

⁶⁹⁷ Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi* (İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları, 1993), c. I, s. 125; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devrinin Perde Arkası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s. 455.

⁶⁹⁸ “Vakfedilen bir malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını, ne şekilde yönetileceğini gösteren senet” anlamındaki vakfiyenin (vakıfnâme) İslâm medeniyeti tarihinde önemli bir yeri vardır” (Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. 42, s. 465).

⁶⁹⁹ Osmanlı'da nakit olarak vakfedilen paraların işletilme şekilleri çeşitli usullerle olmaktadır. En yaygın kullanılan usullerden biri “murabaha” denilen ve vakfiyelerde “irbah ve istirbah” olarak geçmektedir. Bu usulde borç almak isteyen bir kişiye, ihtiyacı olan mal vakıf tarafından peşin fiyatına alınır, ardından bu mal o kişiye kâr eklenerek vadeli olarak satılır. Böylece vakıf, malı aldığı fiyatın üstünde bir kazanç elde eder ve bu kazanç vakfın gelirine eklenir.

⁷⁰⁰ Ayrıca, yine vakfiyede tekke ve kütüphaneden geçmekte olan tatlı su ve bahsi geçen çeşmenin su yolcusuna vakfedilen gelirden aylık 20 kuruş verilmesi, Ebu Eyyub el-Ensarî Camii Şerifi civarında oturan eş-Şeyh el-Hac Hisam Efendi'ye hayatta olduğu müddetçe gelirden duâgû namıyla vazife verilerek aylık 40 kuruş verilmesi, vefatı sonrasında boş kalan vazifesi yine Hüsrev Paşa Tekkesi'nin taamiyesine zam olunması istenmiştir. Merhum paşanın vakfının vakıf kâtibi olan ve mecliste bulunan Çavuşzade es-Seyyid Mehmed Salih Efendi hayatta olduğu müddetçe kendisi kâtip ve câbî olacak ve

6.1.4. Gümüşhanevî Tekkesi (Fatma Sultan Camii)

Fatih'te İstanbul Valiliği (eski Bâbîâli) karşısında Nakşî-Halidîliğinin en önemli merkezlerinden biri olan Gümüşhanevî Tekkesi yer almaktaydı.⁷⁰¹ Tekkenin bulunduğu mekânda öncesinde Terzibaşı Pîri Ağa Mescidi vardı. Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) sadrazamı olan Damat Nevşehirli İbrahim Paşa (ö. 1730) bu mescidin bitişiğinde bir saray yaptırırken eşi Fatma Sultan da 1727-28 (1140) yılında harap durumda bulunan mescit yerine kendi adıyla anılan Fatma Sultan Camii'ni yaptırmıştı.⁷⁰²

1755 ve 1826 yıllarında çıkan yangınlarda Bâbîâli ve çevresi harap olduğundan bu caminin de yanmış olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim 1827-28 yılında Sultan II. Mahmud tarafından bu cami de yeniden yaptırılmıştı. Ancak, 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde camide yalnızca öğle ve ikinci namazları kılınmakta olup metruk bir hale gelmişti. Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin daha sonra halifesi olacak olan Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi gençlik yıllarındayken bu caminin gönüllü müezzinliğini deruhte ederek camiye beş vakit ibadete açık hale getirmişti. 1859 (1275) yılında Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (ö. 1894) tarafından meşihat tesis edilmesi sonucunda, cami aynı zamanda tekke hüviyetine bürünmüştü.⁷⁰³ 1860 senesinden itibaren tekkede her gün sabah namazından sonra, cuma günleri cuma namazından ikindiye kadar ve salı geceleri yatsı namazından sonra mukabele yapılmakta olup halvetler Mahmud Paşa Medresesi'nde uygulanmaktaydı. Gümüşhanevî Fatma Sultan Camii'ne Mahmud

vefatı sonrası "kitabet ve cibâyeti" oğlu ve onun oğulları nesilden nesle meşruta olacaktı (VGMA, *VKE.İST.d*, 571, s. 277, sıra: 96 (27 Şaban 1274/12 Nisan 1858); VGMA, 4546/112).

⁷⁰¹ Gümüşhanevî Tekkesi, Hükûmet Konağı ile Gümüşhaneli Sokağı'nın kavşağında yer alan arazide yer almaktaydı. 1957'de yol genişletme çalışması ve Defterdarlık binasının yapılması gerekçesiyle yıktırılan tekke günümüzde aslına uygun olarak yeniden inşa edilmektedir. İstanbul Valiliği karşısında yer alan Gümüşhanevî Tekkesi "Ecdattan Yedigâr Geleceğe Emanet" başlığıyla İstanbul Valiliği tarafından Mahmud Esad Coşan Vakfı'na tahsisli olarak yaptırılmaktadır. Gümüşhanevî Tekkesi'nin günümüzdeki hali için bkz. Ek 15.

⁷⁰² M. Baha Tanman, "Gümüşhanevî Tekkesi'nin Tarihî ve Mimârî Özellikleri", *İlim ve Sanat*, Mayıs-Temmuz 1998, sy. 48, s. 115; Semavi Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1987, XLIII, s. 476.

⁷⁰³ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, Fatma Sultan Camii'ni tekke ittihaz etmeden önce tedris faaliyetlerini yürüttüğü Mahmud Paşa Medresesi'ndeki hücrelerinde bir yandan tarikat faaliyetlerini yürütmekteydi. Daha önce de ifade edildiği üzere, Halidilikte tekke muhakkak olması gereken bir yapı değildir. Bu tarikatta şeyhler zaman zaman evlerde, medreselerde, mescitlerde veya camilerde tarikat faaliyetlerini icra edebilmişlerdi. Ancak hem mürit sayısının artması hem metruk vaziyette olan caminin ibadete açılması amacıyla hem de tarikat faaliyetlerinin rahat yürütülmesi için gerekli mekanların sağlanması amacıyla Fatma Sultan Camii tekke olarak benimsenmişti.

Paşa Medresesi'ndeki hücrelerinden gelip gitmekteydi. Gümüşhanevî 1863-64 (1280) yılında caminin üst katındaki odalardan birine yerleşerek camiye daha aktif bir tarikat merkezi hüviyeti kazandırmıştı. Ayrıca bu sırada, bir kişinin Fatma Sultan Camii'nde tarikat faaliyetlerini gerçekleştiren şeyh efendi için para vakfı tesis ettiği görülmektedir.⁷⁰⁴

4 Eylül 1863'te (20 Rebiülevvel 1280) İstanbul'da Kocamustafapaşa civarında bulunan Abdi Çelebi Mahallesi İmamı es-Seyyid Mustafa Efendi, Gümüşhanevî Dergâhı'nda hatm-i hâcegan yapılması ve hatm-i Kur'an tilaveti için bir vakıf kurmuş; dergâhta şeyhlik vazifesini yürütenler için 3.000 kuruş vakfedilmişti. Es-Seyyid Mehmed Raşid Efendi müteveli olarak atanmıştı.⁷⁰⁵ Vakfiye şartları içinde yer alan hatm-i hâcegan icrası, Kur'an-ı Kerim tilaveti ve tevliyet şartlarını yerine getirme vazifesi vakıf kurucusunun ölümünden sonra Gümüşhanevî Dergâhı şeyhlerine verilmişti. Tekkelerin kapatıldığı 30 Kasım 1925 (14 Cemaziyelevvel 1344) tarihine kadar sırasıyla Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî ve halifeleri Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi (ö. 1911), Safranbolulu İsmail Necati Efendi⁷⁰⁶ (ö. 1919), Dağıstanlı Ömer Ziyaeddin Efendi⁷⁰⁷ (ö. 1921) ve Tekirdağlı Mustafa Feyzî Efendi (ö. 1926) tekkede şeyhlik vazifesinde bulunmuştu. Vakıf kurucusunun ölümünden sonra 18 Kasım 1875 (19 Şevval 1292) tarihinde tevliyet görevi ilk olarak Ahmed Ziyaeddin Efendi'ye tevcih edilmişti.⁷⁰⁸

1866 (1283) yılında cami mahfiline birkaç oda yaptırılarak ve 20-30 yatak koydurularak bekârların burada kalması sağlandı.⁷⁰⁹ 1867'de ise Ahmed Ziyaeddin

⁷⁰⁴ Necdet Yılmaz, "Gümüşhanevî Dergâhı: Güzünü Bitirip Kış Mevsimine Giren İmparatorlukta Sahada Bir Müessese", *Vakıf ve Sivil Toplum Sempozyumu (11 Mayıs 2016, Ankara, Bildiriler)*, haz. Fahmeddin Başar (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), s. 114-5.

⁷⁰⁵ VGMA, nr. 583, sayfa: 183, sıra: 165. (Vakfiye hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Tüzen, "Gümüşhaneli Dergâhında Hatm-i Hâcegan Yapılması Şartıyla Kurulan Bir Vakıf, Bu Vakfa Ait Vakfiye ve Tevcih Belgeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu* (3-5 Ekim 2013) Gümüşhane, ed. İhsan Günaydın ve diğer. Ankara, 2014, s. 895-899).

⁷⁰⁶ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Güner Sayar, "İsmâil Necâti Efendi", *DİA*, İstanbul, 2001, c. 23, s. 115; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), c. III, s. 145-147.

⁷⁰⁷ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Binatlı, "Dağıstânî Ömer Ziyâeddin", *DİA*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 406-407; Zeynep Erçetin, *Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (1849-1921)* (İstanbul: Libra Kitap, 2015); Zeynep (Erçetin) Dağınık, "Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî", *Turkish Studies*, 12/35 (2017): 133-146.

⁷⁰⁸ BOA, EV.MKT.CHT, 841/42.

⁷⁰⁹ BOA, MVL, 522/75; Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Fatma Sultan Camii'nin Gümüşhanevî Dergâhına Dönüşme Süreci", *Uluslararası Gümüşhanevî Sempozyumu*, (Bağcılar Belediyesi, 1- 2 Haziran 2013), İstanbul, 2014, s. 91.

Efendi'nin ders, zikir ve cemaatten uzak kalmamak için caminin bahçesine oda yaptırdığı ve orada gecelediği belirtilmişti.⁷¹⁰ Yani, 1859 tarihiyle birlikte Ahmed Ziyaeddin Efendi Fatma Sultan Camii'nde irşad faaliyetlerine, 1866-67 tarihiyle birlikte de orada yaşamaya başlamıştı.

Dervişlerin hatm-i hacegan icra ettikleri tevhidhane görevini haiz olan bu camiye, 1875 yılında Gümüşhanevî 16 odalı bir ev ve tekke yaptırıp vakfetmişti. Ev ve tekkenin inşasından sonra Gümüşhanevî'nin buraya taşındığı ve şeyh meşrutahânesi denilen evde yaşadığı bilinmektedir. Böylece bu tarihten itibaren cami "Gümüşhaneli Dergâh-ı Şerîfi" olarak tanınmış; zaman içerisinde Halidîliği İstanbul'da temsil eden en faal ve en etkin tekke haline gelmiş ve 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar İstanbul'un önde gelen tarikat merkezlerinden birisi olmuştu. Gümüşhanevî'nin farklı coğrafyalara gönderdiği halifelerini yetiştirdiği bu tekke hem Osmanlı'nın son dönemi hem Cumhuriyet'in ilk döneminde göze çarpan Halidî irşad merkezlerinden biri olmuştu.⁷¹¹

Tekkenin konum olarak Osmanlı Sadaret Dairesi'nin, hükûmet binasının karşısında yer alması özellikle dikkat çekmektedir. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların farkında olan Ahmed Ziyaeddin Efendi insanların o dönemde yeni kurulmaya başlayan bankalara muhtaç kalmamaları için tekkesinde yardımlaşma sandığı kurmuş, ev ve iş yerlerinde âtil duran paraları bu sandıkta toplayarak işletilmesine, ihtiyaç sahibi olan müritlerin "karz-ı hasen" usulüyle borç almalarına imkân sağlamıştı.⁷¹² Nemanın bir miktarını da tekkenin giderleri, kurduğu kütüphaneler ve satın aldığı matbaa için kullanmıştı. Tekkede kurulan bu matbaa sayesinde çok sayıda kitap bastırılarak İslam dünyasının muhtelif bölgelerine ücretsiz olarak gönderilmişti.⁷¹³ İstanbul'da kendi tekkesinde kurduğu kütüphane başta olmak üzere Bayburt, Of (Çufaruksa) ve Rize merkezde olmak üzere 4 ayrı kütüphane kurdurmuş ve kütüphanelere kitaplar vakfetmişti.⁷¹⁴ *Sefîne-i Evliyâ*'da toplam 18.000 cilt kitap vakfettiği kaydedilmiştir.⁷¹⁵ Bu kütüphanelere vakfedilen kitaplar ağırlıklı olarak naklî ilimlere yönelik olup Tefsir, Fıkıh,

⁷¹⁰ BOA, MVL, 524/20.

⁷¹¹ Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 55; Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden", s. 482; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 367-368.

⁷¹² Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 50.

⁷¹³ N. Yılmaz, "Gümüşhanevî Dergâhı: Güzünü Bitirip", s. 126; Gündüz, "Gümüşhanevî Ahmed Ziyâeddin", c. 14, s. 276.

⁷¹⁴ N. Yılmaz, *Câmiü't-Turuk Bir Şahsiyet*, s. 95-99.

⁷¹⁵ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 186.

Ferâiz ve Fetevâ, Ahlak ve Adab, Mev'ize, Kıraat, Kelâm, Akaid, Siyer ve Menakıbnâme gibi eserler öne çıkmakta; ayrıca, Mantık, Sarf ve Nahiv, Lügat gibi akli ilimlere dair bazı eserler ve divanlar da yer almaktaydı.⁷¹⁶

6.1.5. Alaca Minare Tekkesi (Sadık Efendi-Hacı Dede Tekkesi)

Üsküdar'da bulunan tekke, günümüzde Valide-i Atik Mahallesi, Kartal Baba Caddesi, Köprülülü Fazıl Paşa Sokağı, Boybeyi Sokağı ile Miroğlu Sokağı ortasında yer almaktadır. Alaca Minare Camii'ne yakınlığı nedeniyle Alaca Minare Tekkesi, üçüncü şeyhi olan Erzincanlı Mehmed Sadık Efendi'ye izafetle de Sadık Efendi Dergâhı olarak adlandırılmıştır. Hacı Dede lakaplı Şeyh Hüseyin Dede (ö. 1173/1760) tarafından 1730 senesinde bir Nakşi-Müceddidî tekkesi olarak inşa edildiğinden ayrıca Hacı Dede Tekkesi olarak da anılır. Üsküdar'da Pazarbaşı'nda Nuh Kuyusu civarında bulunan bu tekkenin bir diğer ismi de Pazarbaşı Tekkesi'dir.⁷¹⁷

Bu tekkenin Halidî tekkeleri arasında adının geçmesi bu tekkede irşad faaliyetlerini yürüten daha önce kendisinden kısaca bahsettiğimiz Halidî şeyhlerinden Abdülfettâh el-Akrî'den dolayıdır. Akrî 1845 (1262) yılında İstanbul'a gelerek bu tekkede altıncı postnişin olmuş ve tarikat neşri görevine başlamıştı. Tekkeyi önemli kılan bir sebep de Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin (ö. 1894) bu tekkede Abdülfettah el-Akrî'nin sohbetlerine iştirak etmesi ve Halidîliği bu tekke vasıtasıyla tanınmasıdır. Gümüşhanevî, Akrî ile olan yakınlığı ve samimiyeti artınca ona intisap etmek istemiş; fakat, Akrî onun ileride gelecek bir zata bağlanması gerektiğini ifade etmişti. Mevlâna Halid'in bizzat Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin irşadı için manevî bir işaretle İstanbul'a gönderdiği halifesi Süleyman el-Ervâdî Üsküdar Alaca Minare Tekkesine giderek Mevlâna Halid'in daha önceden gönderdiği halifesi Abdülfettah el-Akrî'ye misafir olmuştu. Akrî'nin huzurunda Ervâdî ile buluşup tanışan Gümüşhanevî iki defa halvete girmişti. 1848 (1264) yılında Ervâdî'nin Gümüşhanevî'ye tarikat icazeti verdiği bilinmektedir.⁷¹⁸

⁷¹⁶ Yusuf Sağır, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kurduğu Kütüphaneler", ed. İhsan Günaydın ve diğer, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu* (3-5 Ekim 2013), Ankara, 2014, s. 916.

⁷¹⁷ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 366; Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi*, s. 251. Alaca Minare Tekkesi'nin günümüz fotoğrafı için bkz. Ek 16.

⁷¹⁸ Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn*, s. 33; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 367; Çınar, "Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", s. 58-59.

Alaca Minare Tekkesi'nde Nakşibendi Hacı Hüseyin Dede (ö. 1760), Mehmed Fahri (ö. 1778), Mehmed Sâdık (ö. 1794), Hacı İbrahim Hamdi Celâli (ö. 1827) ve Ali Rıza (ö. 1862)⁷¹⁹ isimli şeyhlerden sonra Abdülfettah el-Akrî (ö. 1864) postnişin olmuş ve onun meşihatı döneminde tekke Nakşibendi-Halidî usulünce faaliyetlerini yürütmüştü. Ancak, resmî olarak postnişin olması Ali Rıza Efendi'nin vefatı ile 1862'de olsa bile 1845'te İstanbul'a geldiğinde bu tekkede faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Akrî'nin 1864'te vefatından sonra halifesi Tırnovalı İbrahim Şerif (ö. 1882) ve Şeyh İsmail Efendi vazife yapmıştı. 1885 yılında II. Abdülhamid tarafından tekke onartılmış ve kapısı üzerine kitabe konulmuştu. İsmail Efendi 1925'te tekkeler kapatılınca kadar bu tekkede Nakşî-Halidî erkânı üzere ayinleri icra etmişti.⁷²⁰

6.1.6. Feyzullah Efendi Tekkesi (Şeyh Visâlî Tekkesi)

Bu tekke Fatih'te Molla Gürani, Saray Hamamı Sokak'ta yer almaktaydı. Halıcılar Tekkesi ve Şeyh Visâlî Tekkesi olarak da bilinen tekkeyi Maliye Hazinesi Divan-ı Muhasebat üyesi Mustafa Rifat Efendi yaptırmıştı. Tekkenin bir maliye çalışanı tarafından inşası ilginçtir. 31 Mayıs 1918'de Fatih Yangını'nda tekke, hane ve müştemilatı eşyalarıyla beraber tamamen yanmış ve yeniden inşa edilmemişti. Geriye sadece tekkeye ismini veren Şeyh Hacı Feyzullah Efendi'nin (ö. 1293/1876) türbesi⁷²¹ kalmıştı. Tekke, vakfiye şartları gereği Nakşibendi Halidî tarikatına ve şeyhliği de Feyzullah Efendi'nin vefatından sonra onun neslinden gelen kişilere vakfedilmişti. Tekkede her sabah namazından ve cuma günü ikindi namazından sonra mübarek günlerde tarikat ayini icra edilmekteydi. Vakfiye şartı gereği tekkede imam, müezzin, aşçı ve hademe olmak üzere toplam dört kişinin bulunması gerekmekteydi. Ayrıca, vakıf şartlarının yerine getirilmesi için 500 liraya kadar mevkuf-i nakdî ve Evkaf Nezareti'nden aylık 200 kuruş "taamiye" adıyla para ödenmekteydi.⁷²²

⁷¹⁹ Tabibzâde, *İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. K. 75, s. 34.

⁷²⁰ Esin Demirel İşli, "İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998), s. 33-34; Mustafa Özdamar, *Dersââdet Dergâhları* (İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2007), s. 375; Köseoğlu, *İstanbul'un 100 Tekkesi*, s. 251-2.

⁷²¹ Şeyh Feyzullah Efendi'nin türbe fotoğrafı için bkz. Ek 17.

⁷²² Albayrak, *Son Devir*, c. V, s. 60.

Yukarıda belirtildiği üzere tekkeye ismini veren Hezargradlı⁷²³ Hacı Feyzullah Efendi, Mevlâna Halid'in Malatya'da bulunan hulefasından müftü el-Hac Hüseyin el-Vâiz Efendi'den ve şeyhinin onayı ve uygun görmesiyle Konya'da yaşayan Hoca Muhammed el-Kudsî'den (ö. 1852) hilafet almıştı. Önceki şeyhi Hüseyin Vâiz'in vefatıyla onun yerine geçmiş ve şeyhinin emriyle 1847-48 (1264) tarihinden vefat tarihi olan 10 Temmuz 1876 (17 Cemaziyelahir 1293) tarihine kadar İstanbul'da ikamet etmişti. 1853-1856 Kırım Savaşı sebebiyle 1854'te (1270) Rumeli'ye gitmeye “*manen me'mur*” olmuştu. Savaşlara iştirak ederek Rusya ile barış anlaşması imzalandıktan sonra Vidin Valisi Abdurrahman Sami Paşa (ö. 1882) ile İstanbul'a geri dönmüştü. Şhremini semtinde kiralık bir hanede ikamet ve halkı irşad etmeye başlamıştı. 1856'da (1272) halkın “*tehacümü*” ve teveccüh göstermesi üzerine evinin bahçesinde küçük bir mescit inşa ettirmişti.⁷²⁴

Şeyh Feyzullah Efendi, Sultan Abdülmecid'in saltanatına son vermeyi hedefleyen başarısız darbe girişimi olan Kuleli Vakası'ndan sonra tutuklanarak Fedâîler Cemiyeti üyeleriyle birlikte Kuleli Kışlası'na götürülmüştü. Soruşturma ve yargılamanın ardından beş yıl kürek cezasına çarptırılarak Midilli'ye gönderilmişti.⁷²⁵ Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) cülusundan sonra umumî affın ilan edilmesiyle affedilerek İstanbul'a geri dönmüştü.⁷²⁶

Daha önce ifade edildiği üzere, 11 Ekim 1863'te (27 Rebiülevvel 1280) Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'ya verdiği dilekçesinde 16 yıldır farklı yerlerde kiracı olduklarını ve hanelerini tekke olarak kullandıklarını belirten Şeyh Feyzullah Efendi, Eyüp Sultan semtinde bir tekke yeri satın alabilmek için para yardımı talebinde bulunmuştu. 1866 (1283) yılında Şeyh Feyzullah Efendi Halıcılar'daki tekke yerini satın alarak tekke inşa ettirmişti. Mescidin ve odaların inşasından sonra bu tekkenin “*merci-i hâss u âmm*” olduğu yani tekkeye hem halkın hem seçkinlerin devam ettiği kaydedilmiştir.⁷²⁷ Meşihat

⁷²³ “Kuzeydoğu Bulgaristan'da bugün Razgrad adıyla anılan eski bir Osmanlı şehri” (Machiel Kiel, “Hezargrad”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. 17, s. 297). Hezargrad, Rumeli'nin Silistre eyaletine bağlı bir kazâdır (Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), s. 348). Osmanlı Dönemi'nde Silistre eyaletine bağlı bir kasabadır. Feyzullah Efendi bir süre Vidin'de yaşadığı için Vidinî nisbesini de kullanmıştı.

⁷²⁴ *Sefîne-i Evliyâ*'da mescit inşasının şeyhi Mevlâna Halid'in manevî emri ile gerçekleştiği yazmaktadır (Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 312).

⁷²⁵ Türkmen, “Kuleli Vak'ası”, c. 26, s. 356-357.

⁷²⁶ BOA, A.MKT.NZD, 509/63, 18 Rebiülahir 1278/23 Ekim 1861.

⁷²⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 312.

Arşivi'nde yer alan bir belgeden, vakfiyesinin 29 Ağustos 1871 (12 Cemaziyelahir 1288) tarihli olduğu ve Divân-ı Muhasebât-ı Maliye üyesi Rifat Efendi tarafından Halıcılar'da Şeyh Feyzullah Efendi adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁷²⁸ Şair Leskofçalı Galib (ö. 1867) ve Rumeli Beylerbeyliği payeli Mehmed Emin Paşa'nın⁷²⁹ (ö. 1908) da şeyhi olan Şeyh Feyzullah Efendi Osmanlı payitahtında büyük ün kazanmış Halidî şeyhlerinden birisi olarak tarikat faaliyetlerinde bulunmuştu.

10 Temmuz 1876'da (17 Cemaziyelahir 1293) vefat eden Şeyh Feyzullah Efendi, tekkesine bitişik hususî taş türbeye defnedilmişti.⁷³⁰ Günümüzde tekke arsasında Feyzullah Efendi ve Şeyh Visâlî'nin torunları tarafından yaptırılan Tanrıyar ve Saray apartmanları bulunmakta olup türbe kısmı bu iki apartmanın arasında kalmıştır. Türbede Feyzullah Efendi ve oğlu Mehmed Sâdık Efendi, türbenin bahçesinde Örücü Baba, Saray Apartmanı'nın bodrumunda ise Şeyh Visâlî'nin mezarı vardır.⁷³¹

Şeyh Feyzullah Efendi'nin vefatından sonra tekkede irşad faaliyetlerini oğlu Şeyh Mehmed Sadık Efendi yürütmüş; onun ardından ise Şeyh Sadık Efendi'nin oğlu Hacı Mahmud İhsan Efendi postnişin olmuştu. Daha önce de belirtildiği üzere, bu tekke, vakfiye şartları gereği Nakşibendi Halidî tarikatına ve Şeyh Hacı Feyzullah Efendi ve onun neslinden gelen evlatlarına vakfedilmişti.⁷³²

6.1.7. İsmet Efendi Tekkesi

Günümüzde Fatih Çarşamba'da Balat Mahallesi, Manyasızade Caddesi, İsmail Ağa Cami Sokağı'nda yer alan tekke 1873 (1289) yılında Yanyalı Mustafa İsmet Garibullah Efendi (ö. 1873) tarafından yaptırılmıştı.⁷³³ Mustafa İsmet Efendi bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Yanya'da dünyaya gelmiş, gençlik yıllarında Yanya'da bulunan Şeriyye mahkemesinde kâtiplik vazifesinde bulunmuş ve daha sonra manevî bir arayışla Mekke'ye giderek Mevlâna Halid'in halifelerinden Abdullah Mekkî Erzincanî'ye intisap

⁷²⁸ *İST.MŞH.DFT2.d*, nr. 1772, vr. 279.

⁷²⁹ Son devir Osmanlı devlet adamları, şairleri, musikişinasları ve hattatları üzerine biyografileri ve tarih bilgisiyle tanınmış âlim İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (ö. 1957) babasıdır (Bkz. Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", *DİA*, İstanbul, 2000, c. 21, s. 249).

⁷³⁰ İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullah Kudsî*, vr. 46a; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Revnakoğlu Arşivi, nr. 147; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 312.

⁷³¹ Kaymakçı, "Nakşibendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi", s. 27-28.

⁷³² Albayrak, *Son Devir*, c. V, s. 59-60.

⁷³³ İsmet Efendi Tekkesi'nin günümüzdeki hali için bkz. Ek 18.

etmişti. Abdullah Mekki günümüzde Suud Kralı'nın sarayının yer aldığı Ebu Kubeys Dağı'ndaki tekkesinde irşad vazifesini yürütmekteydi.⁷³⁴ 20 yıl kadar Mekke'de müşşidinin yanında kalarak hilafet almış, şeyhinin vefatı üzerine 1848 yılı civarında Edirne'ye gitmiş ve Sultan Camii'nde irşad görevine başlamış;⁷³⁵ diğer bir ifadeyle Halidi zaviyesi olarak bir camide tarikat faaliyetlerini yürütmüştü.

Edirne'deyken şeyhi ve halifesi olan Hüseyin Kudsî Efendi'nin kızı ile evlenmişti. Edirne'de tarikat şeyhi olarak vazife görürken merkezî hükûmetin teveccühünü kazanmış, 27 Nisan 1851 tarihli sadaret emrinden anlaşıldığı üzere maddi sıkıntı içinde olduğundan kendisine maaş bağlanmasını istemişti.⁷³⁶ Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi İsmail Hakkı Bey ile olan yazışmalarından aralarında samimi bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Hakkı Bey'in hasta olduğunu duyan İsmet Efendi kaleme aldığı mektubuna Kur'an-ı Kerim'den bir şifa ayeti ile başlamış, ardından Hakkı Bey için dua ve afiyette olmasını temenni ettiğini belirttikten sonra tekkesinde bulunan müritleri ile hatm-i haccan yaparak ve seyr ü sülûk çıkartarak duaya devam ettiklerini başta Padişah olmak üzere vezirlerinden memurlarına kadar bütün Osmanlı Devleti görevlileri için dua ettiklerini belirtmişti. Bu mektubun yazıldığı tarih olan 1858'den 10 yıl önce İsmet Efendi'nin Şeyh Abdullah Mekki'den icazet alarak Edirne'ye irşad vazifesiyle gönderildiği anlaşılmaktadır. Yine aynı mektuptan birkaç yıl önce yani 1846-47 civarında *Risale-i Kudsîyye* adlı manzum eserini yazarak Sultan Abdülmecid'e ithaf etmişti. Eserinin bastırılması ve karşılığında kendisine yüksek bir meblağın (20.000 kuruş kadar atıyye-i seniyye) ihsan olunması Sultanın teveccühünü kazandığına bir işaret olarak değerlendirilebilir. Ayrıca taşrada bulunan bir şeyhin merkezle olan irtibatını göstermesi açısından da önemlidir.⁷³⁷

1863 yılında tarikatı yaymak amacıyla 8 kişilik ailesiyle İstanbul'a gelen İsmet Efendi⁷³⁸, kayınpederi ve halifesi Hüseyin Kudsî Efendi'nin Kocamustafapaşa semti

⁷³⁴ Mehmet Sami Şekeroğlu, "Yanyalı Mustafa İsmet Efendi ve Risale-i Kudsîyye İsimli Eserindeki Tasavvufî Görüşlerinin Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 12; Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidi Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 462.

⁷³⁵ İsmet Efendi, *Risale-i Kudsîyye* adlı manzum yazma eserinde Sultan Camii'nde ikamet ettiğini belirtmiştir. Bu meydana, cami, mescid veya medresede ikamet ederek irşad vazifesi yürüten Halidi tarikatında bir yöntem olduğunu; tekke tesis etmenin bir zaruret olmadığını gösteren bir örnek olduğunu söyleyebiliriz (Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 430).

⁷³⁶ BOA, *BEOAYN.d*, nr. 1821, vr. 82, 25 Cemaziyelahir 1267/27 Nisan 1851.

⁷³⁷ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 430-435; BOA, MB, 79/61, 27 Cemaziyelahir 1275/1 Şubat 1859.

⁷³⁸ "Ma'rûz-ı çaker-i kemineleridir ki, Edirne'de kâin dergâh-ı şerîfde sâye-i hâme-pâye-i hazret-i padişahîde tarikat-ı alîyye-i Nakşibendiyye-i Halidiyye adâb-ı meşrûası üzere irşad-ı ibâd ve teslik-i sâlikân ve davât-ı hayriyye-i hazret-i hilafetpenâhi ve hazerât-ı vükelâ-yı hâzıra-i hakâyık-âgâhı ile

civarında satın aldığı evde tarikat faaliyetlerini icra etmişti. 1872 yılında ise bugün kendi adıyla anılan tekkenin arsasını uygun bir fiyata satın alarak tekke inşa ettirmişti. “*Tekkeyi buldunuz ama galiba şeyhi kaybedeceksiniz*” dedikten yaklaşık altı ay sonra 14 Şubat 1873’te (16 Zilhicce 1289) vefat ederek dergâhın haziresine defnedilmişti.⁷³⁹ İsmet Efendi’nin dönemin maliye nazırı, sonrasının önde gelen sadrazamlarından olan Şirvanîzade Mehmed Rüşdü Paşa (ö. 1874), Mabeyn Başkâtibi İsmail Hakkı Bey gibi dönemin devlet ricali ve Sultan Abdülmecid ile yakın ilişkisi olduğu belirtilmişti.⁷⁴⁰ Dergâhının herkesin müracaat ettiği bir mekân haline geldiği ve Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid’in kendisine hürmetleri olduğu ifade edilmişti. Sultan II. Abdülhamid’in dahiliye nazırı olan Mehmed Memduh Paşa (ö. 1925) *Divan-ı Eş’âr*’ında mürşidi olan Şeyh İsmet Efendi hakkında sayfalar dolusu methiyeler kaleme almıştı.⁷⁴¹ Memduh Paşa’nın *Divân*’ında Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz hakkında yazdığı kasidelerden önce “Der-Senâ-yı Şeyh Muhammed Mustafa İsmet El-Nakşibendî El-Halidî Kuddise Sırruhu” başlığı altında 47, “Der Medh-i Mürşid-i Dîn Kuddise sırruh” başlığı altında 48, “Der-Medâyah-i Celîle-i Cenab-ı Muhammed Mustafa İsmet Kuddise Sırruhu” başlığı altında yazdığı 49 beyitlik kasidelerde Şeyh İsmet Efendi’yi manevi mertebesi yüksek, irşad sahibi bir mürşid olarak övgüyle tasvir ettiği görülmektedir.⁷⁴² “Der-Medâyah-i Celîle-i Cenab-ı Muhammed Mustafa İsmet Kuddise Sırruhu” başlığı altında yer alan aşağıdaki beyit ve “O yüce zatın ruhunu, ilahi tecelli pınarı sevindirsin. Onun ruhunun gül bahçesi, benim dolaşma mekânım olsun” şeklinde dua ile sonlandırdığı kasidesi Memduh Paşa’nın şeyhine duyduğu kuvvetli muhabbeti kanıtlar niteliktedir.

“Mustafa İsmet ziyâ-fermâ-yı âfâk-ı kulub

iştigâl olunmakda iken dergâh-ı şerîf-i mezkûrun Evkâf Hazine-i Celilesi’nce olan bazı mesâlihın tesviyesi zımnında bi’z-zarûre iyâl ve evlâdım dâ’îleriyle birlikte olarak bu kere derbâr-ı merhamet-karâra gelinmiş ve sekiz nefer can ile bir mahal tedarik olunarak ikâmet olunmuşsa da hasbe’l-vakit idâre-i erzak yevmiyelerine adem-i iktidarımız olmağla ahvâl-i garîbâne ve dervîşânemize merhameten emsali misillü yevmiye tahsis ve ihsanıyla sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i şehriyârde infâk ve iksâ ve kayd-ı zaruret ve müzayakadan halâs ve rehâmız hususuna müsaade-i merâhim-âde-i cenab-ı vekâletpenâhileri bî-dirîğ ve şâyân buyurulmak niyazı bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Eş-Şeyh es-Seyyid Mustafa İsmet (BOA, MVL, 429/168, 25 Cemaziyelevvel 1280/7 Kasım 1863).

⁷³⁹ Şeyh Mustafa İsmet Efendi’nin kabir fotoğrafı için bkz. Ek 19.

⁷⁴⁰ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 434-437; Şekeroğlu, “Yanyalı Mustafa İsmet Efendi”, s. 15.

⁷⁴¹ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 2, s. 374-375.

⁷⁴² Mehmed Memduh, *Divan-ı Eş’âr* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1332/1916), s. 56-61.

Pîrehen-ber-dûş-ı İsmet mah-ı Kenanım benim”⁷⁴³

...

“Ruhunu cû-yı tecellî şâd ede ol hazretin
Gülistân-ı ruhu olsun câ-yı cevânı benim”⁷⁴⁴

İbnülemin, cenazesi Fatih Camii’nde kılınan Memduh Paşa’nın vasiyeti gereği müntesip olduğu Çarşamba’da İsmet Efendi Dergâhı haziresine defnedildiğini kaydeder.⁷⁴⁵

Literatürde sıklıkla tekrar edilen ve bahsi daha önce geçen bir yanlıştan bahsetmek faydalı olacaktır. İsmet Efendi’nin İstanbul’daki tekkesi Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde değil Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde ve 1872 yılında kuruldu. Mustafa İsmet Efendi’nin Sultan Abdülmecid’in vasiyeti gereği türbesinin girişinde cuma geceleri 10 müridi ile Halidî adabı üzere hatm-i hâcegan zikri yapmak üzere görevlendirildiği, bu vazifenin tekkelerin kapatılmasına kadar (1925) devam ettirildiği belirtilmişti.⁷⁴⁶ Yine Sultan Abdülmecid’in İsmet Efendi Tekkesi’ne yakın olmak maksadıyla Sultan Selim Camii’nin külliyesi içine gömülmek istediği iddia edilmektedir. Şeyh İsmet Efendi’nin vefatından (ö. 1289/1873) 27 yıl sonrasına ait bir arşiv vesikasından 1898’den yaklaşık 15 yıl önce yani 1883 civarında bölgede çıkan bir yangın sonucu tekkenin yandığı, Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa ettirildiği ve tekkede zikir ve padişaha dualar edildiği belirtilmektedir.⁷⁴⁷ Bu tekkeye berat ile Sultan’ın babası Abdülmecid Han’ın ruhu için her cuma türbesinde hatm-i hâcegan yapılmasının vazife olarak verildiği ve dergâhın varidatının az olmasından dolayı selâtin vakıfları fazlasından aylık 500 kuruş taamiye verilmesi talep edilmişti. Yani Sultan Abdülmecid’in türbesinde hatm-i hâcegan icrası Sultan’ın vasiyeti gereği ve vefatından hemen sonra değil oğlu II. Abdülhamid’in emri ile 1898 itibarıyla veya bu tarihten 15 yıl önce 1883’te icra edilmeye başlanmıştı. Zaten şuradan da anlaşılmaktadır ki Sultan Abdülmecid vefat ettiği zaman Şeyh İsmet Efendi henüz Edirne’den İstanbul’a

⁷⁴³ Mehmed Memduh, *Divan-ı Eş’âr*, s. 61.

⁷⁴⁴ Mehmed Memduh, *Divan-ı Eş’âr*, s. 61.

⁷⁴⁵ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, c. III, s. 1290. Mehmed Memduh Paşa’nın kabir fotoğrafı için bkz. Ek 20.

⁷⁴⁶ Gündüz, *Osmanlılar’da Devlet Tekke Münasebetleri*, s. 248, 249. Gündüz bu konuda Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi, İstanbul Tekkeleri Tarihi, no: 212’ye atıf yapmaktadır. Fakat Muharrem Varol’un da ifade ettiği üzere Sultan Abdülmecid’in vefatı esnasında (ö. 1861) Şeyh İsmet Efendi Edirne’deydi, henüz İstanbul’a gelmemişti (Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 428-429).

⁷⁴⁷ Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 429; BOA, Y.PRK.DH, 10/63, 6 Safer 1316/26 Haziran 1898.

gelmemiştir. Belgeyi önemli kılan bir husus da aylık 500 kuruş tahsis edilmesini Şeyh İsmet Efendi'ye müntesip olan Dahiliye Nazırı Memduh Paşa talep etmiştir.⁷⁴⁸

Tokat Mebusu olarak da vazife yapmış olan Mustafa Hakî Efendi (ö. 1336/1917-18) şeyhi Hüseyin Hüsnü Efendi'den teberrüken Nakşî-Halidî hilafeti aldıktan sonra Meclis-i Meşayih tarafından yapılan imtihanı geçip başarılı olunca İsmet Efendi Tekkesi'nde şeyhlik vazifesine getirilmişti. İsmet Efendi Tekkesi'ne şeyh olması üzerine berat alabilmesi için 16 Şubat 1915 (1 Rebiülahir 1333) tarihinde mazbatası hazırlanmıştı.⁷⁴⁹ İsmet Efendi Tekkesi'nin *Mesnevî* öğrenimi için kurulmuş bir Nakşî-Müceddidî tekkesi olan Mesnevihâne Tekkesi'nin karşısında ve son döneminde Müceddidiye'den Halidiye'ye intikal eden Murad Molla Tekkesi'ne yakın bir konumda olması dikkat çekmektedir.

Buraya kadar tezimizin zaman sınırı içerisinde (1811-1876) yer alan ve kuruluşundan tekkelerin kapatılmasına veya belli bir dönem Halidiye tekkesi olarak faaliyet gösteren tekkeler incelenmiştir. Halidiye 19. yüzyıl ikinci yarısı itibarıyla artan sayıda tekke ve meşayihle birlikte hem İstanbul'da hem de Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde etkinlik göstermeye devam etmiştir.

6.2. 1876 Sonrası Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler

Tezin esas alanı olan 1876'ya kadar olan dönemdeki Halidî tekkelerinin incelenmesinin ardından 1876 sonrası Halidî şeyhlerin vazifede bulunduğu tekkeler de kısaca ele alınacaktır. Bu kısımda tekkeler sıralanırken tekkelerin ilk kuruluş yılları esas alınarak bir sıralama yapılmamış, Halidîliğin Osmanlı İstanbul'unda hangi tekkelerde temsil edildiğini, nasıl bir gelişim gösterdiğini anlayabilmek açısından tekkelerin Halidî usulünde irşad faaliyetlerine başladığı tarihe göre kronolojik bir sıralama yapılmıştır. Burada yer alan tekkeler, tekke listeleri, dönem kaynakları ve literatürde yer alan çalışmalardan istifade edilerek ortaya çıkarılabilmektedir. Bununla birlikte, henüz tespit edilemeyen ve literatürde yer almayan tekkeler olabileceği ve burada kaydedilenlerden daha fazla tekkede Halidiye tarikatının temsil edilmiş olabileceği göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Bu tekkelerin büyük bir çoğunluğunun 1876'dan

⁷⁴⁸ BOA, Y.PRK.DH, 10/63, 6 Safer 1316/26 Haziran 1898.

⁷⁴⁹ *İST.MFT.MSH.d*, nr. 1736, vr. 93; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 935.

sonra ortaya çıkmış olması Halidîliğin nüfuz alanını geliştirmesinin bir neticesi olarak da değerlendirilebilir.

Diğer bir deyişle, Halidîlik İstanbul'da kazanmış olduğu bu ivmeyi sonraki dönemlerde daha da hızlandırarak sürdürmüştür. Bu bağlamda; Hacı Beşir Ağa Tekkesi 1878'de, Kaptan Hasan Hüsnü Paşa 1883'te, Emin Baba 1888'de, Murad Molla 1889'da, Mehmed Emin Efendi 1888-89'da, Yağcızade 1890 civarında, Kelâmî 1895'te, Haseki 1898'de, Hasan Şükrü Efendi 1899'da, Selimiye ve Seyyid Baba 1908'de, Sinan Erdebili 1909'da, Kaşgârî 1919'da, Hacı Ali (Oluklubayır) ve Üsküdar Özbekler 1920'de ve Sungur Baba 1925'te Halidî usulünde faaliyete başlamıştı.

Fatih'te Alemdar Mahallesi, Hacı Beşir Ağa Sokak'ta, Alayköşkü Caddesi ile Hükûmet Konağı sokağının kesiştiği yerde yer almakta olan **Hacı Beşir Ağa Tekkesi**, Osmanlı Döneminde İstanbul'un idarî bakımından en önemli semtinde Bâbiâli yakınında yer almaktaydı. Cami, tekke, kütüphane, medrese, çeşme, sebil, sıbyan mektebi ve meşrutahânelerden oluşan bu külliye Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa (ö. 1159/1746) tarafından ömrünün son yıllarında 1745'te (1158) yaptırılmıştı.⁷⁵⁰

Kuruluşundan tekkelerin kapatılmasına kadar Nakşibendi tekkesi olan⁷⁵¹ Hacı Beşir Ağa Tekkesi, Müceddidiye'den Hattat Hüsnü Efendi'nin vefatı (ö. 1295/1878) ve Şeyh Mehmed Nuri Efendi'nin⁷⁵² (ö. 1885) postnişin olmasıyla birlikte Nakşibendiliğin Halidî koluna intikal etmişti.⁷⁵³

Kaptan Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi (Dazar Duzur-Bozcaadalı Tekkesi), II. Abdülhamit dönemi Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa (ö. 1321/1903) tarafından Eyüp Merkez Mahallesi, Sultan Reşat Caddesi'nde (eski Boyacı Sokağı) kurulmuştu. Tekkenin vakfiyesi 9 Eylül 1883 (7 Zilkade 1300) tarihinde tanzim edilmiş ve tekkede Nakşî-Halidî icazetine sahip şeyhlerin görev yapması şart koşulmuştu. Tevhidhane, kütüphane, bir oda, türbe ve müştemilattan oluşan bu tekkenin bir diğer

⁷⁵⁰ Semavi Eyice, "Beşir Ağa Külliyesi", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 6, s. 1-3; Hacı Beşir Ağa Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, nr. 682. Hacı Beşir Ağa bu cami, tekke ve yanındaki yapılar topluluğunu yaptırıp vakfettiğini ve Nakşibendi tarikatına tahsis ettiğini belirtmiştir. 9 derviş hücrelerini içeren hayır eserinin her birinin şeyh, imam, müezzin, kayyım gibi külliye görevli kişilere, tekke bitişindeki evin ise şeyh olan kişiye tahsis edilmesini şart koşmuştur (VGMA, *Tekaya ve Zevayaya Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 17/92).

⁷⁵¹ Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", s. 82.

⁷⁵² Mehmed Nuri Efendi, Şeyh Feyzullah Efendi'den hilafet almıştı (Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II, s. 328).

⁷⁵³ Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 460.

Halidî tekkesi olan Hüsrev Paşa Tekkesi ile aynı sokakta, birbirine karşı konumlanmış olmaları dikkat çekicidir.⁷⁵⁴

Kuyubaşı Emin Baba Tekkesi (Valide Sultan Tekkesi), Eyüp'te Defterdar Mahallesi, Savaklar Caddesi'nde Edirnekapı'nın hemen dışında yer almaktadır. Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) annesi Pertevniyal Valide Sultan (ö. 1884) tarafından oğlunun Avrupa seyahatinden kısa sürede döneceğini haber veren Bektaşî tarikatından Emin Baba (ö. 1304/1886-7) için 1867/68 (1284) yılında yaptırılmıştı.⁷⁵⁵ Emin Baba Tekkesi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla birlikte Bektaşîliğin yasaklanmasından sonra İstanbul'da kurulan ilk Bektaşî Tekkesi olması yönüyle dikkat çekmektedir. Mahmud Baba'nın (ö. 1888) vefatı sonrası Hacı Beşir Ağa Tekkesi postnişini Nakşî-Halidî'den Edirneli Mehmed Nuri Efendi'nin (ö. 1885) halifesi Seyyid Halilürrahman el-Kazanî (ö. 1312/1894) bu tekkede 1888 yılında postnişin olmuş ve Halidî usulünce irşad faaliyetlerini yürütmüştü. Böylece, başlangıçta Bektaşî tekkesi olarak kurulan bu tekke 1888 itibariyle Nakşî-Halidî tarikatına intikal etmiştir.⁷⁵⁶

Murad Molla Tekkesi, Fatih Çarşamba'da Tevkii Cafer Mahallesi, Murad Molla Caddesi, Murad Molla Sokağı'nda bulunan tekke ve kütüphaneden oluşan bir külliye şeklindedir. Tekke, "Murad Molla" lakaplı Rumeli kazaskeri Damadzâde Mehmed Murad Efendi (ö. 1778) tarafından 1769 (1183) yılında, kütüphane ise 1775 (1189)

⁷⁵⁴ VGMA, *Tekaya ve Zevayaya Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 26/145. Detaylı bilgi için bkz. Hamit Er, "Bir Eğitim Kurumu Olan: Eyüp'te Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi ve Vakfiyesi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, c. IV, sy. 11, s. 141-142; Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 463-464; <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/hasan-husnu-pasa-kutuphanesi/1020> (erişim 13.07.2023).

⁷⁵⁵ Mısır Tarlası Mezarlığı'nın caddeye bakan kısmında bulunmaktadır. Bir valide sultan tarafından Bektaşî babası için tekke yaptırılması, Bektaşîliğe karşı yürütülen devlet politikasında yumuşamalar olduğunu göstermekle beraber abartılmaması gereken bir meseledir. Bektaşî tarikatının yasaklı olması her şeyden önce bir devlet politikası olarak süreklilik arz etmiştir. Yasağın ardından on yıllık periyotlar halinde Tanzimat sürecinde bile yasak kararı tekrarlanmıştır. Fakat, devletin Bektaşîye'ye karşı takip ettiği baskıcı tutum hafiflemiştir. Bunda devletin tutumu kadar Bektaşîlerin de yasak kararına karşı genel olarak sadık kalmaları, ihlal etmemeleri etkili olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 74.

⁷⁵⁶ Tekaya ve Zevaya Defteri'nde bu tekkenin evlad-ı vakıftan olmadığı ve meşrutahanesinin olmadığı belirtilmiştir. 12 Mayıs 1868 (19 Muharrem 1285) tarihli vakfiyesiyle Derviş Mehmed bin Yusuf vakfından Nakşibendiye tarikatına mahsus kârgir bir zaviye inşa ettirildiği kaydedilmiştir. Cuma ve pazartesi geceleri hatm-i haccan yapılması şartı konulmuştu. Bu tekke üç oda, bir sofa, bir aşhane ve "İsm-i Celâl" hücrelerinden oluşmaktaydı. Ayrıca 1925'teki (1341) şeyhi Hafız Hikmet Efendi idi (VGMA, *Tekâyâ ve Zevâyâyâ Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 20/107; Fahri Maden, "Meclis-i Meşayih Kararlarında Bektaşîlik ve Bektaşî Tekkeleri", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Orhan Kurtoğlu vd., Ankara: Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018, s. 165).

yılında yaptırılmıştı.⁷⁵⁷ Tekkede Nakşibendiye'nin Müceddidiye koluna bağlı şeyhler irşad faaliyeti yürütmekteyken Rodoslu Ali Talib Efendi'nin (ö. 1913) 1889'da postnişin olmasıyla Nakşibendiye'nin Halidî koluna geçmişti.⁷⁵⁸ Tekkelerin kapatıldığı 1925 tarihinde Ali Talib Efendi'nin oğlu Ahmed Halid Efendi tekkede vazifeyi yürütmekteydi.⁷⁵⁹

Mehmed Emin Efendi Tekkesi (Abdülkadir Efendi, Serviburnu Tekkesi), Beykoz'da Yalıköy Mahallesi, Serviburnu Caddesi'nde bulunan tekke Şeyh Mehmed Emin Efendi tarafından kurulmuştu. Mehmed Emin Efendi Selimiye Nakşibendi Tekkesi postnişini Nakşi ve Mevlevi meşayihinden Ali Behcet Efendi'nin müntesibiydi. Tekke haziresindeki kabir taşından ve Ahmed Muhyiddin Efendi'nin *Tomâr-ı Tekâyâ*'sına göre Şeyh Mehmed Efendi 1829-30 (1245) yılında vefat ettiğinden bu tarihten önceki bir tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁰ Seyyid Abdülkadir Efendi'nin 1889-90 (1307) senesinde tekkenin şeyhliğine atanmasıyla bu tekkede Halidî usulünde irşad faaliyeti başlamıştı.⁷⁶¹ Kuruluşunda Nakşibendî-Müceddidî tekkesi olarak kurulan bu tekke 1925'te tekkelerin kapatılmasına kadar Nakşî-Halidî usulünde hizmet vermişti.⁷⁶²

Yağcızade Tekkesi (Balabânî Tekkesi, İsfendiyar Mescidi), Üsküdar'da Mimar Sinan Mahallesi, Balaban Caddesi'nde İsfendiyarzâde Balaban Ahmed Baba'nın 1630 (H. 1040) yılında yaptırdığı mescide Sa'diye'den Yağcızâde Seyyid Ahmed Efendi tarafından 1770 (1184) civarında meşihat konulmasıyla tekke hüviyetine bürünerek tarikat faaliyetlerine başlamıştı. Tekke haziresi incelendiği zaman tespit edilebilen ilk Nakşî-Halidî şeyhi Mustafa Hüdavendî Efendi (ö. 1310/1893) olup burada vekâleten şeyhlik yaptığı düşünülmektedir. Tekkenin son şeyhi Balabânî Hasan Hüsnü Efendi⁷⁶³

⁷⁵⁷ M. Baha Tanman, "Murad Molla Külliyesi", *DİA*, İstanbul, 2006, c. 31, s. 187.

⁷⁵⁸ Şeyh Mehmed Arif Efendi'nin vefat tarihi Tabibzâde'de 27 Şevval 1306 yani 26 Haziran 1889 gösterildiği için bu tarihten sonra Ali Talib Efendi postnişin olmalıdır (Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 10b; Tabibzâde Derviş Mehmed Şükrî İbn İsmâil, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî = Sheikhs of the Istanbul Chapter Houses*, haz. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Turgut Kut (Cambridge: Harvard University, 1995), s. 19).

⁷⁵⁹ VGMA, *Tekaya ve Zevayaya Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 50/280; Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 471.

⁷⁶⁰ N. Yılmaz, *Beykoz Tekkeleri*, s. 73-84; Ahmed Muhyiddin Efendi, *Tomâr-ı Tekâyâ*, s. 267.

⁷⁶¹ Meclis-i Meşâyih'in, 7 Aralık 1918 (7 Kânûn-ı Evvel 1334) tarihli tercüme-i hâl varakasında 1856-57 (1273) yılında Beykoz'da doğduğu, şeyhinin Yalı Karyesi imamı Ahmed Cemil Efendi olduğu ve Ahmed Cemil Efendi'nin de Akbaba Köyü'nde bir süre ikamet etmiş olan Hacı Ahmed Efendi'den Nakşî-Halidî icazeti aldığı kaydedilmiştir (Albayrak, *Son Devir*, c. V, s. 47-49).

⁷⁶² N. Yılmaz, *Beykoz Tekkeleri*, s. 84.

⁷⁶³ Babası Şam Valisi şair Ali Rıza Paşa b. Şeyh Halil Sâhib'tir. Eserlerinde künyesini "el-Hâc Ebü'l-Hasan Hüsnü el-Hanefî en-Nakşibendî el-Üsküdârî İbn el-Merhum Ali Rıza b. eş-Şeyh Halil Sahib ibn İbrahim

*câmi 'u't-turûk*⁷⁶⁴ bir zattır ve Nakşî Halidî icazetini Abdullah Mekkî'nin halifesi Halil Hamdi Paşa'dan almıştır.⁷⁶⁵

Fatih'te Şehremini Mahallesi, Yayla Caddesi, Kelâmî Tekkesi Sokağı'nda Halvetî şeyh Mustafa Kelâmî Efendi (ö. 1738) tarafından 1726'da haneden tekkeye dönüştürülen **Kelâmî Tekkesi** farklı dönemlerde çeşitli tarikatlara ev sahipliği yapmıştı. Sırasıyla Halvetî, Sa'dî, Rifâî, Kadirî ve tekrar Halvetî tekkesi olarak hizmet verdikten sonra Osmanlı'nın son döneminde Halidî tekkesine dönüşmüştü. Halidî ve Kadirî tarikatlarından icazetli olan Muhammed Es'ad Erbilî⁷⁶⁶ (ö. 1931) 7 Nisan 1895'te Meclis-i Meşâyih'in mazbatasıyla postnişin olmuştu.⁷⁶⁷ Tekke, Es'ad Efendi'nin ismiyle anılarak en meşhur Halidî tekkelerinden biri haline gelmişti.

Nuri Efendi Tekkesi (Haseki Zıbn-ı Şerif, Nureddin, Zeyn-i Saadet, Zebunî Tekkesi), Fatih Haseki'de 18. yüzyıl sonlarında Nakşibendiye'den Seyyid Mehmed Nuri Efendi (ö. 1818/19) tarafından kurulan tekke, zamanla çeşitli tarikatlara bağlı olarak

Nazif b. Ahmed b. Mustafa Paşa" şeklinde vermiştir (Abdurrezzak Tek, "Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı", *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006 Bildiriler*, 2007, c. II, s. 591).

⁷⁶⁴ İlk şeyhi Nakşibendi tarikatından Üsküdarlı Hoca İsmail Hakkı'dır. Üsküdar Selimiye'de "Harcağasızâde" adıyla tanınan ve kendisiyle aynı ismi taşıyan Şeyh Hasan Hüsnü Efendi'ye intisap ederek on yıl hizmetinde bulunmuş, ardından Mekke'de Halidiye şeyhi İsmail Hamdi Paşa'dan icazet almıştır. Mısır'a gittiği dönemde Şazeliye tarikatından Şeyh Muhammed el-Meslemi'ye intisap ederek icazet almıştır. Ayrıca Beşiktaş'ta Neccârzade Mustafa Rızâeddin Efendi'den 1317/1899 yılında tekrar Nakşî icazeti almıştır. Bunlara ek olarak, Kadiriye, Mevleviye ve Celvetiye tarikatlarından da icazet aldığı kaydedilmiştir (Tek, "Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi", s. 591-593).

⁷⁶⁵ Tek, "Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi", s. 593; İsmail Büyükseçkin, "Üsküdar Sandıkçı, Balaban ve Sâdık Efendi Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu IV*, ed. Coşkun Yılmaz, 3-5 Kasım 2006, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007, c. 1, s. 383-388.

⁷⁶⁶ Şeyh Es'ad Erbilî'den kısaca bahsedecek olursak 1847 yılında Musul'un Erbil kasabasında dünyaya gelmiştir. Dedesi Halidiye'nin kurucusu Mevlâna Halid'in Erbil'de yaptırdığı tekkeye şeyh olarak tayin ettiği halifesi Hidayetullah Efendi, babası da aynı tekkede daha sonra şeyhlik vazifesinde bulunmuş Muhammed Said Efendi'dir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra yirmi üç yaşında Halidî şeyhi Tâhâ el-Harîrî'ye intisap etmiştir. Beş yıl sonra, 1875'te seyr ü sülûkunu tamamlayıp hilafet almıştır. Şeyhinin vefatı üzerine İstanbul'a gelerek Cağaloğlu'nda Beşir Ağa Dergâhı'nda bir süre misafir kalmıştır. Fatih Camii'nde *Hafız Divânı*'nı okutmuş, Meclis-i Meşâyih üyeliğine tayin edilmiştir. Kendisine bir tekke şeyhliği vazifesi verilmesini talep etmiş ve o dönemde boş bulunan Kelâmî Dergâhı şeyhliğine talip olmuştur. Fakat, bu dergâhın şeyhliği Kadiri meşayihine meşrut olduğundan bu isteğine müspet cevap alamamıştır. Kadiri şeyhi Abdülhamid er-Rifkânî'den (ö. 1883) Kadiri icazetnamesi alarak bunu ibraz edince 1883'te Kelâmî Dergâhı şeyhliğine tayin edilmiştir. Bu dergâhta Kadiri ve Halidî adab ve erkamı üzere irşad vazifesinde bulunmuştur (Hasan Kâmil Yılmaz, "Esad Erbilî", *DİA*, İstanbul, 1995, c. 11, s. 348; Ethem Cebecioğlu, Vahit Göktaş, *Muhammed Es'ad Erbilî* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), s. 32-35).

⁷⁶⁷ Ahmed Muhyiddin Efendi, *Tomar-ı Tekaya*, s. 210; H. Necdet İşli-Yusuf Çağlar, *Kelâmî Dergâhı: Bir Dergâhın İhyası ve İnşası İçin* (İstanbul: Zaman Kitap, 2015), s. 20; Köseoğlu, "Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri", s. 645-647.

faaliyet göstermişti. 1898-1925 arasında Halvetî-Şemsî ve Nakşî-Halidî tarikatına hizmet veren tekke 1925'ten sonra metruk kalarak tarihten silinmişti.⁷⁶⁸

Fatih'te Akşemseddin (eski Sarınasuh) Mahallesi'nde bulunan **Hasan Şükrü Efendi Zaviyesi (Sarigüzel Tekkesi)** Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin halifesi Bozkırlı Muhammed Kudsî el-Konevî'nin (ö. 1852) oğlu Muhammed Bahaeddin Efendi'den hilafet alan Hasan Şükrü Efendi'nin (ö. 1329/1911) 1899'da evini vakfederek tekkeye dönüştürmesiyle kurulmuştu.⁷⁶⁹ 1909-10 (1325) tarihli tekke vakfiyesine göre meşihat, imamet ve tevliyet görevleri hayatta olduğu müddetçe Hasan Şükrü Efendi'ye, vefatından sonra ise Halidiye'den hilafet almış erkek evladına meşrut kılınmıştı.⁷⁷⁰

Üsküdar'da Selimiye Mahallesi'yle Karacaahmet Mezarlığı'nın sınırında yer alan **Selimiye Tekkesi (Çiçekçi Tekkesi, Nakşibendi Hankâhı)** Sultan III. Selim (1789-1807)⁷⁷¹ tarafından 1801-1805 yılları arasında yaptırılmıştı.⁷⁷² III. Selim'in 1805 (1220) tarihli vakfiyesi ile Selimiye Kışlası yakınında yaptırılmış ve vakfiyesinde "Zaviye-i Nakşibendiye" veya "Nakşibendiye Hankâhı" isimleriyle anılmıştı. Selimiye Tekkesi, cami, kışla, muvakkithâne, sıbyan mektebi, hamam, külliye görevlilerinin meşrutaları ve gelir getirmesi için inşa edilen evler ve dükkanlarla birlikte geniş bir alana yayılmış yapı topluluğunun bir parçasıydı.⁷⁷³ Kuruluşundan kapatılışına kadar Nakşibendiliğe bağlı olarak faaliyet gösteren bu tekkenin Avrupai yenilikleri takip edip uygulayan ıslahatçı bir

⁷⁶⁸ VGMA, *Tekaya ve Zevâyaya Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 20/109; Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", s. 553; Fatih Köse, *İstanbul Halvetî Tekkeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), s. 378.

⁷⁶⁹ Köseoğlu, "Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri", s. 88-89.

⁷⁷⁰ VGMA, *Tekâya ve Zevâyâya Mahsus Defterdir*, nr. 109, 1341, 27/149.

⁷⁷¹ Sultan III. Selim sadece askerî ve siyasî alanlarda yenilikler yapmış bir padişah değildir. Sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel alanlarda da yeni uygulamalar ve yatırımlar yapmıştır. Kendi ismini verdiği Üsküdar'daki Selimiye semti yeni bir şehircilik modelini, Nizam-ı Cedid'in kentsel ölçekteki simgesini temsil etmiştir. Bu manada, Selimiye Külliyesi geleneksel öğelerle yeni öğelerin birleştirildiği bir örnek olmuştur. Klasik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi şehrin merkezinde İslâmî kimliği vurgulayan cami ve etrafında şekillenen bir mahalle yapısı vardır. Bkz. Osman Taşkın, "III. Selim'in Selimiye Vakfı ve Külliyesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül Ekim 2018, c. 120, sy. 236, s. 165.

⁷⁷² Selimiye Mahallesi'yle Karacaahmet Mezarlığı'nın sınırında yer alan tekkenin doğusunda Tıbbiye Caddesi, kuzeyinde Şair Nesimî Sokağı, güneyinde Selimiye Camii Sokağı, batısında komşu parseller vardır. 288 ada 1 parselde yer almaktadır.

⁷⁷³ Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri", s. 187; Gözde Ramazanoğlu, "Nizam-ı Cedid'in Kentsel Ölçekteki Simgesi Üsküdar Selimiye Yerleşim Alanı", *Üsküdar Sempozyumu II*, 12-14 Mart 2004, İstanbul, 2005, c. 1, s. 69-70.

sultan olan III. Selim tarafından Selatin cami külliyesi içerisinde yaptırılması dikkat çekicidir.⁷⁷⁴

1817’de tekkede üçüncü postnişin olan ve Nakşibendi-Müceddidî ve Mevlevî usulünde halifeler yetiştiren Ali Behçet Efendi’nin (ö. 1238/1822) meşihatı döneminde tekkede her iki tarıkata birden hizmet verilmişti. Tekke, harem, selamlık, derviş hücreleri, mutfak ve kütüphane bölümlerini içermekteydi.⁷⁷⁵ 1908 yılında M. Esad Erbilî (ö. 1931) bu tekkeye vekil tayin edilmiş; fakat kendisi Kelâmî Tekkesi’nde şeyhlik vazifesini yürüttüğü için oğlu Muhammed Ali Efendi’yi bu vazifeye göndermiş, kendisi de ara sıra tekkeye ziyarette bulunmuştu. Böylece, Selimiye Tekkesi Nakşibendiye’nin Müceddidî kolundan Halidî koluna intikal ederek Halidî usulünce tarikat faaliyetleri yürütölmeye başlanmıştı.⁷⁷⁶

Seyyid Baba Tekkesi, Fatih, Haseki Sultan Mahallesi, Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi, Tevfik Fikret Sokak’ta yer alıyordu. Bu tekke Seyyid Mustafa Baba (ö. 1780/1194) tarafından 18. yüzyıl ortalarında bir Nakşî tekkesi olarak kurulmuştu.⁷⁷⁷ Bu tekkede, Nakşî, Bayramî ve Halvetî şeyhler görev yapmış, son şeyhi Hüseyin Zühdi Efendi⁷⁷⁸ (ö. 1930) ile tekke Halidî tarikatına intikal etmişti. Seyyid Baba Tekkesi’nin meşihatı 19 Ekim 1908 (23 Ramazan 1326) tarihinde Hüseyin Zühdi Efendi’ye verilmişti.⁷⁷⁹ Zühdi Efendi hilafetini İsmet Efendi Tekkesi şeyhi Şeyh İsmet’in halifelerinden Dağıstanî Şeyh Kâzım Efendi’den almıştı.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ VGMA, nr. 643. Muharremiye kayıtlarının olduğı bir defterde bu tekke “Cennetmekan Efendimiz’in Selimiye’de bina buyurdıkları Nakşibendi Tekkesi” olarak geçmektedir (BOA, *EV.d*, nr. 17154, (24 Rebiülahir 1277/9 Kasım 1860).

⁷⁷⁵ Tanman, “İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri”, s. 187; M. Baha Tanman, “Selimiye Tekkesi”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. 36, s. 438-439; Mahmut Yücer, “Selimiye Tekkesi Şeyhi Ali Behçet Efendi ve Risâle-i Ubeydiye-i Nakşibendiye’si”, *II. Üsküdar Sempozyumu* 12-14 Mart 2004, İstanbul, 2005, c. 2, s. 80-81. (Ali Behçet Efendi, Afyon Mevlevihanesi şeyhi Alâeddin Çelebi’ye intisap edip yanında çile çıkarmış ve dede unvanını almıştı. Daha sonra Bursa’da Nakşî-Müceddidî Meşayihinden Muhammed Emin Kerkükî’den hilafet alarak İstanbul’a gelmişti (Köseoğlu, *İstanbul’un 100 Tekkesi*, s. 247).

⁷⁷⁶ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c. II, s. 197-199, 352; Köseoğlu, *İstanbul’un 100 Tekkesi*, s. 247-248; Köseoğlu, “İstanbul’da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler”, s. 469.

⁷⁷⁷ Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 31a.

⁷⁷⁸ Şeyh Hüseyin Zühdi Efendi, Musul’un Süleymaniye sancağına bağlı Tavila köyünde doğmuştur. Tavila’da Mevlâna Halid’in halifelerinden Şeyh Osman Tavilî’den ders almıştır. Daha sonra Yanyalı İsmet Efendi’nin halifelerinden Dağıstanlı Şeyh Musa Kâzım Efendi’den Nakşî-Halidî, Ca’fer Ağa (Hüdaiye) Tekkesi Şeyhi Sükûtîzade Mehmed Şerif Efendi’den Rifaî-Sayyadî hilafeti almıştı (Albayrak, *Son Devir*, c. 4, s. 399; Koç, *Fatih-Revnakoğlu’nun İstanbul’u*, c. 4, s. 1954-1955).

⁷⁷⁹ Albayrak, *Son Devir*, c. 4, s. 399.

⁷⁸⁰ *İST.MFT.MSH.d*, nr. 1739 vr. 48; nr. 1743 vr. 46; Koç, *Fatih-Revnakoğlu’nun İstanbul’u*, c. 4, s. 1954-1955.

Sinan Erdebili Tekkesi, Fatih, Cankurtaran Mahallesi, Alemdar Caddesi, Caferiye Sokağı'nda 1528 yılında Şeyh Sinaneddin Erdebili (ö. 1544) tarafından bir Halveti tekkesi olarak inşa ettirilmişti. Bu tekke uzun yıllar Halveti tarikatına hizmet vermişken 19. yüzyılda bir dönem Celvetî şeyhleri meşihatte bulunmuştu. Tekke ve zaviyeler kapatılmadan önceki son şeyhi olan Halil Sırrı Efendi (ö. 1932) 1909⁷⁸¹ yılı itibarıyla bu tekkede şeyhlik vazifesini yürütmüş ve Halvetiye'nin yanı sıra Nakşibendi-Halidî usulü üzere tarikat ayinlerini icra etmişti. Halil Sırrı Efendi Halveti-Sünbülî icazeti yanında Şeyh Muhammed Esad Erbilî'den Nakşî-Halidî icazeti almıştı.⁷⁸²

Kaşgarî Tekkesi (Murtaza Efendi, Kaşgarî Abdullah Efendi Tekkesi), Eyüp, İdris Köşkü'nde Hüsameddin Efendi Sokağı ile Karyağdı Sokağı arasında yer almaktadır. Bu tekkenin bânisi Müceddidî Şeyh Yekdest Ahmed Cüryânî'ye (ö. 1119/1707) intisap etmiş olan Yekçeşm el-Hac Murtaza Efendi'dir (ö. 1160/1747).⁷⁸³ Mescid-tevhidhane, harem, selamlık, mutfak, derviş hücreleri, şadırvan, kuyu, çeşme ve hazire yapılarından oluşan tekkenin yapımı 1745-46'da (1158) tamamlanmıştı.⁷⁸⁴

Nakşibendiye'nin Kasaniye koluna bağlı olarak faaliyet gösteren bu tekkenin Halidîlik ile bağlantısı son postnişin olan Nakşî-Halidî şeyhi Abdülhakim Arvâsî'ye (ö. 1943) dayanmaktadır. Arvâsî'nin 1919 Ekim'inde Kâşgarî Dergâhı şeyhliğine tayin edilmesinin ardından bu tekkede Nakşî-Halidî usulünce hatm-i hâcegan icra etmeye başlamıştı.⁷⁸⁵

Eyüp, Düğmeciler Mahallesi, Tahta Minare Caddesi, Kara Süleyman Tekkesi Sokağı'nda yer alan **Hacı Ali Tekkesi'nin (Oluklubayır, Kara Süleyman Tekkesi)**,

⁷⁸¹ 1327 Ramazan'ında (Eylül/Ekim 1909) Sinan Erdebili Tekkesi meşihâtı vekaleten Halil Sırrı Efendi'ye verilmiş; 26 Rebiülevvel 1328 (7 Nisan 1910) tarihinde asaletinin tasdikine dair verdiği arzuhale Meclis-i Meşâyih tarafından 18 Rebiülahir 1328 (28 Nisan 1910) tarihinde onay verilmişti (*İST.MFT.MSH.d*, nr. 1735, vr. 11).

⁷⁸² Bilal Dedeyev, Yusuf Küçükdağ, "İstanbul'da Sinan Erdebili Tekkesi, Vakıfları ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. 55, Haziran 2021, s. 68. Sefine-i Evliya'da "Bu dergâh (Erdebili Tekkesi), Ayasofya Camii şerifine karşıdır. Sırrı Efendi, (Nakşi) Erbili Şeyh Esad Efendi hulefasından olup, aşık, mesleğine sadık, mültefit, hoş-gû bir zâttır." şeklinde geçmektedir (Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c. 3, s. 332).

⁷⁸³ Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 32a.

⁷⁸⁴ Thierry Zarcone, "Kaşgarî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bak. & Tarih Vakfı Yayınları, 1994), c. 4, s. 486-487; Nuran Çetin, "Eyüp Tekkeleri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. 286-287.

⁷⁸⁵ N. Çetin, "Eyüp Tekkeleri", s. 285-304; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, s. 369-370; N. Çetin, *Gönül Sultanlarının Ağırlandığı Tekke: Kaşgarî Dergâhı* (İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları, 2019), s. 149-155.

18.yüzyılda inşa edildiği kaydedilmiştir.⁷⁸⁶ Bu tekke 1920’de Gümüşhanevî Tekkesi’nin şeyhi Ömer Ziyaeddin Dağıstânî’nin (ö. 1849) halifesi Batumlu Mehmed Fevzî Efendi⁷⁸⁷ (ö. 1953) ile Halidî usulünde faaliyet göstermeye başlamıştı. Son postnişin Mehmed Fevzî Efendi tekkede 5 yıl irşad vazifesini yürüttükten sonra 1925’te tekkeler kapatılmıştı.⁷⁸⁸

Üsküdar, Sultantepe Mahallesi, Selvilik Caddesi, Münir Ertegün Sokağı’nda yer alan **Üsküdar Özbekler Tekkesi (Hacı Hoca Tekkesi)**, 1752 yılında Darbhane Emmini Abdullah Paşa tarafından inşa edilmişti.⁷⁸⁹ Nakşibendiye’nin Yesevî izleri taşıyan ve cehrî zikri benimseyen koluna bağlı Özbekler Tekkesi’nin son şeyhi 1920’de postnişin olan şeyh Necmeddin Efendi’nin (ö. 1971)⁷⁹⁰ Nakşibendî-Halidî şeyhlerinden Ankaralı Küçük Hüseyin Efendi’nin⁷⁹¹ (ö. 1930) halifelerinden olması hasebiyle aynı tarikatın Halidî kolu da temsil edilmişti.⁷⁹²

Beşiktaş, Vişnezade Mahallesi, Dolmabahçe Caddesi, Vişneli Tekke Sokağı’nda yer alan **Sungur Baba Tekkesi’nde (Ahmed Turanî-Nuranî Ahmed)**, kesin olarak hangi yılda bir Halidî şeyhin postnişin olduğu bilinmese de tekkelerin kapatıldığı

⁷⁸⁶ Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, vr. 35b; Mesut Ayar, “Eyüp’te Oluklubayır Nakşibendî Tekkesi”, *İstanbul Araştırmaları*, İstanbul, Yaz 1997, sy. 2, s. 55; Köseoğlu, “İstanbul’da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler”, s. 467.

⁷⁸⁷ Mehmed Fevzî Efendi (ö. 1953) 1925 sonrasında Medine’ye giderek Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi Kütüphanesi’nde hafız-ı kütüb olarak görev yapmıştı. Mehmed Fevzî Efendi’nin damadı Rüştü Efendi bir müddet tekke meşrutasında kalmıştı. İki katlı şeyh evi ve tevhidhaneden oluşan tekkeden 2000’li yıllara sadece haziresi, bazı duvar kalıntıları ve bir çeşme kalmıştır (Köseoğlu, “İstanbul’da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler”, s. 467-468). Mehmed Fevzî Efendi’nin tasavvufî görüşleri ve “Hulâsatü’t-Tasavvuf” adlı risalesi hakkında bilgi için bkz. Ö. Faruk Ejder, “Muhammed Fevzî el-Bâtûmî’nin Tasavvufî Görüşleri ve “Hulâsatü’t-Tasavvuf” Adlı Risâlesi” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

⁷⁸⁸ İki katlı şeyh evi ve tevhidhaneden oluşan tekke yapıları 1950’lerden sonraki bir tarihte yıkılmıştı (Köseoğlu, *İstanbul’un 100 Tekkesi*, s. 80).

⁷⁸⁹ Hüseyin Ayvansarâyî (ö. 1201/1787) XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul’da mevcut cami, tekke ve zâviyeler hakkında bilgi veren eseri *Hadikatü’l-Cevâmi*’de bu tekke hakkında şunları söylemiştir: “Tekke-i mezbur Sultantepeci nam mahalde Mirzâzâde Bağî’na muttasıl bir mürtefi’ yerde, deryaya nazırdır. Ve hala tarik-i Nakşîyye’den birer zat post-nişîn-i irşâd olurlar. Ve hatm-i hâcegâna müdâvemet olunur. Bir güzel tekkedir” (A.G. Başaran, “Osmanlı Mimarisi için Bir Kaynak ‘Hadikatü’l-Cevâmi’ II. Cilt: İncelemeli Metin Çevirisi”, s. 351).

⁷⁹⁰ *Sultantepe Özbekler Tekkesi*, ed. Osman Sacid Arı ve Melih Sadık Küçüker (İstanbul: İSAR Yayınları, 2023), s. 51.

⁷⁹¹ Küçük Hüseyin Efendi 19. yüzyılın ve 20. yüzyıl başının önemli Nakşibendi-Halidi şeyhlerinden birisidir. Hacı Feyzullah Efendi’den hilafet almış ve Kocamustafapaşa Nuh Efendi Medresesi’ni dergâh “seccade-nişîn-i irşâd ve nâsîh-ı ibâd” edinerek, şeyhlik vazifesini ifâ etmiştir (*Süheyl Ünver’in Defter-i Meşâhirleri*, s. 70-71).

⁷⁹² M. Baha Tanman, “Özbekler Tekkesi”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. 34, s. 123.

dönemde Bezzaz Ali Rıza Efendi'nin (ö. 1912) halifesi Nakşî-Halidî şeyhi Ahmed Şükri Efendi'nin (ö. 1948) türbedar olarak bulunduğu bilinmektedir.⁷⁹³

Bu bölümde, bir bütünlük arz etmesi açısından İstanbul'da 1876 yılına kadar faaliyet gösteren Halidî tekkeleri incelendikten sonra II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında Halidî şeyhlerinin meşihatte bulunduğu tekkeler kısaca ele alınmıştır. Böylece, imparatorluğun sonuna kadar Halidiye'nin tekkeler aracılığıyla nasıl bir etki alanı oluşturduğu ve nasıl bir hareketlilik gösterdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. İstanbul'da 1876 öncesinde 7 Halidî tekkesi faaliyet gösterirken, 1876 sonrası 16 yeni tekkenin eklenmesiyle kayda değer bir artış göstermiştir. Halidiye, yeni tekkeler kurarak ve mevcut bazı tekkelerde Halidî şeyhlerin postnişin olmasıyla Osmanlı İstanbul'unda daha güçlü bir varlık kazanmıştır. II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında Halidiye'nin bir tarikat olarak etkinliğini daha da artırdığı, toplumsal ve kültürel hayatta daha belirgin bir rol üstlendiği söylenebilir.

⁷⁹³ Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler", s. 465.

SONUÇ

Mevlâna Halid'in liderliğinde Nakşibendi tarikatının bir kolu olarak ortaya çıkan Halidilik 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olmaya başlamış ve Halidî halifeleri vasıtasıyla İstanbul'a gelmişti. Bu çalışma, Halidî halifelerinden bazılarının sergilediği tavırlar ve yeni tarikat usulleri sebebiyle İstanbul'daki tarikat çevrelerinde başlangıçta tepkiyle karşılanıp Halidiliğin geniş kitlelere ulaşmasını zorlaştırdığını ancak II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren, özellikle de Sultan Abdülmecid döneminde Halidiliğin ilmiye, bürokrasi ve halk kesimlerinde belli bir temsil gücüne ulaştığını ortaya koydu.

Mevcut literatürde Halidiliğin Osmanlı topraklarındaki yayılışı ve etkileri genel hatlarıyla incelenmiş olsa da bu çalışmanın özgün katkısı, tarikatı 1811-1876 dönemi özelinde, doğrudan Osmanlı başkentindeki serüveni, mensuplarının devlet adamlarıyla kurduğu ilişkiler ve İstanbul merkezli gelişmeler bağlamında ele almasıdır. Halidî şeyhlerinin Osmanlı yönetimiyle etkileşimi, İstanbul'daki varlığı, arşiv belgeleri, birinci ve ikinci el kaynaklar ile yeniden değerlendirilmiştir.

Sultan II. Mahmud dönemi, Osmanlı devlet yapısında köklü değişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. 1826'da Bektaşiliğin lağvedilerek yerine Nakşibendiliğin ikame edilmesi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu ve 1828'de Halidîlerin İstanbul'dan sürgünü ve sonrasında tarikatın tekrar etkinlik kazanması konu bağlamında bu dönemde yaşanan önemli olaylardandı. Muhtemelen, Bektaşiliğin yeniçerilerle olan sıkı bağları dolayısıyla devlet adamlarında oluşan şüpheler ve Halidîlerin yeni tarikat ritüelleri, onların 1828'de İstanbul'dan sürgünlerine neden olmuştu.

Sultan Abdülmecid döneminde yaygınlaşan Halidî tekkeleri sadece dinî merkezler olarak kalmamış, İstanbul'un sosyal, kültürel ve siyasal gündeminde de belirleyici rol oynamıştı. Sultan Abdülmecid döneminde, Halidiye tarikatına üst düzey bürokratların yanı sıra ulema arasında da şeyhülislam, kazasker ve kadı düzeyinde intisapların olduğu ve bu dönemde kurulan 4 yeni Halidî tekkesi ile kurumsal bir kimlik de kazanarak İstanbul'da tarikat faaliyetini sürdürdüğü görülür. Halidî tekkeleri ve şeyhlerinin saray çevreleri tarafından desteklenmesi ve çeşitli ihsanlar almaları, tarikatın toplum içindeki nüfuzunu artırmıştır.

Sultan Abdülmecid döneminde Halidiye tarikatının etkisi imparatorluk sistemindeki köklü değişimleri haber veren ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak adlandırılan Tanzimat Fermanı'nda da gözlemlenmekte olup her ne kadar bir kısmı daha sonra Halidiliğe intisap etmiş olsa da belgeyi onaylayanların yaklaşık %18'lik önemli bir kısmının bir şekilde Halidiliğe intisap etmiş olması dikkate değerdir. Mevlâna Halid'in Şam'daki türbesinin Sultan Abdülmecid döneminde yapılmış olması da incelediğimiz konu açısından önemlidir. Bu durum, II. Mahmud döneminde İstanbul'dan sürgün edilen Halidîlere karşı olan bakışın değişmeye başladığını gösterir. Bununla birlikte, Abdülmecid döneminin sonlarında yaşanan çeşitli krizler ve toplumsal bunalımlar, Halidî bir şeyhin önderliğinde tepkisel bir harekete dönüşmüş; Kuleli Vakası olarak adlandırılan bu önemli olayda Halidîlerin de yer alması, tamamını olmasa bile Halidîleri devlet adamlarının gözünde yeniden şüpheli bir konuma sokmuştur. Halidî şeyhlerle birlikte askerî ve siyasî temsilciler ile bürokratların da yer aldığı bu olay, Halidî tarikatının etkisini ve toplumsal muhalefetin bir temsilcisi olarak görünürlük kazandığını göstermektedir. Bu olay bağlamında, Halidîliği yalnızca bir tasavvufî hareket olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal dinamikleri harekete geçiren önemli bir aktör olarak tanımlamak mümkündür. Ayrıca, bu çalışmada, Kuleli Vakası bağlamında 5 Halidî mensubuna ait Osmanlı Arşivi'nden temin edilen istintaknameler titizlikle analiz edilmiş, bu şahısların kimlikleri, aidiyetleri ve ifadeleri incelenmiştir. Daha önce akademik çalışmalarda derinlemesine ele alınmamış Halidîlere ait bu sorgulama kayıtları, Halidî mensuplarının Kuleli Vakası sürecindeki konumlarını, devlete yönelik algılarını ve kendilerine yöneltilen suçlamalar karşısındaki tutumlarını anlamak açısından önemli oldu. Bu bağlamda çalışma, yalnızca Kuleli Vakası'na dair yeni veriler sunmakla kalmayıp, Osmanlı devleti ile Halidîler arasındaki ilişkilerin kriz anlarındaki dinamiklerini de tarihsel bağlamda yeniden değerlendirmeye olanak sağladı.

Sultan Abdülaziz'in kendisinin doğrudan Halidiye tarikatına mensup olduğuna veya Halidîlikle ilişkisine dair açık bir veriye sahip değiliz; ancak annesi Pertevniyal Valide Sultan'a bir Halidîyi kethüda olarak ataması ve annesinin Halidî tekke ve şeyhlerine yaptığı tahsisatlar Abdülaziz döneminde bu tarikatın toplumda olduğu kadar saray erkanı arasında da etkili bir tarikat olarak gücünü ve varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Bu dönemde, diğer pek çok tarikata yapıldığı gibi Halidî şeyhlerine de maaşlar, nişanlar tahsis edilir ve yardımlar yapılır.

Mevlâna Halid-i Bağdadî, hayatı boyunca halifelerinin devlet yardımını almasına, devlet ricaline yakın olmasına karşı bir duruş sergilemiş ve halifelerine de benzer bir tutum sergilemeleri yönünde tavsiyelerde bulunmuştu. Onun bu prensipleri, tarikatın dünyevî otoritelerle arasına mesafeli bir çizgi koyarak maddî ve manevî bağımsızlığı koruma kararlılığını yansıtmaktadır. Özellikle, Mevlâna Halid'in İstanbul halifeleri için belirlediği kurallardan devlet erkânı ile yakınlık kurmama ve İstanbullu hanımlarla evlenmeme gibi ilkelerinin bazı halifeler tarafından ihlal edildiği görülmektedir. Bu da tarikatın zamanla İstanbul'un toplumsal, kültürel ve siyasî yapısına uyum sağlayarak bir entegrasyon süreci geçirdiğini göstermektedir. Halidiye'nin bu entegrasyonu, bir yandan tarikatın şehirdeki etkisini artırmasına olanak tanırken, diğer yandan tarikatın başlangıçtaki bağımsız tutumundan kısmen uzaklaşmasına neden olmuştur. Ayrıca, Mevlâna Halid'in vefatından sonra Halidiye'nin giderek Osmanlı devlet adamlarıyla daha yakın bir ilişki geliştirdiği, devletten taamiye, ihsan, tevcihat ve maaş gibi yardımlar almaya başladığı görülür.

1876 öncesinde İstanbul'da faaliyet göstermiş Halidî tekkelerinin sayısı 7 iken, 1876 sonrasında 16 yeni tekkede tarikatın temsil edilmeye başlanması, sonraki dönemlerde tarikatın şehirdeki yayılışının dikkate değer bir ivme kazandığını gösterir. Halidiye, yeni tesis edilen tekkeler ile bazı mevcut tekkelerde Halidî şeyhlerin postnişin olmasıyla Osmanlı İstanbul'unda etkisini daha da arttırır.

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Hindistan'a giderek Nakşibendî-Müceddidî tarikatını benimsemesi ve bu tasavvufî anlayışı Irak ve Suriye başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayması, kendi adıyla anılacak bir tarikat kolu kurması, tasavvuf tarihi açısından önemlidir. Bağdadî'nin halifeleri vasıtasıyla Halidîliğin Osmanlı başkenti ve hilafet merkezi olan İstanbul'a ulaşması, tarikatın ilmiye sınıfı ve bürokrasi içinde kabul görmesi, Halidîliğin Osmanlı toplumunda önemli bir tasavvufî hareket haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, Halidiye tarikatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî, sosyal, siyasî ve kültürel yapısını derinden etkilemiş; tarikatın geniş mürit kitlesi, liderlerinin etkinlikleri ve devlet adamlarıyla olan ilişkileri sayesinde toplumun farklı kesimlerinde kalıcı izler bırakmış ve Halidî şeyhlerinin ve mensuplarının toplumsal ve kültürel katkıları, Osmanlı toplumunun entelektüel ve dinî gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV KAYNAKLARI⁷⁹⁴

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

I. Belgeler

1. Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT).

2. Bâbîâli Evrak Odası (BEO).

3. Cevdet Tasnifi

- Adliye (C.ADL).
- Dahiliye (C.DH).
- Evkaf (C.EV).
- Maarif (C.MF).
- Maliye (C.ML).
- Zabtiye (C.ZB).

4. Dahiliye Nezareti Tasnifi

- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH.MKT).

5. Evkaf Nezareti Evrakı

- Evkaf Beratlar (EV.BRT).
- Mektubi Kalemî Cihat (EV.MKT.CHT).

6. Hatt-ı Hümayun Tasnifi

- Hatt-ı Hümayun (HAT).

7. Hariciye Nezareti Tasnifi

⁷⁹⁴ Tezde kullanılan arşiv belgelerinin dosya/gömlek numaraları ve defter tasnif numaraları dipnotlarda verilmiştir.

- Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT).
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO).

8. İrade Tasnifi

- İrade Dahiliye (İ.DH).
- İrade, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye (İ.DA).
- İrade, Hariciye (İ.HR).
- İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS).
- İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL).
- İrade, Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD).

9. Maarif Nezareti Evrakı

- Meclis-i Kebîr-i Maarif (MF.MKB).

10. Meclis-i Vâlâ Tasnifi

- Meclis-i Vâlâ (MVL).

11. Sadaret Evrakı

- Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN).
- Sadaret Mektubî Kalemi, (A.MKT).
- Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM).
- Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL).
- Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD).
- Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM).
- Sadaret Müteferrik Belgeler (A.M).
- Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı (A.TŞF).

12. Şûrâ-yı Devlet Evrakı

- Şûrâ-yı Devlet (ŞD).

13. Yıldız Tasnifi

- Yıldız Esas Evrakı (YEE).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV).

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH).

II. Defterler

- Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (*BEO.AYN.d*), nr. 1821.
- Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (*DH.SAİD.d*), nr. 7/79.
- Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (*A.DVNS.MHM.d*), nr. 243.
- Evkaf Defterleri (*EV.d*), nr. 38595, nr. 17154.
- Kâmil Kepeci Defterleri (*KK.d*), nr. 6290/1.
- Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD.d*), nr. 9780.

B. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, İstanbul

- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Meclis-i Meşayih Defterleri (*İST.MFT.MSH.d*), nr. 1739; nr. 1743; nr. 1772; nr. 1773.

C. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul (TSMA)

- Evrak (TSMA.e) nr. 1061/31; nr. 1171/38

D. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara (VGMA)

- VGMA *Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyesi, Pertevniyal Valide Sultan Vakfiyesi*, nr. 634; nr. 643.
- VGMA, *VKF.İST.d* nr. 571.
- VGMA, *Safvetî Paşa Tekkesi Vakfiyesi*, nr. 581.
- *Tekâyâ ve Zevâyâyâ Mahsus Defterdir*, nr. 109.

2. ÖZEL ARŞİVLER VE KÜTÜPHANELER

A. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi

- Seyyid Mehmed Tevfik Efendi, *Tercüme ve Serh-i Risale-i Kuşeyriyye*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 3303 (1. cilt); nr. 3304 (2. cilt).

B. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

- Tabibzâde Mehmed Şükrî, *İstanbul Hankâhları Meşâyihî*, İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. K. 75.
- Ahmed Ziyaüddin b. Mustafa en-Nakşibendî el-Gümüşhânevî, *Ramuzü'l-Ehadis*, İBB Atatürk Kitaplığı, Depo, Nadir Eserler, Bel_Osman_K.05188.
- Muhammed Esad Sâhib, *Buğyetü'l-Vâcid fî Mektûbât-ı Hazreti Mevlâna Halid*, Dımaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1334, İBB Atatürk Kitaplığı, Depo, Nadir Eserler, OE_Arp_0346.

C. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

- İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Tercüme-i Hâl-i Hazret-i Feyzullâh Kudsî*, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi, nr. 2760.
- Süleyman Fâik Efendi, *Süleyman Fâik Efendi Mecmuası*, nr. T9577.

D. Nafi Baba Tasavvuf, Tarih ve Kültürel Miras Uygulama ve Araştırma Merkezi

- Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi Nafi Baba Koleksiyonu, Çerçeve 5.

E. Süleymaniye Kütüphanesi

- Bandırmalızade es-Seyyid Ahmed Münib Üsküdârî, *Mecmua-i Tekaya*, İstanbul: Alem Matbaası, 1307.
- Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi, “Şeyh İsmet Efendi”, nr. 147; nr. 212/3.

- Esad Efendi, nr. 1740.
- H. Hayri Abdullah Efendi Koleksiyonu, *Risâle fî İsbâti'r-Râbita*, nr. 56-001.
- Mehmed Murad en-Nakşîbendî, *Mâ-Hazar*, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 585; Mehmed Ârif Koleksiyonu, nr. 260.
- Melekpaşazade Kadri Bey, *Hankâhnâme*, Nuri Arlasez, nr. 36.
- Mevlâna Halid-i Bağdadî, *Divân-ı Mevlâna Halid*, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 529.
- Mollâ Câmî, *Silsile-i Zeheb*, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 405.
- *Şerh-i Risâle-i Nakşibendiyye*, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 171.
- Yakub-i Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, nr. 757-003.

3. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Abu Manneh, Butrus. “Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî ve Halidiyye Kolu”. *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: “İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür”- Bildiriler*. İstanbul: 2014, 184-187.

———. “Between Heterodox and Sunni Orthodox Islam: The Bektaşî Order in the Nineteenth Century and Its Opponents”, *Turkish Historical Review*, 8, no. 2 (2017): 203-218.

———. “1826’da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları”, *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Alevîler, Bektaşîler, Nusayrîler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999, 113-127.

———. “Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate.” Doktora Tezi. St. Anthony’s College Oxford. 1971.

———. *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*. İstanbul: The Isis Press, 2001.

———. “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, *Die Welt des Islams*, New Series, vol. 34, issue 2 (Nov., 1994), 173-203.

———. “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in Istanbul in the Early Tanzimat Period”. *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*. İstanbul: The Isis Press, 2001, 99-114.

———. “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century”. *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. XXII, nr. 1/4 (1982): 1-36.

———. “The Wali Nejib Pasha And The Qadiri Order in Iraq”, *Journal of the History of Sufism*, (eds. Th. Zarcone, E. Işın, A. Buehler), İstanbul: Simurg Press, 2000, 1-2, s. 115-122.

———. “Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun”. *Turkish Historical Review*, 6, (2015): 117-137.

———. “Vali Necip Paşa ve Irak’ta Kâdiriyye Tarîkatı”. Çev. Hür Mahmut Yücer. *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1, 3 (2012): 182-188.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir 21-39*. Yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Ahmed Lûtfî Efendi. *Tarih-i Lûtfî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.

- Ahmed Muhyiddin, *Tomar-ı Tekâyâ*, İstanbul: Tophane Kadirîler Asitanesi Özel Kütüphanesi.
- Ahmed b. Süleyman el-Ervadi. *Risale-i Ahadiyye Şerhi: Ahmed b. Sülayman el-Ervadi'nin Mir'atül-İrfan ve Lübbüh İsimli Şerhi ve Ahmet Avni Konuk Tarafından Yapılan Tercümesi*. Haz. Fatih Yıldız. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- Ahmed Ziyâeddin Gümüshânevî. *Râmuzu'l-Ehâdîs*. Beyoğlu: Taşkışla-yı Hümayûn Matbaası, 1275.
- Ahmet Refik. *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- Akay, Nimetullah. “Osmanlı Sultani II. Mahmud Döneminde Mevlevilik”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33/33, (Ocak–Haziran 2015): 83-105.
- Akbalık, Reyhan. “İstanbul’da Selâtin Camii Kürsü Şeyhleri (Cuma Vaizleri) (1826-1876).” Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.
- Akçura, Yusuf. *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi: Tarih-i Siyasi Ders Notları 1929-1930-1931 4’üncü, 5’inci, 6’ncı Tedris Seneleri*. Haz. E. Kılınç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Akgündüz, Ahmet. “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men’-i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten* 51, sy. 199 (Nisan 1987): 153–192.
- Akün, Ömer Faruk. “İbnülemin Mahmud Kemal”, *DİA*. 21, 249-262.
- Akyıldız, Ali. *Haremin Padişahı Valide Sultan: Harem’de Hayat ve Teşkilat*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- . *Kral Öldü Yaşasın Kral: Osmanlı’da Cülus, Veraset ve Meşruiyet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- . “Mahmud Celâleddin Paşa, Damad”, *DİA*. EK-2, 175-177.
- . “II. Mahmud Döneminde Merkez İdaresinde Yapılan Düzenlemeler”, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*. Haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010, 55-83.
- . “Mahmud Nedim Paşa”, *DİA*. 27, 374-376.
- . “Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz’in Yusuf İzzeddin Efendi’yi Veliaht Yapma Çabaları”, *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk Tesadüfleri, Festschrift für Kemal Beydilli/Kemal Beydilli’ye Armağan*. Ed. Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan. Berlin: 2013, 509-537.

- . *Saray, Harem ve Mahrem*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- . “Tanzimat”, *DİA*. 40, 1-10.
- . *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- . “Yakınçağ Osmanlı İdari Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler-Problemler-Teklifler)*. Ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2007, 55-61.
- . *Yusuf İzzeddin: İkbâl İdbar İntihar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Akyüz-Orat, Jülide ve Mustafa Tanrıverdi. “Kafkaslardan Kars’a Hüzünlü Yolculuk”, *1864 Kafkas Tehciri-Savaş ve Sürgün*. İstanbul: 2010, 219-243.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, III, V.
- Algar, Hamid, “Hâlid el-Bağdâdî”, *DİA*. 15, 283-285.
- . “Halidiyye”, *DİA*. 15, 295-296.
- Alparslan, Ali. “Mustafa İzzet Efendi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bak. & Tarih Vakfı Yayınları, 1994, V, 562.
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Ḥadīth Indexes of the Ottoman Period Before Concordance (al-Mu‘jam al-Mufahras)”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 7/1 (2019): 47-65.
- . “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Fatma Sultan Camii’nin Gümüşhânevî Dergâhına Dönüşme Süreci”. *Uluslararası Gümüşhanevî Sempozyumu*, (Bağcılar Belediyesi, 1- 2 Haziran 2013), İstanbul, 2014, 90-103.
- . “Osmanlı Döneminde Hadis İlmi.” Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.
- Anjum, Tanvir. “Calm amid Chaos: The Role of Shah Ghulam Ali in the Revival of Sufi Traditions in the 19th-Century India and Beyond,” *Pakistan Vision*, Lahore: Punjab University, (2010): 106-148.
- Arı, Osman Sacid. “Meclis-i Meşâyih Arşivi’ne Göre Hicrî 1296–1307 (Miladî 1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler.” Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2005.
- Aruçi, Muhammed. “Mehmed Refik Efendi”, *DİA*. 28, 517-518.

- Aşkar, Mustafa. “Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşilzâde Mehmed Salih Efendi’nin Rehber-i Tekaya’sı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 1/3 (2000): 129-165.
- Ayar, Mesut. “Eyüp’te Oluklubayır Nakşibendî Tekkesi”. *İstanbul Araştırmaları* 2 (1997): 53-66.
- Aydınlı, Meliha. “Meclis-i Meşâyih: Birimler, İşleyiş ve Kararlar (1879-1909).” Doktora Tezi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. 2024.
- Aydoğan, Fatih. “Sahaflar Şeyhi-zade Esad Mehmed Efendi Divanı.” Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.
- Aydın, Arafat. “Ervâdî”, *DİA*. EK-1, 421-422.
- Aydın, Bilgin. “Meclis-i Meşâyih”, *DİA*. 28, 247-248.
- . “Osmanlı Devleti’nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayih’in Şeyhülislâmlık’a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi”. *İstanbul Araştırmaları* 7 (1998): 93-109.
- Aydın, Mahir. *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi: Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Aynur, Hatice. “Saliha Sultan’ın Düğününü Anlatan Surnameler (1834): İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım (1 Kısım: İnceleme ve Tenkitli Metin) = The Wedding Ceremony Of Saliha Sultan (1834): Textual Analysis, Critical Edition And Facsimile (Part 1: Textual Analysis And Critical Edition).” Yüksek Lisans Tezi. Cambridge: Harvard University. 1995.
- Azamat, Nihat. “Çerkeşî Mustafa Efendi”, *DİA*. 8, 272-275.
- . “Kadiriyye”, *DİA*. 24, 131-136.
- Azap, Eralp Yaşar. *Şah Mat 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.
- Babinger, Franz. “Osmanlı Şam Valileri.” Çev. Necdet Öztürk. *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi* 8 (1997): 93-107.
- Baday, Sinan. “Abdullah Ed-Dihlevî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı.” Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2021.
- Baktıaya, Adil. “1830: Fransa’nın Cezayir’i İşgali, Abdülkadir’in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda ‘Abdülkadir’ Hayranlığı”. *Ortadoğu Etütleri* 1, 2 (2010): 143-169.
- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. Haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.

- Bandırmalızâde es-Seyyid Ahmed Münib Üsküdârî. *Mecmua-i Tekaya*. İstanbul: Alem Matbaası, 1307.
- Başar, Serhat. *Eserleri Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017.
- Başaran, Ayşe Gül. “Osmanlı Mimarisi için Bir Kaynak ‘Hadîkatü’l-Cevâmi’ II. Cilt: İncelemeli Metin Çevirisi.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2001.
- Başaran, Ayşe Tek. “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831–1863.” Boğaziçi University, Ph.D in History. 2019.
- Baysun, Cavid. “Bağdat”, *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986. II
- Behn, W. “Bābān,” *Encyclopædia Iranica*, III/3, s. 307, <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2> (erişim 28.12.2020).
- Berk, Süleyman. *İstanbul’un 100 Hattatı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2012.
- Beydilli, Kemal. “Mahmud II”, *DİA*. 27, 352-357.
- Beyhan, Mehmet Ali. “Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa”, *DİA*. 39, 209-210.
- Bilgili, İsmail. “Muhammed Kudsî el-Bozkırî (Memiş Efendi)”, *Şehir ve Alimleri*, (11-12 Kasım 2016), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017, s. 247, 253-254.
- Binatlı, Yusuf Ziya. “Dağıstânî Ömer Ziyâeddin”, *DİA*. 8, 406-407.
- Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh ve Devlet*. Çev. Remziye Arslan. Ankara: Özge Yayınları, [t.y.].
- . “The Origins and Development of the Naqshbandi Order in Indonesia,” *Der Islam*, 67 (1990): 150-179.
- Budak, Mustafa. “Şeyh Şâmil”, *DİA*. 39, 67-70.
- Buehler, Arthur. “Mawlânâ Khâlid and Shah Ghulâm ‘Ali’”. *Journal of the History of Sufism* 5 (2007): 199-213.
- Bul, Ayşenur. “Abdullah Ferdî’nin Nazmü’l-Leâlî ve Kenzü’l-Meânî Adlı Mesnevîsi.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.
- Bulut, Abdülkerim Buğrahan. “Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi.” Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.

- Büyükseçkin, İsmail. “Üsküdar Sandıkçı, Balaban ve Sâdık Efendi Tekkesi”, Üsküdar Sempozyumu IV. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2007, 377-392.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.
- Ceylan, Ebubekir. *Modern Irak’ın Osmanlı Kökenleri*. çev. Kenan Koçak. İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2022.
- Ceylan, Ömür. *Hânedânda Bir Âsî-Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa-Âsaf Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Chodkiewicz, Michel. *The Spiritual Writings of Amir Abd al-Kader*. Albany: State University of New York, 1995.
- Çağrı, Mustafa. “İhyâü Ulûmi’-d-dîn”, *DİA*. 22, 10-13.
- Çakır, Ömer. “Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının Kaynaklarından Biri Olarak Harpler I: Kırım Harbi (1853-1856)”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/1-2 (2009): 1823-1874.
- Çakır, Mehmet Saki. *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendî-Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Çatal, Adem. “Sahaflar Şeyhizâde Mehmed Es‘ad Efendi’nin El-Virdü’l müfid fî Şerhi’t-Tecvîd İsimli Eseri (İnceleme-Metin).” Yüksek Lisans Tezi. Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. 2022.
- Çelik, Yüksel. *Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa -II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Çelik, Yüksel ve Yeşil, Fatih. *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Çetin, Mehmet ve Kök, Recep. “Kırım Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nda Yaşanan Lojistik Problemler”. *Journal of Turkish Studies* 10, 10 (2015): 313-340.
- Çetin, Nuran. “Eyüp Tekkeleri.” Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2012.
- . *Gönül Sultanlarının Ağırlandığı Tekke: Kâşgarî Dergâhı*. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları, 2019.
- Çetinsaya, Gökhan. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London: Routledge Studies on the Middle East, 2006.
- Çınar, Fatih. “Hamza Nigarî’nin Hayatı Eserleri ve Tasavufî Düşüncesi.” Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2009.

- Çınar, Nazım. “Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri.” Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Çiftçi, Ömer. “Fatîn Davud Hatimetü’l-Eş‘âr (Fatîn Tezkiresi).” Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1996.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı Türk Tarihi: 1774-1923 Batı Etkisi*. Çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- Dedeyev, Bilal, Küçükdağ, Yusuf. “İstanbul’da Sinan Erdebilî Tekkesi, Vakıfları ve Vakfiyesi”. *Vakıflar Dergisi* 55 (Haziran 2021): 55-83.
- Derman, M. Uğur. “Yesârîzâde Mustafa İzzet”, *DİA*. 31, 307-308.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2009.
- Erçetin, Zeynep. *Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyâeddin Dağistânî (1849-1921)*. İstanbul: Libra Kitap, 2015.
- (Erçetin) Dağınık, Zeynep. “Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Ömer Ziyâeddin Dağistânî”, *Turkish Studies*, 12/35 (2017): 133-146.
- Ejder, Ö. Faruk. “Muhammed Fevzî el-Bâtûmî’nin Tasavvufî Görüşleri ve “Hulâsatu’t-Tasavvuf” Adlı Risâlesi.” Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.
- Eldem, Edhem. “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*. İletişim Yayınları, 20/260 (Güz 2022): 9-97.
- Er, Hamit. “Bir Eğitim Kurumu Olan: Eyüp’te Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi ve Vakfiyesi”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IV, 11 (2003): 139-150.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Şairleri*. Haz. Numan Aytaş. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023, 1.
- Erken, Adil. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü’l-Hacc Olarak Hizmetleri.” Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.
- El-Ervadi, Ahmed b. Süleyman. *Risale-i Ahadiyye Şerhi: Ahmed b. Süleyman el-Ervadi’nin Mir’atül-İrfan ve Lübbüh İsimli Şerhi ve Ahmet Avni Konuk Tarafından Yapılan Tercümesi*. Haz. Fatih Yıldız. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- Esad Efendi (Sahaflar Şeyhizade). *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Eyice, Semavi. “Beşir Ağa Külliyesi”. *DİA*, 6, 1-3.
- . “Hüsrev Paşa Külliyesi”, *DİA*. 19, 46-48.

- . “İstanbul’un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 43 (1987): 475-511.
- Fener, Alpaslan. “Hadd-i Hudud-ı Saltanat-ı Seniyye: Derviş Paşa’nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı İran Sınırı.” Yüksek Lisans Tezi. Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.
- Foley, Sean Ezra. “Shaykh Khalid and The Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776-2005.” Doktora Tezi. Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University History. 2005.
- . “When Spirit and Intellect Know no Gender Boundaries: Women and the Rise of the Naqshbandiyya-Khalidiyya in the Ottoman Empire During the Nineteenth Century”, *Prajna Vihara* 12, 1, (January-June 2011): 16-28.
- Gherbi, Hadia. “Sufi Tradition in Ottoman and French Algeria: The Case of Emir Abdulkadir (1807-1883).” Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. 2021.
- Göktaş, Vahit. *Muhammed Es’ad-ı Erbilî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Felsefesi*. Ankara: İlâhiyât, 2013.
- Göztepe, Tarık Mümtaz. *Dağıstan Arslanı İmam Şamil*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993.
- Güldöşüren, Arzu. “Ayasofya’da Din Hizmetleri ve Bu Görevi Yürüten Meşhur Şahsiyetler”, *Ayasofya Fethin Nişanesi Fatih’in Emaneti*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 145-151.
- . “19. yy’ın İlk Yarısında Tarık Defterlerine Göre İlmiye Ricali.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2004.
- Gündüz, İrfan. “Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî”, *DİA*. 14, 276-277.
- . *Gümüşhânevî Ahmed Ziyaüddîn (K.S.) Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*. İstanbul: İbni Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- . *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Hamza Nigari. *Divan-ı Seyyid Nigârî*. Haz. A. Azmi Bilgin. İstanbul: Kule İletişim Hizmetleri Yayınları, 2003.
- Hânî, Abdülmecîd. *El-Hadaikü’l-Verdiyye fî Ecillai’n-Nakşibendiyye*. Kahire: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, 1890.
- . *Hadâiku’l-Verdiyye [Nakşi Şeyhleri]*. Çev. Mehmet Emin Fidan İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.

- . *Nakşibendîlerin Gül Bahçeleri [El-Hadâiku'l-Verdiyye]*. Çev. Mehmet Emin Fidan. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2003.
- Hânî, Muhammed b. Abdullah. *Nakşibendî Âdabı: Behcetü's Seniyye*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2019.
- Haskan, Mehmet Nermi. *Eyüp Tarihi*. İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı, 1993, I.
- Haydarî, İbrahim Fasiḥ. *Büyük Doğuş Mecdü't Tâlid: Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin (k.s.) Hayatı, Halifeleri ve Menkıbeleri*. Çev. Eser Sazak. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.
- İçli, Ahmet. “Süleyman Şâdî'nin Yayımlanmamış Türkçe Şiirleri”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2020): 10-21.
- İğdemir, Uluğ. *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Divan Mukaddimeleri*. Haz. Mustafa Bâki Efendi, Büşra Kartal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- . *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, I-V.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü's-Şuarâ)*. Haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, II, III, IV.
- İpşirli, Mehmet. “Asım Efendi Mekkîzâde”, *DİA*. 3, 478.
- . “Atâ Bey, Tayyazâde”, *DİA*. 4, 34-35.
- . “Esad Efendi, Salihzâde”, *DİA*. 11, 345-346.
- . “Hamîdîzâde Mustafa Efendi”, *DİA*. 31, 298-299.
- . “II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar”, II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul. haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010, 261-279.
- İşli, Esin Demirel. “İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu.” Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. 1998.
- İşli, H. Necdet ve Çağlar, Yusuf. *Kelâmî Dergâhı: Bir Dergâhın İhyası ve İnşası İçin*. İstanbul: Zaman Kitap, 2015.

- Kahraman, Mehmet Ali. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Asker Maaş Ödemelerinde Yaşanan Aksamalar ve Sosyal Sonuçları”. *History Studies* 15/3 (09 Ağustos 2023): 453-468.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kara, Mustafa. *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- . *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2008.
- . “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 4.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: The University of Wisconsin, 1985.
- Kaska, Çetin. “Karşılı Süleymân Şâdî’nin Bahrû’l-Meânî Adlı Farsça Eseri”. *Kültür Araştırmaları Dergisi* 20 (2024): 1-27.
- Kavak, Abdulcebbar. “Anadolu’daki İrşad Merkezlerinden Nehri Tekkesi’nin Osmanlı Rus Savaşlarındaki Olumlu Katkıları”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015): 103-123.
- . “Hâlid-i Bağdâdî”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı’da Felsefe ve Aklî Düşünce*. Proje ed. Bayram Ali Çetinkaya, cilt ed. Ahmed Hamdi Furat. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, c. 8, 1071-1100.
- . “Hâlidî Sürgünlerine Karahisar-ı Sahib Sancağı’ndan Bir Örnek: Hacı İbrahim Efendi”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi (Ulusal Sempozyum)*, 4-5 Mayıs 2017, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bingöl, 2017, 421-429.
- . *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- Kaymakçı, Fatma. “Nakşibendî Meşâyihinden Hacı Feyzullah Efendi ve Tasavvufi Görüşleri.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Kemikli, Bilal. *Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi: Hayatı-Eserleri-Şiirleri*. İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Akaid”, *DİA*, 2, 212-216.
- Kılıç, Ömer. “4 Numaralı Nefy ve İtlak Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2010.

- Kıvrakoğlu, Nazan. “İstanbul Çiçekçi Camii Haziyesi Mezar Taşları.” Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2013.
- Kiel, Machiel. “Hezargrad”, *DİA*. 17, 297-300.
- Koç, Mustafa. *Fatih-Revnakoğlu’nun İstanbul’u (İstanbul’un İç Tarihi)*. İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, 4, 5.
- Koçu, Reşat Ekrem. “Daver Baba Tekkesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, 1966, c. VIII, s. 4276.
- Koçyiğit, Ömer. “Abdülfeţâh el-Akrî”, *DİA*. EK-1, 27-28.
- Köse, Fatih. *İstanbul Halvetî Tekkeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Köseoğlu, Mehmed Akif. “İstanbul’da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler ve Bu Yapıların Günümüzdeki Durumları”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2014, 456-473.
- . *İstanbul’un 100 Tekkesi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016.
- . “Suriçi İstanbul’un Tekkeleri ve Son Şeyhleri.” Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2022.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali: (1839-1922)*. İstanbul: The Isis Press-İsis Yayınları, 1999.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. İstanbul: MEB, 1949, II.
- Kuran, Ercüment. “Abdülkadir el-Cezâirî”, *DİA*. 1, 232-233.
- Kurnaz, Cemal ve Tıtcı, Mustafa. “Hüseyin Vassâf”, *DİA*. 19, 18-19.
- Kurşun, Zekeriya. “Dâvud Paşa, Kölemen”, *DİA*. 9, 38-39.
- Kut, Günay ve Eldem, Edhem. *Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı Mezar Taşları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- Kut, Turgut. “Dârüttıbbâ”, *DİA*. 9, 10-11.
- Kutluer, İlhan. “Fesad”, *DİA*. 12, 421-422.
- Küçük, Cevdet. “Abdülaziz”, *DİA*. 1, 179-185.
- Küçük, Sezai. *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*. İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Şeyhülharem”, *DİA*. 39, 90-91.

- Maden, Fahri. *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- . “Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliliğin Yasaklı Yılları.” Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2010.
- . “Beykoz’da Bir Horasan Ereni: Akbaba Sultan, Tekke ve Türbesi”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi = The Journal of Alevi Studies* 4 (2012): 177-184.
- . “Beykoz’da Bir Horasan Ereni: Akbaba Sultan”, *Beykoz 2019 Sempozyumu*, İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020, 229-244.
- . “Edirnekapi’da Bir Bektaşî Ocağı: Emin Baba Tekkesi ve Haziresi”. *Osmanlı İstanbulu II: Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiriler*. 27-29 Mayıs 2014, 471-498.
- . “Eyüp-İdrisköşkü’nde Bir Erenler Durağı: Karyağdı Baba-Hafız Baba Bektaşî Tekkesi”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2014): 49-115.
- . “Karaağaç’da Bir Bektaşî Ocağı: Sarı Sufî Hüseyin Baba-Hasib Baba Tekkesi”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* Ankara, 7 (Haziran 2014): 29-76.
- . Meclis-i Meşayih Kararlarında Bektaşilik ve Bektaşî Tekkeleri”. *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ed. Orhan Kurtoğlu vd. Ankara: Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018, 151-204.
- . “Sütlüce’de Bir Bektaşî Ocağı: Caferabad (Bademli-Münir Baba) Tekkesi”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* Ankara, 5 (Haziran 2013): 155-174.
- . “Üsküdar’da Bektaşilik: Kıncı Baba, Mürüvvet Baba ve Yarımca Baba Tekkeleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*. İstanbul: Bildiriler III, 2015, 25-59.
- Maruf, Sinan. “Osmanlı Döneminde Musul ve Şehrîzor (Kuzey Irak) Vilayetlerinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1831-1914).” Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1997.
- Mehmed Memduh. *Divan-ı Eş’âr*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1332.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî (Yâhud Tezkîre-i Meşâhir-i Osmânî)*. Haz. Nuri Akbayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Memiş, Abdurrahman. *Halid-i Bağdâdî ve Anadolu’da Hâlidilik*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Memiş, Nuray. “Ferdi Abdullah Efendi ve Divanı (İnceleme-metin).” Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008.

- Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî. *Hâlidîye Risâlesi, Mecd-i Tâlid [Büyük Doğu], Şemsü's-Şümus [Güneşler Güneşi]*. Haz. Yakup Çiçek. İstanbul: Sey-Tac Yayınları, 2004.
- Mevlâna Halid en-Nakşibendi el-Bağdâdî el-Şehrezorî. *Mektûbât*. Haz. Muhammed Ali el-Karadağî. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2015.
- Mudarris, Abd al-Karîm. *Yâdî Mardân*. Bagdad: L'Adademia Kurde, 1979, I.
- Muhammed Emîn bin Ömer Abidîn. *Resâil-i İbni Abidîn: Seçilmiş İslâmî-Fıkhî Meseleler*. Çev. Mehmet Yalar. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2020.
- Muhammed Zahid Kevserî. *Altun Silsile*. Çev. M. Vehbi Şahinalp-M. Zahid Kalfagil. İzmir: Silm Matbaası, 1983.
- Mustafa Fevzi. *Hediyyetü'l-Hâlidîn fî Menâkıb-ı Kutbü'l-Ârifîn Mevlânâ Ahmed Ziyaeddîn b. Mustafa el-Gümüştanevî*. İstanbul 1313.
- Mustafa İsmet Garibullah. *Risale-i Kudsiyye*. Şerh ve İzah: Mahmud Ustaosmanoğlu. İstanbul: Ahıska Yayınları, 2023.
- M. Zühdi, *Tehassür*: Kastamonu Ecille-i Ulemâ ve Meşâyihinden Şeyh Ahmed Siyâhî Hazretleri'yle Mahdûm-ı Mekerremleri Şeyh Seyyid Efendi Hazretleri'nin Tercüme-i Hâlini Hâvîdir. İstanbul, 1308.
- M. Zühdü. *Tehassür, Ahmed Siyahî (k.s) ve Oğlu Seyyid Ahmed Hicabî (k.s.) Hazretleri*. Haz. Muzaffer Ertaş, Kemal Topçu. Kastamonu, 1996.
- Necipoğlu, Gülru. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşîlik", *DİA*. 5, 373-379.
- Onaran, Burak. *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. Çev. Saadet Özen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ortaylı, İlber. "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995): 281-87.
- Öngören, Reşat. "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*. Ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Öz, Yusuf. "Afgan Türkistan Muacirlerinden Süleyman Belhî ve "Defter-i Kuyûdat" Fihristi". *Bilig* 23 (Güz 2002): 157-186.
- Özcan, Serpil. "19. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2020.
- Özcan, Tahsin. "Mekkî Mehmed Efendi", *DİA*. 28, 577-578.

- . “Ömer Hulûsi Efendi (Sâmânîzâde)”, *DİA*. 34, 72-73.
- . “Veliyyüddin Efendi”, *DİA*. 43, 40-42.
- Özdamar, Mustafa. *Dersaâdet Dergâhları*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2007.
- Özdemir, Hikmet. *Adile Sultan Dîvânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- Özel, Ahmet. “Cihad”, *DİA*. 7, 527-531.
- Özer, Ekrem. “Osmanlı’da Tekke ve Tarikat Islahâtları: II. Mahmud Dönemi ve Sonrası.” Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vakfiye”, *DİA*. 42, 467-469.
- Özsaray, Mustafa. *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya 2: Kuzey Kafkasya İmamı Şeyh Şâmil*. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2021.
- . “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İmam Şâmil’in Tasavvufî Şahsiyeti”, *Vefatının 150. Yılında İmam Şamil Uluslararası Sempozyum Tam Metin Bildiri Kitabı*. (Çevrimiçi, 19, 20, 21 Şubat 2021) İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2022, 65-97.
- . “Şeyh Şâmil’in Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 39-40 (2017), 61-90.
- . *19. Yüzyıl Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı’da Devlet-Tekke İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Öztürk, Nazif. “Evkâf-ı Hümayun Nezâreti”, *DİA*. 11, 521-524.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Pala, İskender. “Leskofçalı Galib”, *DİA*. 27, 140-141.
- Ramazanoğlu, Gözde. “Nizam-ı Cedid’in Kentsel Ölçekteki Simgesi Üsküdar Selimiye Yerleşim Alanı”, *Üsküdar Sempozyumu II*, 12-14 Mart 2004, İstanbul, 2005, 1, 69-73.
- Sağır, Yusuf. “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’nin Kurduğu Kütüphâneler.” Ed. İhsan Günaydın ve diğer. *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu* (3-5 Ekim 2013), Ankara, 2014, 911-918.
- Sahhaflar Şeyhi-zâde Esad Efendi, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi: (Bâhir Efendi’nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-182*. Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.

- Sahib, Esad. *Mektubat-ı Mevlâna Halid*. Haz. Dilaver Selvi, Kemal Yıldız. İstanbul: Ümran Yayınları, 1993.
- Sahib, Muhammed Esad. *Buğyetü'l-Vacid fî Mektûbât-ı Hazreti Mevlâna Halid*. Dımaşk: Matbaat et-Terakki, 1334.
- Sayar, Ahmet Güner. "İsmâil Necâti Efendi", *DİA*. 23, 115.
- Seçgin, Nuri. "Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi". *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 25 (2016): 149-186.
- Seyhun, Oğuz. "Pertevniyal Valide Sultan'ın Vakıfları ve Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi." Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Soyyer, A. Yılmaz. *19. yüzyılda Bektaşilik*. İzmir: Akademi Kitabevi, 2005.
- Sultantepe Özbekler Tekkesi*. Ed. Osman Sacid Arı vd. İstanbul: İSAR Yayınları, 2023.
- Sunguroğlu, İshak. *Harput Yollarında*. Haz. Yasin Beyaz. İstanbul: İşaret Yayınları, 2013. 1-2.
- Süheyl Ünver'in Defter-i Meşâhirleri*. Haz. Ömer Faruk Şerifoğlu, Şaban Özdemir ve İsmail Kara. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Süleyman Şâdî. *Bahrü'l-Meânî*. İstanbul, 1282.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî (Yâhud Tezkîre-i Meşâhir-i Osmânî)*. Haz. Nuri Akbayer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c. I, II.
- Şahin, Haşim. "Yahyâ Efendi, Beşiktaşlı", *DİA*. 43, 243-244.
- Şekeroğlu, Mehmet Sami. "Yanyalı Mustafa İsmet Efendi ve Risale-i Kudsiyye İsimli Eserindeki Tasavvufî Görüşlerinin Tahlili." Yüksek Lisans Tezi. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsu'l-A'lâm*. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1316, VI.
- Şentürk, M. Hüdaî. "Bezmiâlem Vâlide Sultan", *DİA*. 6, 108-113.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Halid Bağdadî'nin Abdullah Mekkî Vasıtasıyla Anadolu Tasavvuf Hayatına Tesirleri". *Uluslararası Mevlana Halid-i Bağdadi Sempozyumu*. Ed. Erdal Baykan vd. 11-13 Haziran 2010, Ankara, (2012): 409-417.
- . "Murad Buhârî", *DİA*. 31, 185-187.

- . *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidilik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- . “Süleyman Fâik Efendi”, *DİA*. 38, 85-86.
- Tabibzâde Derviş Mehmed Şükri İbn İsmâil, İstanbul Hankâhları Meşâyihî = Sheikhs of the Istanbul Chapter Houses. Haz. Şinasi Tekin ve diğer. Cambridge: Harvard University, 1995.
- Tabibzâde Zâkir Şükrü. “İstanbuldaki Tekkelerin Silsile-i Meşâyihî III”, haz. Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası*. V, sy. 2, (Şaban 1401/Haziran 1981): 97-116.
- Tan, Zeki. “Tâhâ-yı Hekkârî”, *DİA*. EK-2, 571.
- Tanman, M. Baha. “Akbaba Tekkesi”, *DİA*. 2, 221-22.
- . “Daver Baba Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Haz. İlhan Tekeli ve diğerleri. İstanbul: Tarih Vakfı; Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, III, 5.
- . “Gümüşhânevî Tekkesi’nin Tarihî ve Mimârî Özellikleri”, *İlim ve Sanat*, 48 (Mayıs-Temmuz 1998): 115-124.
- . “Hüsrev Paşa Külliyesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bak. & Tarih Vakfı Yayınları, 1994, IV, 109-110.
- . “İsmet Efendi Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 216-217.
- . “İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri.” Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1990.
- . “Murad Molla Külliyesi”, *DİA*. 31, 187-188.
- . “Özbekler Tekkesi”, *DİA*. 34, 123-124.
- . “Selimiye Tekkesi”, *DİA*. 36, 438-439.
- . “Şahkulu Sultan Tekkesi”, *DİA*. 38, 286-289.
- . “Tâhir Ağa Tekkesi”, *DİA*. 39, 394-395.
- . “Tekkeler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Tarih Vakfı; Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994, VII, 236-239.
- . “Yahyâ Efendi Külliyesi”, *DİA*. 43, 246-249.
- Tansel, Feyziye Abdullah. *Namık Kemal’in Hususi Mektupları*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

- Tarakçı, Betül. “Osmanlı Modern Dönem Tasavvuf Literatürü Biyo-Bibliyografik Bir Deneme (1812-1925)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XV, 31-32 (2018): 47-86.
- “Tasavvuf ve Nakşibendilik”, *Semerkand Aylık Tasavvufî Dergi* 20. Yıl Özel Sayısı, İstanbul, Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2018.
- Taşkın, Osman. “III. Selim’in Selimiye Vakfı ve Külliyesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 120, 236 (2018): 163-198.
- Tayyar-zade Atâ. *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*. Haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Tek, Abdurrezzak. “Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı”, *Üsküdar Sempozyumu IV. Bildiriler*, II (2007): 591-606.
- Terzi, Arzu. *Bezmiâlem Valide Sultan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Tosun, Necdet. “19. Yüzyılda Mekke’de Önemli Bir Nakşbendî Şeyhi: Muhammed Cân”. *Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu’na Armağan*. Ankara: İlahiyat, 2023, 209-220.
- Türer, Osman. “Hânî, Muhammed b. Abdullah”, *DİA*. 16, 30-31.
- Türkmen, Zekeriya. “Kuleli Vak’ası”, *DİA*. 26, 356-357.
- . “Sultan Abdülmecid’e Yönelik Bir Darbe Teşebbüsü: Kuleli Vak’ası”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Darbeler*. Ed. Cevdet Kırpık, vd. Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2022, 173-95.
- Tüzen, Adnan. “Gümüşhaneli Dergâhında Hatm-i Hâcegân Yapılması Şartıyla Kurulan Bir Vakıf, Bu Vakfa Ait Vakfiye ve Tevcih Belgeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu* (3-5 Ekim 2013) Gümüşhane, ed. İhsan Günaydın ve diğer. Ankara, 2014.
- Uludağ, Süleyman. “Anadolu’da Halidilik”, *DİA*. 15, 296-298.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Abdülhamid Ferid Paşa’nın Ruznamesinden”, *Belleten*, Ankara, XXVII/106 (Nisan 1963): 257-287.
- Varol, Muharrem. *Islahat Siyaset Tarikat: Bektaşiliğin İlgaı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- . “Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak’asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e Dair Bilinmeyenler/From Heroism to Confinement in a Fortress: Some Unknowns About Silemani Sheikh Ahmed as a Leader of Kuleli Incident”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 35 (2015): 97-143.
- . “Siyasi Bir Lider Olarak Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi”, *Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*. Ed. Ali Arslan. İstanbul: Kitabevi, 2014, 65-76.

- Vassaf, Hüseyin. *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl Kemâlî'l-Kemâl*. Haz. Fatih M. Şeker ve İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- . *Sefîne-i Evliyâ*. 3. baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, II, III.
- . *Vâkıât: Keşif Günlüğü: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Haz. Abdullah Taha Orhan. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Weismann, Itzhak. *Nakşibendilik*. Çev. İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera Yayınları, 2015.
- . *Taste of Modernity: Sufism and Salafiyya in Late Ottoman Damascus*. Leiden: Brill, 2001.
- . *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*. London: Routledge, 2007.
- Yapıcı, Süleyman. *Harput: Bir Havza Kültürünün Mânevî Hüviyeti: Âlim-Müellif ve Mutasavvıfları*. Elazığ: Elazığ Belediyesi, 2016, 1.
- Yazar, Sadık. “Mehmed Sâdık Erzincânî”, *DİA*. EK-2, 232-233.
- Yenidünya, Süheyla. *Devletin Kahyası, Sultanın Efendisi: Mehmed Said Halet Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- . “Halet Efendi’ye Dair Bir Risale”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (Aralık 2009): 17-39.
- Yıldız, Fatih. “Abdullah Ferdî (ö. 1857) ve Tercüme-i Hadîka-i Nediyye Adlı Eseri ile Hasan Sezâî’nin Bir Gazeline Yaptığı Şerh.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2005.
- Yıldız, Kemal. “Zâhir-Bâtın Dayanışması: Mutasavvıf Mevlânâ Hâlid ile Fakîh İbn Âbidîn Örneği”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005): 123-136.
- Yıldız, Tuba. “Cebel-i Lübnan’da Osmanlı Devleti’nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914).” Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.
- Yılmaz, Gülay. “Bektaşilik ve İstanbul’daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Araştırmaları The Journal of Ottoman Studies* 45 (2015): 97-136.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Esad Erbîlî”, *DİA*. 11, 348-349.
- Yılmaz, Necdet. *Beykoz Tekkeleri*. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- . *Câmiü’t-Turuk Bir Şahsiyet: Ahmed Ziyâeddîn-i Gümüşhânevî Hayatı, Dergâhı, Halîfeleri, Eserleri ve Tasavvufî Yolu (Ziyâiyye)*. Ankara: İlâhiyât, 2020.

- . “Gümüşhânevî Dergâhı: Güzünü Bitirip Kış Mevsimine Giren İmparatorlukta Sahada Bir Müessese”. *Vakıf ve Sivil Toplum Sempozyumu (11 Mayıs 2016, Ankara, Bildiriler)*. Haz. Fahmeddin Başar. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017, 111-135.
- . “Hâlid-i Bağdâdî’nin Son Halifesi Kastamonulu Ahmed-i Siyâhî”. *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (Ekim 2019): 39-68.
- Yolaç Pollock, Bahar Suzan. “Ottoman Women’s Contribution to the Tanzimat (1839-1876): The Case of Pertevniyal and Bezmialem Valide Sultans.” Doktora Tezi. Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.
- Yurdakul, İlhami. *İktidarın Ruhu: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- . “Şeyhülislam Silsilesinin Son Büyük Zengini”, *Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. Ed. Kerim İ. Bulunur, Fatih Bozkurt ve Mahmut C. İzgi. İstanbul: Mahya Yayınları, OSAMER Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi, 2018.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- . “Selimiye Tekkesi Şeyhi Ali Behçet Efendi ve Risâle-i Ubeydiye-i Nakşibendiye’si”, *II. Üsküdar Sempozyumu*. 12-14 Mart 2004, İstanbul, 2005, 2, 74-99.
- Yüksel, Müfid. “Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî Hazretleri’nin Hulefâsından Şeyh Ahmed el-Bukâî/Bikâî ve Üsküdar Karacaahmed’deki Kabri”. *Keşkül: Nakşibendiyye* 20 (Güz, Ekim 2011): 78-85.
- Yüksel, Müfit. “Eyüp-Karyağdı Baba Bektaşî Tekkesi (Hafız Baba Dergâhı)”, *Eyüp Sultan Sempozyumu IX*. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2005, 194-223.
- Zahid el-Kevserî. *İrğâmü’l-Merîd fî Şerhi’n-Nazmi’l-Atîd li-Teveşşüli’l-Mürîd*. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, ty.
- Zarcone, Thierry. “Kaşgarî Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 4, 485-487.

4. GAZETELER VE SÜRELİ YAYINLAR

Basiret, The Levant Herald.

5. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.evliyalar.net/mevlana-halid-bagdadi-k-s/> (erişim 15.12.2024).

<https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/hasan-husnu-pasa-kutuphanesi/1020>
(erişim 13.07.2023).

<https://www.haberturk.com/izmir-haberleri/69153142-ahmed-egribozi-hazretlerinin-kabri-tespit-edildimevlana-halid-i-bagdadi-hazretlerinin> (erişim 7.09.2022).

<https://www.jstor.org/stable/1569796> (erişim 16.07.2023).

EKLER

Ek 1

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Şam'da Kasiyun Dağı'nın eteklerindeki türbesi

Foto: <https://www.evliyalar.net/mevlana-halid-bagdadi-k-s/> (erişim 15.12.2024).

Ek 2

Afyon Karahisarî Hüseyin Efendi'nin Beşikçizade Tekkesi haziresindeki mezar taşı

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (5 Temmuz 2024)

Ek 3

el-Eşherî es-Seyyid Muhammed Efendi'nin
Beşikçizade Tekkesi haziyesindeki mezar taşı

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (5 Temmuz 2024)

Ek 4

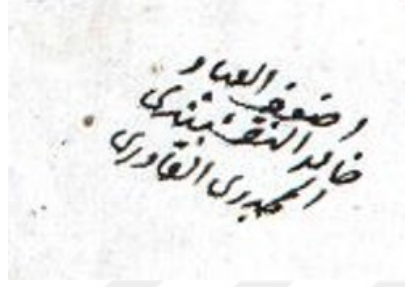
Abdül Fettah el-Akrî'nin Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in kabristanında yer alan kabri

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (27 Ocak 2021)

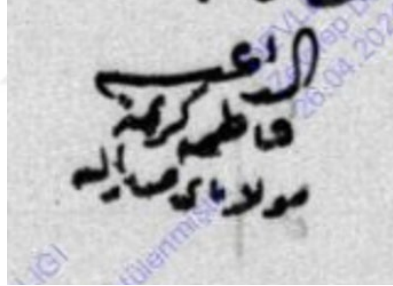
Ek 6

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin söz konusu mektupta kendini "Ez'af'ül-ibâd Halid en-Nakşibendî el-Müceddidî el-Kadirî" şeklinde tanımladığı ibare

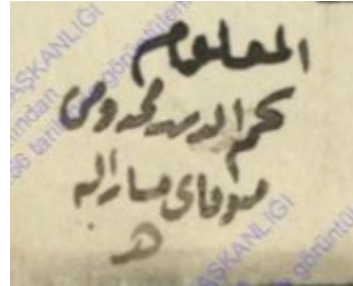
Ek 7

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin kızı Fatıma Hanım'ın belgede kendini "ed-Dâi Fatıma kerime-i Mevlâna-yı müşarünileyh" şeklinde tanımladığı ibare
(BOA, İ.MVL, 448/19950)

Ek 8

Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin oğlu Necmeddin Efendi'nin belgede kendini tanımladığı "el-ma'lum Necmeddin mahdum-ı Mevlâna-yı müşarünileyh" şeklinde tanımladığı ibare (BOA, A.DVN, 77/95)

Ek 9

Mevlâna Halid hakkında iftira ve tezviratta bulunanların tedipleri lazım geldiğine dair
Şam müftüsünün verdiği Arapça fetvanın tercümesi (BOA, HAT, 892/39387-B)

شیخ خالد مرحوم کبار علما و مشایخ مرشدین اولوب بو قدر تالیفات عدیده صامیه
مفتی زوات ائکین کندیک طرد و تبعید ایدیک عبد الوهاب و محمد طائف الطغستانی نام الکی نفر
کچمه شیخ موئی الیه مرحوم الکات واقرا اوله رقی بعض زبان درازلق بئش اوله قدی غیره
ظهورینه بادی اولوب مرقومدک بو کونماره واکلا مدینک ردی باند ششم علی سمری برساله
تالیف و درعلیه یرسالی ایلده بو خصوصه مزبور کرک تغیر و ناسیضه صمیمتده جمعی علمای
دست لری عرض محضر ترتیب و مصدق ششم فایض کتاعلی و ششم والیسی حضرتزینک و لویه سی
ورود ائیکله بوضو رنده کرک علی کت محضری و مفتی شمس و یردکی قوی و قاضی کتاعلی و والی
حضرتزینک کهراتی مضمومدی واقعه مطبق و تبعی شریضه موافق اوله یقیند مرقومدک شرعا زجر
و منعده و اوله قدی محمدن دیار اخره نفی واجد برله تادیب مایه یقیند لازمد

HAT. 892/39387-B

HAT. 0892

Şeyh Halid merhum kibâr-ı ulemadan ve meşayih-i mürşidinden olup bu kadar te'lifât-ı 'adide sahibi müttakî bir zât iken kendinin tard ve teb'id eylediği Abdülvehhâb ve Mehmed Tâif ed-Dâğıstânî nam iki nefer kimesne şeyh-i mumailayh merhuma ifk ve iftira olarak bazı zebân-dırâzlık etmiş oldukları gayretullah zuhuruna bâdî olup merkumların bu gûna nâ-revâ kelâmalarının reddi babında Şam uleması bir risale te'lif ve Deraliyye'ye irsâl ile bu hususda mezburların ta'zîr ve te'dîbleri zımnında mecmû'-ı ulema-i Şam ve sairleri arz-ı mahzar tertîb ve musaddak Şam kadısının i'lâmı ve Şam valisi hazretlerinin arızası vürûd etmekle bu suretde gerek ulemanın mahzarı ve müfti-yi Şam'ın verdiği fetva ve kadının i'lâmı ve vali hazretlerinin tahrîrâtı mefhumları vakı'a mutabık ve şer-i şerife muvafık olduğundan merkumların şer'an zecr ve men'leri ve oldukları mahalden diyar-ı ahara nefy ve iclâ-birle te'dib-i mâ-yelikleri lazımdır.

5 Safer 1243/28 Ağustos 1827

İfk ü iftira edenlere ilişkin Arapça fetva / Şam Müftüsü Hüseyin Muradî Efendi'nin Mevlâna Halid hakkında tezviratta bulunanların tedibi icap ettiğine ve tazir lazım geleceğine dair Arapça fetvası (BOA, HAT, 892/39387-C)

ما هو
 في رجل عالم من علماء المسلمين جامع بين علمي الظاهر والباطن مستقيم على
 السنة المحمدية ناهج نبيه المتقين ملك المريدين وموصلهم إلى رب العالمين
 نافع للناس بحاله ومقامه حسده بعض المنفدين ورموه بالكفر والزندقه
 والسحر زورا وبهتانا وحدا وطغيا فانهو بريء من ذلك وحاشاه انه كفا
 مرموه به واذا عاود ذلك عنه بين الناس بالرسائل والمكاتبات لاجل الافساد
 فصل يلزمهم التحذير الشديد الا يتقوا بها لهم الزا ولا مثال لهم ليرتدع امثالهم
 مثل ذلك لات الاستعزاء بالعلم والعلماء كبريا فلا شبهه والنظار ويجب على ولاة الامام
 تنفيذ الاحكام والحكام من لا امسوا ما حورس

الحمد لله
 نعم يلزمهم التعزيز الشديد للادب مع العلم الزاجر لا مثاله لهم لم يتدع
 عن مثل ذلك لان الاستمرار بالعلم والعلم الكفر كما في الاشباه والنظائر
 علي ولادة الانعام تنفيذ الاحكام والحكمة في العلم والله سبحانه وتعالى اعلم
 بالصالحين
 اذا خرجت ما ذكرنا
 فليكن في الامور
 ما يدور بما يليق به
 محمد بن علي وادام الله نورهما
 محمد بن علي وادام الله نورهما

اذا ثبت ما ذكره
فصل في صلاة الامور
ما دبره بما يليق به
واما في حق من
سجدة وحدا واعلم
كما انهم من طي
السوطي المسمى
بمسلي وسمى
انما هو على

الحمد لله
 نعم بركاته على ولاية الامام عزيرهم
 وادعهم من الفساد ولهم الثواب
 من ربه العباد واسم اعلم
 كل الزمان والارض
 الى يوم الدين
 محمد

HAT. 892/39387-C

HAT. 0892

Ek 11

Beşikçizade Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (5 Temmuz 2024)

Ek 12

Beşikcizade Tekkesi Haziresi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (5 Temmuz 2024)

Ek 13

Safvetî Paşa Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (27 Temmuz 2024)

Ek 14

Hüsrev Paşa Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (19 Ağustos 2023)

Ek 15

Gümüşhanevî Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (6 Şubat 2025)

Ek 16

Alaca Minare Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (27 Ocak 2021)

Ek 17

Şeyh Feyzullah Efendi ve oğlu Şeyh Sadık Efendi'nin türbesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (13 Kasım 2024)

Ek 18

İsmet Efendi Tekkesi

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (13 Kasım 2024)

Ek 19

Şeyh Mustafa İsmet Efendi'nin kabri

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (13 Kasım 2024)

Ek 20

Mehmed Memduh Paşa'nın İsmet Efendi Tekkesi Haziresi'nde şeyhi Mustafa İsmet Efendi'ye çok yakın mesafede yer alan kabri

Foto: Zeynep Erçetin Yavuz (13 Kasım 2024)

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Zeynep		ERÇETİN YAVUZ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (İleri)		Arapça (Okuma)
ve Düzeyi	Fransızca (Okuma)		Farsça (Okuma)
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2007	Özel Mustafa Yelkenoğlu Lisesi
Lisans	2007	2012	Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	2012	2014	İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü
Doktora	2015	2025	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar	Zeynep Erçetin, <i>Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (1849-1921)</i>, İstanbul: Libra Kitap, 2015. Zeynep (Erçetin) Dağınık, “Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî”, <i>Turkish Studies</i>, 12/35 (2017): 133-146. “Geç Memlûk Dönemi’nde Zanaatkârlar, Sonradan Görmeler ve Sufiler” (Doris Behrens-Abouseif), çev. Zeynep Erçetin Dağınık-Seriyye Akan, <i>APJIR</i> 03-02 (2019), 255-271.		
İletişim (e-posta)			
		Tarih İmza Adı Soyadı	10.01.2025 Zeynep ERÇETİN YAVUZ

